

АКАДЕМІЯ І ОСВІТА

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНИХ ВЧЕНЬ

ПІДРУЧНИК

Видання третє

Серія «АКАДЕМІЯ І ОСВІТА»

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА «ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ
ТА ПРОГНОЗУВАННЯ НАН УКРАЇНИ»**

**ІСТОРІЯ
ЕКОНОМІЧНИХ
ВЧЕНЬ**

ПІДРУЧНИК

Видання третє, доповнене та перероблене

За редакцією докторів економічних наук
В. В. Небрат, Ю. Є. Петруні, В. М. Тарасевича

Київ – 2024

УДК 330.8(075.8)

I-90

Автори: д.е.н., проф. **В. В. Білоцерківець** – тема 8; к.е.н., доц. **В. В. Волошенюк** – тема 6; к.е.н. **Н. О. Горін** – тема 8, д.е.н., проф. **О. О. Завгородня** – тема 6; д.е.н., проф. **О. Ф. Івашина** – тема 7; к.е.н., проф. **В. К. Лебедева** – тема 8; к.е.н., доц. **І. Л. Леонідов** – тема 8; к.е.н., доц. **Б. В. Литовченко** – тема 7; д.е.н., с.н.с. **В. В. Небрат** – тема 8; д.е.н., проф. **Ю. Є. Петруня** – передмова, тема 6; д.е.н., проф. **Г. М. Пилипенко** – теми 4, 5; д.е.н., проф. **Ю. І. Пилипенко** – теми 2, 3; д.е.н., проф. **Н. А. Супрун** – тема 8; д.е.н., проф., чл.-кор. НАН України **В. М. Тарасевич** – передмова, теми 1, 8.

Рецензенти:

д.е.н., доц., с.н.с. **Т. І. Артёмова** (ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» – Київ);

д.е.н., проф. **Ю. М. Бажал** (Національний університет «Києво-Могилянська академія» – Київ);

д.е.н., проф. **А. О. Задоя** (Університет імені Альфреда Нобеля – Дніпро);

д.е.н., с.н.с. **Т. О. Кричевська** (ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» – Київ);

д.е.н., с.н.с. **О. В. Пустовойт** (ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» – Київ)

Гриф надано

Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України (лист №1/11-19029 від 12.12.2012 р.)

Національною металургійною академією України (протокол № 2 від 25.02.2016 р.)

Державним вищим навчальним закладом «Національний гірничий університет» (протокол № 3 від

11.03.2016 р.) Університетом митної справи та фінансів

(протокол № 15 від 14.03.2016 р.)

Рекомендовано до друку Вченою радою ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

(протокол № 63 від 3 липня 2024 р.)

I-90 **Історія економічних вчень** : підручник / ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» ; за ред. д-рів екон. наук **В. В. Небрат, Ю. Є. Петруні, В. М. Тарасевича.** – Вид. 3-тє, допов. і перероб. – Електрон. дані. – К., 2024. – 356 с. – (Серія «Академія і освіта»).

ISBN 978-617-95404-1-7 (електронне видання)

У підручнику розглянуто історичну еволюцію та сучасні напрями світової й української економічної думки в контексті динаміки економічної, соціальної, духовної та політичної сфер суспільства. Охарактеризовано ідеї, концепції та теорії провідних мислителів стародавнього світу і середньовіччя, науковий доробок класичної політичної економії, її засновників і провідних послідовників. Спеціальні розділи підручника присвячено генезису марксизму, неокласики, кейнсіанства та інституціоналізму. Акцентовано увагу на історичному поступі вітчизняної економічної думки, досягненнях провідних українських вчених-економістів, зокрема доби незалежності України. До підручника включено необхідні матеріали з першоджерел, рисунки і таблиці, переліки основних термінів і понять, контрольні та дискусійні питання, що уможливило застосування сучасних освітніх технологій.

Для студентів, аспірантів, викладачів вищих навчальних закладів, науковців, державних службовців, підприємців, економістів-практиків та усіх, хто цікавиться економічною наукою.

УДК 330.8(075.8)

ISBN 978-617-95404-1-7 (електронне видання)

© В.В. Білоцерківець, В.В. Волошенюк, Н.О. Горін, О.О. Завгородня, О.Ф. Івашина, В.К. Лебедева, І.Л. Леонідов, Б.В. Литовченко, В.В. Небрат, Ю.Є. Петруня, Г.М. Пилипенко, Ю.І. Пилипенко, Н.А. Супрун, В.М. Тарасевич, 2024

© ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», 2024

© Обкладинка: Центр учбової літератури, 2013,

доп. ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», 2024

ПЕРЕДМОВА.....	5
ТЕМА 1	
ПРЕДМЕТ І МЕТОД ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНИХ ВЧЕНЬ.....	7
1.1. Етапи еволюції та предмет історії економічних вчень.....	7
1.2. Методологія історії економічних вчень.....	8
1.3. Функції та цілі вивчення історії економічних вчень.....	12
ТЕМА 2	
РАННІ ЕКОНОМІЧНІ ПОГЛЯДИ.....	15
2.1 Економічна думка Стародавнього Світу.....	15
2.2. Економічні погляди епохи Середньовіччя.....	31
2.3. Економічна теорія меркантилізму.....	40
ТЕМА 3	
КЛАСИЧНА ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ.....	47
3.1. Історичні умови виникнення та особливості класичної політекономії.....	47
3.2. Рання класична політекономія: англійська та французька доктрини.....	48
3.3. Зріла класична політекономія.....	59
3.4. Пізня класична політекономія.....	72
ТЕМА 4	
МАРКСИСТСЬКИЙ НАПРЯМ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ.....	92
4.1. Історичні умови виникнення марксизму та його ідейні джерела.....	92
4.2. Економічні ідеї К. Маркса.....	94
4.3. Розвиток і перегляд ідей марксизму наприкінці XIX – початку XX ст.	105
4.4. Соціал-демократична теорія та радикальна політекономія як головні напрями еволюції марксизму в XX ст.	113
ТЕМА 5	
НЕОКЛАСИЧНА ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ.....	118
5.1. Історична обумовленість та загальна характеристика неокласицизму.....	118

5.2. Витоки неокласики: австрійська та американська школи.....	121
5.3. Кембриджська школа і започаткування мікроекономіки.....	134
5.4. Математична школа.....	141
5.5. Неокласична теорія епохи регульованої ринкової економіки.....	157

ТЕМА 6

КЕЙНСІАНСТВО ТА ЙОГО ЕВОЛЮЦІЯ	171
6.1. Історичні умови виникнення та методологічні основи кейнсіанства	171
6.2. Некейнсіанство	181
6.3. Кейнсіансько-неокласичний синтез	187
6.4. Посткейнсіанство	189
6.5. Нове кейнсіанство	195

ТЕМА 7

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ	202
7.1. Витоки інституціоналізму	202
7.2. Класичний інституціоналізм	206
7.3. Новий інституціоналізм	210
7.4. Неінституціоналізм	222
7.5. Інститут людини в сучасних економічних дослідженнях	238

ТЕМА 8

ЕВОЛЮЦІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ.....	249
8.1. Економічна думка України середніх віків.....	249
8.2. Економічна думка України ХІХ — початку ХХ ст.....	262
8.3. Економічна думка України радянської доби.....	278
8.4. Економічна думка української діаспори.....	294
8.5. Економічна думка Незалежної України.....	322

*Історія – це велична та мудра книга,
де можна прочитати все про минуле,
сучасне і майбутнє. Просто потрібно
навчитися читати...*

ПЕРЕДМОВА

На перший погляд видається, що знайомство з історією – це не більше, ніж задоволення певного власного інтересу. Ї така «зацікавленість» не має нічого спільного з «практичністю», «прагматичністю», «пошуком управлінських та інших рішень» у повсякденній діяльності. Може скластися враження, що будь-яка історична наука це далеко не те, «що може згодитися в поточному житті». Але чи справді це так?

Чому знайомство з історією – це більше, ніж задоволення якогось свого певного власного інтересу? Тому що не можна планувати майбутнє, не знаючи свого минулого, не врахувавши його помилок і досягнень.

Не будемо говорити про всі сфери чи напрями історичних досліджень. Ми – економісти, тому звернемо увагу на історію економічних вчень, на своєрідну «економічну мудрість століть». І відносно цього напрямку історичних досліджень ми можемо абсолютно спокійно та впевнено сказати: об'єктивно, повно і глибоко вивчена та викладена історія економічних вчень – це важливе джерело, передумова віднаходження правильних «практичних» економічних рішень у сучасній економічній діяльності. Ця «прагматика» стосується як господарсько-управлінської діяльності на рівні окремої організації (мікрорівні), так і регулятивної діяльності державних інститутів на рівні національної економіки (макрорівні).

Так і хочеться сказати: вивчайте уважно історію економічних вчень для досягнення власних успіхів, для прийняття правильних, ефективних управлінських та просто життєвих економічних рішень! Осмислення економічних теорій є і важливою суспільною справою. Політикам та державним діячам знання сучасних економічних теорій, щонайменше в їх макроекономічному розрізі, напевно допоможе знайти найкращі шляхи стратегічного та поточного розвитку економіки України, підвищення добробуту народу.

Історія економічних вчень – важлива складова *фундаментальної теоретичної підготовки* здобувачів вищої освіти – майбутніх бакалаврів і магістрів, насамперед зі спеціальності «Економіка» та групи спеціальностей освітньої галузі «Управління та адміністрування». Передовсім це забезпечить їм якісні та ґрунтовні знання. Найперше це стосується якості та ґрунтовності їхніх знань щодо ідей, концепцій та теорій провідних мислителів давнини і сучасних

вчених-економістів світового рівня з огляду на *діалектику* загальнолюдського, *глобального* та *особливого*, що виражає специфіку конкретно-історичних обставин місця і часу.

На наш погляд, уже існуюча навчально-методична література з історії економічних учень значною мірою відповідає сучасним викликам і вимогам. Разом із цим ми впевнені, що сам процес, форми, методи і контекст викладання *дисципліни «Історія економічних вчень»* в умовах різних вищих навчальних закладів дозволяє навіть на стандартному матеріалі вибудувати нові підходи та віднайти у ньому нові елементи. Сподіваємося, що запропонована концепція і певні *особливості* підручника допоможуть надати відносно новий ракурс баченню історії та еволюції економічної науки.

По-перше, в підручнику розглядається *«наскрізна»* – від народження до сучасного стану, – еволюція кожного із сучасних напрямів світової економічної думки – марксистського, неокласичного, кейнсіанського, соціально-інституціонального, – в контексті суспільно-економічних змін. Разом із застосуванням *інтеграційного* підходу це дає можливість підвищити ступінь цілісності сприйняття зазначених напрямів, поглибити розуміння ендогенних чинників їх еволюції.

По-друге, у викладі основних ідей, концепцій і теорій мислителів і вчених-економістів перевага надається саме авторському тексту – ключовим цитатам із їхніх творів. Зрозуміло, підручник – це не хрестоматія. Але подання авторської думки не в переказі, а в *оригіналі* з допоміжним коментарем сприяє безпосередньому сприйняттю, особистісній інтерпретації та відповідній активній дискусії.

По-третє, в підручнику підкреслюється приналежність теоретичного доробку вітчизняних вчених-економістів відповідним напрямам світової економічної думки. Наголошується, що українська економічна думка ніколи не перебувала на узбіччі, а завжди розвивалася у вирі провідних ідей, і наукові досягнення багатьох українських вчених отримали світове визнання. Особлива увага приділяється тим економічним концепціям і теоріям, які, згідно з освітньо-професійною програмою, повинні опанувати студенти управлінських та економічних спеціальностей вищих навчальних закладів України.

Це вже третє видання підручника. При його підготовці ми намагалися врахувати динаміку теорії – «історія не стоїть на місці» та побажання, що були висловлені читачами. Ми й надалі будемо щиро вдячні науковцям, викладачам, здобувачам вищої освіти, всім читачам за відгуки, поради, пропозиції та зауваження.

ТЕМА 1

ПРЕДМЕТ І МЕТОД ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНИХ ВЧЕНЬ

1.1. Етапи еволюції та предмет історії економічних вчень

1.2. Методологія історії економічних вчень

1.3. Функції та цілі вивчення історії економічних вчень

Мета вступної теми – з'ясувати особливості предмета історії економічних вчень, зміст наявних методологічних підходів до її вивчення, а також функції та завдання цього курсу.

1.1. Етапи еволюції та предмет історії економічних вчень

У загальному сенсі *історія економічних вчень* – це наука про еволюцію економічної думки. Як і будь-яка інша наука, вона має початок і не має кінця, оскільки ідеї, концепції, теорії народжуються і не вмирають, навечно залишаючись в анналах пам'яті людства. Але ж цей початок поглинули віки, і тому відкритим є питання: «Хто і коли започаткував історію економічних вчень?». Будемо вважати, що її *зародки* з'являються саме тоді, коли стародавні мудреці у своїх творах висловлюють міркування про досвід людства в галузі пізнання господарського життя, критично аналізують економічні ідеї попередників. Найтриваліший етап нагромадження окремих елементів, складових, «цеглинок» майбутньої науки продовжувався аж до початку XIX ст.

Другий етап еволюції історії економічних вчень охоплює майже все XIX століття. Історичний аналіз економічних поглядів здійснюється в межах політичної економії і ще не має самостійного значення. Але в творах *А. Сміта, Д. Юма, Ж.-Б. Сея, Дж. С. Мілля, К. Маркса*, теоретиків історичної школи в Німеччині – *Б. Гільдебранда, Ф. Ліста, В. Рошера* та інших провідних вчених він стає необхідною передумовою, правилом розроблення і обґрунтування тієї чи іншої авторської концепції або теорії, формуються такі його специфічні риси, як хронологія, компаративізм (порівняльна характеристика) та узагальнення.

На *третьому етапі* еволюції (кінець XIX – перша половина XX ст.) історія економічних вчень виокремлюється в самостійну науку й уводиться до навчальних програм європейських університетів. Започатковуються

систематичні наукові дослідження (*Ш. Жид, Ш. Ріст, Й. Шумпетер*), поповнюється методичний інструментарій. За філософсько-економічною термінологією саме в цей період народжується саморефлексія історії економічних вчень – вона починає вивчати саму себе.

Ми є сучасниками *четвертого етапу* еволюції історії економічних вчень, коли вона розвивається на власній основі, а зазначена саморефлексія досягає рівня ґрунтовних досліджень з методології науки. Автори популярних серед студентів видань, зокрема підручників, – *В. Базилевич, М. Блауг, С. Злупко, Л. Корнійчук, П. Леоненко, Б. Селігмен, П. Юхименко, Й. Шумпетер* – є визнаними фахівцями, істориками-економістами найвищого рівня. Але монополії на істину не існує, і саме історія економічних вчень надає приклади студентських захоплень та ідей, розвиток яких приніс їхнім авторам всесвітнє визнання. Вершини легко долати замолоду.

Отже, предметом історії економічних вчень є процеси виникнення, розвитку, боротьби та зміни пріоритетів економічних ідей, концепцій, теорій, напрямів та шкіл, еволюції економічної науки як системи знань на різних етапах розвитку суспільства.

1.2. Методологія історії економічних вчень

Після з'ясування, *що* вивчає історія економічних вчень, постає питання: *«Як це робиться?»* Відповідаючи на нього, історики-економісти запропонували багато різних, найбільш загальних *методологічних підходів*, але найбільш поширеними є традиційний, неоліберальний, формаційно-класовий, інституціональний та парадигмальний.

Згідно з *традиційним* або кумулятивним підходом розвиток економічної думки розглядається як процес нагромадження знань, а її прогрес пов'язується насамперед із ускладненням відповідного інструментарію економічних досліджень. Наприклад, простий емпіричний опис процесів, явищ, ідей, характерний для етапу зародження науки, значно поступається їх критичному аналізу, узагальненню та порівнянню, тобто інструментарію, який притаманний більш зрілому стану науки.

Неоліберальний або неокласичний підхід передбачає розгляд історії економічних вчень як боротьби прихильників двох ідеальних типів господарства – вільного ринкового та центрально керованого. Прогрес у розвитку економічної науки пов'язується зі ступенем обґрунтування переваг

економіки вільної конкуренції та вільного підприємництва, яка орієнтована на потреби і здібності окремого економічного суб'єкта.

Відповідно до *формаційно-класового* підходу історія економічних вчень постає як процес розвитку, боротьби та, перш за все, революційної зміни домінуючих економічних поглядів і соціальних груп (прошарків) у контексті прогресивного, поступального руху та зміни способів виробництва – первісно-общинного, азійського, античного, рабовласницького, феодального, капіталістичного та посткапіталістичного. Джерелами розвитку економічних ідей вважаються зміни і суперечності економічного життя суспільства, зіткнення інтересів різних класів і соціальних груп (прошарків), а критерієм прогресивності поглядів і теоретичних концепцій – відповідність діалектико-матеріалістичному методу вивчення суспільних явищ і процесів.

У межах *інституціонального* підходу історія економічної думки характеризується з огляду на еволюцію норм і механізмів координації господарської взаємодії у доіндустріальному (аграрному або традиційному), індустріальному та постіндустріальному суспільствах. Значна увага приділяється так званому «неекономічному» контексту розвитку економічних вчень. Ідеться про спроби прослідкувати та визначити вплив на цей розвиток політичних, соціальних, культурно-духовних факторів, а також ментальних особливостей народів.

Парадигмальний підхід відштовхується від того, що історія економічних вчень є історією революційних змін пануючих економічних парадигм (від грецької *παράδειγμα* – приклад, взірець) – сукупностей найбільш загальних, ключових економічних ідей та методологічних настанов. Якщо ту чи іншу парадигму прийнято науковим співтовариством, тобто більшість вчених вважає її правильною, то головною метою стає упорядкування парадигмальних ідей, концепцій, синтез тих нових поглядів, які їй не суперечать. Поява принципово нових економічних проблем, які неможливо пояснити в межах старої парадигми, каталізує розроблення відповідних якісно нових ідей. Рано чи пізно їх нагромадження зумовлює формування нової парадигми, яка, утверджуючись, відкидає стару. В цьому і є сенс наукової революції.

У межах кожного із зазначених підходів переважає певний специфічний погляд на історію економічних вчень. Це означає, що, по-перше, жоден з них не є вичерпним і повним, оскільки виражає одну точку зору з багатьох інших; по-друге, кожен з них збагачує загальне бачення і конкретні характеристики предмета; по-третє, в цьому сенсі вони є самоцінними та рівноцінними. Справа

кожного, хто вивчає або розвиває історію економічних вчень, – обрати той чи інший підхід або розробити власний.

Ми – автори підручника – зробили спробу реалізувати один з варіантів *інтеграційного* підходу, який поєднує найбільш значущі складові розглянутих вище підходів. Його ключові ознаки:

1) системно-синергетична характеристика онтології (буття) та гносеології (пізнання) як економічної думки взагалі, так і окремих економічних вчень, течій та шкіл. Останні виникають в ту чи іншу епоху розвитку людства або на зламі епох у конкретному суспільно-природному середовищі та під цим впливом еволюціонують (онтологічний аспект), у визначеній мірі відображають багату людську природу – культурно-духовну, етнічну, національну, соціальну, політичну тощо, а також спираються на критичне сприйняття ідей та вчень попередників, загальну логіку розвитку економічної науки (гносеологічний аспект). Отже, в загальному сенсі економічні ідеї та вчення є синергетичним результатом взаємодії людського буття і пізнання, тобто таким результатом, який неможливо отримати на основі звичайної суми або поєднання буття і пізнання, – потрібний їх творчий, вищий синтез;

2) основними джерелами розвитку економічних ідей, концепцій, теорій, течій і шкіл є: а) суперечності і зміни суспільно-природного середовища, економічного життя; б) взаємодія різних соціальних верств населення, їхніх економічних потреб та інтересів; в) внутрішні суперечності у самій економічній науці та її окремих складових (ідей, концепцій, теорій, гіпотез), а також між економічною наукою та суміжними науками (соціологією, політологією тощо);

г) особливості та суперечності індивідуальності, особистості вченого-творця. Науку рухають вперед конкретні люди і тільки тому, що вони були або є саме такими, а не іншими, то чи можна дозволити собі не знати, якими були ці люди і як вони жили?

3) «наскрізний» розгляд еволюції (від зародження до нинішнього часу) головних сучасних напрямів, течій та шкіл економічної думки в парадигмальному контексті. Так, у другій темі підручника розглядаються ранні економічні погляди: а) прапарадигма економічної науки – так званий «ембріональний» період її розвитку, в якому містяться зародки її подальших досягнень і невдач; б) меркантилістська парадигма, яка безпосередньо передуює народженню економічної науки, оскільки започатковує перехід від опису економічних явищ і процесів до їх дослідження та пояснення. В третій і четвертій темах класика і марксизм розглядаються як складові вартісної парадигми, наріжним каменем якої є теорія трудової вартості. Щоправда, як ми

побачимо, пізня класика вже багато в чому відходить від цих методологічних засад. П'ята і шоста теми присвячені характеристиці кориснісної парадигми з її неокласичною та кейнсіанською складовими. Незважаючи на відчутні відмінності, їх загальним фундаментом є теорії – граничної корисності, витрат виробництва, трьох факторів виробництва.

Інституціональний напрям сучасної економічної думки, який в основному відповідає змісту соціальної парадигми, розглядається в сьомій темі. Увага тут концентрується на соціальній складовій багатства на відміну від вартісної та кориснісної складових, які є характерними відповідно для вартісної та кориснісної парадигми. Таким чином, різні напрями, течії та школи економічної думки вивчають різні складові багатства: вартісну – вартість і гроші; кориснісну – економічні блага та послуги; соціальну – саму людину, людський капітал. Восьму тему присвячено еволюції економічної думки України та її сучасному стану в контексті історичних та духовних змін.

Зрозуміло, запропонований підхід не претендує на «остаточну» істину. Але він дозволяє, по-перше, прослідкувати внутрішню логіку еволюції кожного з головних напрямів сучасної економічної думки в контексті загального розвитку людського суспільства; по-друге, позначити точки їх «дотику», відмінності та протиріччя; по-третє, представити українську економічну думку як особливу, специфічну, самоцінну, але невід'ємну складову світової економічної думки.

Як відомо, методологія науки включає і ті методи, які вона використовує для пізнання свого предмета. Для історії економічних вчень найбільш значущими є:

а) діалектичний, який передбачає розгляд економічних ідей, концепцій, теорій в їх загальному взаємозв'язку з іншими ідеями, концепціями, теоріями, суспільним, насамперед економічним, життям, у невпинному русі та суперечливій взаємодії. Важливо також бачити в кожному вченні його унікальні риси, які породжуються конкретно-історичними умовами тієї чи іншої країни; особливі – притаманні певному напрямку, течії, школі економічної думки, а також всезагальні – характерні для будь-яких ідей, теорій, концепцій, для економічної думки загалом. Метод діалектики всезагального, особливого та унікального саме і передбачає вивчення складної взаємодії зазначених складових;

б) метафізичний метод, відповідно до якого ідеї, концепції, теорії досліджуються в стаціонарному стані, поза взаємозв'язками з іншими ідеями, концепціями, теоріями. Це дозволяє «вхопити» сутність того чи іншого вчення,

його родові ознаки, що є необхідною передумовою для подальшого використання діалектичного методу;

в) метод єдності історичного та логічного, за яким будь-які концепції, теорії або вчення повинні розглядатися з точки зору і реальної історії їх еволюції, і внутрішньої логіки еволюції. Якщо логічний аспект у своїх головних рисах є адекватним аспекту історичному, то дослідження рухається у вірному напрямі, й навпаки;

г) компаративний, – який передбачає порівняльну характеристику різних ідей, концепцій, теорій, вчень за тими чи іншими ознаками, що дає змогу поглибити знання як їх самих, так і досліджуваних в їх межах економічних категорій, зробити висновки щодо можливості їх практичного використання;

д) метод узагальнень дозволяє групувати окремі ідеї, поняття – в концепції та теорії; окремі концепції та теорії – в економічні вчення, школи, а останні – в течії та напрями. Узагальнюючи реальні історичні факти, можна обґрунтовано пояснити деякі причини і наслідки появи і розвитку ідей, концепцій, теорій, вчень.

Наведений перелік методів не є вичерпним. Використання будь-якого їх набору має відповідати предмету, завданням дослідження, а також тому загальному методологічному підходу, який вирішено при цьому використати.

1.3. Функції та цілі вивчення історії економічних вчень

Історія економічних вчень – наука суспільна, а тому не може не виконувати обов’язкові суспільні функції (див. рис. 1.1).

По-перше, вона сприяє збагаченню пізнавального потенціалу суспільства в цілому та кожної окремої людини, формуванню «пануючих висот» їхнього світогляду. Світло ідей попередників допомагає нащадкам обрати правильний шлях в науці та творчості.

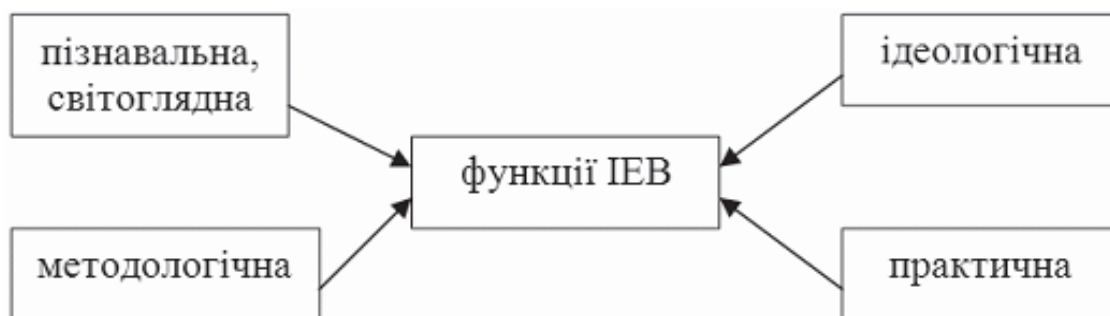

Рис. 1.1. Функції історії економічних вчень (ІЕВ)

По-друге, історія економічних вчень надає багату панораму ідеологій, їх взаємодії та боротьби. Неможливо свідомо обрати для себе ту чи іншу економічну ідеологію, не підозрюючи про їх існування, історію виникнення та становлення. Навіть для нігілістів важливо знати, від чого відмовляєшся.

По-третє, в методологічному контексті історія економічних вчень разом з економічною історією та історією економічної політики є важливим складником історико-економічної науки. Її місце в системі економічних наук визначається тим, що, з одного боку, вона не тільки описує, підсумовує, а й узагальнює, теоретично осмислює досягнення багатьох економічних наук, і в цьому сенсі, з іншого боку, є необхідною основою та передумовою їх подальшого розвитку.

По-четверте, теоретичний історико-економічний матеріал є принципово важливим з точки зору застосування в економічній політиці та господарській практиці. Це саме той випадок, коли ідеї можуть стати матеріальною силою. Стануть вони утворюючими чи руйнуючими, залежить насамперед від рівня та якості знань і умінь тих, хто береться за практичне втілення цих ідей.

Таким чином, стає зрозумілим, що головними цілями вивчення історії економічних вчень як навчальної дисципліни є такі: опанування основних досягнень світової та вітчизняної економічної думки, формування на цій основі масштабного, варіантного і реалістичного фундаментального економічного мислення та сучасного світогляду; сприяння становленню прогресивної ідеології розбудови незалежної України та конкурентоспроможної соціально та екологічно орієнтованої ринкової економіки; оволодіння історико-економічною методологією досліджень, основними методами та інструментами аналізу конкретної економічної дійсності; формування вмінь використовувати набуті знання для розроблення практичних рекомендацій та пропозицій щодо економічної політики та господарської практики.

Основні терміни і поняття

- Етапи розвитку історії економічних вчень
- Предмет історії економічних вчень
- Методи дослідження
- Методологічні підходи до вивчення історії економічних вчень
- Функції історії економічних вчень

Контрольні та дискусійні питання

1. Назвіть головні етапи еволюції історії економічних вчень.
2. Що становить предмет вивчення історії економічних вчень, а що не є таким предметом?
3. Дайте порівняльну характеристику діалектичного та метафізичного методів вивчення історії економічних вчень.
4. Сформулюйте власне бачення необхідності вивчення еволюції економічної думки.
5. В чому полягають функції історії економічних вчень?

Література до теми 1

1. Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі / пер. з англ. Київ: Основи, 2001. С. 5–34.
2. Злупко С. М. Основи історії економічної теорії: навч. посібн. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. Розд. 1.
3. Історія економічних учень: підручник / за ред. В. Д. Базилевича. Київ: Знання, 2004. С. 15–45.
4. Історія економічних учень: підручник / за ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. Київ: КНЕУ, 1999. С. 5–12.
5. Шумпетер Й. Теорія економічного розвитку: Дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу / пер. з англ. В. Старка. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 242 с.
6. Леоненко П. М., Юхименко П. І. Історія економічних вчень: навч. посібн. Київ: Знання-Прес, 2000. С. 5–17.

ТЕМА 2

РАННІ ЕКОНОМІЧНІ ПОГЛЯДИ

2.1. Економічна думка Стародавнього Світу

2.2. Економічні погляди епохи Середньовіччя

2.3. Економічна теорія меркантилізму

Економічні погляди та твори мислителів Стародавнього Сходу, Античного світу та Середньовіччя не можуть вважатися суто науковими. Суттєво відрізняючись між собою за предметом дослідження, вони містять описи конкретного досвіду ведення економічної діяльності у відокремленому господарстві або в державі загалом. Їм не притаманне виокремлення із сукупності явищ сутнісних закономірностей, загальних рис і причин економічного розвитку. Економічні знання були частиною господарської культури свого часу.

Зародження наукових абстракцій пов'язано із намаганнями окремих мислителів пояснити товарно-грошові відносини, які тоді склалися і розвивалися, доповнюючи пануючі форми натурального виробництва. Такі властивості товарно-грошових відносин, як постійна мінливість, автономність, що поступово формується в надрах натурального господарства, досить важко пояснювалися в умовах традиційних емпіричних поглядів на суспільні зв'язки. Тому прагнення більш глибоко осягнути феномен товарно-грошових відносин стало фактором появи перших ознак наукового пізнання. Проте, поки характер обміну був випадковий і нееквівалентний, не мав під собою відповідної основи – розвиненого товарного господарства, жодні, навіть найгеніальніші, спроби побудови системи наукових знань неминуче зводилися лише до постановки питань.

2.1. Економічна думка Стародавнього Світу

Перехід до азіатського способу виробництва в результаті розпаду первісного ладу раніше за всіх був здійснений на Стародавньому Сході: в Єгипті, Месопотамії, Ассирії, Фінікії, Персії, Індії, Китаї. Багато в чому це пояснювалося особливостями господарської діяльності. Природні умови в цих країнах (теплий клімат, наявність родючих земель), з одного боку, сприяли

бурхливому розвитку землеробства, а з іншого – визначали певні труднощі обробки землі. Нестача води вимагала створення розвинених іригаційних систем, що було неможливим без об'єднання зусиль великої групи людей, тобто існування централізованої форми управління, а, значить, і могутньої верховної влади. Отже, в азіатському способі виробництва держава є розпорядником усіх зрошувальних робіт і верховним власником земель. Саме тому питання ролі держави (її правителя), пошуку співвідношення суспільної та приватної власності, а також ефективних механізмів державного управління знайшли втілення у різноманітних повчаннях та законодавчих актах.

Стародавній Єгипет. Пам'ятки давнини дають можливість стверджувати, що вже на початку III тис. до н.е. в Єгипті була створена іригаційна система, необхідна для постійного регулювання режиму Нілу. Організація подібної системи, яку потрібно було постійно підтримувати і покращувати, стала могутнім фактором формування жорсткої бюрократичної системи з численними чиновниками. Саме їхні твори доносять до нас економічні особливості й погляди тієї епохи.

Серед таких робіт: «Вислови Іпусера» і «Пророцтво Нефертіті» (близько XXIII–XXI ст. до н.е.), «Повість про красномовного жителя оазису», «Історія пастуха», «Повчання Ахтоя, сина Дуауфа, своєму сину Піопі» (XVIII–XVI ст. до н.е.) та інші. Одним з найбільш відомих творів, в якому розкриваються принципи державного управління, є *«Повчання гераклеопольського царя своєму синові Мерікарі»* (XXII ст. до н. е.).

У «Повчанні» прослідковується зміст економічних функцій правителя, що подаються у формі рекомендацій старого царя молодому. Серед них:

- збереження та зміцнення ієрархічної піраміди чиновників для того, щоб апарат управління працював «як один загін»;
- підтримка і просування найбільш здібних серед підлеглих, у тому числі з нижчих за соціальним статусом прошарків населення. Пропонується не робити різниці між «синами знатними та простими», підбираючи «до себе людину за справи її»;
- постійна турбота про підтримку родючості землі, розширення земельних площ, проведення нових і підтримання вже існуючих каналів для зрошення. Рекомендується залучати до вирішення цих проблем не тільки селян, а й (у невоєнний час) армію.

У письмових пам'ятках Стародавнього Єгипту відображено численні аспекти організації й управління державним господарством. Періодично проводилися переписи населення, де враховувалися його вікові та професійні

особливості, склалися земельні кадастри, здійснювався розрахунок матеріальних і трудових ресурсів, необхідних для величезного за своїми масштабами іригаційного та культового будівництва. Крім того, літературна спадщина доносить до нас уявлення стародавніх єгиптян про приватну власність, розвиток товарно-грошових відносин, рабство. Останнє було переважно домашнім і часто супроводжувало позичкові відносини, коли на виплату боргу кредиторю на певний час віддавали рабів або рабинь. Боргові зобов'язання укладалися як у натуральній, так і в грошовій формі, а проценти за цими зобов'язаннями були досить високими.

Стародавній Вавилон. Найбільш відомими пам'ятками Вавилону – країни, яка розташовувалася у межиріччі Тигру і Євфрату, були кодекси законів царя Ешнунни (XX ст. до н.е.), царя Ліпіт-Іштара (XX–XIX с. до н.е.) і царя Хаммурапі (XVIII ст. до н.е.). Вони надають можливість прослідкувати намагання правителів законодавчо вирішити існуючі тоді економічні проблеми.

Так, тексти законів царя Ешнунни містять дані про встановлені державою тверді ціни в грошових одиницях сиклях (1 сикль – 8,4 г срібла) на основні продукти (ячмінь, масло, вовну, сіль, мідь і т. ін.), рівень орендної плати, розміри штрафів, ставки позичкових процентів, плату за виховання тощо. Така жорстка регламентація економічних відносин пояснюється загрозою для нормального функціонування держави та її інститутів (насамперед армії) стихійного розвитку товарно-грошового обігу, особливо лихварських операцій, що супроводжувалося зниженням податкових надходжень до казни і збільшенням чисельності тих вільних общинників, які за борги переходили в рабство і поповнювали прошарок неповноправних громадян.

Найбільш яскраво особливості державного регулювання суспільно-економічних відносин Вавилону висвітлюються у найвідомішій історичній пам'ятці цієї країни – *Кодексі законів царя Хаммурапі*. Ці закони висічені на чорному базальтовому стовпі й містять 282 статті. Найбільш важливими з точки зору економічної думки були групи статей, що регламентували відносини власності, оренди, лихварства і найму.

Так, із метою захисту власності громадян Вавилону в Кодексі заборонялися продаж та відчуження їх земельних ділянок. Особлива увага приділяється захисту власності палацу і державних службовців, насамперед воїнів (редумів і баірумів). «Поле, будинок і сад, що належать редуму, баіруму або платнику доходу, не можуть бути проданими за срібло» (ст. 36). Більш того, вавилонські громадяни, які були куплені як раби за межами своєї держави,

стають вільними при поверненні на батьківщину (ст. 280)¹. Одночасно поділ суспільства на рабів і рабовласників вважався природним і довічним.

У Кодексі чітко визнавалися права приватної власності, а спроби посягнути на неї каралися різними формами штрафних санкцій, відданням у рабство або смертною карою. Захищалися інтереси учасників торговельних угод та встановлювалася єдина система виміру.

Держава жорстко регламентувала діяльність лихварів. Так, у випадку неврожаю дозволялося продовжити борг ще на один рік без сплати додаткових процентів, максимальний лихварський процент становив 20% у грошовій формі та одну третину від суми боргу у натуральній формі.

У Кодексі термін боргового рабства було жорстко обмежено трьома роками. «Якщо борг здолав чоловіка, і він продав за срібло свою дружину, свого сина чи свою дочку або віддав їх в кабалу, три роки вони повинні обслуговувати будинок їх покупця або їх лихваря, на четвертий рік їм повинна бути надана воля» (ст. 117). Велика увага приділяється регулюванню відносин найму (як людей, так і майна), регламентується розмір плати за найману працю.

Стародавня Індія. Розвиток економічної думки Стародавньої Індії відображено в літературно-релігійних пам'ятках, серед яких особливе місце посідають «*Закони Ману*» – правила благочестивої поведінки, які приписуються прародителю людей Ману. Вони склалися впродовж декількох століть брахманами – служителями релігії індуїзму і містять багатий матеріал про особливості соціально-економічного розвитку. В Законах відображається розшарування стародавнього індійського суспільства на чотири замкнуті варни – спадкові соціальні групи, кожній з яких відводилася особлива сфера життєдіяльності; розглядається важлива роль держави в суспільстві, до її економічних функцій віднесено забезпечення доходів і регламентації господарської діяльності.

Більш пізні твори буддизму (релігії, що виникла в середині I тис. до н.е.) відображають процеси інтенсивного будівництва в Індії міст, поширення приватної власності й рабоволодіння, появу монетної чеканки, створення в III ст. до н.е. першої загальноіндійської держави. З точки зору економічної думки визначне місце серед цих творів займає знаменитий *трактат «Артхашастра»*, складений в перші століття нашої ери, проте з широким використанням матеріалу більш ранніх творів (IV–III ст. до н. е.). Авторство трактату про мистецтво політики й управління державою приписується брахману на ім'я Каутілья Вішнугупта – раднику царя Чандрагупти I.

Як видно із самої назви («артха» – матеріальна користь; «шастра» – наука, науковий твір), цей твір присвячений принципам отримання матеріальної вигоди. Мається на увазі розширення території держави, що дає змогу збільшити кількість платників податків і, отже, доходи казни. На ці доходи можна утримувати більше військо, завдяки якому розширювати територію держави.

Автор трактату рекомендує правителю утримувати ефективний державний апарат, який повинен регулювати господарство, особливо землеробство, збирати податки, розширювати будівництво і забезпечувати охорону іригаційних споруд. В «Артхашастрі» аналізуються основні види надходжень в казну – доходи від державних (царевих) господарств, різноманітні податки, мито та штрафи з населення. Податки розглядаються як винагорода царя за охорону країни від зовнішньої небезпеки та внутрішніх заколотів.

Важливою складовою регламентації торгівлі був нагляд за цінами та отримуваним прибутком. Ринкові наглядачі могли встановлювати «справедливі ціни» на товар, а на аукціонах стягати різницю між ринковою та оголошеною ціною у казну. Прибуток включався в ціну товарів як частина витрат, і його норма заздалегідь фіксувалася: для місцевих товарів у розмірі 5% встановленої ціни, а для іноземних товарів – 10%.

Стародавній Китай. Економічна думка Стародавнього Китаю виникла і розвивалася в межах таких загальних філософських і політичних учень, як конфуціанство, даосизм, легізм і моїзм. Пануючим вченням було конфуціанство. Його засновником є *Кун-Цзи* або *Конфуцій* (551–479 рр. до н.е.). Його вчення було оформлене учнями в збірку «*Лунь юй*» («Бесіди та судження»), де окрім загальних філософських принципів життєдіяльності людини і суспільства висвітлено уявлення Конфуція про господарські відносини.

Конфуцій висуває ідею «природного права», згідно з якою в основу суспільного устрою покладене божественне начало і поділ суспільства на «вищих» та «нижчих» є природним. Також «природним» є існування різних форм власності – колективної (власності селянських общин) і приватної.

Вчення Конфуція спрямоване на посилення авторитету держави і влади верховного правителя, хоча ідеал держави він вбачав у минулому, в принципах патріархального устрою. Конфуцій вважає, що держава – це велика родина, глава її – «батько народу», а підлеглі – «його діти». Мислитель пропонує програму морального вдосконалення кожної людини як шлях до стабілізації

соціально-економічного устрою. Повага до старших – одна із головних рис «благородної людини», яка ніколи не буде виступати «проти вищих за рангом»³.

Достаток народу залежить від ефективного господарювання, а сумлінна праця примножує багатство як усього народу, так і його володаря. Для пом'якшення існуючих протиріч Конфуцій вважав за необхідне розподіляти багатство більш рівномірно, полегшити тягар податків і залучати населення до виконання суспільних робіт, враховуючи сільськогосподарський цикл.

Визначним представником стародавнього конфуціанства був *Мен-цзи* (372–289 рр. до н.е.), або вчитель Мен. Він виступав за чіткий поділ суспільства на «керівників та керованих», бо нерівність – це «воля небесна». Цим він виправдовує протиріччя між багатим чиновництвом і аристократією (розумовою працею), з одного боку, і селянством (фізичною працею) – з іншого.

Одночасно Мен-цзи виступав на захист общини, економічних інтересів селян, проти збільшення рабовласницького гноблення. Він пропонував відродити колишні общинні форми виробництва та увести систему «криничних полів» (названа так за порядком розміщення полів, що нагадує ієрогліф «криниця»). Згідно з нею громадська земля розмежовувалася на дев'ять однакових ділянок. Вісім із них оброблялися окремими родинами, а дев'ята («суспільне поле») – усіма цими родинами спільно. Урожай з цієї ділянки було призначено для держави. На думку Мен-цзи, розумний правитель повинен бути помірним при стягуванні податків, не позбавляти землероба часу, необхідного для роботи на своєму полі.

Виразником економічних ідей стародавнього конфуціанства був також *Сюнь-цзи* (313–238 рр. до н.е.). У своєму вченні він, на відміну від Конфуція і Мен-цзи, відштовхувався від «лихої природи» людини. На думку Сюнь-цзи, тільки практична діяльність породжує доброчесність. Мислитель висловив ідею про необхідність поділу праці, зазначивши, що речі, якими користується одна людина, є результатом праці багатьох, оскільки кожна людина не може одночасно вміти робити все. Тому, вважав Сюнь-цзи, мудреці розподілили обов'язки між людьми, щоб вони не робили тільки те, що їм вигідно. Головним керуючим розподілом обов'язків у державі є її правитель. Основними принципами економічної політики держави мають бути: економія у видатках, забезпечення народіві достатку, необхідність збереження надлишків, задоволення тільки того рівня потреб, який відповідав соціальному рангові

людини. Ощадливість принесе державі надлишки суспільного продукту, які потрібно нагромаджувати і зберігати.

З критикою конфуціанства виступили *Мо-цзи* (479–400 рр. до н.е.) і його прихильники (моїсти). Моїсти пропагували природну рівність людей, виступали проти станового поділу суспільства, засуджували рабство, привілеї знаті. Вони вважали фізичну працю джерелом багатства й закликали всіх старанно працювати, щоб досягти щастя та добробуту. Шлях до вдосконалення суспільного життя Мо-цзи та його прихильники вбачали в утвердженні у відносинах між людьми принципів «загальної любові» і «взаємної вигоди».

У VI–III ст. до н.е. в Китаї виникла школа *легістів*. Вона пов'язана з поглядами визначних політичних діячів того часу: Лі Куя (424–386 рр. до н.е.), Гунсунь Яна (390–338 рр. до н.е.), Хань Фея (280–233 рр. до н.е.) та інших. Ідеологія легізму відбивала нові тенденції господарського розвитку Стародавнього Китаю, пов'язані з посиленням економічної ролі держави та формуванням імператорсько-бюрократичної системи управління. Легісти виступали за управління країною за допомогою законів та адміністративних актів, були прихильниками політичної централізації та об'єднання країни.

Лі Куї (перший міністр правителя царства Вей) склав «Зведення» усіх наявних до нього законів, яке стало основою законодавства у період III ст. до н.е. – III ст. н.е. Він створив учення про найповніше використання сил землі, виступав за державне регулювання хлібного ринку. Держава має регулювати ціни на зерно, закупаючи його у врожайні роки і продаючи за твердими цінами у неврожайні роки, під час стихійних лих і голоду.

Визначним представником школи легістів був Гунсунь Ян, відомий іще як *Шан Ян*. Його економічні погляди викладено у «Книзі правителя Шан» («Шан-цзюнь шу»), складеній його учнями у кінці IV – першій половині III ст. до н.е. На переконання Шан Яна процвітання держави досягається двома шляхами – розвитком землеробства і веденням війни. Мудрому правителю для ведення воєн і утримання чиновників необхідні великі запаси продовольства. А оскільки, на думку Шан Яна, сільське господарство тогочасного Китаю перебувало у занедбаному стані, держава мусила активно проводити політику «повернення до землі». Шан Ян пропонував здійснити загальний подвірний перепис селян і законодавчо запровадити єдиний податок із кількості зібраного зерна, насильно залучати до землеробства ледарів і бродяг, значно підвищити мито на заставах та ринках, щоб запобігти скуповуванню зерна за дешевими цінами та спекуляції ним у неврожайні роки. Шан Ян виступав за збереження сільської общини, проти перетворення вільного населення на орендарів та рабів

і пропонував заборонити вихід з общини незаможним і малоземельним селянам.

Інший представник школи легістів – *Хань Фей* був прихильником жорсткої централізації влади в державі, зміцнення її економічної та військової могутності завдяки беззаперечному виконанню законів. Нагромадження багатств схвалювалося лише в державній скарбниці. Економічною основою країни є розвиток сільського господарства, а головна причина бідності – у лінощах та марнотратстві. Хань Фей радив правителям оподатковувати багатих.

Особливе місце в історії суспільної думки Китаю займає *трактат «Гуань-цзи»*. На початку IV ст. правитель царства Цинь започаткував академію «Палац наук коло західних воріт», де працювало понад 2000 вчених. Науковці академії написали понад 500 творів, які були об'єднані однією спільною назвою «Гуань-цзи».

Трактат визнає закономірність змін у природі й суспільстві. Зміни в громадському житті пояснюються періодичністю урожайних і неврожайних років. Водночас автори трактату висловлюються за регулярний вплив держави на господарське життя.

Оскільки найважливішою умовою забезпечення стійкого розвитку економіки вважалось зміцнення землеробства, автори трактату радили здійснити ряд заходів: визначити родючість земельних ділянок, розподілити їх більш рівномірно, встановити рівень оподаткування відповідно до якості землі, протягом сільськогосподарського циклу не залучати селян до інших робіт, давати їм дешеві кредити й організувати для зубожілих у неврожайні роки громадські роботи.

В «Гуань-цзи» висунуто принцип «врівноваження господарства». «Розумний правитель пускає в обіг те, в чому народ відчуває нестачу і тримає у себе те, чого у народу надлишок»⁴. Згідно з принципом «врівноваження господарства» рекомендувалося створити державні фонди, в яких правитель мусить нагромаджувати до половини всього врожаю зерна для вирівнювання і стабілізації цін на хліб. Треба продавати продовольство з державних фондів, коли його бракує в країні, та поповнювати фонди, коли харчів є вдосталь. При цьому вимагалось рівномірно регулювати ціни в усій країні, що даватиме змогу запобігти можливості переходу контролю над цінами в руки торговців і спекулянтів⁵.

У трактаті також розглядалися питання податків і грошового обігу. Пропонувалося замінити прямі податки на залізо та сіль непрямими, застосовувати для стабілізації господарства нормовану емісію грошових знаків.

Багато ідей «Гуань-цзи» було використано в господарській практиці Стародавнього Китаю.

У IV–III ст. до н.е. з'явилася книжка «Дао де цзін», в якій викладаються основні положення вчення *даосизму*. Автором її вважають *Лао-цзи* (VI–V ст. до н.е.) – основоположника даосизму. Поняття «дао» (буквально – шлях, закон) тлумачиться як природний, закономірний рух і мінливість усього суцього. Цей рух не допускає будь-якого зовнішнього втручання. Усе соціальне зло, на думку Лао-цзи, є наслідком порушення цього закону, заміни його «людським дао» через несправедливість правителів. Прихильники даосизму виступали проти соціальної нерівності людей, рабства і нагромадження вельможами багатств. Даосизму належить ідея пасивного протесту – «недіяння», за якою люди здатні лише збагнути навколишній світ, але не можуть нічого в ньому змінити. Лао-цзи та його послідовники ідеалізували минуле та закликали повернутися до колишніх «добрих» часів.

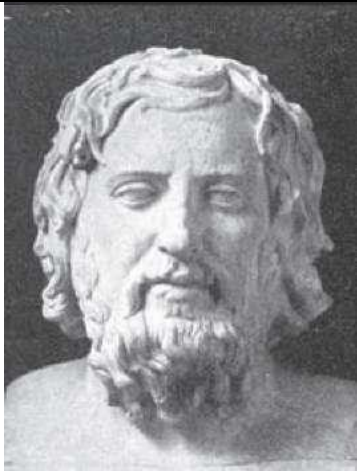
Економічні вчення античної Греції. Природно-географічні особливості Стародавньої Греції (численні маленькі острови, роз'єднані гірськими хребтами прибережні родючі землі, безліч бухт і гаваней) зумовлювали певну відособленість грецьких общин. Їх розвиток відбувається у формі міст-держав (полісів). У містах, найвідомішими з яких були Афіни, Спарта, Коринф, Мілет, Халкіда, процвітали ремесла (будівництво, ткацтво, суднобудування, виробництво кераміки тощо), які базувалися на значних власних природних ресурсах, що, в свою чергу, стимулювало розвиток торгівлі, у тому числі зовнішньої.

Швидкий розвиток ремесел, торгівлі, а також сільського господарства у VIII–VI ст. до н.е. викликав широке використання праці рабів, які потрапляли у країну внаслідок воєн і колонізації. Однак роль рабів в економічному житті країни не була визначальною, – в основному вони працювали в містах у ремісничих майстернях – ергастеріях.

Загалом, на відміну від Стародавнього Сходу, у Стародавній Греції панує античний спосіб виробництва. Його головні ознаки: порівняно широке розповсюдження приватної власності на засоби виробництва, вільних товаровиробників і ринкових відносин; демократичні форми організації влади власників; взаємодія державних, ринкових і громадянських економічних регуляторів.

Ці особливості економічного розвитку Греції визначають певну специфіку суспільно-економічних поглядів. Для економічної думки цього періоду характерне дослідження шляхів зростання доходності домашнього

господарства, проблем натурального і грошового обміну, застосування рабської праці у виробництві та створення на цій основі реальної можливості для вільних (в основному аристократів) займатись розумовою працею. У найбільш досконалому вигляді погляди представників античної думки знайшли своє відображення у працях Ксенофонта, Платона і Аристотеля.

Ксенофонт
(430–355 рр. до н. е.)

Афінський аристократ і політичний діяч,
землевласник.

**Основні твори – «Домострой»,
«Кіропедія»**

Мислитель об'єднує проблеми раціонального господарювання в особливу галузь знань – «ойкономію» (від грец. «ойкос» – дім, господарство, «номос» – закон), яка має зосередитись на вивченні законів ведення домашнього господарства. «Ойкономія – є ... назва... науки..., за допомогою якої люди можуть збагачувати господарство, а господарство, ... є все без винятку майно ... те, що корисне в житті, а корисне все те, чим людина вміє користуватися»⁶.

Господарство для Ксенофонта – це володіння і майно в землеробстві. «Землеробство – мати і годувальниця всіх професій. ... Коли землеробство процвітає, процвітають й інші мистецтва». Основним фактором виробництва, на переконання Ксенофонта, повинна бути праця рабів. Разом із тим, розуміючи її низьку продуктивність, він рекомендує господарям використовувати матеріальні й моральні стимули, вести господарство раціонально.

Ксенофонт є одним із перших вчених, які аналізують поділ праці та його вплив на прибутковість домашнього господарства. Фізичною працею мають займатися раби, вільні ж люди мають виконувати функції нагляду і управління. Ксенофонт зауважує, що розвиток поділу праці в дрібних містах значно поступається його розвитку в крупних. Отже, мислитель впритул наближається до проблеми залежності поділу праці від розмірів ринку.

Ксенофонт уперше в економічній літературі виділяє дві властивості товару: «Цінність – все те, від чого можна отримати користь. ... Земля, вівці, гроші не є цінністю для тих, хто не вміє ними користуватися». Водночас він стверджує, що коли річ, якою людина не вміє користуватися, продати, то можна вилучити користь і, тим самим, надати речі цінність.

Мислитель розглядає сутність та функції грошей. Вважає, що гроші – особливий товар, специфічність якого полягає в ненасиченості. «Грошей ніхто не має стільки, щоб не бажати їх мати ще більше, а якщо у когось вони виявилися в надлишку, то він, закопуючи надлишок, отримує не менше задоволення, ніж якщо б він ним користувався». Таким чином, Ксенофонт виділяє дві функції грошей – надавати користь і створювати скарби.

Хоча Ксенофонт був прихильником натурального господарства, він все ж вважав за можливе використання торгівлі для збагачення рабовласників.

Платон
(427–347 рр. до н. е.)

Аристократ, засновник філософської школи – афінської «Академії», в якій викладав протягом останніх двадцяти років свого життя.

Основні твори – «Держава», «Закони»

Коло філософських інтересів Платона багато в чому пояснюється кризою стародавнього грецького полісу, загостренням боротьби між рабами і рабовласниками, між демократичними Афінами і олігархічною Спартою. Саме тому Платон намагається побудувати модель ідеальної держави, здатної примирити існуючі протиріччя.

Ця модель базується на принципах природного поділу праці. На думку вченого, людині від народження притаманний лише певний, причому одноманітний талант: «одні народжені для управління, інші – для надання допомоги, а інші – для землеробства і ремісництва»⁷. Зважаючи ж на те, що потреби людей різноманітні, існує певна суперечність між потребами людей і можливостями їх задоволення. Цю суперечність можливо зняти шляхом створення такої держави, в якій кожний виконував би певні функції за своїм талантом і отримував частку суспільного продукту згідно з природними здібностями. З огляду на такі передумови Платон обґрунтовує поділ населення в ідеальній державі на три стани: 1) філософи (управляють державою); 2) воїни (охороняють державу); 3) землероби, ремісники, торговці (виробляють продукти). Раби не відносяться до жодного стану, тому що вони – знаряддя праці.

Перший та другий стани не можуть мати ніякої власності та повинні бути звільнені від продуктивної праці для того, щоб викоринити пристрасть до збагачення і таким чином забезпечити правильне управління. Третій стан має приватну власність і підтримує її завдяки існуванню філософів та воїнів, споживання якими суспільного продукту організується на принципах зрівняльності.

Таким чином, Платон закладає в основу ідеальної держави поділ праці, який виникає внаслідок протиріччя між багатоманітністю потреб людей і одноманітністю їхніх здібностей. Поділ праці поєднує в державі всі три стани.

Платон вважає, що в державі необхідна торгівля, тому що саме вона обслуговує поділ праці. А оскільки необхідна торгівля, то необхідні й гроші. Вчений виділяє три функції грошей: міру вартості, засіб обігу і засіб накопичення скарбів, вважаючи виправданими (справедливими) перші дві, а негативною – третю.

Окрім обслуговування поділу праці, торгівлі, на думку Платона, належить ще одна важлива роль – завдяки їй відбувається зрівнювання всіх товарних тіл, торгівля перетворює товари на порівнювані, незважаючи на те, що всі вони різні. Таким чином, Платон висуває геніальне для своєї епохи твердження про порівняння і рівність товарів, хоча і не відповідає на запитання, завдяки чому ці товари є порівнюваними.

Аристотель

(384–322 рр. до н. е.)

Учень афінської Академії Платона, вихователь Олександра Македонського, засновник філософської школи афінського Лікею, в якому займався педагогічною діяльністю.

**Основні твори – «Нікомахова етика»,
«Політика»**

Аристотель був прихильником натурального господарства, заснованого на рабській праці, а також землеробства як провідної галузі економіки. В історію економічної думки він увійшов як вчений, який першим визначив певні економічні категорії та їх взаємозв'язки. Найбільш переконливим свідченням цього є аналіз товарного обміну.

Необхідність такого обміну зумовлюється поділом суспільства (внаслідок дії природних законів) на вільних і рабів, а їхньої праці – на розумову і фізичну. «Дійсно, не із двох лікарів утворюється суспільство, але із лікаря і землероба, і взагалі з людей неоднакових і не рівних»⁸. Ідеальною Аристотель вважає засновану на праці рабів модель невеликого землеробського господарства, діяльність якого спрямована на самозабезпечення життєвими благами. Оскільки ж усі блага в такому господарстві створити неможливо, виникає необхідність обміну результатами діяльності із сусідами.

У цьому зв'язку Аристотель розмірковує про двоїсту природу споживання кожного блага (товару). Він вважає, що в одному випадку річчю користуються «заради властивої їй цілі, заради того, для чого вона призначена», а в іншому – для обміну, який не є «природним способом споживання блага», проте все ж таки приносить користь її власнику, тому що дає можливість отримати інше благо. Таким чином Аристотель фактично виділяє дві властивості речі – властивість бути спожитою власником і властивість бути обмінною на іншу річ. Однак зазначені властивості вчений зводить до однієї основи – здатності приносити користь людині.

Аналізуючи процес обміну, Аристотель ставить фундаментальне питання, яке й досі залишається центральним у наукових дискусіях – чим визначається співвідношення товарів в обміні? Аристотель вбачає в обміні речей певну рівність і намагається знайти загальну основу такої рівності: «... все, що піддається обміну, повинно порівнюватися з чимось одним. Отже, розрахунок матиме місце тоді, коли буде знайдено рівняння, щоб продукт чоботаря відносився до продукту землероба, як землероб відноситься до чоботаря». Аристотель вважає, що саме гроші перетворюють товари на порівнювані. «Необхідно, щоб все вимірювалося чимось одним. Цим одним є ... потреба, яка для всього є сполучною ланкою. Як заміна потреби за домовленістю з'явилася монета. Монета ніби міра, що перетворює всі речі на порівнювані, прирівнює»⁹. Отже, гроші є закономірним результатом процесу обміну, вони є специфічним товаром, який на основі домовленості обслуговує акти обміну і забезпечує порівнюваність речей.

За Аристотелем, гроші виконують три основні функції: це, по-перше, засіб порівняння благ, або (в сучасній термінології) міра вартості, по-друге, посередник у процесі обміну, або засіб обігу і, по-третє, – засіб накопичення багатства. Аристотель стверджує, що «справедливий обмін» – це той, коли «ніхто не зазнає збитку і не наживається»¹⁰. Проте в реальній практиці справедливість часто порушується, що пов'язується вченим з отриманням

лихварями процентів за надання грошей в позику. «Лихварство перетворює самі грошові знаки на предмет власності, які, таким чином, втрачають те своє призначення, заради якого вони були створені: адже вони виникли заради мінової торгівлі, стягування ж процентів веде саме до зростання грошей. Цей спосіб наживи є переважно противним природі»¹¹.

Отже, гроші можна використовувати як для отримання в процесі торгівлі (обміну) необхідних життєвих благ, так і для наживи за рахунок лихварських операцій. Другий спосіб збагачення, на думку Аристотеля, суперечить принципу справедливості.

Подібне розуміння сутності «справедливого» обміну, розмежування сутності багатства як, по-перше, «... сукупності засобів, необхідних для життя і корисних для державної і сімейної общини»¹² та, по-друге, як намагання «... збільшити кількість грошей до безкінечності»¹³, зумовлюється поділом Аристотелем науки на дві сфери — «економіку» і «хрематистику».

Економіка – комплекс знань про господарську діяльність, пов'язану з виробництвом споживчих цінностей. «Мистецтво економії» (економіка), за висловом Аристотеля, «заслугує похвали», тому що праця землеробів, ремісників і дрібних торговців приносить суспільству реальні блага, які необхідні для нормальної життєдіяльності.

На відміну від економіки, хрематистика (від слова «хрема» – майно, володіння) повинна вивчати діяльність, націлену на нагромадження багатств у грошовій формі та не пов'язану із створенням реальних життєвих благ. «Мистецтво нагромадження грошей», або наживи, за Аристотелем, повинно «... по справедливості викликати осуд», тому що діяльність великих торговців і лихварів спрямована на нагромадження багатства понад необхідне.

Економічні погляди Стародавнього Риму. Результатом численних війн стало об'єднання в одній Римській державі величезних територій, поневолення багатьох племен та народів. Війни потребували постійного поповнення війська, що здійснювалося за рахунок залучення на службу селян, в результаті чого їхні невеликі земельні ділянки поступово поглинаються крупними землевласниками. Таким чином, основою сільського господарства Стародавнього Риму стають великі господарства рабовласницького типу (латифундії).

Землеробство в таких господарствах потребувало значних трудових ресурсів, а тому ще одним результатом війн стало швидке зростання чисельності рабів. Їхнє зосередження в латифундіях і застосування простої кооперації, з одного боку, приводило до значного зниження витрат, однак з іншого – стикалося з проблемами організації їхньої праці.

Зазначені умови визначили спрямованість економічної думки Стародавнього Риму на вирішення насамперед проблем раціональної організації господарства рабовласницьких латифундій. Найбільш важливими в цьому сенсі є праці таких відомих діячів тієї епохи, як Марк Порцій Катон (старший), Марк Теренцій Варрон, брати Тіберій (163–132 рр. до н.е.) та Гай (153–121 рр. до н.е.) Гракхи, Юній Модерат Колумелла (роки життя невідомі, жив у першому столітті нашої ери), Гай Пліній Старший (23–79 рр. н.е.).

Марк Порцій Катон
(234–149 рр. до н. е.)

Видатний римський
політичний діяч і письменник.

Основний твір – «Землеробство»

Катон вважає землеробство найбільш гідною справою для вільного громадянина, тому що воно приносить «чисті доходи», які не викликають заздрощів, а із землеробів виходять «найбільш віддані люди і найбільш стійкі солдати»¹⁴. У своїй праці «Землеробство» він дає практичні поради господарям сільськогосподарських угідь щодо організації діяльності середнього за розмірами (100 югерів, або приблизно 25 га) господарства.

Катон рекомендує видавати кожному рабу, залежно від його особистих якостей, завдання («урок») певного виду та обсягу на цілий робочий день. Раби повинні «працювати в будь-яку погоду і свята», забезпечуючи таким чином безперервність процесу виробництва. Контроль за виконанням робіт має покладатися на наглядача (вілика) із числа рабів.

За Катonom, окрім організації праці рабів, господар може використовувати працю вільних людей, наприклад, «здавати в підряд збір маслин, виготовлення масла, обробку земель» за гроші або за частину урожаю.

Виступаючи прихильником натуральних принципів господарювання, Катон одночасно радив знаходити вигоди від збуту частини виробленої продукції, а також «продавати взагалі все зайве». Він одним із перших в економічній думці Стародавнього Риму поставив проблему ефективності рабовласницького господарства, пов'язавши її з організацією виробництва і обміну.

Марк Теренцій Варрон
(116—27 рр. до н. е.)

Римський письменник і вчений
у різних галузях знань.

Основний твір – «Про сільське господарство»

Трактат Варрона «Про сільське господарство» був представлений у трьох книгах, де розглядаються проблеми землеробства, тваринництва та присадибного господарства, а також факторів, які впливають на зростання їх доходності. Сільськогосподарське підприємство повинно розвиватися на натуральній основі, саме забезпечувати себе і не «купувати того, що можуть зробити свої ж люди і з матеріалу, який росте в маєтку»¹⁵. Основною галуззю сільського господарства Варрон вважає землеробство, але, оскільки тваринництво досить тісно пов'язане з землеробством, він рекомендує розвивати скотарство, з якого «можна вилучити немалий дохід». Засоби обробки полів Варрон розділяє на три види: «знаряддя, що розмовляють» (раби), «знаряддя, що видають нечленороздільні звуки» (воли, робоча худоба) і «німі знаряддя» (вози, граблі, корзини і т. ін.). Основним зі знарядь він вважає працю рабів.

Проте, зважаючи на зміну умов після повстань рабів (повстання Спартака), Варрон, на відміну від Катона, пропонує використовувати більш гнучкі форми примусу до праці та не застосовувати батіг, якщо бажаного можна досягти словом. Інтенсифікація праці рабів можлива, на його думку, за рахунок використання методів морального та матеріального стимулювання: «Охоту до праці можна викликати також більш вільним режимом, більш щедрою мірою їжі та одягу, скороченням роботи або дозволом виганяти на пасовиська декілька голів власної худоби». Серед рабів, окрім вілика, потрібно знайти розпорядника, якого можна за добру роботу нагородити і рабинею.

Торгівлю з містом і навіть селом, куди можна реалізувати надлишки, Варрон називає одним із найбільш важливих умов прибуткового розвитку маєтку: «... маєтки, у яких по сусідству є місця, куди зручно ввозити і продавати твори свого господарства і звідки вигідно завозити те, що потрібно для власного господарства, такі маєтки вже з цієї причини доходні»¹⁶.

Зважаючи на низьку продуктивність рабської праці, на великих сільськогосподарських роботах (як збір винограду, жнива) краще, на думку Варрона, використовувати працю найманих працівників. Хоча праця рабів є основним засобом сільськогосподарського виробництва, раціональне розділення операцій у господарстві поміж вільними працівниками та рабами допоможе підвищити доходність маєтку.

2.2. Економічні погляди епохи середньовіччя

В епоху середньовіччя відбуваються суттєві зміни в економічному та ідеологічному устрої суспільства. Більш складна техніка і нові прийоми виробництва потребували від безпосередніх товаровиробників вищої професійної підготовки і виробничого вміння. Раби через своє становище не були зацікавленими у підвищенні продуктивності праці, в основній масі не володіли необхідною діловою підготовкою, не хотіли, та й не могли підвищувати свою кваліфікацію. Окрім того, їхні численні й масові повстання підривали економічні основи рабовласництва тим, що придушення подібних виступів призводило до знищення величезної кількості рабів. Різке скорочення припливу рабів зумовлювало їхню високу ринкову ціну. Саме тому праця рабів поступово стає економічно не вигідною. Паралельно з цими процесами погіршувалися умови розвитку ремісництва, звужувався ринок збуту внаслідок розорення вільних дрібних власників. Усе це вказувало на необхідність суттєвих змін.

Ідеться про розвиток нових економічних відносин, які в науковій літературі отримали умовну назву «феодалізм». Для нього характерні панування великого землеволодіння, особиста залежність і позаекономічний примус селян до праці. Феодалізм був явищем, більшою мірою характерним для західної та центральної Європи. У романських країнах він спочатку розвивався на базі створених античністю продуктивних сил. Феодалізація цих країн характеризувалася синтезом еволюції римського рабоволодіння в напрямку колонату і розкладання сільської общини.

На території Британії та Скандинавії феодалізація відбувалася на основі безпосереднього розкладу сільської общини. Із родової вона стає територіальною, сусідською. На общинних землях з'являються приватні господарства. Звичайним явищем було привласнення землі, поземельна кабала, що ставала основою кріпацтва.

Загалом у країнах Західної Європи генезис феодалізму полягав у формуванні та розвитку великої феодальної земельної власності, виникненні особливих форм її сполучення з безпосередніми виробниками (кріпосними селянами). Під впливом християнства змінювались ідеологія та суспільна свідомість, формувалися централізовані держави. Зазначені процеси перебували в центрі уваги мислителів *раннього середньовіччя*.

Звичайно, перелічені ознаки феодалізації були універсальними для країн Центральної та Західної Європи, проте в різних країнах цей процес відбувався з певною своєрідністю. Особливості генезису феодальних відносин відображено в низці документів, найбільш відомими з яких є: для Франкського королівства – «Салічна правда» (IV ст.) і «Капітулярій про вілли» (поч. IX ст.), для Англії – «Судебник кентського короля Етельберта» (поч. VII ст.), «Правда короля Іне» (близько 690 р.), «Правда короля Альфреда» (друга половина IX ст.), для Київської Русі – «Руська правда» (XI–XII ст.) тощо. В них ідеться про специфіку розпаду общинного землеволодіння, закріпачення селянства, організації ранньофеодальної вотчини, зосереджується увага на можливостях натурального господарства, але, одночасно, фіксується і наявність різних прав приватної власності.

Період класичного середньовіччя (XI–XV ст.) характеризується подальшим поглибленням феодалізації суспільства, розвитком цехових форм організації виробництва, підвищенням економічної та політичної ролі міст, посиленням авторитету церкви як у духовному, так і у світському житті країн Європи. Цей авторитет церкви суттєво обмежував науковий аналіз економічного розвитку того періоду, оскільки економічна думка перебувала під величезним впливом канонічної доктрини, тож більшість праць цього періоду містять спроби пояснення економічних реалій через церковні догми, основні принципи католицизму.

Нові економічні процеси на Близькому Сході дістали висвітлення в працях таких видатних мислителів, як Абу Юсуф (731–798 рр.), Абу-ль-Аля аль-Мааррі (973–1057 рр.), Ібн Хальдун (1332–1406 рр.), Абд аль-Ваххаб (1493–1565 рр.), на погляди яких визначальний вплив зчинила ідеологія ісламу.

Феодалізація суспільства, розвиток товарно-грошових відносин супроводжувалися загостренням соціально-економічних протиріч між великими та дрібними землевласниками, феодалами та кріпаками, купцями та лихварями, з одного боку, і селянами та ремісниками – з іншого. В умовах масового розорення та значного погіршення становища останніх з'являється дедалі більше праць (особливо в Західній Європі), автори яких критично

налаштовані до існуючих феодальних відносин. Найбільш яскраво погляди та мрії знедолених верств населення втілені у так званих соціальних утопіях *пізнього середньовіччя*.

Якщо узагальнити особливості середньовічної економічної думки, то її предметом можна вважати проблеми становлення і розвитку феодального устрою, а методом – емпіризм, який у період класичного середньовіччя поєднується з релігійним догматизмом і схоластиком.

Економічні погляди каноністів. У середні віки католицька церква посилює свою могутність і часто втручається в законодавчу діяльність та економічну політику держав. Так, Віденський собор католицької церкви в 1311 р. оголосив усяке світське законодавство, що не відповідає постановам церкви про проценти, недійсним. Усякий сумнів з цього приводу переслідувався як ересь. Подібний безальтернативний підхід є характерним і для опису економічних процесів з позицій церковних правил (догм), або так званих канонів.

Витоки канонічної економічної думки пов'язуються з *Августином Блаженним* (Святим Августином) (353–430 рр.), який заклав догматичні принципи релігійно-етичного підходу до економічних проблем. Ці підходи протягом V–XII ст. залишалися майже незмінними.

Важливою пам'яткою економічних поглядів каноністів є *«Зведення канонічного права»*, складене в середині XII ст. болонським монахом Граціаном. У Зведенні спільна власність проголошується ідеалом для бажаючих виконувати норми церковного права, а приватна власність вважається необхідною як покарання за «людську жорстокосердність». Визнавалися необхідність давати милостиню біднякам, а «правильними» факторами виробництва вважалися земля і праця. Гідними християнина заняттями проголошувалися землеробство і ремесло, а не гідними – торгівля і лихварство.

Характерною рисою середньовічної економічної думки є схоластика – домінування запозичень і посилянь на авторитети, неприпустимість довільного трактування церковних канонів. Авторитетом вважалося не тільки Священне писання, а й твори визначних діячів церкви, праці Платона і Аристотеля. Відданість великим вчителям, твори яких вважалися джерелом істини; проявлялася насамперед у тому, що їх цитування було головним аргументом у полеміці.

У вченні схоластів важливу роль відігравала традиція. Навіть найбільш видатні схоласти відрізняються один від одного лише способом синтезу та викладу традиційного матеріалу, рівнем скрупульозності аналізу деталей старих, традиційних, «справжніх» концепцій, а не створенням принципово

нового. Якщо нове і з'являлося, то воно представляло синтез паралельних або споріднених традиційних течій.

Схоластичне вчення було спрямоване не стільки на вивчення та узагальнення дійсності, скільки на накопичення «вічних» істин у своєрідних хрестоматіях – «сумах», які професори університетів писали для студентів. Ці збірники-конспекти містили матеріали із найважливіших книг та коментарі укладача. Саме тому ще однією рисою схоластики є її школярський характер.

Зважаючи на те, що не завжди можна було пояснити невідповідність реальних явищ економічного життя традиційним канонам, пізні каноністи активно використовували принцип подвійності оцінок, коли за рахунок коментарів, уточнень і застережень уможлиблювалося трактування конкретного економічного явища дещо інакше від початкового і навіть у протилежному значенні.

Найбільш яскраво погляди пізнього канонізму втілені у працях домініканського монаха Фоми Аквінського, якого називають найбільш значимим автором середньовічної західноєвропейської економічної думки.

Фома Аквінський (1226–1274)

Італійський монах, аристократ за походженням, канонізований католицькою церквою в 1323 р. Систематизатор релігійної філософії.

Основний твір – «Сума теології»

Свої погляди Аквінський викладає, використовуючи схоластичний методологічний прийом: спочатку у вигляді запитання ставиться проблема щодо правильності чи неправильності певного економічного явища, потім послідовно викладаються доводи (канони Біблії, висловлювання Аристотеля або визначних діячів церкви) «за» та «проти» цього явища, після чого дається власне трактування проблеми (як правило, в компромісній формі).

Говорячи про *поділ праці*, Аквінський намагається виправдати існуючу в суспільстві ієрархію: «Як у бджіл одні збирають мед, інші будують із воску стільники, а королева зовсім не бере участь в матеріальних трудах, так і в людей: одні повинні обробляти ріллю, інші – будувати будинки, а частина людей, яка вільна від мирських турбот, повинна присвятити себе духовній

праці в ім'я спасіння інших». Піднятися вище за свій стан – гріх, зважаючи на те, що поділ суспільства на стани «встановлено Богом».

Власність розглядається Аквінським як «покарання за первородний гріх», проте в земному житті людини вона є явищем законним і необхідним. «Подібно до того, як людина від природи гола, а одяг є результатом її власного винаходу, так і право приватної власності дано не природою, а людським розумом, воно на ньому покоїться і через це стало необхідним інститутом людського життя»¹⁷. Він вважає, що відношення людей до речей складається з двох елементів – управління і користування. Функція управління – доля лише небагатьох обраних, вона не лише почесна, а й потребує відповідних знань.

Центральною ланкою вчення Аквінського є *теорія «справедливої ціни»*. Основа обміну – рівність корисності обмінюваних речей, яка вимірюється монетою. Звідси – продавати річ дорожче або дешевше, ніж вона коштує, – несправедливо. Але в реальному житті бувають випадки, коли річ продається дорожче (наприклад, коли селяни привозять продукти у місто), або дешевше (наприклад, коли продукти купуються безпосередньо в селі). Отже, мають місце дві ціни. Яка ж із них є справедливою? Аквінський вважає, що за умов відсутності обману покупця, обидві ціни є справедливими.

Річ у тім, що він розрізняє два види справедливості в обміні. Один із них визначав відносини учасників обміну, гарантуючи ціну «згідно з річчю», тобто згідно з рівністю корисності обмінюваних речей, другий – відношення «частини до цілого» і забезпечував більше благ тому, хто «більше значить для суспільного життя». Тобто, з одного боку, справедливою вважається ціна, яка враховує еквівалентність в обміні, з іншого – та, за якою продавець міг жити відповідно до свого статусу в суспільстві. Зокрема, можливість отримувати більше в процесі обміну для багатих верств населення Аквінський виправдовував необхідністю давати милостиню бідним.

Гроші він вважає «... важливою мірою матеріального життя в торгівлі й обігу, подібно до того, як милостиня – краща міра життя духовного»¹⁸, тобто визнає дві їх функції – міри вартості та засобу обігу. Водночас Аквінський, посилаючись на Аристотеля, стверджує, що «гроші не можуть породжувати гроші», тобто використовуватися для отримання баришу. В іншому випадку подібні дії економічних суб'єктів є несправедливими.

Відштовхуючись від принципу справедливості, яку він визначає як «... постійне і тверде бажання робити кожному те, на що він має право», Аквінський розглядає *торгівлю*, виділяючи в ній два різновиди: дозволену і недозволену. Дозволена торгівля передбачає отримання помірною прибутку

для забезпечення себе і своєї сім'ї необхідними засобами до життя, а також допомоги бідним. Дозволеною є також торгівля, метою якої є імпорт дефіцитних товарів. Якщо ж єдиним спонуканням до торгової діяльності є прагнення отримати великий прибуток, особливо якщо товар, в якому продавець нічого не змінив, до якого не доклав власної праці, продається за більш високу ціну, то така торгівля, на думку Аквінського, є неприйнятним і огидним заняттям.

Етично невиправданою і несправедливою є також практика стягування процента за надання грошей у борг, тому що «... це означало би продавати те, чого в дійсності не існує; тут немає рівності, а, отже, немає і справедливості». Одночасно, зважаючи на те, що сама церква в той час виступала як великий лихвар, Аквінський робить акцент на певних винятках, за якими передача грошей у борг виправдовує себе: «В договір займу без гріха можна включити застереження про винагороду на випадок збитку, який може виникнути для позикодавця. Бо це не означає продаж користування грошима, а лише запобігання збитку»¹⁹. На думку автора, стягування позичкового процента визнається не тільки як страховка за можливі збитки, а й як винагорода за невикористання грошей унаслідок їх надання в борг.

Таким чином, Аквінський, перебуваючи під впливом вчення Аристотеля, надавав релігійно-етичне обґрунтування проблемам економічного розвитку середньовіччя, займав компромісну позицію щодо прибутку, торгівлі й позичкового процента. Його погляди суттєво вплинули на подальший розвиток економічної думки Європи.

Арабське середньовіччя. Економічні погляди арабів у період виникнення ранньофеодальної держави відображає *Коран*, який містить проповіді пророка Мухамеда. У Корані велика увага приділяється торгівлі, при здійсненні якої необхідно суворо дотримуватися мір та ваг, бути точним при оплаті боргів. Лихварство же не схвалювалося, а високий позичковий процент прямо заборонявся від імені Аллаха. Зазначалося, що майнова нерівність визначена Богом і ним освячена залежність одних людей від інших.

Ці та інші настанови, зафіксовані в Корані, стали основою для подальшого розвитку правових та економічних концепцій. Окрім Корану, для пояснення економічних та соціальних явищ арабські правники та мислителі зверталися до так званих хадісів – переказів про вчинки і висловлювання Мухамеда. Назагал мусульманське право «шаріат» склалося на основі трьох джерел – Корану, хадісів і звичайного права.

Відомий правник *Абу Юсуф* намагався розробити своєрідний практичний посібник для правителів при вирішенні різноманітних проблем, у тому числі оподаткування. На його думку, головним принципом податкової політики держави мав стати принцип збереження міри в оподаткуванні населення. Абу Юсуф закликав правителя створити такі умови в країні, щоб у казну надходили сталі й заздалегідь передбачені суми і водночас зберігалася податкова спроможність населення.

Найбільш видатним мислителем арабського середньовіччя вважається *Ібн Хальдун* (Абу Зейд'Абд ар-Рахман бін Мухаммад ібн Хальдун аль-Магрибі, аль-Андалусі, ат-Тунісі, аль-Хадрамуті), життя і діяльність якого пов'язана з арабськими країнами Магрибу (Північна Африка).

Ібн Хальдун
(1332–1406)

Арабський мислитель, активний політичний і науковий діяч країн Магрибу.

Основний твір – «Книга повчальних прикладів з історії арабів, персів, берберів і народів, що жили з ними на землі»

Ібн Хальдуну належить передова для свого часу *теорія суспільного прогресу* («соціальна фізика»), в основу якої покладено економічні фактори. Він виділяє три стадії еволюції людства, що відрізняються тим, як люди добувають засоби для існування: 1) «дикість», коли людина була невіддільна від природного світу; 2) «примітивність», характерними рисами якої є заняття переважно землеробством і скотарством; 3) «цивілізація», коли до землеробства і скотарства приєднуються ремесло, торгівля, наука і мистецтво. Ібн Хальдун вважає, що перехід від примітивності до цивілізації зумовлений виробництвом надлишкового продукту, який стає основою розкоші.

Він розглядає проблеми простого товарного виробництва і *ціноутворення*, описує фактори, що впливають на формування ціни. Серед них:

- 1) маса товару, що винесена на ринок. Ібн Хальдун стверджує, що якби люди не заготовляли товари на випадок можливих негараздів у майбутньому, то й ціна на ці товари була би нижчою;
- 2) податки, які стягуються державою, а також незаконні побори, включені в ціну, оскільки «незаконні побори викликають дорожнечу»;

3) характер потреби в товарі. Ті товари, які користуються попитом, мають високі ціни, а на незатребувані товари ціни низькі. Від таких цін терплять збитки їх продавці. Проте, стверджує Ібн Хальдун, «...з усіх товарів хліб є тим товаром, щодо якого бажана низька ціна, бо потреба в ньому загальна»²⁰.

Ібн Хальдун уводить поняття *вартості*. На його думку, в умовах товарного виробництва задоволення потреб можливе лише шляхом купівлі-продажу товарів на ринку в результаті еквівалентного обміну, де порівнюються рівновеликі витрати праці: «Більшість того, що людина нагромаджує і з чого вилучає безпосередню корисність, – рівноцінно вартості людської праці».

Ібн Хальдун вважає, що гроші – основа доходів, заощаджень та скарбів, мірило вартості, він виступає за обіг в країні повноцінних грошей (золота і срібла), критикуючи фальшивомонетників і правителів, які здійснюють псування монет.

Соціальні утопії пізнього середньовіччя. В період пізнього середньовіччя (XVI–XVII ст.) в економічній думці Західної Європи відбуваються значні зміни, викликані розвитком мануфактурного виробництва і поступовим занепадом феодальних принципів господарювання, загостренням соціально-економічних протиріч. У цей час з'являються проекти майбутнього, більш справедливого суспільства, які отримали назву соціальних утопій. Вони відбивали проекти державного устрою (моделі ідеальної держави) Платона, погляди раннього християнства, стародавніх легенд про «золотий вік», в яких ідеалізувався общинний устрій і відсутність соціального розшарування тощо. Найбільш відомими ідеологами соціального утопізму вважаються англієць Томас Мор та італієць Томмазо Кампанелла.

Томас Мор
(1478–1533)

Видатний державний діяч, лорд-канцлер короля Англії.

Основний твір – «Золота книжечка, також корисна, як і забавна, про найкращий устрій держави і про новий острів Утопія» (1516)

Мор різко критикує феодальний устрій Англії початку XVI ст. і розкриває його основні соціально-економічні суперечності. Виступаючи проти системи «обгородження», що супроводжувала аграрно-промисловий переворот і призвела до обезземелення селян, він писав, що вівці «... пожирають навіть людей, спустошують і розорюють поля, домівки, міста»²¹. В Утопії основною причиною суспільних протиріч Мор називає нерівність, коріння якої вбачає у наявності приватної власності. Він змальовує картини зубожіння робітників і ненаситної жадоби багатіїв (особливо лихварів), засуджує загарбницькі війни.

Мор намагається зобразити ідеальне суспільство на невідомому острові, де не існує приватної власності, населення користується благами на принципах рівності й розподілу продуктів за «справедливими потребами». Матеріальною основою такого розподілу має бути загальна колективна праця протягом шестигодинного робочого дня. У такому суспільстві відсутні гроші, громадяни мають можливість для занять мистецтвом, наукою.

Водночас у моделі ідеального суспільства Мора зберігається місце для рабства (насамперед для злочинців), влада верховного управителя, хоча і на засадах демократичності виборів. Окрім того, на острові має існувати система контролю за виконанням робіт.

Томмазо Кампанелла
(1569–1639)

Італійський революціонер, виходець із селянської бідноти, очолив повстання проти іспанського володарювання.

Основний твір – «Місто Сонця» (1623)

Як і Томас Мор, Кампанелла викриває суперечності феодального устрою, першопричиною яких вважає наявність приватної власності. Нове життя Кампанелла змальовує у державі, яка зветься містом Сонця і розміщена на далекому острові Тапробані. Відображаючи ідеї економічної думки середньовіччя, він орієнтувався на господарство натурального типу. Жителі острова займаються в основному сільським господарством, не знають приватної власності та моногамної сім'ї, на цьому острові організоване суспільне споживання і виробництво на базі суспільної власності і обов'язкової трудової повинності (до 4 годин). Рабство виключається. Влада в місті Сонця належить

Метафізику – першосвященнику і трьом його заступникам – Пону, що відповідає за військові справи, Сіну (духовна сфера, культура, наука), Мору (матеріальне виробництво і приріст населення). Відносини між членами суспільства, на переконання Кампанелли, повинні відповідати принципам дружби, співробітництва і взаєморозуміння.

2.3. Економічна теорія меркантилізму

Починаючи з XIV ст. в економіці провідних країн Західної Європи поступово відбуваються значні зміни, пов'язані зі зростанням продуктивних сил та перебудовою структури і характеру виробництва. У сільському господарстві більш широкого використання набули залізний плуг, борона із залізними зубцями та інші залізні знаряддя праці. Виникли нові галузі рільництва. В ремісництві вдосконалюються знаряддя праці та засоби обробки промислових продуктів, відбувається процес спеціалізації та виділення нових видів ремесел (наприклад, від кузень відокремилися збройне, цвяхове, ножове, слюсарне ремесла). У модернізації знарядь праці провідну роль відіграє покращення плавлення та обробки металу.

У XIV–XV ст. збільшується кількість плавильних печей та будуються перші доменні печі. Вже у XIII ст. з'являється напівдоменна піч, вироблена з піщанику, у XIV ст. – використовуються водяні колеса, щоб приводити в дію міхи для дуття та важкі молоти для подрібнення руди, створюється більш висока доменна піч та забезпечується безперервність процесу плавлення металу. В обробці металів починають використовувати волокові та прокатні стани, створюється токарне та шліфувальне обладнання. Широкого розповсюдження в текстильному виробництві набувають ткацькі верстати, у XV ст. переходять до горизонтальних верстатів, а з XVI ст. – до стрічкових горизонтальних верстатів і самопрядок. Поява таких нових знарядь, ускладнення та покращення виробничої техніки сприяли поглибленню суспільного поділу праці, виділенню окремих видів виробництва у нові галузі.

Зростання продуктивних сил ремісництва та сільського господарства, розвиток поділу праці між містом та селом зумовили посилення економічних, ринкових зв'язків спочатку між окремими районами країни і створення місцевих ринків, а пізніше – поживавлених товарно-грошових зв'язків між різними регіонами країни і створення національного ринку.

У другій половині XV ст. через завоювання турецькими військами Константинополя й східного узбережжя Середземного моря була перерізана

важлива торговельно-морська магістраль між Заходом та Сходом. У пошуках нового торговельного шляху до країн Сходу в кінці XV ст. було відкрито Америку та новий морський шлях до Індії. Ці великі географічні відкриття ознаменували початок утворення світового ринку з його важливими морськими шляхами в Атлантичному океані.

Внаслідок зазначених подій суттєво зріс попит на продукти європейського виробництва, проте дрібні ремісники не були в змозі його задовольнити. Виникло гостре протиріччя між обмеженими можливостями дрібного ремісництва та зростаючими потребами ринку. Назрілий перехід від дрібного ремісництва до масового виробництва вимагав великих капіталів. Нагромадження грошей для організації великого виробництва стало однією з найважливіших економічних проблем, що вирішувалася завдяки так званому первісному нагромадженню капіталу.

Первісне нагромадження капіталу є історичним процесом відокремлення безпосереднього виробника від засобів виробництва і формування великої приватної власності промислових підприємців. Джерелами формування великих капіталів стали: нагромаджене грошове багатство торговців та лихварів; система колоніальних пограбувань; колоніальна торгівля; работоргівля; державні позики; торговельні війни; протекціонізм. У результаті первісного нагромадження капіталу було створено сприятливі умови для розвитку великого машинного виробництва.

На основі опису та узагальнення зазначених реалій виникає безпосередньо економічне вчення *меркантилізму* (від італійського «*mercante*» – торгівля, купець), якому судилося стати *першою школою політичної економії* та панувати майже три сторіччя. Його родоначальники виступили проти впливових в економічній думці Середньовіччя ідей Аристотеля та запропонували вважати багатством все, що може бути перетворене на гроші, а головною сферою виникнення багатства – торгівлю. З одного боку, меркантилізм – це особливий тип економічної політики абсолютистських монархій, що сприяв первісному нагромадженню капіталу, з іншого – економічне вчення, спрямоване на пошук закономірностей у сфері обігу.

Меркантилізм як економічна політика спочатку був спрямований на обмеження вивозу з країни дорогоцінних металів (монетарна система). Наприклад, в Англії за прийнятим Навігаційним актом Кромвеля іноземним купцям заборонялося вивозити за кордон дохід від продажу товарів (дохід мав бути витраченим на закупівлю англійських товарів, які вже дозволялося вивозити). В Іспанії вивіз золота і срібла з країни карався смертним вироком, а

будь-яке судно, залишаючи порт країни з товарами, зобов'язувалося повернути їх вартість у формі грошей. Характерною стала поява нової посади спеціального таємного наглядача за діяльністю іноземних купців. Така політика сприяла нагромадженню золота й срібла в національних державах.

У XVII ст. держави Європи перейшли до більш гнучкої і конструктивної політики – *мануфактурного меркантилізму*, за яким надійнішим засобом залучення грошей до держави є розвиток виробництва експортних товарів та забезпечення перевищення експорту над імпортом. Тому державна влада сприяє розвитку промислової мануфактури. Прикладом є політика міністра фінансів французького короля Людовіка XIV Жана Батиста Кольбера та московського царя Петра I.

Двом етапам політики меркантилізму (монетарному та мануфактурному) відповідають етапи розвитку його економічного вчення (ранній та пізній меркантилізм, відповідно).

Ранньому меркантилізму, який також називають монетарною системою, притаманна концепція активного *грошового балансу*, згідно з якою гроші – це єдине багатство, яке потрібно більше залучати з-за кордону та менше витратити. З цією метою пропонувалося використання суто адміністративних методів. Найбільш відомими прихильниками монетарної системи є англієць В. Стаффорд та італієць Б. Даванзатті.

Пізній меркантилізм проголосив концепцію активного *торговельного балансу*, за яким джерелом збагачення нації є не примітивне нагромадження скарбів, а розвиток зовнішньої торгівлі продукцією національних мануфактур. Зазначена концепція була запропонована англійським купцем, одним із директорів Ост-Індської компанії, нащадком старовинної торговельної сім'ї Томасом Меном. Окрім нього, значний внесок у розвиток ідей меркантилізму внесли Дж. Локк, А. Монкретьєн, Ф. Прокопович.

Вільям Стаффорд
(1554–1612)

Англійський письменник, економіст.

Основний твір – «Критичний переказ деяких скарг наших співвітчизників» (1581)

Стаффорд оригінально, у віршованій формі через уявну бесіду лицаря, купця, фермера, ремісника і доктора богослов'я намагається аналізувати зовнішню торгівлю Англії. На його думку, іноземні купці вивозять англійське золото та срібло, отримане за свої товари, внаслідок: а) більш високої купівельної спроможності англійської монети в інших країнах; б) зростання споживання імпортованих предметів розкоші; в) вивозу сировини, яка в переробленому вигляді увозиться до Англії і реалізується за вищою ціною. Як результат, внутрішні ціни на товари різко зростають.

Стаффорд пропонує низку заходів, що сприятимуть зростанню маси грошей у країні, зокрема – утримання від увезення іноземних товарів; створення умов для купівлі аналогічних товарів у співвітчизників; розробку законодавчих актів, які сприятимуть зростанню грошових скарбів Англії; боротьбу із псуванням монет.

Томас Мен
(1571–1641)

Англійський купець, один із директорів
Ост-Індської торгової компанії.

**Основний твір – «Багатство Англії у зовнішній
торгівлі, або баланс нашої
зовнішньої торгівлі як регулятор нашого
багатства» (1664, посмертно)**

Розглядаючи потоки товарів у зовнішній торгівлі, Мен доходить висновку, що остання може слугувати джерелом багатства лише за умови, коли грошова виручка від проданих товарів перевищуватиме суму грошей, витрачену на придбання товарів із-за кордону. Для виконання цієї умови держава повинна виконати цілу низку рекомендацій: прагнути до виготовлення якомога більшої маси власних товарів; знижувати вартість транспортування експортних товарів; вживати заходів для підтримки ремісництва; встановлювати мито на імпорт і забезпечувати безмитний експорт; забороняти колоніям торгівлю з іншими країнами, крім метрополій; більше виробляти саме тих товарів, які користуються попитом за кордоном.

Мен закликає не боятись вивозити гроші: «Зростання ввозу товарів за допомогою готівкових грошей у кінці кінців, після вивозу товарів знову за кордон, перетворюється у ввіз набагато більшої кількості грошей, ніж та, що

була в свій час вивезена». Як і більшість представників меркантилізму, він вказує на необхідність обігу повноцінних грошей.

Антуан де Монкретьєн
(1575–1621)

Французький дворянин, поет і драматург,
мислитель-економіст, автор терміна «політична
економія».

**Основний твір – «Трактат політичної економії»
(1615)**

Робота Монкретьєна «Трактат політичної економії» дала назву економічній науці – «політична економія». За Монкретьєном, це – вчення про державне господарство і державну політику, яку повинна проводити влада з метою зростання багатства країни. Основними напрямками такої політики він вважає: розширення зовнішньої торгівлі і, особливо, вивозу промислових виробів; встановлення високих мит на імпорт; державна підтримка розвитку мануфактурного виробництва, а також монопольного положення французьких купців на внутрішньому ринку країни.

Основні терміни і поняття

- Єгипетські повчання
- Закони Хаммурапі
- Артхашастра
- Конфуціанство
- Моїзм
- Даосизм
- Меркантилізм
- Модель «ідеальної держави» Платона
- «Справедлива ціна» Ф. Аквінського
- «Економіка» та «хрематистика»
- Політична економія
- Протекціонізм
- Грошовий баланс
- Торговий баланс

Контрольні та дискусійні питання

1. Охарактеризуйте особливості економічних поглядів Стародавнього Сходу.
2. У чому полягає економічний зміст законів Хаммурапі?
3. У чому полягають відмінності рабства країн Стародавнього Сходу та Античного світу?
4. Які спільні риси та які відмінності економічної думки Стародавнього Риму та Стародавньої Греції?
5. У чому сутність учення Аристотеля про економіку та хрематистику?
6. Які фактори впливали на розвиток економічної думки в середньовіччі?
7. Які методологічні прийоми використовували у своїх економічних поглядах каноністи? У чому сутність концепції «справедливої ціни»?
8. Охарактеризуйте спільне та особливе в економічних поглядах представників раннього та пізнього меркантилізму.
9. Розкрийте сутність та історичне значення епохи первісного нагромадження капіталу.
10. Як вплинули ідеї меркантилізму на подальший розвиток економічної науки та економічну політику європейських держав?

Література до теми 2

1. Злупко С. М. Історія економічної теорії: підр. Київ: Знання, 2005. С. 38–146.
2. Історія економічних учень: підр. у 2 ч. / за ред. В. Д. Базилевича. Ч. 1. Київ: Знання, 2006. С. 33–144.
3. Історія економічних учень: Хрестоматія: навч. посіб. / за ред. В. Д. Базилевича. Київ: Знання, 2011. 1198 с. (Рекомендовано МОН).
4. Історія економічних учень: підр. / за ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. Київ: КНЕУ, 1999. С. 14–54.
5. Історія економіки та економічної думки: підруч. / В. В. Козюк, Л. А. Родіонова, О. В. Длугопольський [та ін.] за ред. В. В. Козюка, Л. А. Родіонової. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. С. 11–192. URL: https://fpk.in.ua/images/biblioteka/2fmb_finansy/Istoria_ekon_dymku.pdf
6. Юхименко П. І. Історія економічних вчень: навч. посібн. / П. І. Юхименко, П. М. Леоненко. Київ: Знання-Прес, 2000. С. 15–48.
7. Blaug, Mark. Economic theory in retrospect. 4th ed. Cambridge University Press, 1985. P. 1–34. URL: <http://digamo.free.fr/blaug62.pdf>
8. Herbert, Robert and Ekelund, Jr. Robert. A History of Economic Theory and Method. New York: McGraw-Hill Book Company, 1975. 508 p.
9. Kishtainy, Niall. A Little History of Economics. Yale University Press, 2018. 256 p.
10. The History of Economic Thought: A Reader; Second Edition / ed. by Steven G. Medema and Warren J. Samuels. London: Routledge, 2013. 784 p. URL:

<https://www.taylorfrancis.com/books/mono/10.4324/9780203568477/history-economic-thought-steven-medema-warren-samuels>

11. The Philosophy of Economics: An Anthology / ed. by Daniel M. Hausman. 3rd ed. Cambridge University Press, 2012. P. 3–40.

Примітки до теми 2

1. Всемирная история экономической мысли: в 6 т. / под ред. В. Н. Черковца. Т. 1. Москва: Мысль, 1987. С. 57.
2. Там само.
3. Древнекитайская философия: Собрание текстов: в 2-х т. Т. 1. Москва, 1972. С. 140.
4. Штейн В. М. Гуань-цзы: Исследование и перевод. Москва: Соцэкиз, 1959. С. 282.
5. Там само.
6. Ксенофонт Афинский. Домострой / пер. с древнегр. Москва: Социздат, 1935. С. 270–271.
7. Платон. Законы: собр. соч. / пер. с древнегр. Т. XIII. Санкт-Петербург: Академия, 1923. С. 155.
8. Аристотель. Никомахова этика: собр. соч. / пер. с древнегр. Т. 4. Москва: Мысль, 1984. С. 154.
9. Там само.
10. Там само.
11. Аристотель. Политика / пер. с древнегр. Москва: Мысль, 1984. С. 395.
12. Там само. С. 389–390.
13. Там само. С. 393.
14. Катон М. П. Земледелие / пер. с лат. Москва: Лениздат, 1950. С. 8.
15. Варрон М. Сельское хозяйство / пер. с лат. Москва: Лениздат, 1963. С. 43.
16. Там само. С. 35.
17. Замятнин В. Н. История экономических учений: учебн. пособ. Москва, 1959. С. 15.
18. Всемирная история экономической мысли: в 6-ти т. / под ред. В. Н. Черковца. Т. 1. Москва: Мысль, 1987. С. 177.
19. Реуэль А. Л. История экономических учений (от древних мыслителей до К. Маркса и Ф. Энгельса): учебн. пособ. Москва: Изд-во «Высшая школа», 1972. С. 60.
20. Всемирная история экономической мысли: в 6-ти т. / под ред. В. Н. Черковца. Т. 1. Москва: Мысль, 1987. С. 315.
21. Мор Т. Утопия / пер. с англ. Москва: Мысль, 1978. С. 132.

ТЕМА 3

КЛАСИЧНА ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ

3.1. Історичні умови виникнення та особливості класичної політекономії

3.2. Рання класична політекономія: англійська та французька доктрини

3.3. Зріла класична політекономія

3.4. Пізня класична політекономія

3.1. Історичні умови виникнення та особливості класичної політекономії

Класична політекономія відкриває науковий етап розвитку економічної думки. Вона виникає у період становлення і розвитку мануфактурного виробництва, зростання його товарності, розширення та поглиблення товарно-грошових відносин. Класична політекономія відрізняється від попередніх, донаукових, економічних вчень тим, що її представники заклали методологічні основи всіх наступних економічних досліджень, перейшли від описовості та емпіризму до аналізу внутрішніх закономірностей суспільного господарства, пошуку законів його руху. Економісти-класики вперше застосували теоретичний аналіз, який базується на вивченні значного масиву фактів, з'ясуванні їх внутрішніх зв'язків і залежностей.

Проникнення у сутність економічних відносин, відкриття законів і механізму їх дії є результатом зокрема і набуття товарними відносинами масовості та зрілості, можливості статистичного спостереження. З розвитком мануфактурного виробництва меркантилізм перестав відігравати провідну роль у поглядах на економіку: його головна ідея про грошове багатство суперечила новим реаліям. Мануфактура ознаменувала становлення промислового виробництва і приносила набагато більші доходи, ніж торгівля.

Промисловий підприємницький клас, що сформувався і загартувався у період первісного нагромадження капіталу і буржуазних революцій, відтіснив на другий план капітал, зайнятий у торгівлі, грошовому обігу і позичкових операціях. Товарний характер виробництва докорінно змінив відносини між

виробництвом і торгівлею – вони вже не могли спиратися на нееквівалентний обмін. З'явилися умови для вивчення вартості як закону цін.

Перераховані обставини сприяли тому, що економічна думка звернулася до аналізу сфери виробництва, предметом науки стали, здебільшого, закони зростання багатства у сфері матеріального виробництва, і відтепер всі ті, хто вивчав політекономію під таким кутом і застосовував причинно-наслідковий аналіз, стали називатися класиками.

Важливу роль у тому, що класичній школі вдалося проникнути у сутність економічних процесів, відіграли розвиток науки і техніки, філософії, історії, статистики. Ф. Бекон, Д. Локк, Т. Гобс звільнили науку від теології і здійснили першу спробу створення загальнонаукових методів пізнання, головним із яких був індуктивно-аналітичний метод. Саме його застосування сприяло поступовому переходу до тих способів і прийомів теоретичного аналізу, на яких будується і сучасна економічна наука.

Зазвичай в еволюції класичної політекономії виділяють *три етапи*:

1. *Ранній* (В. Петті, П. Буагільбер, фізіократи), – у межах якого відбувається формування абстрактного методу дослідження, виділення основних категорій, установлення об'єктивності економічних законів, здійснюється перша спроба аналізу суспільного господарства як єдиного організму.

2. *Зрілий* (А. Сміт, Д. Рікардо), – пов'язаний зі створенням на основі узагальнення наявних економічних знань цілісної наукової системи, розробленням теорії соціально-економічного устрою суспільства, подоланням галузевого підходу до аналізу економічної діяльності, формуванням трудової теорії вартості та основ теорії взаємодії факторів виробництва і факторного розподілу доходів.

3. *Пізній* (Ж. Сімонді, П. Ж. Прудон, Т. Мальтус, Ж. Б. Сей, Дж. Ст. Мілль та інші), – відображає загострення основних протиріч капіталізму і позначається розробленням теорій, концепцій і підходів, спрямованих на їх пом'якшення. Йдеться про теорії факторів виробництва і витрат, функціональний і граничний аналіз, пропозиції щодо соціальних реформ.

3.2. Рання класична політекономія: англійська та французька доктрини

Класична політична економія виникає в Англії у XVII ст. Це пов'язано з тим, що саме ця країна першою стала на шлях мануфактурного виробництва.

Швидкі темпи первісного нагромадження капіталу та буржуазна революція створили передумови бурхливого розвитку промислового виробництва, що, у свою чергу, стимулювало швидке зростання торгівлі та грошового обігу. Все це сприяло теоретичному осмисленню економічних процесів і критиці меркантилізму. Основоположником класичної політекономії в Англії є **Вільям Петті**.

У Франції майже до останньої третини XVIII ст. домінували аграрний сектор економіки та феодальні відносини, а тому підприємницький капітал з великими труднощами опановував економіку. Отже, для **П'єра Буагільбера** та **фізіократів** головною темою досліджень стали процеси лібералізації та капіталізації сільського господарства.

Вільям Петті

(1623–1687)

Статистик і економіст, вивчав медичні науки, викладав фізику та анатомію в Оксфорді, член парламенту, один із засновників королівського наукового товариства.

Основні твори – «Трактат про податки і збори» (1661), «Політична анатомія Ірландії» (1671), «Різне про гроші» (1681), «Політична арифметика» (1690)

Методологія. Петті прагне показати причинну залежність економічних явищ, пояснити природу грошей і податків, грошової і земельної ренти, ціни тощо, здійснюючи перехід від опису видимих явищ до аналізу їх сутності. Тим самим вчений робить спробу застосування *абстрактного методу* аналізу. «Спосіб, яким Я взявся (досліджувати) однак незвичайний, тому що замість того, щоб уживати слова тільки в порівняльному і переважаючому ступені та вдаватися до умоглядних аргументів, я вступив на шлях вираження своїх думок мовою чисел, ваг і мір, уживаючи тільки аргументи, що йдуть від почуттєвого досвіду і розглядаючи тільки причини, що мають видимі підстави у природі. Ті ж, що залежать від мінливості роздумів, думок, бажань, пристрастей окремих людей, я залишаю»¹. Поряд із абстрактним методом, Петті успішно використовує *кількісний аналіз* економічних явищ, відкриваючи тим самим епоху статистичних методів дослідження в економіці.

Завдяки цим методам Петті включає у *предмет дослідження процес виробництва*. «Купці не доставляють ніякого продукту, – пише вчений, – а відіграють лише роль вен і артерій, що розподіляють туди і назад кров і живильні соки державного тіла, а саме продукцію сільського господарства і промисловості»².

Теорія вартості. Досліджуючи матеріальне виробництво, Петті виділяє *вартість* у самостійну економічну категорію. Розглядаючи *ринкову ціну*, яку він називає «політичною ціною», Петті шукає приховану за нею основу, «*природну ціну*». Остання, як внутрішня основа цін, визначається працею, що може бути зведеною до витрат на виробництво золота і срібла. «Якщо одну унцію срібла можна добути і доставити у Лондон із перуанських родовищ з такими ж витратами часу, які необхідні для виробництва одного бушеля хліба, то перший із цих продуктів становитиме природну ціну другого; і якщо внаслідок відкриття нових, багатших родовищ дві унції срібла можна буде добувати так само легко, як тепер одну, то *caeteris paribus* хліб при ціні 10 шилінгів за бушель буде так само дешевим, як тепер при ціні 5 шилінгів»³. Отже, Петті розглядає вартість у тому вигляді, в якому вона проявляється в обміні як гроші.

Подальші розмірковування приводять Петті до висновку, що «..оцінку всіх речей слід було би звести до двох природних знаменників – землі і праці», оскільки «праця є батько і активний принцип багатства, а земля – його мати». Трактуючи вартість як породження праці та природи, він вбачає природне відношення рівності між працею і землею в денних харчових пайках робітника, тобто у заробітній платі. «Загальною мірою вартості є середнє денне харчування дорослої людини, а не її денна праця; ця міра представляється настільки ж регулярною і постійною, як вартість чистого срібла ... Тому я визначив вартість ірландської хатини числом денних пайків, витрачених будівельником при її будівництві ...»⁴.

Теорія доходів. *Заробітна плата*, за Петті, – це природна ціна праці, що повинна тяжіти до обсягу необхідних засобів до життя і регулюватися законодавчим шляхом. «Закон повинен забезпечувати робітнику тільки засоби до життя, тому що якщо йому давати вдвічі більше за необхідне, то він працюватиме вдвічі менше, ніж він міг би працювати і фактично працював би без такого подвоєння заробітної плати, а це для суспільства означає втрату продукту відповідної кількості праці».

Рента трактується ним як надлишок праці виробника над належною йому заробітною платою і відшкодуванням капіталу. «Я стверджую, – говорить

Петті, – що коли ... людина відніме з отриманого нею врожаю своє насіння, ... а також усе те, що вона сама з'їла і що віддала іншим в обмін на одяг та інші предмети, необхідні для задоволення насущних потреб, то залишок хліба становитиме природну й істинну ренту із землі за цей рік»⁶.

З рентою пов'язується і *процент*, як доход, рівний «ренті з такої-то кількості землі, яка може бути придбаною на ті ж надані у позику гроші за умови повної суспільної безпеки».

Джерело ренти Петті знаходить у неоднаковій родючості земельних ділянок та продуктивності праці, у різному їх місцезнаходженні до ринків збуту. «... Поблизу від населених місць, для харчування яких потрібні великі райони, землі не тільки приносять ... більш високу ренту, але й коштують більшу суму річних рент, ніж землі точно такої ж якості, але які перебувають в більш віддалених місцях»⁷. «Багатство або бідність землі, або її цінність, залежить від відношення тієї, більшої або меншої, частки продукту, що приноситься нею, яка сплачується за користування нею, до простої праці, витраченої на вирощування зазначеного продукту»⁸.

Ціна землі. Продаж землі у Петті розглядається як продаж права на одержання ренти, а тому ціна землі має обчислюватися як певна сума річних рент. Вирішуючи питання про зазначену суму, вчений звертається до опублікованих в Англії смертних таблиць Граунда, в яких наводились дані про середню тривалість життя різних верств населення. Для людини, стверджував Петті, представляє інтерес купити стільки річних рент, скільки їй необхідно для забезпечення себе і своїх найближчих нащадків, тобто на стільки років, скільки «можуть розраховувати ще прожити одночасно представники трьох поколінь, з яких одному 50 років, другому – 28, третьому – 7, тобто дід, батько і син... Я приймаю, що число річних рент, які становлять природну вартість якоїсь ділянки землі, дорівнює звичайній... тривалості сумісного життя трьох таких осіб»⁹. Зводячи цю тривалість до 21 року і помноживши на 21 суму річної ренти, Петті визначив ціну землі.

Школа фізіократів. Школа фізіократів виникає у Франції XVII ст. у період формування і розвитку мануфактурного виробництва і поступового розпаду економічних відносин феодалізму. Протекціоністська політика, яку активно проводила держава в той час, заохочувала розвиток зовнішньої торгівлі, судноплавства і промисловості. Сільське ж господарство продовжувало існувати на основі кріпацтва і оброчної системи. Поєднання феодальних порядків у сільському господарстві з протекціонізмом неминуче призводило до занепаду галузі: ціни на хліб утримувалися на найнижчому рівні,

заборонявся вивіз хліба за кордон, а ввіз дешевого іноземного – усіляко заохочувався. За таких обставин сільськогосподарське виробництво Франції стає центром економічних протиріч. Тому питання пошуку причин занепаду сільського господарства і загалом економіки Франції стають найбільш актуальними. Їх вирішення і взяла на себе школа фізіократів, яка поєднала у своїй назві два латинських слова: «фізіос» – земля, природа і «кратос» – влада. «Влада природи» над всім сущим – ось головна ідея прихильників цієї школи.

Сільське господарство проголошувалось єдиною галуззю, в якій створюється дійсне багатство. Праця у землеробстві вважається більш продуктивною, ніж у промисловості й торгівлі, завдяки самій природі, тому тільки в землеробстві створюється додатковий продукт. Якщо, наприклад, селянин посадить мішок картоплі, а коли настане час збору врожаю, отримає шість, – то п'ять мішків і є додатковий продукт, приріст багатства. Очевидність і наочність процесу створення багатства саме у сільському господарстві сприяла популярності ідей фізіократії серед співвітчизників. Фізіократи дійсно започаткували наукову школу – поєднання одностумців із регулярними засіданнями, центром яких став салон маркіза Мірабо. Франсуа Кене, Дюпон де Немур, Віктор Мірабо, Мерсьє де ла Рівьєр, Анн Жак Тюрго регулярно публікували праці з питань економічної теорії, видавали журнал. Визнаним лідером школи фізіократів був Ф. Кене.

Франсуа Кене
(1694–1774)

Виходець з небагатого селянства, лікар, медик Людовика XV, французький економіст.

Основний твір – «Економічна таблиця» (1758)

Методологія. В основі теоретичних досліджень фізіократів перебуває вчення про *«природний порядок»* як цілком логічне продовження раціоналістичного підходу французьких просвітителів до аналізу економічної дійсності. Кене вважає, що основними законами суспільного розвитку виступають закони природного порядку, тобто ті, що найбільш вигідні людині, встановлені Богом для відтворення і розподілу матеріальних благ. Ідея природного порядку поширювалася на суспільство як частину природи. За

Кене, природний порядок може існувати за наявності свободи, і тому держава у суспільстві потрібна лише для того, щоб ніхто не застосовував свою свободу у збиток іншим. У результаті центр наукової уваги був перенесений з пошуку найбільш вигідних форм державного втручання в економіку на визначення об'єктивно існуючих законів виробництва і споживання.

Економічне життя, – на думку Кене, – це природний процес, що має внутрішні закономірності. «У цьому світі все підпорядковане законам природи, люди обдаровані достатнім розумом, щоб досягнути ці закони і дотримуватись їх». А раз так, то економічному процесу притаманні об'єктивні закономірності і завданням економічної науки є пізнання їх сутності. Однак таке пізнання є доволі непростою справою, оскільки «все в природі перебуває у взаємному зіткненні і все в ній проходить через кола, що взаємно переплітаються. При неминучому зіткненні цих різних рухів неможливо слідкувати, розтинати і розглядати об'єкти ніяким іншим способом, аніж за допомогою абстрактних понять. Ці поняття нічого в природі не встановлюють, не переміщують і нічого не досягають у цьому хаосі іншим способом, ніж як абстрактно і за допомогою розтину»¹¹. *Абстрактні поняття*, за Кене, – це не що інше, як наукові абстракції, які слід «погоджувати з точним знанням природного порядку» і за допомогою яких з'являється можливість «вивчити і оцінити взаємні відносини... різних класів людей і занять у суспільному ладі, дати їм назви і слідувати їм при детальному викладі економічної науки»¹².

Теорія вартості. Розмірковуючи над проблемою вартості, Кене писав: «Покупки урівноважуються з обох боків таким чином, що їх обопільна дія зводиться до обміну цінності на рівну цінність, причому ці цінності існували з того й іншого боку до обміну; так що обмін у дійсності нічого не виробляє»¹³. На думку Кене, *вартість може створюватись лише у землеробстві*. Тут діють закони природи, і тому «продукт землеробської праці перевищує витрати», в той час як «продукт праці ремісника коштує лише витрат». Вартість продукту промислової праці «є не що інше, як продажна цінність первинного матеріалу і тих засобів існування, які робітник споживав під час своєї праці»¹⁴. Отже, для Кене характерне *натуралістичне тлумачення вартості*, зведення її до витрат виробництва.

Однак це не завадило вченому з'ясувати різницю між *міноюю* і *споживчою вартістю*. «У кожній державі слід розрізняти блага, які мають споживчу цінність і не мають продажною (вода, ліс, продукти ґрунтів тощо), від багатств, що мають і споживчу, і продажну цінність»¹⁵. Щодо останніх, то тут також «не треба змішувати ціну товарних багатств з їх споживчою цінністю,

тому що обидві ці величини часто не мають ніякого відношення одна до одної¹⁶. Таким чином, споживча вартість для Кене (споживча цінність) – це лише одна сторона товару. Другою його стороною є «продажна цінність», мінова вартість.

Гроші Кене вважає лише засобом торгівлі, які внаслідок своїх фізичних властивостей здатні обслуговувати велику кількість торговельних угод.

Теорія доходів. Центральною категорією вчення фізіократів є *чистий продукт* – різниця між ціною продукту і витратами на його виробництво. Оскільки у землеробстві має місце збільшення продукції завдяки природному зростанню культур, то її надлишок вважається даром природи, який, однак, можна отримати завдяки витратам сировини, матеріалів і праці. Оскільки такий надлишок у землеробстві виступає найбільш наочно, то тільки ця галузь, за Кене, приносить чистий продукт. У промисловості ж чистий продукт не створюється, оскільки продажна ціна продуктів річної праці не містить ніякого надлишку над витратами. Таким чином, величина чистого продукту при визначеній продажній ціні залежить від величини витрат, що мають місце у землеробстві. Оскільки величина засобів виробництва вважається заданою, то величина чистого продукту залежить від розмірів *заробітної плати* найманих працівників. Остання розглядалася Кене як ціна праці і мала забезпечувати робітникам задоволення їхніх потреб.

Отже, за Кене, єдиною формою чистого продукту і реального доходу є *сільськогосподарська рента*: «Ніщо у дійсності не може приносити доходу, крім землі і води. Можна навіть сказати просто: крім землі, адже без останньої вода нічого не виробляє»¹⁷. Привласнення чистого продукту землевласниками вчений пояснює тим, що «всякий чистий продукт є необхідним наслідком їх власності й управління, бо без цих двох умов земля ніякого надлишку над витратами не давала б, як не дає вона чистого продукту у дрібному селянському господарстві»¹⁸.

Прибуток підприємця Кене вважав більш високою заробітною платою, пов'язаною з висококваліфікованою працею з управління й організації виробництва, яка включається у витрати. *Торговельний прибуток*, на думку вченого, при еквівалентному обміні існувати не може і завжди є результатом обрахування покупця продавцем.

Процент виступає в аналізі Кене доходом, що походить від земельної ренти. Гроші самі по собі не можуть приносити гроші, оскільки вони – безплідне багатство. Однак на гроші завжди можна придбати ділянку землі, яка принесе щорічну ренту. Тому рівень позичкового процента залежить від

ціни землі. «Згідно з природним і моральним порядком спонукання давати гроші у позику не може бути заснованим на чомусь іншому, як на схожості цього процента з доходом, який можна отримати, придбавши на гроші землю»¹⁹.

Теорія капіталу. *Капітал* для Кене – це сировина, матеріали, засоби існування робітників, будівлі, худоба, насіння, інструменти й інші засоби виробництва. *Виробничим капіталом* Кене вважає лише капітал, який використовується у землеробстві. Тому, розглядаючи структуру витрат у цій галузі, він поділяє капітал на дві частини: «первісні аванси» (витрати на будівлі, худобу і сільськогосподарські машини) і «щорічні аванси» (витрати, що здійснюються щорічно на насіння і робочу силу). «Щорічні витрати... здійснюються щорічно на землеробську працю; ці витрати повинні бути розрізненими з первісними витратами, які становлять фонд землеробського обладнання...»²⁰, – пише Кене. Таким чином, мислитель здійснює першу в історії спробу поділу капіталу на функціональні частини і, фактично, виділяє основний і оборотний капітал.

Теорія відтворення. Кене вперше вводить до наукового аналізу поняття *відтворення* як постійного повторення процесу обміну товарів і грошей між класами. Цей процес вчений описує у знаменитій «*Економічній таблиці*», що представляє собою першу геніальну спробу макроекономічного аналізу. Кене ставить за мету наочно зобразити, яким чином сукупний річний продукт країни або чистий продукт, розподіляється між класами суспільства, і виявити основні економічні пропорції, що притаманні розвитку країни загалом.

Для вирішення цього завдання вчений розглядає соціальну структуру суспільства і виділяє в ньому *три класи*: виробничий («продуктивний»), непродуктивний («безплідний») і клас власників. До *виробничого класу* Кене відносить усіх тих, хто займається землеробською працею і, тим самим, відтворює «щорічні багатства нації», виробляє чистий продукт і виплачує доходи землевласникам у вигляді ренти. До *непродуктивного класу* відносяться всі громадяни, які виконують «інші заняття й інші види праці, окрім тих, які відносяться до землеробства»²¹. Йдеться про робітників промисловості, ремісників, підприємців, купців, дрібних торговців, які не створюють чистий продукт, а лише видозмінюють речовину природи. *Клас власників*, основу якого становлять землевласники (король, духовенство, феодалі), витрачає свої доходи (ренту) і, тим самим, створює доходи продуктивному і непродуктивному класам.

Здійснивши такий поділ, Кене переходить до характеристики процесу розподілу чистого продукту між класами (див. рис. 3.1), взявши за відправний пункт реальну величину фактичної вартості валової продукції землеробства у Франції 1756 р. (за статистичними даними – 5 млрд ліврів). За *вартісним складом* вона включала 1 млрд ліврів *первісних авансів* (із розрахунку щорічного перенесення загальної вартості первісних авансів у 10 млрд ліврів, які слугують протягом 10 років), 2 млрд ліврів *щорічних авансів*, а також 2 млрд ліврів *чистого продукту*, які на кінець сільськогосподарського року поступають від продуктивного класу до власників у вигляді орендної плати. За *натурально-речовим складом* продукцію землеробства становили сировина (1 млрд), а також насіння і продовольство (4 млрд).

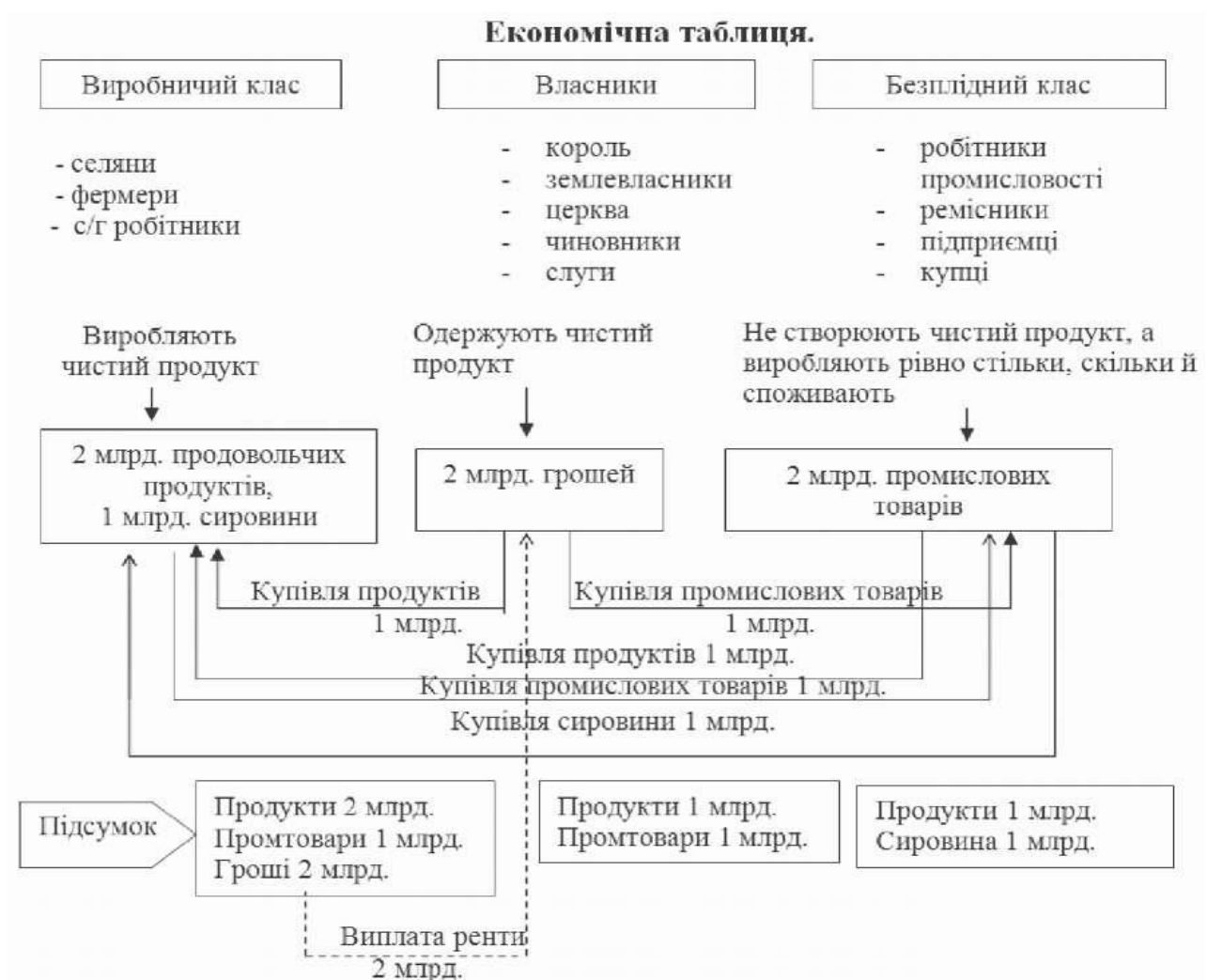

Рис. 3.1. Схема економічної таблиці Ф. Кене

До складу сукупного річного продукту Кене включив також вартість промислової продукції (2 млрд), виробленої «безплідним класом». Отже, вартість сукупного річного продукту становила 7 млрд ліврів. Увесь річний його обіг, за Кене, складається з п'яти актів:

перший акт – половину отриманої орендної плати (1 млрд ліврів) власники витрачають на купівлю у виробничого класу сільськогосподарської продукції для власного харчування;

другий акт – на другу половину орендної плати (1 млрд ліврів) власники купують у безплідного класу промислову продукцію;

третій акт – на одержаний 1 млрд ліврів представники безплідного класу купують у фермерів продовольчі товари;

четвертий акт – фермери купують у підприємців на 1 млрд ліврів промислові товари для відновлення сільськогосподарського інвентарю;

п'ятий акт – одержаний 1 млрд ліврів підприємці витрачають на придбання у фермерів сировини для виробництва промислової продукції.

У результаті всіх актів обміну земельні власники отримали «чистий продукт». Продуктивний клас отримав необхідні засоби виробництва (знаряддя праці) на 1 млрд ліврів, що відповідає зношуванню основного капіталу, реалізував на 2 млрд ліврів продуктів і на 1 млрд ліврів сировини. Окрім цього, фермери отримали 2 млрд ліврів грошима (перший мільярд був отриманий в результаті першого акту обміну від власників, а другий – в результаті п'ятого акту обміну від «безплідного» класу). Таким чином, у фермерів з'являються гроші для сплати ренти земельним власникам. «Безплідний» клас також реалізував усі свої вироби.

Отже, в «Економічній таблиці» Кене здійснює агрегування численних актів обміну, презентує основні канали реалізації суспільного продукту і робить висновок, що процес відтворення і реалізації є безперервним тільки в тому випадку, коли дотримуються визначені економічні пропорції.

Анн Робер Жак Тюрго
(1727–1781)

Міністр фінансів Франції за часів Людовика XVI,
філософ, філолог, географ і економіст.

**Основний твір – «Роздуми про створення
і розподіл багатств» (1766)**

Методологія. Застосовуючи у своїх дослідженнях метод *дедукції*, Тюрго рухається від абстрактного до конкретного, від простого до складного, від загального до часткового. Згідно з вихідним положенням, що лише у

землеробстві створюється багатство, вчений зосереджує увагу на розподілі землі між членами суспільства, намагається відразу ж виявити ті елементарні, найпростіші моменти, з яких розгортається вся теоретична система.

Теорія вартості. У поглядах на *цінність* Тюрго відмовляється від трудової теорії вартості і закладає основи *теорії корисності*. Він виділяє суб'єктивну й об'єктивну сторони цінності блага. Під суб'єктивною цінністю він розумів оцінку блага його власником. Об'єктивна цінність встановлюється на ринку залежно від ряду причин, головними з яких є попит і пропозиція. Що стосується одиниці виміру цінності, то автор наголошує, що «цінність кожної з обмінюваних речей не має іншої міри, крім потреб, бажань і грошових засобів сторін, які домовляються»²².

У результаті обмінних операцій між виробником і споживачем встановлюється пропорція обміну шляхом порівняння обопільної потреби товаровласників у продуктах. При здійсненні обміну одна цінність віддається за рівну цінність. Мінове ж співвідношення виявляється безпосередньо у процесі торгу через зіставлення інтенсивності потреб обох учасників торгу. Чим сильніше людина бажає чогось, тим інтенсивніша її потреба в цій речі. Коли подібне співвідношення встановилося, то воно виражає рівновагу або рівність інтенсивності обох потреб. Ці суб'єктивні оцінки споживачів під впливом конкуренції перетворюються у ринкові ціни, які сприймаються і покупцями, і споживачами продукції.

Виводячи обмін товарів із взаємної потреби, Тюрго розглядає *гроші* як звичайний товар і стверджує, що всякий товар характеризується якостями монети, оскільки за її допомогою вимірюється цінність інших товарів.

Теорія доходів. Як доходи Тюрго розглядає чистий продукт і заробітну плату, визначаючи їх аналогічно Ф. Кене. Причиною появи найманої праці вважає відокремлення працівника від засобів виробництва. Поступово всі землі стають надбанням власників і продукти землеробства починають розподілятися між власником і хліборобом. У результаті з'являється *чистий дохід*, який привласнює власник, а хлібороб одержує мінімум життєвих засобів у формі *заробітної плати*. Цей мінімум, до якого тяжіє заробітна плата, стає законом, що регулює обмін між робітником і власником засобів виробництва.

Уперше як самостійний дохід Тюрго виділяє *прибуток*, який отримує підприємець-капіталіст у вигляді *позичкового процента* та/або *підприємницького доходу*. Необхідність доходу капіталіста у вигляді позичкового процента вчений пояснює тим, що банкір на свої гроші завжди може придбати землю і стати одержувачем *ренти*. Причому гроші, які

віддаються у позику, повинні принести більшу суму, ніж дохід від земель, тому що існує ризик неповернення цих грошей позичальником. Одночасно Тюрго стверджував, що гроші, витрачені на купівлю фабрики або ферми, повинні дати більший дохід, ніж гроші, віддані у позику, оскільки підприємець має отримати прибуток як винагороду за свої клопоти, таланти та ризик.

Тюрго вважає, що у вартості товару перш за все відшкодовуються витрати капіталу, у тому числі заробітна плата. Інша ж її частина складається з:

- 1) процента – доходу, який підприємець одержує як власник грошей;
- 2) прибутку за «працю, ризик і мистецтво» підприємця;
- 3) земельної ренти для підприємців, які діють у землеробстві.

Однак у наступних міркуваннях Тюрго відходить від цієї точки зору і зосереджується на суто фізіократичній доктрині про створення чистого продукту в землеробстві. Він стверджує, що рента є основною формою доходу, тому що єдиною продуктивною формою праці є землеробська праця, всі ж інші доходи є похідними від ренти.

Теорія капіталу. *Капітал* Тюрго визначає як «нагромаджену цінність». Нагромадження капіталу забезпечують:

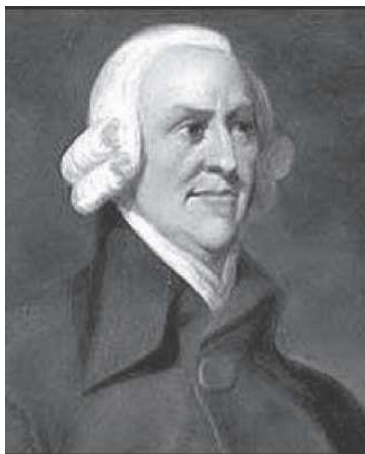
- а) купівля землі та отримання ренти;
- б) купівля промислового підприємства і отримання прибутку;
- в) організація великого сільськогосподарського виробництва і отримання фермерського прибутку;
- г) ведення торгівлі та отримання торгового прибутку за рахунок обрахування покупців;
- д) здійснення кредитних операцій і отримання позичкового процента.

Теорія відтворення. Тюрго удосконалює модель відтворення Ф. Кене виокремленням у виробничому класі двох груп – *підприємців*, які надають аванси, та *робітників*, які отримують заробітну плату; у безплідному класі – *підприємців-мануфактуристів* як власників підприємств, що надають роботу, та простих *ремісників* – одержувачів заробітної плати. Така модель була ближчою до дійсності, оскільки містила елементи поділу людей на класи за критерієм відношення до засобів виробництва.

3.3. Зріла класична політекономія

У XVIII ст. в Англії швидкими темпами розвивається промисловість, сільське господарство, торгівля. Поглиблюється суспільний поділ праці, розширюються товарно-грошові відносини, активно формуються основні класи

суспільства. Господарські зміни давали багатий матеріал для економічних досліджень і стали об'єктивними чинниками дійсного перевороту в науці – створення економічних систем А. Сміта і Д. Рікардо. Якщо А. Сміт був сучасником розквіту мануфактурної промисловості, то Д. Рікардо створив свою теорію в умовах промислового перевороту й утвердження великої машинної промисловості. Різні етапи розвитку англійської промисловості багато в чому визначили відмінності теоретичних напрацювань зрілих класиків.

Адам Сміт
(1723–1790)

Професор Единбурзького університету, філософ і економіст.

Основні твори – «Теорія моральних почуттів» (1759), «Дослідження про природу та причини багатства народів» (1776)

Методологія. Центральне місце в методології Сміта займає *концепція економічного лібералізму*, яка базується на ідеях природного порядку та суспільного договору. З одного боку, оскільки всі люди від природи рівні та вільні, свобода підприємництва, торгівлі та конкуренції є імперативом економічного розвитку. З другого боку, щоб дії вільних особистостей у власних егоїстичних інтересах не призвели до «війни всіх проти всіх», вони укладають суспільний договір, за яким вільні дії кожного не можуть суперечити суспільній моралі та обмежувати й дискримінувати вільні дії інших. Виконання суспільного договору має забезпечувати держава, на яку покладаються відповідні економічні функції.

Економічним дослідженням Сміта притаманна *подвійна методологія*: з одного боку, він визначає закономірні та сутнісні процеси в економіці й не бере до уваги випадкові, поверхневі явища (*езотеричний метод*), а з іншого – використовує каталогізацію та систематизацію явищ у тому вигляді, в якому вони проявляються в реальній дійсності (*екзотеричний метод*).

Прагнучи до систематизації економічних знань, Сміт був змушений не тільки аналізувати внутрішні зв'язки, а й описувати суспільство, давати рекомендації для економічної політики, підбирати номенклатуру визначень і понять, аналізувати форми прояву внутрішніх процесів. Сутнісні закономірності не існують самі по собі, – ми ніколи не побачимо в реальному житті вартість чи привласнення, перед нами постають лише форми їх прояву –

ціна і приватна власність і т. ін. Без аналізу конкретних інституціональних форм та інструментів виробництва, обміну, розподілу і споживання неможливо пізнати їх сутнісні закономірності.

Теорія поділу праці та грошей. Знаменита книга Сміта «Дослідження про природу та причини багатства народів» починається з прикладу *поділу праці* в шпильковій мануфактурі, де спеціалізація робітників дає можливість у багато разів підвищити продуктивність праці та обсяг виробництва. Завдяки поділу праці продуктивність праці підвищується трьома способами:

- 1) підвищенням умілості окремого робітника;
- 2) економією часу, необхідного для переходу від одного виду праці до іншого;
- 3) сприянням винаходам машин.

Джерелом поділу праці вчений вважає прагнення кожного індивіда до *реалізації власної вигоди та схильність людини до обміну* як найхарактернішої властивості людської психології та поведінки. Керуючись особистими інтересами, окремі виробники відмовляються від виробництва своїми силами всього необхідного для життєдіяльності та спеціалізуються на виробництві окремих видів продуктів, а тому стають залежними один від одного. Суспільство є трудовим союзом, побудованим на поділі праці, що пов'язує людей в одне ціле. Таким чином, Сміт вважає, що обмін товарами є обмін продуктами розподіленої праці, а *єдиним творцем багатства є праця*.

Важливу роль у розвитку обміну і поділу праці Сміт відводив грошам. Він показує, що *гроші* стихійно виділяються із маси інших товарів у результаті довготривалого процесу і є тим засобом, за допомогою якого долаються труднощі прямого продуктообміну. Серед *функцій грошей* Сміт особливо виділяє функцію засобу обігу, а всі інші розглядає як похідні від неї. Гроші – це «велике колесо обігу», вдало знайдений технічний засіб, який полегшує товаровиробникам обмін результатами праці.

Сміт вважав неправильною точку зору меркантилістів на гроші як єдину форму втілення багатства і, більше того, виступав за необхідність заміни срібла та золота *паперовими грошима*. На його думку, це допоможе отримати значну економію на витратах обігу, хоча, беручи до уваги небезпеку знецінення паперових грошей, їх кількість повинна жорстко контролюватися, а випуск (емісія) має здійснюватися банками в обмеженому обсязі.

Теорія вартості. Термін «*вартість*», пише Сміт, «... має два різних значення: інколи воно означає корисність якого-небудь предмету, а інколи

можливість придбання інших предметів, яку дає володіння цим предметом. Першу можна назвати *споживчою вартістю*, другу – *міноюю вартістю*»²³.

На його думку, в товарах є єдина спільна властивість — вони є продуктами праці людини, а отже «... праця є єдиним загальним, так само як і єдино точним, мірилом вартості або єдиною мірою, за допомогою якої ми можемо порівнювати між собою вартості різних товарів у всі часи й у всіх місцях»²⁴. Сміт наголошує, що *величина вартості* визначається не фактичними витратами праці окремого товаровиробника, а тими витратами, що в середньому необхідні для певного стану виробництва. Він вважає, що складна і кваліфікована праця створює в одиницю часу більшу вартість, ніж проста і некваліфікована.

Сміт *розрізняє природну ціну товару*, тобто грошовий вираз вартості, та *ринкову*, яка може значно відхилитися від природної, проте все ж таки тяжіє до неї. Природна ціна «... ніби представляє собою центральну ціну, до якої постійно тяжіють ціни всіх товарів. Різноманітні випадкові обставини інколи можуть тримати їх на значно вищому рівні і дещо знижувати порівняно з нею. Проте якими б не були перешкоди, які відхиляють ціни від цього стійкого центру, вони постійно тяжіють до нього»²⁵. Тим самим Сміт започаткував дослідження конкретних факторів, що викликають *відхилення цін від вартості*. Одним із таких факторів він вважав зміну продуктивності праці економічних суб'єктів.

Окрім основного визначення вартості як втіленої у товарі кількості праці, Сміт формулює і *друге поняття*, стверджуючи, що вартість визначається кількістю праці, яку необхідно витратити для того, щоб купити певний товар. Законом товарного обміну є еквівалентність – обмінюються товари, в яких втілена однакова кількість праці. Тому, на думку Сміта, виробник товару купує при обміні свого товару на інший рівну кількість праці, а, отже, з однаковою успіхом можна визначати вартість товарів як витраченою працею, так і працею, що купується.

Аналізуючи складові ціни товару, вчений виділяє два принципово відмінних суспільства, в яких відбувається формування вартості товару. *Перше*, так зване «суспільство первісне і мало розвинене» характеризується тим, що «... весь продукт праці належить робітнику, і кількість праці, яка звичайно витрачається на придбання або виробництво якого-небудь товару, представляє собою єдину умову, що визначає кількість праці, яка може бути купленою, придбаною в розпорядження або обмінюваною на нього». *Друге*, більш розвинене суспільство відзначається тим, що «... вартість, яку робітники додають до

вартості матеріалів, розпадається на дві частини, з яких одна йде на оплату прибутку їхнього підприємця на весь капітал, який він авансував у вигляді матеріалів, та заробітну плату»²⁶. Окрім цих двох частин вартості, Сміт як третю складову частину розглядає ренту, тому що робітник в умовах приватної власності на землю повинен «... віддати землевласнику частину того, що збирає або виробляє його праця»²⁷. Таким чином, в умовах більш розвиненого суспільства «заробітна плата, прибуток, рента є трьома першоджерелами доходу, рівно як і всякої мінової вартості»²⁸.

Теорія доходів. Сміт розрізняє заробітну плату, прибуток, ренту, які називає *первісними доходами*, та процент як *вторинний дохід*.

Заробітна плата визначається вченим як вартість засобів існування, необхідних для життя робітника та виховання дітей, що замінять його на ринку праці. Її нижньою межею Сміт вважає фізичний прожитковий мінімум. Заробітна плата майже не перевищує його у країнах з депресивною економікою. У розвинених країнах заробітна плата, крім фізичного мінімуму, включає певний надлишок, обсяг якого визначається нормами споживання, традиціями і культурою.

Спираючись на екзотеричний метод, Сміт визначає заробітну плату як *ціну праці* робітника. Він вважає, що стихійний ринковий механізм утримує заробітну плату на певному рівні, обмежуючи відхилення фактичної заробітної плати від цього рівня. Значне підвищення заробітної плати викликає зростання народжуваності, що з часом зумовлює збільшення пропозиції праці та конкуренції між робітниками. Внаслідок цього нормальний рівень заробітної плати знижується, що у подальшому супроводжується зниженням народжуваності, пропозиції праці й посиленням конкуренції між роботодавцями. Це, в свою чергу, викликати підвищення заробітної плати. Окрім цього, на думку Сміта, рівень заробітної плати може змінюватися і під впливом класової боротьби робітників. «Розмір звичайної заробітної плати, – стверджує вчений, – залежить всюди від договору між ...двома сторонами, інтереси яких зовсім не тотожні. Робітники хочуть отримати якомога більше, а господарі хочуть давати якомога менше. Перші намагаються намагаються дійти згоди, щоб підняти заробітну плату, останні ж – щоб її понизити»²⁹. Сам вчений був поборником встановлення більш високої заробітної плати, відштовхуючись від принципу матеріальної зацікавленості, стимулювання зростання продуктивності праці і, відповідно, зростання багатства нації.

Прибуток Сміт тлумачить як різницю між доданою працею вартістю та заробітною платою і, одночасно, як природну винагороду підприємця, залишок

після виплати ренти і заробітної плати. У тодішньому суспільстві вчений відзначав наявність тенденції норми прибутку до зниження, вказуючи, що у більш розвинених країнах прибуток зазвичай більш низький. Цю тенденцію Сміт пов'язує з тим, що у багатих країнах, де високий темп економічного розвитку, утворюється надлишок капіталу, який викликає зростання конкуренції і зниження доходності.

Ренту Сміт вважає особливим доходом, який формується виключно у землеробстві та є нетрудовим надлишком вартості над заробітною платою робітників і середнім прибутком фермера. Подібно до промислового прибутку, земельна рента, на думку Сміта, є відрахуванням із продукту праці, що була витрачена на обробіток землі. «Як тільки земля стає приватною власністю, – пише Сміт, – земельний власник вимагає ренти майже із всякого продукту, який робітник може виростити на цій землі, або зібрати з неї»³⁰. Поряд із цим Сміт вбачає у ренті також природну винагороду землевласника за надання права користуватися землею.

Процент визначається вченим як частина прибутку промисловця і, одночасно, як природна винагорода власника грошового капіталу. Сміт розглядає процент з грошей, як похідний дохід, який виплачується або із прибутку, або з якого-небудь іншого джерела доходів. За виключенням випадку, коли процент виплачує позичальник зі свого власного або чужого капіталу, і того випадку, коли він є відрахуванням із заробітної плати, процент представляє собою частину прибутку або ренти. Середня ж норма процента визначається Смітом як середня норма прибутку.

Теорія капіталу і відтворення. У одних випадках Сміт тлумачить *капітал* як вартість, що дає приріст завдяки експлуатації найманої праці, а в інших – як запаси, що призначені для подальшого виробництва. Капітал – це сила, що тяжіє над працею у розвиненому суспільстві, а не у простому товарному виробництві. Нагромадження капіталу вчений вважав головною умовою збільшення багатства суспільства, причому особливу роль у цьому відіграє заощадливість, а не марнотратство. Капітал, на думку Сміта, виконує важливу роль у суспільстві – створює фонд розширеного відтворення.

На основі тлумачення капіталу як запасів, необхідних для розвитку виробництва, Сміт вводить до наукового обігу терміни «*основний*» та «*оборотний*» капітал, даючи їм таке визначення:

- а) основний капітал – частина капіталу, що приносить прибуток «без переходу від одного власника до іншого, або без подальшого обігу» та включає:
 - машини та інші засоби виробництва;

- будівлі, призначені для торгово-промислових цілей;
- заходи для покращення землі;
- трудові навички та здібності;

б) оборотний капітал – та частина капіталу, що «постійно йде від власника в одній формі та повертається до нього в іншій». Включає:

- гроші;
- запаси продовольчих продуктів;
- сировину, матеріали, напівфабрикати;
- готові, але ще не реалізовані товари.

Теорія відтворення суспільного капіталу Сміта базується на його визначенні вартості. Він стверджував, що якщо вартість окремого товару розпадається на доходи (зарплату, прибуток і ренту), то це є вірним і для вартості всієї товарної маси, що становить річний продукт країни. Загальна ціна цього річного продукту повинна розкладатися на три частини і розподілятися між жителями країни у вигляді заробітної плати за працю, прибутку з їхнього капіталу та ренти з їхнього землеволодіння. Отже, з процесу відтворення у Сміта вилучено основний капітал, і ця його помилка одержала в теорії назву «*догма Сміта*».

Теорія абсолютних переваг у зовнішній торгівлі. Важливим фактором зростання багатства нації Сміт вважає зовнішню торгівлю і розробляє теорію абсолютних переваг, яка пояснює причини спеціалізації країн у зовнішній торгівлі. «Якщо якась чужа країна може постачати нам який-небудь товар за більш дешевою ціною, ніж ми самі можемо його виготовити, – стверджує Сміт, – набагато краще купувати цей товар у неї за деяку частину власної промислової праці, витраченої в тій галузі, в якій ми маємо деякі переваги»³¹.

Погляди на соціально-економічний устрій суспільства. Кожна людина намагається насамперед реалізувати свій егоїстичний інтерес, прагне покращити своє матеріальне становище і не думає про суспільну користь. Але, так чи інакше, людина «невидимою рукою» направляється до цілі, що не входила в її наміри, – створює блага для всього суспільства. Під «*невидимою рукою*» Сміт розуміє насамперед волю Бога та «природний порядок», а держава має забезпечувати безпеку та правопорядок. «Для того щоб підійняти країну з самого низького ступеня варварства до найвищого ступеня добробуту, потрібні лише мир, легкі податки і терпимість в управлінні, – все інше зробить природний рух речей»³².

Давид Рікардо
(1772–1823)

Біржовик, одна з найбільш значущих фігур Лондонського фінансового світу, з 1819 р. – член Британського парламенту.

Основний твір – «Започаткування політичної економії та оподаткування» (1817)

Методологія. Історичні умови, в яких формувалась економічна теорія Рікардо, відзначалися різкою поляризацією суспільства. Машинна техніка, що масово застосовується на фабриках, з одного боку, призводить до значного зростання багатства і його концентрації в руках промислових підприємців, а з іншого – до посилення експлуатації пролетаріату. Робочий день тривав 12–14 годин, машини давали фабрикантам можливість використовувати більш дешеву жіночу і дитячу працю, а заробітна плата, яку одержували робітники, могла забезпечити лише фізичний прожитковий мінімум. На цій основі виникають перші повстання пролетаріату, як-от рух луддитів 1811–1816 рр. Отже, на початку ХІХ ст. в Англії спостерігається різке зростання багатства на одному полюсі і жебрацтва – на іншому. Ця гостра проблема вимагала пояснення і вирішення. Рікардо вважає, що саме цим і має зайнятися політична економія.

Не закони зростання багатства, а «... закони, що управляють цим розподілом, – головне завдання політичної економії»³³. Найбільш важкою і, можливо, найбільш важливою частиною політичної економії, є аналіз проблеми «розвитку багатства країни» і «законів, згідно з якими розподіляється її зростаюча продукція».

Рікардо переконаний, що саме *теорія трудової вартості* дає можливість дослідити складні явища економіки та пізнати їх сутність. Вчений починає з аналізу товару, його вартості та споживчої вартості, а вже потім розглядає різні економічні явища з точки зору їх відповідності або невідповідності принципу трудової вартості. Таке зіставлення із законом вартості реальних відносин виробництва є прикладом застосування *методу сходження від абстрактного* (товару, вартості) *до конкретного* (капіталу, середнього прибутку, ренти, заробітної плати і т. ін.), який у такому системному вигляді було застосовано при аналізі економічних відносин вперше. Таким чином, Рікардо відхиляє езотеричну сторону методу Сміта, вважаючи її не зовсім науковою, і

зосереджується на розкритті *внутрішніх, причинно-наслідкових залежностей* економічних явищ.

Поряд із цим Рікардо часто звертається до *кількісних методів* дослідження, ілюструючи за допомогою арифметичних прикладів дію економічних закономірностей, а також одним із перших починає використовувати елементи *граничного аналізу*, наприклад, при з'ясуванні механізму створення ренти як поетапного переходу від обробітку земельних ділянок однієї якості до іншої.

Теорія вартості. Рікардо стверджує, що *вартість створюється винятково працею*. «...Говорячи про товари, їх мінову вартість і закони, що регулюють їх відносні ціни, ми завжди маємо на увазі тільки ті товари, кількість яких може бути збільшена за допомогою людської праці й у виробництві яких дія конкуренції не підлягає ніяким обмеженням»³⁵. Щодо невідтворюваних і нечисленних товарів (шедеври живопису, унікальні твори мистецтва тощо), то їх вартість формується під дією двох факторів – рідкості й кількості праці, витраченої на їх виробництво.

На відміну від Сміта, Рікардо включає у вартість звичайних товарів не лише вартість, створену безпосередньо задіяною у виробництві працею, а й витрати минулої праці. «На вартість товару впливає не тільки праця, застосована безпосередньо до нього, а й праця, витрачена на засоби, інструменти і будівлі, що сприяли цій праці», – зазначає вчений.

Рікардо констатував наявність багатоманітності видів праці, що створюють вартість, і звів їх до єдиної кількісної основи – *робочого часу*. Він вважав, що праця, яка створює вартість, – це праця, абстрагована від її конкретних форм, і вимірюється в годинах робочого часу, необхідних для створення товару. Вчений розумів, що витрати робочого часу на виробництво одного і того ж товару у дрібного ремісника, робітника мануфактури і робітника крупної фабрики кількісно відрізняються, тому ввів уточнення щодо умов, в яких створюється суспільна вартість.

«Мінова вартість усіх товарів – чи то промислових товарів, чи продуктів родовищ або продуктів землеробства, – ніколи не регулюється найменшою кількістю праці, достатньої для їх виробництва за особливо сприятливих умов. Навпаки, вона регулюється найбільшою кількістю праці, яка за необхідністю витрачається на виробництво товарів тими, хто не користується такими умовами і продовжує виробляти за самих несприятливих умов; під останніми розуміють такі, за яких необхідно вести виробництво, щоб була вироблена

необхідна кількість продукту»³⁷. Тобто *величина вартості*, за Рікардо, визначається витратами праці *за гірших умов виробництва*.

Праця різної якості редукується до певної кількості простої праці та, відповідно, різна винагорода праці різної якості не вносить суттєвих змін у визначення вартості товару працею. «Оцінка праці різної якості... встановлюється на ринку з достатньою для всіх практичних цілей точністю і значною мірою залежить від порівняного мистецтва робітника і напруженості праці, яка ним виконується... Якщо день праці ювеліра коштує більше, ніж день праці простого робітника, то це відношення вже давно встановлене і посіло своє належне місце у шкалі вартості»³⁸.

Теорія доходів. За Рікардо, вартість є породженням праці й не може складатися із доходів, як вважав Сміт. Однак вона *розкладається на заробітну плату і прибуток*. «Уся вартість товарів, – зазначає вчений, – поділяється тільки на дві частини: одна становить прибуток на капітал, а інша – заробітну плату»³⁹.

Заробітна плата для Рікардо – це ціна праці. Остання розглядається як «природна» і «ринкова». Під *природною ціною праці* Рікардо розуміє ту ціну, яка «необхідна, щоб робітники мали можливість існувати і продовжувати свій рід без збільшення або зменшення своєї кількості». *Ринкова ціна праці* – «та ціна, яка дійсно платиться за працю внаслідок природної дії відношення між пропозицією і попитом: праця дорога, коли вона відзначається рідкістю, і дешева, коли вона наявна у достатку». Ринкова ціна, за Рікардо, коливається навколо природної ціни так, як ціна товару коливається навколо його вартості: «Та як би ринкова ціна праці не відхилялася від її природної ціни, вона, подібно до ціни товарів, має тенденцію узгоджуватися з нею»⁴⁰.

Надалі вчений виділяє фактори, які впливають на характер коливань природної і ринкової цін праці та пов'язує їх із чисельністю населення і нагромадженням капіталу. У випадку перевищення ринкової ціни праці над природною робітник «... розпоряджається більшою кількістю предметів першої необхідності та життєвих зручностей і тому може вигодувати здорових і численних нащадків». У результаті чисельність робітників суттєво збільшується, зростає пропозиція праці, що на певному етапі перевищує попит на працю. Як наслідок виникає безробіття, ринкова ціна праці починає падати. Її падіння, на думку Рікардо, буде продовжуватися доти, допоки зниження рівня життя не вплине на чисельність робітничого населення, що зменшить пропозицію праці. Скорочення чисельності робітничого населення з часом зумовить нове піднесення ринкової ціни праці до рівня природної, а потім і

вище за неї. Так розпочинається новий цикл коливань ринкової ціни праці по відношенню до природної ціни, і «...лише після того, як поневіряння скоротять робітників, число або попит на працю збільшиться, ринкова ціна підніметься до природної ціни»⁴¹.

На динаміку заробітної плати впливає *нагромадження капіталу* через його зв'язок із попитом на працю. На думку Рікардо, коли нагромадження капіталу забезпечує зростання попиту на працю, воно здатне протидіяти природному зростанню населення і створювати умови для зростання заробітної плати. Вчений пише: «... якщо капітал поступово і постійно зростатиме, то попит на працю може давати безперервний стимул до зростання населення. ... З поступальним рухом суспільства, з кожним зростанням його капіталу ринкова заробітна плата буде підвищуватися, але тривалість цього підвищення залежатиме від підвищення природної ціни праці. А це знову-таки залежатиме від підвищення ціни тих предметів життєвої необхідності, на які витрачається заробітна плата»⁴².

У тому ж випадку, коли темп нагромадження капіталу починає знижуватися, відбувається відповідне зменшення попиту на працю, а це, у свою чергу, призводить до падіння заробітної плати. Якщо ж нагромадження капіталу буде супроводжуватися зростанням витрат на машини і відповідним зменшенням частки засобів, спрямованих на найм робітників, то «...становище робітничого класу відобразатиме картину скрути і відчаю»⁴³.

На динаміку заробітної плати, – стверджує Рікардо, – впливає і *прибуток*. Оскільки заробітна плата і прибуток виступають як дві частини вартості, яку створено робітниками, то збільшення заробітної плати зменшує прибуток, і навпаки. «Підвищення ціни праці, – зазначає Рікардо, – неможливе без відповідного падіння прибутку. Якщо хліб підлягає розподілу між фермером і робітником, то, чим більша частка останнього, тим менше залишається першому. Так само якщо сукно або бавовняні тканини розподіляються між робітниками та їхніми господарями, то чим більша частка дається першим, тим менше залишається останнім». «Заробітна плата і прибуток, разом узяті, завжди мають одну і ту ж вартість. Заробітна плата завжди підвищується за рахунок прибутку, а коли вона падає, прибуток завжди підвищується»⁴⁴.

Отже, Рікардо визначає прибуток як ту частину вартості товару, що залишається після відрахування заробітної плати. Оскільки вартість товару створюється працею, то і *джерелом прибутку* є праця робітників.

Рента – це та частка продукту землі, яка виплачується землевласнику за користування первинними і непорушними силами ґрунту, виключаючи процент

на капітал, необхідний для обробітку землі. За Рікардо, на формування ренти впливають два фактори: витрати праці та перетворення землі на власність». Рента є продуктом праці й формується відповідно до закону вартості. Існування приватної власності є умовою утворення ренти. «При першому заселенні землі, коли багата і родюча земля була у достатку, ... ренти не існувало, – стверджує вчений, – адже ніхто не стане платити за користування землею у разі наявності маси ще не перетвореної у власність землі, якою через це може володіти всякий, хто захоче її обробляти»⁴⁵. Із часом земля переходить у приватну власність, і за користування нею необхідно платити. Вартість товару Рікардо визначає витратами праці за гірших умов виробництва. Тому фермери, які використовують гірші землі, отримують тільки середній прибуток на вкладений капітал і ренти не мають. Власники землі більш високої якості отримують доходи, що перевищують середній прибуток і формуються як різниця між витратами виробництва на гірших за якістю ділянках, з одного боку, і кращих або середніх – з іншого. Отже, рента не є результатом якоїсь особливої щедрості природи, її джерелом є праця найманих робітників на різних за якістю землях.

«Припустимо, – пише Рікардо, – що ділянки №№ 1, 2 і 3 дають при рівних витратах капіталу і праці чистий продукт у 100, 90 і 80 кварталів хліба. У новій країні, де родюча земля наявна у достатку порівняно з населенням і де завдяки цьому необхідно обробляти тільки № 1, увесь чистий продукт належатиме землеробу і становитиме прибуток на капітал, що вкладається. Коли населення збільшиться настільки, що необхідно буде обробляти № 2..., то № 1 почне давати ренту. Інакше існували би дві норми прибутку на землеробський капітал, або ж 10 кварталів (або вартість 10 кварталів) повинні були би бути відраховані із продукту № 1 для якоїсь іншої цілі... Точно таким же чином можна показати, що, коли приступають до обробки № 3, рента з № 2 повинна дорівнювати 10 кварталам, або вартості 10 кварталів, а рента з № 1 піднімається до 20 кварталів, тому що той, хто обробляв № 3, матиме однаковий прибуток – а чи сплачує він 20 кварталів ренти за № 1, 10 кварталів ренти за № 2, або ж обробляє № 3, не сплачуючи ніякої ренти»⁴⁶.

Таким чином, гірші землі, за Рікардо, не приносять ренти. Свої висновки він підтверджує аналізом господарського досвіду Англії. Прийняті парламентом так звані «хлібні закони» різко обмежували увезення іноземного зерна на внутрішній ринок і сприяли утриманню високих цін на хліб. Підвищення цін на хліб змушує обробляти середні й гірші землі, тому

з'являється рента: «Не тому хліб дорогий, що платиться рента, а тому платиться рента, що хліб дорогий»⁴⁷.

Теорія капіталу. «Капітал, – вважає Рікардо, – є тією частиною багатства країни, яка використовується у виробництві і складається із їжі, одягу, інструментів, сировинних матеріалів, машин та інших, необхідних для приведення у дію праці». Як і А. Сміт, Рікардо поділяє капітал на *основний* і *оборотний*, однак здійснює подібний поділ, відштовхуючись від часу обороту або відтворення капіталу. «Залежно від того, чи швидко капітал зношується і чи часто потребує відтворення або ж споживається повільно, він відноситься або до оборотного, або до основного капіталу»⁴⁸.

Теорія реалізації. Рікардо, підтримуючи позицію Ж. Б. Сея, вважає, що виробництво, породжуючи доходи, тим самим автоматично створює і платоспроможний попит на товари і послуги. Цей попит неминуче забезпечує реалізацію всіх товарів і послуг.

Економіка представлялася Рікардо як ідеально налагоджений механізм, де можливі труднощі зі збутом вирішуються швидко і просто: виробники товару, що виробляється у зайвій кількості, негайно отримують відповідний сигнал від ринку і переключаються на виробництво іншого товару. Отже, загальне надвиробництво неможливе: «Продукти завжди купуються за продукти і послуги; гроші служать тільки мірилом, за допомогою якого здійснюється цей обмін. Якийсь окремих товар може бути вироблений у зайвій кількості, і ринок буде до такої міри переповнений, що навіть не буде відшкодований капітал, витрачений на цей товар. Але таке не може статися одночасно з усіма товарами»⁴⁹.

Теорія порівняльних переваг у зовнішній торгівлі. У результаті дослідження факторів, що визначають потоки міжнародної торгівлі, Рікардо сформулював загальні причини взаємовигідної торгівлі та міжнародної спеціалізації. Ідеї А. Сміта про абсолютні переваги увійшли в теорію порівняльних переваг Рікардо як окремих випадок. Він доводить, що торгівля між двома країнами вигідна і тоді, коли одна з них виробляє товари за більш високих абсолютних витрат, ніж інша. Вигідність торгівлі можлива за умов різних відносних витрат на виробництво товарів у цих країнах.

Своє твердження вчений ілюструє прикладом можливості торгівлі сукном та вином між Англією та Португалією. Виробництво 25 метрів сукна в Англії потребує праці 100 робітників протягом року. На зазначену кількість сукна Англія купує 50 літрів португальського вина, для власного виробництва якого необхідно були би задіяти працю 120 робітників протягом року. Тому Англія

вирішує, що вигідніше увозити вино, купуючи його за рахунок вивозу сукна. На виробництво тієї ж кількості сукна і вина в Португалії витрачається праця відповідно 90 і 80 осіб упродовж року. Тому Португалії вигідно увозити сукно в обмін на вино.

Такий висновок обґрунтовується такими розрахунками. Абсолютні витрати в Англії вищі, ніж у Португалії, і щодо сукна, і щодо вина. Проте порівняльні витрати в Португалії стосовно сукна більші, ніж в Англії. Вони визначаються відношенням абсолютних витрат на виробництво одиниці сукна до абсолютних витрат на виробництво одиниці вина. В Португалії вони становлять: $90/25 : 80/50 = 9/4$. В Англії ж порівняльні витрати стосовно сукна відносно менші та становлять: $100/25 : 120/50 = 5/3$. Отже, Англії вигідно експортувати сукно в Португалію, закупаючи там вино.

Вирахувані порівняльні витрати стосовно вина становлять $4/9$ у Португалії і $3/5$ в Англії. Відмова Португалії від виробництва сукна їй вигідна, хоча воно в цій країні дешевше, ніж в Англії. Це видно з того, що, відповідно до пропорцій обміну між двома країнами, передбаченими в наведеному прикладі, на власне виробництво 25 метрів сукна, закуплених в Англії, Португалії потрібно було би витратити працю 90 осіб протягом року, в той час як на виробництво вина, що експортується в Англію взамін увезеного сукна, Португалії потрібна праця усього 80 людей протягом року⁵⁰.

3.4. Пізня класична політекономія

Завдяки геніальним винаходам другої половини XVIII ст. – парової машини, механічної прядки, механічного ткацького верстата, «водяного колеса», розробки технології виробництва чавуну тощо – було здійснено технічний переворот в економіці європейських країн. Наприклад, у 1807 р. було створено перший пароплав, який зіграв істотну роль у розвитку світового ринку, в 1814 р. побудовано перший паровоз, а вже до середини сторіччя Європа вкрилася мережею залізниць.

Зміни у продуктивних силах каталізували розвиток товарно-грошових відносин. Саме у першій половині XIX ст. складається система вільно конкурентних ринків, і гроші стають єдиним і всеосяжним засобом, що поєднує економічних суб'єктів.

Водночас технічний прогрес супроводжується різким загостренням соціально-економічних протиріч. Становлення і бурхливий розвиток фабрично-заводської індустрії вимагає постійно зростаючого видобутку природно-

мінеральної сировини. Тому початок ХІХ ст. входить в історію людства як період розробки кам'яновугільних пластів і нечуваної експлуатації шахтарської найманої праці, зокрема жінок та дітей. Порівняно низькі витрати виробництва фабрики – як більш крупного підприємства – ставлять під загрозу саме існування дрібного виробництва.

Ці події економічна наука не могла оминати. Відбиваючи зміни громадського життя, вона стає ареною боротьби економічних та ідеологічних інтересів, різних поглядів. Тому зазвичай у пізній класичній політекономії виділяють такі напрями:

а) *реформістський* (Ж. Сімонді, П. Прудон, Дж. Ст. Мілль). У його рамках увага зосереджується на вивченні протиріч капіталістичного суспільства і розробленні шляхів його реформування;

б) *прагматичний* (Т. Мальтус, Ж. Б. Сей). Завданням економічної науки вчені цього напрямку вважають розроблення способів збагачення економічних суб'єктів на основі дослідження конкретних механізмів ринкової економіки.

Пізня класика перейняла від А. Сміта ідеї економічного лібералізму, але для їх обґрунтування використовується інший методологічний інструментарій. Пріоритетними стають дослідження конкретних форм господарювання за допомогою суб'єктивістських методів, закладаються основи граничного і факторного аналізу.

Економічний реформізм зароджується у Франції. Розвиток великої промисловості, концентрація і централізація капіталу в торгівлі та кредитуванні зумовили значне обмеження виробничих і збутових можливостей дрібних підприємців, що становили у країні більшість населення. На відміну від найманих робітників, дрібна буржуазія схильна до еволюційних, а не революційних дій, а тому її інтересам відповідали ідеї реформізму, провідними теоретиками яких стали Ж. Сімонді та П. Прудон.

Англія у аналогічний період досягає піку економічної й політичної могутності. Разом із тим у суспільстві серйозно загострюються протиріччя між пролетаріатом і буржуазією. Робітники виходять на арену політичної боротьби з економічними вимогами. Виступи чартистів і революційний рух 1848 р. переконали буржуазію у необхідності часткових поступок незаможним верствам населення. Саме в цей час ухвалюються нові фабричні закони, легалізуються профспілки. Англійський економіст Дж. Ст. Мілль намагається осмислити традиційну політекономічну проблематику під кутом зору нових реалій, зокрема вимог робітничого класу, звертає увагу на перспективи

удосконалення сучасного стану суспільства, можливості еволюційного соціалізму.

Жан Шарль Леонард де Сісмонді
(1773–1842)

Швейцарський історик та економіст, виходець з родини кальвіністського пастора.

Основні твори – «Про комерційне багатство» (1803), «Нові започаткування політичної економії, або про багатство у його відношенні до народонаселення» (1819)

Методологія. Політекономію Сісмонді вважав наукою про *удосконалення соціального механізму* задля досягнення людського щастя. Вона повинна починатися з вивчення людини, а головним її завданням є «пошук засобів, що забезпечили б найбільшому числу людей у певній державі найбільший, який залежить від уряду, матеріальний добробут»⁵¹.

Логічним наслідком такого тлумачення предмета політекономії було використання відповідних методів: політекономія «наука не простого розрахунку, а наука моральна ... і веде до мети лише тоді, коли взято до уваги почуття, потреби і пристрасті людей».

Сісмонді критикує класиків за те, що вони абстрагують багатство від людини, у той час як призначення багатства – задовольняти потреби людини. Саме тому в їхній концепції виробництво відірване від споживання. У повній відповідності із *суб'єктивістським підходом* вихідним пунктом аналізу Сісмонді є виробництво і споживання ізольованої людини.

Теорія вартості, капіталу і доходів. У поглядах на *вартість товару* Сісмонді перебуває на позиціях трудової теорії, вважаючи що лише «праця є єдиним джерелом багатства»⁵³. Величина вартості визначається вченим як витрати необхідного часу за середніх умов виробництва.

Розмірковуючи над закономірностями формування *доходів*, Сісмонді доходить висновку, що всі вони можуть бути поділені на *трудові* та *нетрудові*. До першої групи вчений відносив *заробітну плату*, яка мала дорівнювати вартості праці робітників. Доходи ж власників засобів виробництва проголошуються експлуаторськими. Так, *прибуток* підприємця вважається відрахуванням з продукту праці робітника, результатом грабіжницького

ставлення до нього капіталіста. *Рента* є дарунком землі та притаманна абсолютно всім земельним ділянкам.

Теорія відтворення. У теорії відтворення Сісмонді акцентує увагу на протиріччях між виробництвом і споживанням, а також на проблемі реалізації.

Річне виробництво «складається із двох частин: одна – це прибуток, що походить із багатства; друга – це здатність працювати»⁵⁴. Звідси річний продукт нації у натуральній формі є масою споживчих товарів, а переважна частина витрачається на споживання.

Оскільки метою виробництва є споживання, для *реалізації вироблених товарів* необхідно, щоб *їх вартість відповідала доходам суспільства*. Якщо ж зазначена вартість перевищуватиме суму доходів, частину товарів не буде реалізовано.

У зв'язку з цим Сісмонді наголошує на низькій купівельній спроможності робітників, її обмеженості лише невеликою кількістю предметів першої необхідності. Така ситуація пояснювалася тим, що:

а) внаслідок природного приросту населення пропозиція праці хронічно перевищує попит, що дає роботодавцям змогу утримувати заробітну плату на найнижчому рівні;

б) наявність безробіття знижує заробітну плату, оскільки виникає можливість найму працівників за меншу заробітну плату, ніж це було би можливим за повної зайнятості;

в) упровадження машин у виробництво призводить до скорочення робітників, величина доходів пролетаріату має тенденцію до скорочення.

Подальший аналіз виявив і зниження споживчого попиту підприємців за рахунок:

а) купівлі ними здебільшого предметів розкоші, попит на які обмежений і дуже нестабільний;

б) необхідності обов'язкового нагромадження частини доходу, призначеного для споживання.

Таким чином, з одного боку, наявна тенденція до скорочення споживчого попиту, а з іншого – відбувається значне зростання обсягів виробництва за використання машинної техніки та індустріальних технологій, а також унаслідок прагнення підприємців виробляти більше продукції з метою максимізації прибутків. Отже, внаслідок перевищення обсягів пропозиції над обсягами попиту частина вартості залишається нереалізованою.

Вирішення проблеми реалізації Сісмонді повністю перекладав на уряд країни, головним завданням якого вважав проведення *соціальних реформ* у

напрямі соціального забезпечення робітників за рахунок підприємців, обмеження тривалості робочого дня, встановлення мінімуму заробітної плати, заохочення участі робітників у прибутках підприємства. Ці заходи мали зумовити зростання споживчих видатків. Держава повинна не допускати концентрації багатства в руках небагатьох осіб і через відродження дрібної земельної власності, системи ремісничих цехів має сприяти зростанню доходів дрібних власників – селян, ремісників, кустарів. Збут товарів більш розвинених країн у менш розвинені також міг би допомогти у вирішенні проблем реалізації на внутрішньому ринку.

П'єр Жозеф Прудон
(1809–1865)

Французький публіцист, економіст і соціолог,
родоначальник анархізму.

**Основні твори – «Що таке власність» (1840),
«Система економічних протиріч, або
Філософія убогості» (1846)**

Методологія. Прудон вважається першим економістом, який застосував у економічних дослідженнях *діалектику* Гегеля. Категорії Прудон розглядає як ідеї, що породжуються рухом чистого розуму. Останній проявляє себе як теза, антитеза і синтез. Теза (певна думка) розкладається на дві думки, що перебувають між собою у суперечності, на позитивне і неперитивне, на «так» і «ні». Діалектичний рух полягає у боротьбі двох об'єднаних в антитезі антагонізмів. Синтезом є нова думка, яка сформувалася в результаті злиття двох думок, що перебували між собою у суперечності.

На основі цього методу в кожній економічній категорії Прудон виділяє «погану» і «гарну» сторони, які й утворюють її *протиріччя*. Наука повинна усунути все погане для того, щоб залишити все хороше, – у цьому мислитель вбачає діалектичний рух. Із абсолютного розуму необхідно вивести і логічно розвинути реально існуючу дійсність. Таким чином, господарська практика у Прудона є результатом втілення категорій, вічних ідей.

Теорія вартості. Розглядаючи *вартість* товару, Прудон доходить висновку, що «лише праця, і лише вона одна, створює всі елементи багатства» і всякий продукт є «певна кількість праці». Однак, «один і той самий продукт у різні епохи і в різних місцях може коштувати більше або менше часу, більших

або менших витрат». У конкретний же період вартість незмінна в алгебраїчному вираженні, хоча її грошовий вираз може змінюватися. Тому для визначення абсолютної цінності необхідно розробити спеціальний принцип⁵⁵. Який він? За Прудонем, вартість складають дві частини: *мінова*, – пов'язана з різноманіттям потреб людини і яка породжує обмін; і *споживча*, – пов'язана із достатком. Мінова вартість створюється рідкісністю благ, а споживча – достатком. Оскільки ж рідкісність і достаток – це протилежні поняття, то між міновою і споживчою вартістю існує протиріччя.

Для його розв'язання Прудон уводить нову категорію, яку він називає конституйованою вартістю. *Конституйована вартість* є синтезом споживчої та мінової вартостей, виражається безпосередньо у годинах робочого часу і створюється у процесі обміну на ринку. Саме обмін з'єднує елементи суспільного багатства в єдине ціле у певній пропорції і перетворює їх на конституйовану вартість.

За Прудонем, *гроші* принципово не відрізняються від інших товарів. Усі товари з конституйованими вартостями мають здатність обмінюватися.

Теорія доходів. Погляди Прудона на *доходи* базуються на теорії трьох факторів виробництва. Кожний власник землі або капіталу, який сам нічого не виробляє і «свій доход отримує ні за що, є або паразитом, або шахраєм»; ті ж власники, які працюють, заслуговують лише на заробітну плату, а не на доходи⁵⁶. Таким чином, вчений зауважує про експлуаторську природу всіх доходів, окрім *заробітної плати*, і засуджує ті операції, прибуток від яких вищий за законну винагороду.

Особливо негативно Прудон ставився до *процента*, вважаючи його основною формою експлуатації, що має досить серйозні негативні наслідки для економічного розвитку. Завдяки існуванню *процента* у суспільстві не може бути реалізований увесь вироблений продукт, тому що капіталісти до витрат виробництва додають *процент*, і внаслідок цього робітники не мають можливості викупити продукт власної праці. З огляду на зазначене, Прудон вважав, що сучасне суспільство не здатне підтримувати рівновагу виробництва і споживання, оскільки «власники перестали працювати, їхнє споживання, згідно з економічними принципами, непродуктивне»⁵⁷. Тому необхідні соціальні реформи, насамперед – відносин власності.

Теорія реформ. Власність, за Прудонем, – «це крадіжка»: «ані праця, ані володіння, ані закон не можуть створити власність». Власність не може сама по собі відтворюватися й існує лише завдяки насильству та обдурюванню. А раз так, то вона приречена на загибель, оскільки не виробляє нічого, але вимагає,

щоб дохід відповідав капіталу. «Індивідуальне володіння є необхідною умовою соціального життя», тоді як «власність вбиває життя». Саме тому необхідно знищити власність і залишити володіння, засноване на особистій праці⁵⁹.

Заходи, спрямовані на встановлення соціальної справедливості, Прудон поділяв на декілька головних груп:

1) деконцентрація великої власності та визнання головної ролі у економічному розвитку дрібної власності й дрібного виробництва;

2) знищення *процента* шляхом поетапного уведення дарового кредиту через створення Народного банку;

3) ліквідація нетрудових доходів і встановлення еквівалентного обміну шляхом заміни грошей на робочі квитанції;

4) скасування уряду як підсумок проведення реформ.

Таким чином, Прудон висуває проєкт реорганізації суспільних відносин на засадах анархічних ідей.

Джон Стюарт Мілль (1806–1873)

Син англійського економіста-рікардіанця Джеймса Мілля, філософ та економіст, член палати громад Англії.

Основні твори – «Нариси з деяких невіршених проблем політичної економії» (1844), «Принципи політичної економії з деякими аспектами її застосування до соціальної філософії» (1848)

Методологія. Політекономія в уявленні Мілля – це *наука про багатство*, але вона має вивчати *моральні та психологічні фактори*, у яких виявляється природа людини. «Причини економічної організації суспільства криються у моральних і психологічних факторах, в інститутах і суспільних відносинах або властивостях людської природи, дослідженням цих причин повинні займатися етичні та соціальні науки; вони вже є предметом науки, що називається «політична економія». «З'єднуючи з цими (виробництвом багатства, видобутком з надр природи засобів для існування) фактами інші істини, що відносяться до людської природи, політекономія намагається виявити вторинні або похідні закони, що управляють виробництвом багатства, які містять пояснення розходження багатства і бідності у сьогоденні й минулому і дають змогу передбачати, яке збільшення багатства можливе у майбутньому»⁶⁰. Мілль

вважає, що *закони виробництва і розподілу багатства* не є тотожними як за сутністю, так і за характером дії. Перші є незмінними і задані технічними умовами, а другі – залежать від законів та звичаїв суспільства. «Закони і умови виробництва багатства, – зазначає Мілль, – мають характер істин, властивих природничим наукам. У них немає нічого, що залежало б від волі, нічого такого, що би можна було змінити. <...> Правила, що визначають розподіл багатства, є такими, якими їх визначають думки і бажання правлячої частини суспільства, і досить різними в різних країнах. Суспільство може підпорядкувати розподіл багатства будь-яким правилам, які воно вважає найкращими; але які практичні результати впливатимуть із цих правил, – це повинно бути встановлено подібно до будь-яких інших фізичних або абстрактних істин завдяки спостереженню і дослідженню»⁶¹. Визначення розподілу як сфери незалежних від виробництва економічних відносин дає Міллю можливість зробити висновок про те, що існує реальна можливість реформувати систему розподілу багатства у суспільстві на більш справедливій основі без порушення соціально-економічних основ виробництва.

Методологія економічних досліджень Мілля містить прогресивний доробок рикардіанської теорії, філософії утилітаризму Бентама, метафізики Ф. Бекона, Дж. Локка, Д. Юма. Науковцям добре відомі філософські та методологічні розробки самого Мілля, зокрема: *закони індукції* як методи встановлення *причинного зв'язку* між явищами та узагальнення цього зв'язку, методи *прямої і оберненої дедукції*, *основи позитивізму*.

З огляду на нові явища в економіці та удосконалений методологічний апарат Мілль ставить завдання доповнити теорію зрілої класики «удосконаленими з тих пір теоретичними уявленнями», вказати шляхи економічного і соціального розвитку суспільства, створити теоретичні основи програм соціальних реформ.

Теорія вартості. *Вартість* розглядається Міллем як співвідношення, характерне для обміну певного товару на інші товари, зокрема на гроші. «Вартість блага означає ту кількість якогось іншого блага або благ взагалі, на яке вона обмінюється»⁶², – вважає вчений. Відштовхуючись від трудової теорії вартості Рікардо, Мілль стверджує, що «...вартість товарів залежить, головним чином,... від кількості праці, необхідної для їх виробництва, включаючи у поняття виробництва доставку товару на ринок». Однак, «якщо ми будемо розглядати як виробника капіталіста, який авансує капітал, слово «праця» може бути замінене словом «заробітна плата»: те, у що капіталісту обходиться продукція, – це заробітна плата, яку він повинен заплатити». «Тому, більш

вичерпно, плата за працю має такий же вплив на вартість, як і кількість праці, і ані Рікардо, ані будь-хто інший цього факту не заперечували»⁶³.

У подальшому до *витрат виробництва* Мілль уводить *прибуток на капітал*, що виникає на різних етапах виробництва і транспортування товарів, і розглядає його вплив на формування вартості. «До тих пір, – доходить висновку вчений, – доки прибуток не входить у витрати виробництва всіх речей, він не може впливати на вартість жодної з них. Він може зчинити якийсь вплив на вартість, тільки входячи до витрат виробництва одних речей більшою мірою, ніж до витрат виробництва інших»⁶⁴. Отже, вартість у Мілля визначається витратами виробництва, до яких він відносить заробітну плату і прибуток: товари «природним і постійним чином обмінюються один на один відповідно до порівняльних кількостей заробітних плат, що повинні бути виплачені за їх виробництво, і порівняльної кількості прибутку, що повинна бути отримана капіталістами, які виплачують цю заробітну плату». «Природна вартість виступає синонімом вартості витрат, – робить висновок Мілль, – а вартість витрат на деяку річ означає вартість витрат виробництва найдорожчої частини обсягу її випуску»⁶⁵.

Вартість – як співвідношення товарів – устанавлюється на ринку у вигляді *ціни попиту* та *пропозиції*. Вихідним пунктом теорії ціни Мілля є його припущення про існування постійних витрат виробництва як основи вартості та середнього прибутку на вільно відтворювані товари, які у сумі становлять основу ціноутворення. Вчений визначає фактори відхилення ціни від цієї основи і групує їх за критерієм впливу на пропозицію товарів, яка залежить від руху витрат виробництва і попиту на товари.

Досліджуючи вплив ціни на попит, а також функціональні зв'язки між ціною, попитом та пропозицією, Мілль характеризує зміни попиту на основні групи товарів при зміні їх цін, тобто еластичність попиту за ціною. Отже, Мілль уперше аналізує взаємодію трьох параметрів ринку – попиту, пропозиції та рівноважної ціни.

Теорія доходів. Теорія доходів Мілля будується на основі дослідження еволюції власності. Вчений доводить, що, відповідно до еволюції приватної власності, змінюються й основні принципи розподілу, тому заробітна плата, прибуток і рента є капіталістичними формами розподілу. «Замість того, щоб чекати, доки продукти будуть виробленими і їх вартість буде реалізована, визначили, що для робітників більш зручніше виплачувати їхню частку авансом. Заробітна плата є формою, яку визнали відповідною для отримання ними [тобто робітниками] їхньої частки. Після того, як та частка продуктів,

що належить робітнику, повністю отримана ним у формі заробітної плати, ці продукти належать виключно капіталісту, оскільки він фактично придбав частку робітника і заплатив за неї авансом»⁶⁶. Отже, *заробітну плату* Мілль розглядає як плату за працю, що визначається прожитковим мінімумом, і розмір якої «залежить, в основному, від попиту на робочу силу та її пропозиції або... від співвідношення між чисельністю населення і капіталом»⁶⁷. Щодо теорії «робочого фонду», яка була популярна серед мислителів того часу і яку спочатку підтримував і сам Мілль, то у подальших дослідженнях вчений визнав, що ніякого фіксованого фонду заробітної плати у суспільстві не існує і що частка багатства, яка дістається робітничому класу, визначається виключно ціною праці, що, у свою чергу, є результатом соціальних умов.

Мілль розглядає *ренту* відповідно до форм власності у землеробстві. «Рента, яку принесе будь-яка земельна ділянка, є додатною різницею між отриманим із цієї ділянки продуктом і тим доходом, який приніс би той самий самий капітал, якби він був використаний для обробки найгіршої із земель. Ця величина не є граничною величиною орендних платежів, що виплачуються здольщиками або коттерами... Але це – гранична величина рент, що виплачується фермерами»⁶⁸. Рента, за Міллем, – це «компенсація, що сплачується за користування землею», яка виникає при переході від кращих земельних ділянок до гірших»⁶⁹.

«Причиною *прибутку*, – визнає Мілль, – є те, що праця виробляє більше, ніж того потребує утримання робітників, що її виконували», «прибуток виникає не внаслідок обміну, а внаслідок продуктивної сили праці». Величину прибутку становлять плата за помірність, плата за ризик і плата за мистецтво, які необхідні для здійснення контролю над виробництвом»⁷⁰.

Теорія соціально-економічного розвитку суспільства. Найбільшою загрозою для суспільного розвитку, на думку Мілля, є вичерпання стимулів нагромадження капіталу. Вчений звертає увагу на зниження норми прибутку внаслідок зростання населення і зниження віддачі на капітал у землеробстві. Щоб запобігти економічній стагнації, необхідно стимулювати технічний прогрес і вивіз капіталу в інші країни.

Мілль визнає, що досконала конкуренція не може забезпечити вирішення економічних проблем, оскільки існують такі форми і сфери економічної діяльності, що не забезпечують одержання достатнього прибутку, зокрема інфраструктура, соціальне забезпечення і оподаткування. Таким чином, Мілль окреслює економічні функції держави. Водночас вчений визнає регулюючу роль акціонерних товариств, асоціацій, кооперативів, тред-юніонів, тобто

організації громадянського суспільства. Не заперечуючи позитивних аспектів асоціації комуністичного типу, Мілль вважав малоімовірною можливість її реальної побудови і звертав увагу на те, що комуністичний колективізм провокуватиме падіння продуктивності праці.

В основі соціально-економічного устрою суспільства Мілль бачить удосконалену *систему приватної власності* з повним правом кожного члена суспільства на частку принесених нею вигід. Вчений визнає важливу роль технічного прогресу, підвищення освітнього і морального рівня трудящих, соціального обмеження народжуваності, розширення виборчих прав, кооперативного руху.

Томас Роберт Мальтус (1766–1834)

Дворянин за походженням, випускник Кембриджу і згодом священник, а з 1805 р. – професор сучасної історії та політекономії коледжу Ост-Індської компанії.

Основні твори – «Досвід про закон народонаселення» (1798), «Дослідження про природу і зростання ренти» (1815), «Принципи політичної економії, що розглядаються у розрахунку на їх практичне застосування» (1820)

Методологія. Мальтус відстоює визначальний вплив на економіку природних факторів з огляду на обмеженість ресурсів і неможливість безмежного удосконалення природи самої людини. Тому завданням політичної економії вчений вважає *пошук закономірностей примноження матеріального багатства суспільства*.

Мальтус уперше застосовує *граничні величини*, ілюструючи закон спадної родючості земельних ділянок, а також робить першу спробу прогнозування тенденцій економічного розвитку. При формулюванні категорії «ефективного попиту» вчений здійснює процедуру *простого агрегування*. Отже, спираючись на ідеї класицизму, Мальтус започаткував нову методологію, яку надалі назвуть неокласичною.

Теорія народонаселення. В основу теорії Мальтус поклав дані статистичних досліджень, проведених Бенджаміном Франкліном щодо чисельності населення американських колоній. Провівши необхідні розрахунки,

Мальтусу вдалося встановити, що населення подвоюється приблизно кожні 20 років. Звідси він зробив висновок, що за наявності необмежених ресурсів для забезпечення життя *чисельність населення може зростати у геометричній прогресії*. Таку закономірність у темпах зростання населення вчений пов'язує із такими факторами, як:

1) площа землі, придатна для сільського господарства, на земній кулі обмежена;

2) різні земельні ділянки мають неоднакову родючість, і, у міру розширення посівних площ, в оборот необхідно залучати гірші землі;

3) якщо до ділянки землі прикладати більше праці, то це не зумовить збільшення врожаю у тій же пропорції. Так, два працівники оброблять землю краще, ніж один, що безумовно позначиться на збільшенні виробітку. Однак залучення нових працівників зрештою не даватиме зростаючої віддачі, оскільки врожай залежить не тільки від праці, а й від природної родючості ґрунту.

Провівши розрахунки, Мальтус дійшов висновку, що за будь-яких зусиль кількість продуктів сільського господарства *не може зростати швидше за арифметичну прогресію*. «Приймемо населення земної кулі, – пише Мальтус, – наразі як тисячу мільйонів. Людська природа розмножувалась би як 1, 2, 4, 8, 16, 32, 64, 128, 256, між тим як засоби існування зростали б як 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9. Через два століття народонаселення відносилось би до засобів існування, як 256 до 9; через три століття, як 4096 до 13, а через дві тисячі років відношення це було б безмежне і невизначене». Отже, людству загрожує голодна смерть. Тому «... для того, щоб наявне населення мало відповідні продукти, необхідно щоб народжуваність постійно затримувалася яким-небудь вищим законом». Фактори, що стримують народжуваність, Мальтус поділяє на дві групи: *попереджувальні* та *руйнівні*. Перші мають добровільний характер і спрямовані на «моральну поведінку» людини (статева помірність, пізні шлюби, безшлюбність, удівство). До других Мальтус відносить «... всі шкідливі для здоров'я заняття, всяку працю, грубу, надмірну і ту, що піддає людину загрозам негоди, крайню бідність, погане піклування про дітей, нездорові умови життя у великих містах, всілякі надмірності, хвороби, епідемії, війну, чуму, голод». Мальтус вважає, що протидіяти факторам, які стримують народжуваність, не в змозі «... жодна форма уряду, жоден проєкт виселення, жодні благодійні установи, жодна енергетична діяльність або удосконалене застосування праці»⁷¹, а тому відкритому ним закону природи слід підкоритися.

Теорія вартості і доходів. *Вартість* Мальтус пов'язує з *витратами виробництва* товару, до яких відносить затрати живої й уречевленої праці, а також *прибуток* на авансований капітал. Останній представлено як надлишок над працею, що була витрачена при виробництві, тобто як номінальна надбавка до витрат, яка виникає в результаті продажу товару за більш високою ціною. Щодо інших доходів, то, за Мальтусом, вони породжуються витратами на працю, капітал і землю.

Теорія відтворення. За Мальтусом, *сукупні доходи суспільства* для повної реалізації продукту *мають дорівнювати сумі витрат факторів виробництва*. Доки інвестиції покривають різницю між доходами і витратами, доти реалізація продукту буде повною. Якщо заощадження не інвестуються, то споживання знижується, що супроводжується зниженням попиту, цін, прибутків і, як наслідок, – тимчасовою зупинкою виробництва. Остання матиме місце доти, доки у виробників не з'явиться стимул у вигляді зростання прибутку. Це можливо лише за рахунок зростання «*ефективного попиту*», який Мальтус розуміє як такий рівень попиту, що викликає довготривалу пропозицію із достатнім прибутком.

Реалії періоду життя і творчості Мальтуса свідчили, що фактичний попит, який формують робітники, підприємці та невиробничий клас, значно нижчий за ефективний. Таке становище вчений пояснює тим, що у робітників заробітна плата завжди менша від маси виробленого продукту, а підприємці повинні нагромаджувати частину доходу для подальшого інвестування. Мальтус пише, що «...попит, який створюється продуктивним робітником, не є достатнім попитом, тому що він не розповсюджується на всю ту кількість продукту, яку виробник створює. Якби мало місце останнє, то не було би прибутку а, отже, і мотиву для застосування праці робітника. Саме існування прибутку, який приносить товар, передбачає попит, що виходить за межі того попиту, який формується робітниками, що створюють цей товар»⁷².

Отже, на думку Мальтуса, для реалізації прибутку потрібні покупці, які не є продавцями і виробниками. Ця категорія людей повинна мати достатні грошові суми для оплати і номінальної надбавки прибутку, і виробленої вартості. Для цієї ролі Мальтус обрав *невиробничі верстви населення* (землевласників, церковних служителів, чиновників), які формують попит без пропозиції і, тим самим, урівноважують попит із пропозицією. Саме вони створюють необхідну величину «ефективного попиту».

Жан-Батіст Сей

(1767–1832)

Виходець із купецького середовища, згодом став великим фабрикантом.

Основні твори – «Трактат політичної економії» (1803), «Катехізіс політичної економії» (1817), «Курс політичної економії» (1828–1830)

Методологія. Під політичною економією Сей розуміє «знання дійсної природи багатства, знання всіх труднощів, що доводиться переборювати для його придбання, знання того, як воно розподіляється у суспільстві, як можна користуватися ним, а також наслідків цих різноманітних фактів»⁷³.

Вивчення політичної економії є необхідним і для держави, що має «передбачати результати вжитих заходів», і для приватних осіб, які, зрозумівши «сутність цінності та її рух, отримують можливість передбачати потреби підприємств та їх результати, віднаходити засоби для процвітання, уміло користуватися своїми правами, знаходити найбільш вагоме розміщення для своїх капіталів»⁷⁴.

Сей поділяє політекономію на три самостійні частини: *виробництво, розподіл, споживання* і використовує для їх вивчення здебільшого *емпіризм, факторний аналіз і поверхневі форми* прояву економічних процесів.

Теорія вартості і доходів. *Вартість* у Сея визначається корисністю блага, а *ціна* є «мірилом його цінності». «Ціна предмета, – пише вчений, – слугує лише вірним показчиком корисності, яку люди визнають у предметі. Виробляти предмети, що мають якусь корисність, – значить виробляти багатство, оскільки корисність предметів становить першооснову їх цінності, а цінність є багатство»⁷⁵.

Ототожнюючи цінність із матеріальною формою багатства, Сей відхиляє твердження про те, що тільки праця є єдиним джерелом створення вартості. Остання зобов'язана своїм походженням поєднаній дії праці, сил природи і капіталу. Отже, *вартість дорівнює витратам трьох факторів виробництва*, а саме: праці, землі й капіталу. Самі ж ці витрати визначаються попитом та пропозицією на ринку ресурсів.

Трьом факторам виробництва відповідають три основні доходи: праця створює заробітну плату, капітал – процент, земля – ренту. Оскільки сума цих трьох доходів визначає величину вартості продукту, то кожен із власників того чи іншого фактора виробництва отримує винагороду або дохід, який створено відповідним фактором виробництва, тобто певну частку вартості виробленого продукту.

Зарплата робітника виступає у Сея як «достатня частка винагороди з продуктів, у виробництві яких бере участь робітник своєю працею, не лише для того щоб існувати, але й для того, щоб розвиватися». Сей підкреслював, що до необхідних витрат робітників, окрім тих, що пов'язані із засобами існування та вихованням дітей, слід відносити і витрати на піклування про людей похилого віку⁷⁶.

Величина заробітної плати змінюється під впливом певних факторів, основними з яких Сей вважав такі:

1. *Рівень розвитку країни.* Якщо держава перебуває у занепаді, то заробітна плата робітників зменшується, і, навпаки, зростання добробуту її значно збільшує.

2. *Рівень споживання робітників:* чим менше споживання робітника, «тим нижчою може бути встановлена звичайна величина його заробітної плати і тим дешевше можуть продаватися продукти, у виробництві яких він бере участь». Якщо ж робітник захоче покращити своє становище і підняти заробітну плату, то «або подорожчають продукти, які він виробляє, або зменшиться частка інших учасників у виробництві»⁷⁷.

3. *Взаємодія інтересів підприємця і робітника,* у результаті якої досягається згода про рівень зарплати.

4. *Застосування машин.* «Всякий раз, як нова машина, або, взагалі, який-небудь новий захід замінює людську працю, що застосовувалась до цих пір, частина робітників усувається і на деякий час залишається без роботи»⁷⁸.

Отже, спочатку машини витискують робітників, з'являється безробіття, але потім товари дешевшають, що підвищує реальну заробітну плату робітників.

Прибуток Сей поділяє на дві частини: прибуток із виробництва і прибуток із капіталу. Перший «надходить як винагорода за промислові здібності, за таланти, дух порядку і керівництва» (*підприємницький дохід*), а другий – відноситься до продуктивних послуг капіталу (*процент*)»⁷⁹.

Земельна рента постає у теорії доходів Сея породженням землі, даром природи.

Теорія реалізації. Сей стверджує, що людина виробляє продукти для того, щоб продати їх, а на виручені гроші придбати ті продукти, які не створює сама. Таким чином, продукти обмінюються на продукти, і мета виробництва для підприємця виражається у обміні одних продуктів на інші при пасивній ролі грошей. Щодо останніх, то Сей писав: «Усе їх призначення у тому, щоб донести вам цінність продуктів, які покупець продав, щоб купити у вас ваші продукти; точно так само гроші переведуть тому, у кого ви купили, цінність продуктів, які ви продали іншим».

Надаючи цінність своїм продуктам, створюючи корисність предметів, промисловець, на думку Сея, має надію, що його товар буде оцінений і проданий тим людям, які володіють засобами для його придбання. Ці засоби становлять інші цінності, інші продукти, капітали і землі. Звідси висновок – «всякий продукт з моменту свого створення відкриває ринок збуту для інших продуктів на всю величину своєї вартості, а раз так, то попит та пропозиція в економіці завжди дорівнюють»⁸⁰. Можуть виникати лише часткові диспропорції, коли одного товару виробляється занадто багато, а іншого – занадто мало. Але завдяки вільним ринкам в економіці забезпечується автоматична гнучкість цін і їхня миттєва реакція на зміну кон'юнктури. Ціни самі по собі здатні вирівняти диспропорції, що виникають у виробництві товарів. Ці роздуми лягли в основу загальновідомого *закону ринків Сея*, за яким при досягненні та підтримці принципів економічного лібералізму виробництво (пропозиція) породжує адекватне споживання (попит), так як виробництво породжує доходи, на які будуть придбані випущені товари відповідної вартості. Отже, загальна криза надвиробництва неможлива. «Загальний попит на продукти, – зазначав Сей, – завжди дорівнює сумі наявних продуктів. Неможливо уявити, щоб продукти праці всієї нації колись стали надлишковими, якщо один товар надає засоби для придбання іншого»⁸¹.

Основні терміни і поняття

- Концепція природного порядку
- Трудова теорія вартості
- Фізіократія
- Чистий продукт
- Первинні та щорічні аванси
- Економічна таблиця
- «Невидима рука ринку»

- Основний капітал
- Оборотний капітал
- Теорія абсолютних переваг у зовнішній торгівлі
- Теорія відносних переваг у зовнішній торгівлі
- Конституційована вартість
- Теорія народонаселення Мальтуса
- Теорія відтворення Дж. Ст. Мілля
- Закон Сея

Контрольні та дискусійні питання

1. Виділіть в економічних поглядах В. Петті ідеї, що базувалися на методологічних принципах меркантилізму.
2. Охарактеризуйте основні положення учення фізіократів.
3. Яке значення має «Економічна таблиця» Ф. Кене для розвитку економічної науки?
4. У чому полягають особливості подвійної методології А. Сміта? Наведіть приклади її застосування при дослідженні окремих економічних явищ.
5. Чому А. Сміта називають «батьком» економічної науки?
6. Розкрийте особливості теорії ренти Д. Рікардо.
7. Виділіть спільне та особливе в теоріях вартості, капіталу та доходів представників ранньої, зрілої та пізньої класичної політекономії.
8. Проаналізуйте особливості теорій абсолютних та відносних переваг у зовнішній торгівлі.
9. Які нові методологічні принципи застосували представники пізньої класичної політекономії для аналізу економічних явищ?
10. Які реформаторські заходи пропонувалися представниками класичної політекономії?

Література до теми 3

1. Злупко С. М. Історія економічної теорії: підр. Київ: Знання, 2005. С. 147–250; 276–319.
2. Історія економічних учень: підр. у 2 ч. / за ред. В. Д. Базилевича. Ч. 1. Київ: Знання, 2006. С. 145–284.
3. Історія економічних учень : Хрестоматія: навч. посіб. / за ред. В. Д. Базилевича. Київ: Знання, 2011. 1198 с. (Рекомендовано МОН.)
4. Історія економічних учень: підр. / за ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. Київ: КНЕУ, 1999. С. 14–54.

5. Історія економіки та економічної думки: підруч. / В. В. Козюк, Л. А. Родіонова, О. В. Длугопольський [та ін.]; за ред. В. В. Козюка, Л. А. Родіонової. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. С. 11–192. URL: https://fpk.in.ua/images/biblioteka/2fmb_finansy/Istoria_ekon_dymku.pdf
6. Міл Джон Стюарт. Про свободу та інші есе / пер. з англ. Київ: Видавництво Соломії Павличко Основи, 2001. 463 с.
7. Сміт А. Дослідження про природу і причини багатства народів. Київ: Наш формат, 2018. 736 с.
8. Юхименко П. І. Історія економічних вчень: навч. посібн. / П. І. Юхименко, П. М. Леоненко. Київ: Знання-Прес, 2000. С. 49–104.
9. Blaug, Mark. Economic theory in retrospect. 4th ed. Cambridge University Press, 1985. P. 21–224. URL: <http://digamo.free.fr/blaug62.pdf>
10. Herbert, Robert and Ekelund, Jr. Robert. A History of Economic Theory and Method. New York: McGraw-Hill Book Company, 1975. 508 p.
11. Kishitainy, Niall. A Little History of Economics. Yale University Press, 2018. 256 p.
12. Ricardo, David. On the Principles of Political Economy and Taxation / ed. by Piero Sraffa with the Collaboration of M. H. Dobb. Liberty Fund books, 2004. 509 p.
13. The History of Economic Thought: A Reader. Second Edition / ed. by Steven G. Medema and Warren J. Samuels. London: Routledge, 2013. 784 p. URL: <https://www.taylorfrancis.com/books/mono/10.4324/9780203568477/history-economic-thought-steven-medema-warren-samuels>
14. The Philosophy of Economics: An Anthology. 3rd ed. / ed. by Daniel M. Hausman. Cambridge University Press, 2012. P. 41–58. URL: https://www.researchgate.net/profile/Tony-Lawson-2/publication/227390811_What_Has_Realism_Got_To_Do_With_It/links/02e7e52fa60c0732f8000000/What-Has-Realism-Got-To-Do-With-It.pdf

Примітки до теми 3

1. Петти В. Экономические и статистические работы / пер. с франц. Москва: Соцэкгиз, 1940. С. 55.
2. Там само. С. 156.
3. Там само. С. 40.
4. Петти В. Трактат о налогах и сборах / пер. с англ. *Антология экономической классики*. Т. 1. Москва: Эконов, 1993. С. 33.
5. Там само. С. 70.
6. Там само. С. 25.
7. Там само. С. 27.
8. Там само. С. 29.
9. Там само. С. 34.
10. Кене Ф. Избранные экономические произведения / пер. с франц. Москва: Соцэкгиз, 1960. С. 363.
11. Там само. С. 471.
12. Там само.

13. Там само. С. 351.
14. Там само. С. 498, 482.
15. Там само. С. 462.
16. Там само. С. 162.
17. Там само. С. 533.
18. Там само. С. 522.
19. Там само. С. 537.
20. Там само. С. 361.
21. Там само. С. 360.
22. Тюрго А. Р. Ж. Избранные экономические произведения / пер. с франц. Москва: Соцэкгиз, 1961. С. 141.
23. Сміт А. Дослідження про природу та причини добробуту націй / пер. з англ. Київ: Port- Royal, 2001. С. 23–24.
24. Там само. С. 28.
25. Там само. С. 41.
26. Там само. С. 35.
27. Там само. С. 36.
28. Там само. С. 37-38.
29. Там само. С. 56.
30. Там само. С. 94.
31. Там само. С. 279.
32. Там само. С. 331, 332.
33. Рикардо Д. Сочинения / пер. с англ. Т. 1. Москва: Госполитиздат – Соцэкгиз, 1955–1961. С. 30.
34. Рикардо Д. Сочинения / пер. с англ. Т. 5. Москва: Госполитиздат – Соцэкгиз, 1955–1961. С. 80.
35. Рикардо Д. Сочинения / пер. с англ. Т. 1. Москва: Госполитиздат – Соцэкгиз, 1955–1961. С. 34.
36. Там само. С. 42.
37. Там само.
38. Там само. С. 40.
39. Там само. С. 97.
40. Там само. С. 86.
41. Там само.
42. Там само. С. 86–88.
43. Там само. С. 321.
44. Там само. С. 322–323.
45. Там само. С. 66.
46. Там само. С. 74–75.
47. Там само. С. 70–71.
48. Там само. С. 86.
49. Рикардо Д. Сочинения / пер. с англ. Т. 2. Москва: Госполитиздат – Соцэкгиз, 1955–1961. С. 88.
50. Там само. С. 116–117.

51. Сисмонди Ж. Новые начала политэкономии / пер. с франц. Т. 1. Москва: Гос. социально-эконом. изд-во, 1937. С. 148.
52. Там само. С. 150.
53. Там само. С.149.
54. Там само. С. 192.
55. Прудон П. Что такое собственность или Исследование о принципе права и власти / пер. с франц. Москва: Книгоиздательство анархистов-коммунистов «Светлая звезда», 1919. С. 96–104 .
56. Прудон П. Бедность как экономический принцип / пер. с франц. Москва: Посредник, 1908. С. 29.
57. Там само. С. 119.
58. Прудон П. Что такое собственность? / пер. с франц. Москва: Республика, 1997. С. 18.
59. Там само. С. 204.
60. Милль Дж. Ст. Основы политической экономии / пер. с англ. Т. 1. Москва: Прогресс, 1980–1981. С. 335.
61. Там само. С. 337–339.
62. Милль Дж. Ст. Основы политической экономии / пер. с англ. Т. 2. Москва: Прогресс, 1980–1981. С. 172.
63. Там само. С.197–198, 202.
64. Там само. С. 203.
65. Там само. С. 223.
66. Там само.
67. Там само. С. 41-42.
68. Там само. С. 155.
69. Там само. С. 150 .
70. Там само. С. 143–144.
71. Мальтус Т. Р. Опыт о законе народонаселения / пер. с англ. Т. 1. Санкт-Петербург, 1868. С. 99–106.
72. Маркс К. Теории прибавочной стоимости. *Сочинения* / К. Маркс, Ф. Энгельс. 2-е изд. Москва: Госполитиздат, 1960. Т. 26, ч. Э. С. 53.
73. Сей Ж. Б. Трактат политической экономии / пер. с франц. Москва: Издательство К. Т. Солдатенкова, 1896. С. 2–3.
74. Там само. С. 11.
75. Там само. С. 14–15.
76. Там само. С. 26.
77. Там само. С. 33.
78. Там само. С. 37–38.
79. Там само. С. 41.
80. Там само. С. 58.
81. Там само. С. 81.

ТЕМА 4

МАРКСИСТСЬКИЙ НАПРЯМ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

4.1. Історичні умови виникнення марксизму та його ідейні джерела

4.2. Економічні ідеї К. Маркса

4.3. Розвиток і перегляд ідей марксизму наприкінці XIX – початку XX ст.

4.4. Соціал-демократична теорія та радикальна політекономія як головні напрями еволюції марксизму в XX ст.

4.1. Історичні умови виникнення марксизму та його ідейні джерела

Економічні ідеї марксизму починають формуватися в 40-х роках XIX ст. у період завершення промислового перевороту. Розвиток фабрично-заводської індустрії на власній основі значно підвищував продуктивність суспільної праці, сприяв зростанню масштабів випуску продукції і подальшому розширенню ринкових зв'язків. Разом із тим остаточна перемога машинного виробництва супроводжується загостренням соціально-економічних суперечностей. Негативні наслідки промислового перевороту – концентрація багатства в руках фабрикантів і зубожіння робітників, високий ступінь експлуатації найманої праці, тимчасові періоди надвиробництва окремих товарів – починають проявлятися ще за життя і творчості Д. Рікардо, що, власне, і визначає предмет його досліджень – з'ясування законів розподілу багатства. Однак в умовах незавершеності промислового перевороту ці суперечності не набували антагоністичних форм.

Надалі буржуазія й пролетаріат стають основними суспільними класами та у їхніх взаємовідносинах посилюється конфронтація: робітники не можуть миритися зі своїм злиденим становищем на тлі стрімкого зростання багатства фабрикантів. Якщо Д. Рікардо був очевидцем ще незрілих форм боротьби пролетаріату, спрямованих в основному на протидію застосуванню машин у виробництві та створенню фабрик (рух луддитів у Англії), то К. Маркс є сучасником уже таких революційних виступів пролетаріату, в ході яких висуваються політичні й економічні вимоги. Це – революція у Франції (1830),

повстання ткачів у Ліоні (1834) та Сілезії (1844), активізація руху чартизму (1836).

Поряд з активізацією пролетарського революційного руху, який потребував теоретичного обґрунтування та ідеологічної легітимації, всебічного наукового осмислення вимагали й інші проблеми суспільного розвитку, зокрема кризи надвиробництва, які з першої третини ХІХ ст. з чіткою періодичністю руйнують стабільність капіталістичного виробництва, породжуючи масові банкрутства, безробіття й падіння життєвого рівня населення.

Ці соціально-економічні й політичні події сприяли активізації наукових досліджень і вимагали встановлення причин суперечностей суспільного розвитку, соціальних конфліктів між буржуазією та пролетаріатом. Саме в марксизмі було знайдено відповіді на питання, які поставила перед класичною політичною економією реальність 40-х років ХІХ ст. Небезпідставно марксистська політична економія вважається пролетарською, оскільки, на відміну від класичної буржуазної, її наукові пояснення відповідають інтересам найманих робітників.

Досягнення марксизму були би неможливі без високого рівня розвитку філософії, статистики й самої політекономії. Так, у німецькій класичній філософії набули зрілості діалектика й матеріалізм; класична політекономія упритул підійшла до завершених форм теорії трудової вартості, активізувала потенціал наукових методів (абстрагування, індукції та дедукції, аналізу і синтезу); у соціально-політичних дослідженнях було створено моделі соціально-економічного устрою суспільства на основі соціалістичних ідей. За визнанням самого К. Маркса, головними джерелами його наукових досліджень стали англійська класична політекономія Сміта – Рікардо, німецька класична філософія Гегеля – Фейербаха і французький утопічний соціалізм Сен-Сімона – Фур'є.

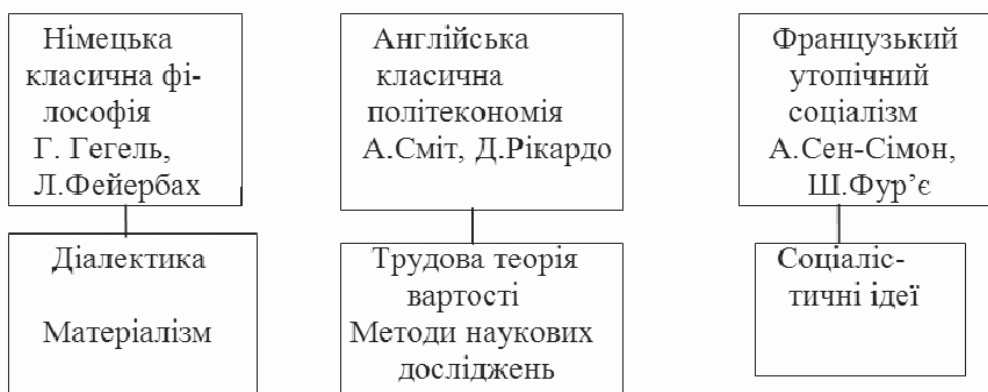

Рис. 4.1. Ідейні джерела марксизму

4.2. Економічні ідеї К. Маркса

Автором найважливішої праці марксизму «Капітал» є К. Маркс, але без Ф. Енгельса вона би не побачила світ. Перший том було підготовлено до друку безпосередньо Марксом, у його листі до Енгельса від 16 серпня 1867 р. читаємо: «Тільки-но закінчив коректуру останньої сторінки книги. Так, цей том готовий. Тільки тобі я зобов'язаний тим, що це стало можливим! Без твоєї самопожертви заради мене я ні за що не зміг би здійснити всю величезну роботу за трьома томами»¹.

Після смерті К. Маркса другий том «Капіталу» Ф. Енгельс підготував до друку і видав на основі відносно цілісного рукопису. На це пішло два роки. Третій том вимагав більш довготривалої роботи, оскільки його матеріали становили недостатньо оброблені чорнові нариси. У процесі роботи над цим томом Енгельс відредагував і виправив низку неточностей, допущених Марксом, доопрацював частину глав, зробивши у них вставки, що мали самостійне наукове значення, а також виклав ряд важливих висновків про те, що він є свідком переходу від капіталізму вільної конкуренції до капіталізму монополістичного. Ця робота зайняла дев'ять років.

Сам Енгельс про свою роль у розвитку марксизму говорив так: «Останнім часом не раз зауважували про мою участь у розробленні цієї теорії. Тому я повинен сказати тут декілька слів, які вичерпують це питання. Я не можу заперечувати, що я і до, і під час моєї сорокарічної спільної роботи з Марксом брав відому самостійну участь як в обґрунтуванні, так і, особливо, в розробленні теорії, про яку йдеться. Але величезна частина основоположних думок, особливо в економічній та історичній сфері, та, ще більше, їх кінцеве формулювання у довершеній формі належить Марксу. Те, що вніс я, Маркс міг із легкістю зробити і без мене, за винятком, можливо, двох-трьох спеціальних сфер. А того, що зробив Маркс, я ніколи не зміг би зробити. Маркс стояв вище, бачив далі, обстежував більше і швидше за всіх нас. Маркс був геній, ми, у кращому випадку, – таланти. Без нього наша теорія далеко б не була тим, чим вона є. Саме тому вона справедливо називається його іменем»².

Карл Маркс
(1818–1883)

Німецький юрист, філософ, економіст, ідеолог та організатор робітничого революційного руху.

Основний твір – «Капітал» I том (1867), II том (1885) і III том (1894) – оформлення й видання Ф. Енгельса

Методологія. У передмові до першого видання «Капіталу» К. Маркс чітко визначив *предмет* і *метод* свого дослідження: «Предметом мого аналізу в цій роботі є капіталістичний спосіб виробництва і відповідні йому відносини виробництва»³. Застосування методу матеріалістичної діалектики дозволило вченому відкрити той факт, що в основі суспільного розвитку перебуває матеріальне виробництво. «Подібно до того, як Дарвін відкрив закон розвитку органічного світу, Маркс відкрив закон розвитку людської історії: той, до останнього часу прихований під ідеологічними настилами факт, що... виробництво безпосередніх матеріальних засобів до життя і, тим самим, кожний певний щабель економічного розвитку народу або епохи, формують основу, з якої розвиваються державні заклади, правові погляди, мистецтво і навіть релігійні погляди цих людей»³.

З огляду на це, зі всієї системи суспільних відносин було виокремлено *соціально-економічні (виробничі) відносини* людей як основні та визначальні, що виникають між людьми у процесі виробництва, розподілу, обміну й споживання матеріальних благ.

«Економісти, – писав К. Маркс, – пояснюють нам, як здійснюється виробництво за вказаних відносин; але у них залишається не з'ясованим, яким чином продукуються самі ці відносини, тобто той історичний рух, який їх породжує»⁴. У процесі розв'язання цієї проблеми вчений довів, що глибинною основою суспільства є практична діяльність людей, пов'язана з матеріальним виробництвом і певним рівнем розвитку продуктивних сил. Останній визначає характер економічних відносин, які, в свою чергу, здійснюють активний вплив на виробництво. Вони або гальмують його, або сприяють прискореному розвитку. Виробничі відносини залежать від рівня розвитку продуктивних сил. Тому разом із зміною останніх змінюється й сама система виробничих

відносин. Унаслідок цього політична економія повинна бути наукою про виробничі відносини людей та закони їхнього розвитку.

За Марксом, *економічні закони* є законами виробничих відносин, які виражають внутрішні, сутнісні, об'єктивні причинно-наслідкові зв'язки, що регулюють ці відносини. «Економічні ж категорії – це лише теоретичне вираження, абстракція суспільних відносин виробництва, ці категорії настільки недовговічні, як і відносини, що виражаються за їх допомогою. Вони є історичними і плінними продуктами»⁵. У дійсності відбувається процес розвитку, процес перетворення одних категорій в інші на основі їх внутрішніх суперечностей.

«З чого починається історія, з того ж повинен починатися і хід думок, його подальший рух буде нічим іншим, як відображенням історичного процесу в абстрактній і теоретично послідовній формі; відображенням виправленим, але виправленим відповідно до законів, які дає сам дійсний історичний процес»⁶, – стверджує Маркс. Цим самим до інструментарію економічних досліджень він вводить *метод єдності логічного й історичного*. За допомогою цього методу, а також використання *матеріалістичної діалектики* й основних філософських принципів учений формує й досліджує ряд категорій, що виражають певні виробничі відносини і стан продуктивних сил, їхню суперечність та антагонізм. Отже, принципово важливим визнається пізнання суперечностей об'єкта, що дає змогу зрозуміти тенденції його розвитку.

Теорія вартості. Досліджуючи товарне виробництво, Маркс доходить висновку, що *праця товаровиробника має подвійну природу*, виступаючи, з одного боку, як професійна форма праці, як праця корисна, конкретна, а з іншого – як витрата фізичної й розумової енергії людини безвідносно до конкретної форми цієї витрати, тобто як праця абстрактна. Подвійна природа праці породжує дві властивості товару: конкретна праця створює його споживчу вартість, абстрактна – вартість. «Товари з'являються на світ, – писав Маркс, – у формі споживчої вартості, або товарних тіл, таких як залізо, сукно, пшениця і т. п. Це їх доморощена натуральна форма. Проте товарами вони стають лише в силу свого подвійного характеру, лише в силу того, що вони одночасно і предмети споживання, і носії вартості»⁷.

Вартість товару визначається Марксом як виробниче відношення товаровиробників, що регулюється середніми, типовими для певного рівня продуктивних сил, суспільно-необхідними витратами абстрактної праці. Вона виконує функцію міри відносин у обміні та має місце тільки в умовах товарного виробництва. В одному й тому ж процесі праці абстрактною працею

створюється нова вартість, а за допомогою конкретної праці вартість засобів виробництва переноситься на новий товар. Це означає, що вартість складається із двох частин: знову створеної вартості й вартості перенесеної.

Вчений доводить, що підвищення *продуктивності праці* протягом певного часу призводить до збільшення маси споживчих вартостей за незмінної величини загальної вартості й зниження вартості одиниці товару. Що стосується *інтенсивності*, яка характеризує величину витрат абстрактної праці в одиницю часу, то разом із її зростанням пропорційно зростає й кількість вироблених споживчих вартостей, а також величина створеної вартості. При цьому таке зростання відбувається без зміни вартості одиниці товару.

На думку вченого, вартість товару не може бути вираженою безпосередньо у годинах робочого часу, що були затрачені на його виготовлення. У реальному житті вартість одного товару постає у певній кількості споживчої вартості іншого товару, який прирівнюється до першого у міновій пропорції. Іншими словами, мінова вартість – це певна пропорція обміну, що є формою вираження вартості.

Рис. 4.2. Подвійний характер праці, втіленої в товарі

Після встановлення сутності вартості, Маркс досліджує *історичний процес виникнення й розвитку її форм* від простої, випадкової, одиничної до повної та розгорнутої, далі – до загальної і, нарешті, до грошової. Саме через еволюцію форм вартості вчений розкриває історичний процес виникнення, встановлює сутність та функції грошей. Останні він визначає як загальний еквівалент, матеріалізацію абстрактної праці, «уречевлення загального робочого часу»⁸.

Грошова форма вартості називається *ціною* і вважається найбільш розвиненою з усіх форм. Ціна, на думку Маркса, формується на основі вартості, але у дійсності під впливом попиту й пропозиції може не збігатися з вартістю й відхилятися від неї. Унаслідок дії *закону вартості*, який перерозподіляє суспільну працю між окремими галузями виробництва й змінює раніше встановлені пропорції розподілу праці, ціни товарів тяжіють до їх вартостей. Відхилення цін від останніх викликає перерозподіл робочої сили. «Робочий час прокладає собі шлях через випадкові й постійні коливання мінових відношень продуктів приватних робіт тільки насильно, як регулюючий закон, що діє подібно до закону тяжіння»⁹. Таким чином, коливання попиту й пропозиції впливають лише на відхилення ринкових цін від вартості, але не на її рівень.

З розвитком капіталістичного виробництва, міжгалузевої конкуренції, засобів транспорту і кредитної системи ринкові ціни товарів починають дедалі більше регулюватися *ціною виробництва*. Остання визначається витратами виробництва за середніх умов виробництва з урахуванням середнього прибутку на вкладений капітал. В основі ціни виробництва лежить вартість товарів, сума вартостей яких дорівнює сумі цін виробництва.

Теорія додаткової вартості. На основі теорії трудової вартості Маркс доводить, що робітник продає на ринку не свою працю, а *робочу силу* – сукупність фізичних та інтелектуальних здібностей, які використовуються у виробництві товару. Робоча сила є специфічним товаром, що має споживчу вартість (здатність до продуктивної праці, створення додаткової вартості) та мінову вартість (вартість життєвих засобів, необхідних для утримання робітника та його сім'ї).

Підприємець купує робочу силу заради споживчої вартості й повністю оплачує її вартість. Але робітник працює значно більше часу, ніж необхідно для створення вартості, що дорівнює вартості його робочої сили. За межами цього необхідного робочого часу, тобто у додатковий робочий час робітник створює *додаткову вартість (m)*. Остання безоплатно привласнюється власником засобів виробництва й становить дійсне джерело капіталістичного багатства.

Надалі Маркс відкриває й досліджує дві основні *форми додаткової вартості* – абсолютну та відносну і, відповідно, два основні способи її збільшення: 1) зростання інтенсивності праці й подовження робочого дня; 2) підвищення продуктивності праці.

Теорія капіталу. За Марксом, *капітал* є відношенням експлуатації найманих робітників капіталістами, відношенням виробництва й привласнення додаткової вартості. Отже, капітал – це вартість, що створює додаткову

вартість, самозростаюча вартість. На основі вчення про додаткову вартість Маркс розкриває структуру капіталу, виділяючи в ньому такі елементи:

а) *постійний капітал (c)* – та частина капіталу, що витрачається на купівлю засобів виробництва;

б) *змінний капітал (v)* – та частина капіталу, яка витрачається на купівлю робочої сили;

в) *основний капітал* – та частина капіталу, яка перебуває у виробництві протягом багатьох циклів і переносить свою вартість на створений продукт частинами;

г) *обіговий капітал* – та частина капіталу, яка використовується в одному циклі виробництва й повністю переносить свою вартість на створений продукт.

Відношення маси засобів виробництва до кількості живої праці, що приводить їх у дію, Маркс називає *технічною будовою капіталу*. Однак тільки робоча сила (змінний капітал), на думку вченого, є джерелом додаткової вартості. Цю частину капіталу вчений називає змінною, оскільки вона створює вартість, що перевищує вартість робочої сили. Вартість постійної частини капіталу переноситься за допомогою праці на товар, що виготовляється. Через це відношення постійного капіталу до змінного Маркс називає вартісною будовою капіталу.

Надалі вчений виводить залежність між вартісною й технічною будовою капіталу і називає її *органічною будовою (c/v)*. Остання є «вартісною будовою капіталу – оскільки вона визначається його технічною будовою і відображає в собі зміни технічної будови»¹⁰. Органічна будова капіталу вимірюється відношенням вартості засобів виробництва до вартості робочої сили, а не відношенням маси засобів виробництва до кількості робітників. Разом із цим органічна будова – не будь-яка вартісна будова капіталу, а тільки та, яка відображає його технічну будову. Якщо, наприклад, вартісна будова капіталу підвищиться внаслідок подорожчання сировини при незмінній технічній будові капіталу, то це не буде одночасним підвищенням його органічної будови. Але якщо вартісна будова капіталу зросте внаслідок підвищення його технічної будови, то це означатиме підвищення органічної будови капіталу.

Теорія доходів. Маркс вважає, що *всі доходи*, за винятком заробітної плати – грошового виразу вартості товару робоча сила, є *перетвореними формами додаткової вартості*. Так, експлуатуючи найману працю, капіталіст отримує прибуток – форму додаткової вартості, яка виступає у трьох

функціональних видах: промисловий прибуток, торговий прибуток і позичковий процент.

Промисловий прибуток формується у сфері матеріального виробництва у вигляді додаткової вартості, втіленої у додатковому продукті. Реалізація вартості останнього у грошовій формі перетворює додаткову вартість на прибуток. Фактична його величина є різницею між ціною продажу товарів і витратами на їх виробництво. Тому, якщо ціна дорівнює вартості, то прибуток за своєю величиною дорівнює додатковій вартості. Якщо ціна відхиляється від вартості, то величина прибутку відповідно відхиляється від величини додаткової вартості. Факторами зростання величини прибутку є фактори збільшення додаткової вартості (подовження робочого дня, підвищення інтенсивності й продуктивності праці, пониження заробітної плати нижче за вартість робочої сили), а також зменшення часу обігу капіталу.

Коли функції обігу виконує сам промисловець, то він має займатися побічними справами: організувати торгівлю товарами, вивчати ринок, знаходити способи стимулювання збуту, що, безумовно, затримує повернення капіталу в грошовій формі для подальшого виробництва. Тому з метою прискорення процесу реалізації і, відповідно, зростання прибутку, промисловці реалізують продукцію за більш низькими оптовими цінами особливій категорії капіталістів – торговим підприємцям. Останні реалізують товари безпосереднім споживачам за більш високими роздрібними цінами, що відповідають ринковій ціні. Тому *торговий прибуток* є різницею між ринковою й оптовою ціною товару.

Однак зазначене є лише зовнішньою формою прояву більш глибоких виробничих відносин: промисловці діляться з торговцями додатковою вартістю, створеною у результаті експлуатації найманої праці у сфері матеріального виробництва. Торговці купують товари у промислових капіталістів нижче за вартість, а реалізують їх за вартістю. Таким чином, торговий прибуток – це особлива форма додаткової вартості.

Крім промислових і торгових капіталістів існує ще одна категорія підприємців – кредитні, які представляють у користування тимчасово вільні грошові засоби за певну плату – позичковий процент. Останній на поверхні економічних явищ виглядає як ціна капіталу, що береться у позику. Однак це специфічна ціна. Для звичайних товарів ціна є грошовим виразом їх вартості. Але для капіталу, що надається в позику, процент не є грошовим виразом вартості, тому що сам позичковий капітал уже виражений у грошовій формі. У цьому випадку процент є оплатою споживчої вартості капіталу як товару – його

здатності приносити прибуток. Тому Маркс назвав процент ірраціональною формою ціни.

Позичковий процент – та частина додаткової вартості, яку функціонуючі капіталісти вимушені віддавати кредитним капіталістам. Прибуток, який утворюється внаслідок руху позичкового капіталу, розподіляється на дві частини: 1) процент, який привласнюється капіталістом-кредитором як власником позичкового капіталу і 2) *підприємницький дохід*, що привласнюється функціонуючим капіталістом-позичальником (промисловцем чи торговцем). А оскільки кредитні відносини широко розвиваються і кожний окремий капіталіст міг би віддати свій капітал у позику, то поділ прибутку на процент і підприємницький дохід набуває загального значення та застосовується навіть до прибутку на власний капітал підприємців, а не тільки до прибутку, який отримано на позичковий капітал.

Ще один вид доходу – *рента* – представляє форму додаткової вартості, що створюється у землеробстві та є результатом економічних відносин між землевласниками, фермерами та найманими працівниками у сільському господарстві. Вона має такі форми:

- а) *диференційної ренти*, пов'язаної з різною якістю, місцезнаходженням і продуктивністю земельних ділянок;
- б) *абсолютної ренти*, пов'язаної з наявністю монополії приватної власності на землю.

Обмеженість землі як економічного ресурсу і детермінована цим монополія капіталістичного господарювання на землі, – стверджує Маркс, – зумовлює той факт, що суспільна ціна виробництва сільськогосподарських продуктів регулюється витратами виробництва на гірших землях. Унаслідок цього індивідуальні витрати виробництва на середніх і кращих землях менші, ніж на гірших. З цієї причини індивідуальні ціни продуктів із середніх і гірших земель – менші за суспільну ціну виробництва. У результаті на середніх і кращих землях, окрім середнього прибутку, буде отримано додатковий прибуток у розмірі різниці між суспільною та індивідуальною ціною виробництва сільськогосподарських продуктів. Цей додатковий прибуток фермери передають землевласникам, які привласнюють його у вигляді диференційної ренти. Остання поділяється Марксом на дві основні форми: *диференційну ренту першого роду* (її різновидами є рента за родючістю і рента за місцезнаходженням земельних ділянок) і *диференційну ренту другого роду*, що виникає при послідовних вкладеннях капіталу в певну ділянку землі.

Монополія приватної власності на землю породжує особливий вид ренти, яку Маркс називає *абсолютною*. Механізм її утворення вчений пов'язує з тим, що, внаслідок існування зазначеної монополії, у сільському господарстві майже відсутня міжгалузєва конкуренція та переливання капіталу. Це призводить до відносно нижчої органічної будови капіталу у сільському господарстві й більш високої вартості сільськогосподарської продукції порівняно з ціною її виробництва. Ця продукція продається на ринку не за ціною виробництва, а за ринковою ціною, що дорівнює вартості продукції. Отже, реалізуючи сільськогосподарську продукцію на ринку за вартістю, орендар відшкодовує свої витрати, отримує середній прибуток на капітал і сплачує землевласнику *абсолютну ренту*, яка кількісно дорівнює надлишку додаткової вартості над середнім прибутком.

Теорія нагромадження капіталу і процес відтворення. У суспільному виробництві Маркс виділяє *два підрозділи*: виробництво засобів виробництва (I) та виробництво предметів споживання (II). Весь обсяг виробленої у цих підрозділах продукції вчений називає сукупним суспільним продуктом. Вартісна будова останнього має вигляд $c + v + m$. Відповідно, вартісна будова вироблених у I підрозділі засобів виробництва визначається як $I(c + v + m)$, а вироблених у II підрозділі предметів споживання – $II(c + v + m)$. Для безперервного процесу відтворення повинні дотримуватись умови:

а) для простого відтворення:

$$I(v + m) = IIc; I(v + m) + II(v + m) = II(c + v + m); I(c + v + m) = Ic + IIc$$

б) для розширеного відтворення:

$$I(v + m) > IIc; I(v + m) + II(v + m) > II(c + v + m); I(c + v + m) > Ic + IIc$$

Але у реальному житті ці пропорції можуть суттєво порушуватися. Прагнення підприємців одержувати більші прибутки приводить до масового оновлення основного капіталу, розширення виробництва. За рахунок уведення в дію нових машин і обладнання (що є запорукою зниження індивідуальної вартості товарів на окремих підприємствах нижче за їх суспільну вартість) зростає органічна будова капіталу (c/v).

Цьому процесу сприяє й концентрація капіталу, оскільки дедалі більша частина капіталізованої додаткової вартості вкладається у постійний капітал і дедалі менша – у змінний. У результаті перетворення частини капіталізованої доданої вартості у додатковий змінний капітал абсолютна величина змінного капіталу зростає, але при цьому постійний капітал зростає швидше, ніж змінний. Централізація капіталу, в свою чергу, сприяє зростанню органічної будови капіталу, оскільки на великих підприємствах питома вага постійного

капіталу вища, ніж на дрібних. Отже, у результаті підвищення органічної будови капіталу частка змінного капіталу в усьому капіталі зменшується.

Оскільки попит на робочу силу залежить саме від величини змінного капіталу, то його відносне скорочення веде і до відносного скорочення попиту на робочу силу, витіснення із виробництва раніше зайнятих робітників. «...Робітниче населення, здійснюючи нагромадження капіталу, тим самим у зростаючих розмірах виробляє засоби, які перетворюють його на відносно надлишкове населення, резервну армію праці»¹¹. Таким чином, стверджує Маркс, «чим більшими є суспільне багатство, функціонуючий капітал, розміри й енергія його зростання, а відповідно, чим більша абсолютна величина пролетаріату і продуктивна сила його праці, тим більша промислова резервна армія. Вільна робоча сила розвивається внаслідок тих же причин, що і сила розширення капіталу», а це породжує жебрацтво, пауперизм. Таким є, на думку Маркса «абсолютний, загальний закон капіталістичного нагромадження»¹².

Теорія криз Маркса будується на основі його концепції капіталістичного нагромадження і розподілу доходів. На думку вченого, абстрактна *можливість криз* притаманна ще простому товарному виробництву і є *результатом загострення суперечності між приватною і суспільною працею*. Приватні власники виробляють товари без попереднього урахування і знання суспільних потреб. Тому можлива ситуація, коли товари будуть вироблені у надлишку порівняно з обсягом попиту на них і не знайдуть збуту. Однак така формальна можливість криз конкретизується і стає реальністю у процесі кругообігу капіталу, в умовах його суспільного відтворення.

Для реалізації суспільного продукту необхідні певні співвідношення між I і II підрозділами суспільного виробництва, а також у межах кожного підрозділу. Однак анархія капіталістичного виробництва не здатна забезпечити підтримання необхідної пропорційності між різними підрозділами й галузями виробництва. Тому урештєнюється можливість порушення умов реалізації сукупного суспільного продукту і криза.

Оскільки рушійним мотивом капіталістичного виробництва є додаткова вартість у формі прибутку, то з метою його максимізації підприємці вкладають у виробництво все нові й нові капітали. Оскільки їхнє прагнення до зростання прибутків не має обмежень, то капіталістичному господарству властива тенденція до безмежного розширення виробництва, яке не супроводжується відповідним зростанням споживання. Розміри споживання робочого класу обмежені величиною отримуваної заробітної плати, яка хоча й збільшується

разом із розвитком продуктивних сил, однак має значно нижчі темпи зростання порівняно із темпами розширення виробництва.

Важливою причиною відносного скорочення платоспроможного попиту робітників, тобто повільнішого зростання величини заробітної плати робітничого класу порівняно із зростанням вартості вироблених у суспільстві товарів, є підвищення органічної будови капіталу. Останнє також супроводжується зростанням резервної армії праці, що, в свою чергу, уповільнює зростання реальної заробітної плати зайнятих робітників і посилює відставання платоспроможного попиту робітничого класу від зростання виробництва.

Що стосується підприємців, то хоча вони й збільшують свій попит на предмети споживання, все ж не можуть викупити всі товари, що становлять приріст продукції другого підрозділу, а це в умовах індустріальної економіки в основному предмети масового споживання. Нагромаджуючи капітал, підприємці сприяють дедалі більшому зростанню попиту на засоби виробництва порівняно з предметами споживання.

«Таким чином, – робить висновок Маркс, – остаточною причиною усіх дійсних криз завжди залишаються бідність і обмеженість споживання мас, що протидіють прагненню капіталістичного виробництва розвивати продуктивні сили таким чином, ніби межею їх розвитку могла бути лише абсолютна споживча здатність суспільства»¹³.

Теорія соціально-економічного устрою суспільства. За Марксом, *суспільно-економічна формація* поєднує в собі реальний *базис* (виробничі відносини, що відображають той чи інший рівень розвитку продуктивних сил, спосіб виробництва) і *надбудову* (політика, право, культура, релігія). Розвиток суспільства є процесом послідовної зміни суспільно-економічних формацій, яка відбувається внаслідок того, що «на певній стадії свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства приходять у суперечність з існуючими виробничими відносинами, або – що є лише юридичним виразом останніх – з відносинами власності, всередині яких вони розвивались. Із форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються на їх окови. Тоді настає епоха соціальної революції»¹⁴. Маркс виділяє чотири способи виробництва – *азіатський, античний, феодальний* і *сучасний, буржуазний*. Вчений вважає, що капіталізм є останнім способом виробництва, який заснований на експлуатації.

Стрімкий розвиток продуктивних сил капіталізму, що набувають дедалі більшого суспільного характеру, розвиток великої машинної індустрії усувають ті об'єктивні причини, що породжують приватну власність на засоби

виробництва. На цій основі вперше виникає об'єктивна можливість побудови нового суспільства без приватної власності та експлуатації. Таке суспільство Маркс називає *комунізмом* і вважає, що воно буде розвиватись на основі суспільної власності на засоби виробництва, що створює основу планової організації усього суспільного виробництва в інтересах народу, будуть ліквідовані анархія виробництва та економічні кризи, а разом з ними і панування стихії економічних відносин над людьми. В таких умовах повністю усувається експлуатація, жебрацтво трудових мас, яким на основі розвитку продуктивних сил і підвищення продуктивності праці буде забезпечено достаток матеріальних і культурних благ.

4.3. Розвиток і перегляд ідей марксизму наприкінці XIX – початку XX ст.

В останній третині XIX ст. в економіці розвинених країн відбуваються кардинальні зрушення. Прогресивні перетворення у техніці й технології виробництва і насамперед зміна його енергетичної складової створюють умови для швидкої концентрації й централізації капіталу, виникнення монополістичних союзів. На зміну вільній конкуренції поступово приходить *монополістична* стадія розвитку, яка характеризується новими економічними і політичними явищами.

Підкорення ринку незначною кількістю монополістів-виробників галузевої продукції, поступове взаємне переплетіння промислового й банківського капіталу, перші спроби втручання держави у процес нагромадження приватного багатства, поглиблення та видозмінення циклічних криз, зростаюча міць пролетаріату, об'єднаного у професійні спілки, потребували наукового осмислення.

Таке осмислення відбувається різними шляхами: від модернізації ортодоксальних теорій до створення принципово нових вчень, заснованих на іншій методологічній основі. У період, що розглядається, народжується нова історична школа, формується неокласичний напрям, у тому числі австрійська, американська, кембриджська та математична школи, а також продовжує розвиватися марксизм. Цей розвиток відбувається за трьома основними напрямками:

1. Пропаганда ідей марксизму серед народних мас, які раніше не були знайомі з науковою економічною теорією взагалі, й марксистськими концепціями зокрема. Популяризація, на жаль, полягала не тільки у «переказі»

теорії марксизму. Для її засвоєння малограмотним населенням часто доводилося вдаватися до спрощень і невиправданого схематизму. Наслідком цього стало певне спотворення ідей класиків марксизму, свідома ревізія теорії, спрямована на забезпечення її доступності. У результаті в марксизмі виникає особливий напрям – *ревізіонізм*.

2. Суттєвий перегляд марксистської теорії на основі застосування до аналізу дійсності іншої методології. Це допомогло отримати нові уявлення про проблеми економічного розвитку, збагатити марксизм новими положеннями і застосувати їх до вирішення якісно нових проблем. Оскільки такий перегляд стосувався насамперед *багатьох основоположних висновків* Маркса та Енгельса, то відповідний напрям отримав назву *реформізм*.

3. Теоретичний *захист* основних положень марксизму від відкритої критики з боку як неокласичних теорій, так і впливу нових ідей ревізіонізму й реформізму. Така ідейна боротьба спонукала вчених до пошуку нових даних, нових аргументів додатково до тих, що свого часу були висловлені Марксом і Енгельсом.

Зародження *соціал-демократичних* теорій відбувається наприкінці XIX – початку XX ст. і пов'язано з оформленням у марксизмі реформістських ідей. Ці ідеї найбільш активно продукували й відстоювали лідери німецьких соціал-демократів Е. Бернштейн, К. Каутський та Р. Гільфердінг.

Едуард Бернштейн
(1850–1932)

Німецький публіцист, теоретик і організатор соціал-демократичного руху.

Основний твір – «Передумови соціалізму і завдання соціал- демократії» (1889)

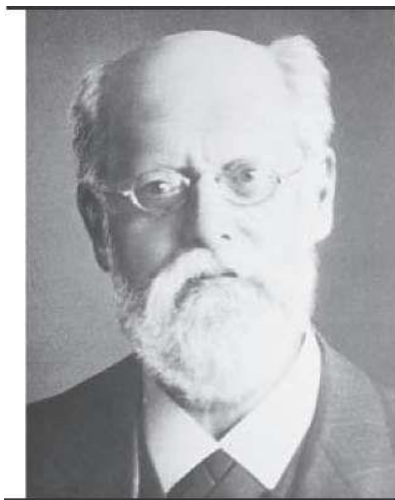
Методологія. Бернштейн вважав, що економічна теорія Маркса повинна бути переглянута відповідно до нових умов економічного розвитку суспільства. Вчений виступив проти застосування методів логічного й історичного, а також основних положень матеріалістичної діалектики у тому вигляді, в якому їх використовував сам Маркс. На відміну від марксистської

концепції лінійності економічного розвитку було запропоновано *теорію* його *багатоваріантності*. Бернштейн вважає за необхідне «поряд з розвитком і впливом продуктивних сил і відносин відводити належне місце правовим та моральним поняттям, історичним і релігійним традиціям епохи, впливу географічних факторів, до яких, безумовно, належить і природа самої людини, і її духовні здібності»¹⁵.

Теорія вартості. На думку Бернштейна, теорія вартості Маркса не набула теоретичного завершення, не узгоджується з реальною практикою, оскільки не врахувала параметри корисності. Водночас вчений вважає, що теорія цінності австрійської школи абстрагується від усіх властивостей товарів, окрім їх корисності. Для того, щоб сформувані теорію, яка б відповідала дійсності, необхідно сполучити теорію вартості з теорією граничної корисності. Реалізуючи таке завдання, Бернштейн пропонує особливу категорію – *«економічна вартість»*, яка відображає і корисність товару, і його вартість. Теорію додаткової вартості він взагалі вважає науковою гіпотезою, малоприйнятною для аналізу ціноутворення на реальних ринках товарів і праці.

Теорія суспільного відтворення. Усі визначені Марксом суперечності капіталізму Бернштейн визнає правильними, але неповними й занадто перебільшеними з огляду на їх антагоністичність. Вчений звертає увагу на той факт, що «крах» капіталізму, який пророкував Маркс на основі результатів, отриманих методами діалектичного й історичного матеріалізму, не є фатально неминучим. Капіталізм має великі внутрішні резерви для стабілізації та соціалізації за рахунок стійкості дрібного виробництва, дифузії власності завдяки розвитку акціонерного капіталу. Поширення акціонерних товариств Бернштейн розглядає як тенденцію до децентралізації й демократизації капіталу, що значно пом'якшує наявні суперечності капіталізму.

Вчений зосереджує увагу на факторах протидії анархії капіталістичного виробництва та кризовим явищам. Насамперед ідеться про зміну цільової спрямованості підприємництва. Окрім відомого прагнення до максимізації прибутку, Бернштейн віднаходить у підприємця певні соціальні цілі, зокрема його свідому спрямованість на підвищення продуктивності праці, зниження витрат і підвищення якості продукції. Разом з цим об'єднання підприємців у картелі, трести й синдикати за широкого використання кредитної системи, на думку вченого, сприяє більшій координованості дій і зменшенню вірогідності криз надвиробництва.

Карл Каутський
(1854–1938)

Німецький історик, економіст, філософ, публіцист, видатний діяч німецької соціал-демократії, один із керівників II Інтернаціоналу.

Основні твори – «Економічне вчення Карла Маркса» (1886), «Соціальна революція» (1902), «Шлях до влади» (1909)

Методологія. Каутський не є поборником *економічного детермінізму* і визнає вплив на економічний розвиток цілої низки неекономічних факторів. Тим самим він привносить у сферу економічних досліджень *методологічні принципи політичної науки*, що дозволяє переглянути й доповнити певні положення марксизму відносно соціально-економічної трансформації суспільства та ролі у цьому процесі класової боротьби.

Теорії імперіалізму та ультраімперіалізму. *Імперіалізм* у розумінні Каутського є продуктом високорозвиненого промислового капіталізму. Сутність імперіалізму вчений вбачає у прагненні промислово розвинених країн приєднати до себе, підпорядкувати дедалі більше аграрних областей. Це є наслідком нерівномірного економічного розвитку промисловості та сільського господарства різних країн, що потребує захоплення нових джерел сировини та продуктів. Отже, імперіалізм пов'язується переважно з політичними факторами, ототожнюється з певною зовнішньою колоніальною політикою.

Логічним продовженням теорії імперіалізму є *концепція ультраімперіалізму*. Йдеться про формування нової міжнародної політики, за якої боротьба національних капіталів замінюється на їх мирне співробітництво у сферах сумісної діяльності. Каутський висунув положення про *всесвітнє об'єднання національних капіталів у єдиний картель*, який є принципово новою формою функціонування раніше відособлених національних капіталів. За таких умов усуваються конфлікти й створюються умови для планомірного регулювання економіки у світовому масштабі. Отже, робить висновок вчений, на зміну анархії капіталістичного виробництва приходить *плановість*, що перетворює його на «організований капіталізм».

Теорія еволюції суспільства. Каутський відхиляє положення Маркса про класову боротьбу як рушійну силу суспільного розвитку. Вчений вважає, що суспільство розвивається шляхом поступового вrostання капіталізму в

соціалізм на основі демократизації. «Для нас немислимий соціалізм без демократії, – стверджує Каутський, – ми розуміємо під сучасним соціалізмом не просто суспільну організацію виробництва, але також і демократичну організацію суспільства. Немає соціалізму без демократії»¹⁶.

Економічна демократія, на думку вченого, реалізується завдяки контролю над монополіями за участю профспілок; об'єднанню галузей промисловості в самоврядні союзи, а також випуску дрібних акцій для робітників та службовців, залучення представників профспілок в управлінський апарат акціонерних компаній, створення регіональних і загальнонаціональних економічних рад з рівною участю підприємців і робітників.

Отже, Каутський сполучає економічні засади утвердження соціалізму з політичними й моральними передумовами, започатковує тим самим традицію розглядати економічний устрій суспільства у взаємозв'язку й взаємозумовленості з його політичною організацією.

Рудольф Гільфердінг
(1877–1941)

Австрійський і німецький економіст,
політичний діяч, міністр фінансів Веймарської
республіки.

Основний твір – «Фінансовий капітал» (1910)

Методологія. Дослідженням вченого притаманне певне відхилення від діалектичного підходу, утвердження засад *методології міждисциплінарності*.

Теорія фінансового капіталу. Розглядаючи концентрацію капіталу в промисловості, Гільфердінг робить висновок, що поряд із формуванням промислових трестів та картелів відбувається їх поступове зрощення з капіталом банків, внаслідок чого виникає *фінансовий капітал*. Останній, на думку Гільфердінга, усуває капіталістичний принцип вільної конкуренції, упорядковує виробництво на основі його свідомої планомірної організації, а значить, пом'якшує кризові явища. Саме у розвитку фінансового капіталу Гільфердінг вбачає можливість мирного переходу від капіталізму до соціалізму. «Функція фінансового капіталу усупільнювати продукцію надзвичайно полегшує перемогу над капіталізмом, – стверджує вчений. – Раз фінансовий капітал поставив під свій контроль найважливіші галузі виробництва, то буде

достатньо, щоб суспільство через свій свідомий виконавчий орган, завойовану пролетаріатом державу заволоділо фінансовим капіталом, щоб відразу дістати під свою оруду найважливіші галузі виробництва»¹⁷.

Теорія організованого капіталізму. Фінансовий капітал привносить організованість й урегульованість в анархію капіталістичного виробництва поряд із розвитком акціонерних товариств. Останні Гільфердінг вважав осередком економічної демократії, оскільки саме акціонерний капітал забезпечує участь кожного акціонера в управлінні підприємством.

Організований капіталізм Гільфердінг визначив як «заміну капіталістичного принципу вільної конкуренції соціалістичним принципом планомірного виробництва. Це господарство, що свідомо й планомірно управляється, ... підпорядковується можливості свідомого впливу з боку суспільства ... через державу»¹⁸. Остання трактується вченим як виразник інтересів усього суспільства. Однак для того, щоб вона могла ефективно виконувати свої суспільні функції, вчений передбачає демократизацію державної влади за рахунок посилення впливовості профспілок та участі робітників у прийнятті управлінських рішень. Таким чином, організований капіталізм утверджується шляхом використання робітничим класом механізму парламентаризму й демократичної держави.

Політична економія в СРСР. Після здійсненої більшовиками революції у 1917 р. розвиток економічної науки був детермінований політичними вимогами розроблення теорії побудови соціалістичного господарства. Разом із тим вчені-економісти старої школи продовжували дослідження ринкових форм організації господарства та фундаментальних проблем економічної динаміки.

**Микола Кондратьєв
(1892–1938)**

всесвітньовідомий економіст, засновник та директор Інституту кон'юнктури.

Основні твори – «Великі цикли кон'юнктури» (1925); «Основні проблеми економічної статистики та динаміки. Попередній ескіз» (написана в ув'язненні у 1930-х роках, уперше видана у 1991 р.)

М. Кондратьєв систематизував та розвинув методологію дослідження економічних процесів у частині створення *загальної теорії економічної*

динаміки. Виділив *три рівні рівноважних станів економіки* і, відповідно, три різновиди відхилень від рівноваги, які генерують три види економічних циклів: 1) рівновага «першого порядку» – між ринковим попитом та пропозицією. Відхилення від неї породжує короткострокові коливання з періодом у три – три з половиною роки – цикли товарних запасів; 2) рівновага «другого порядку» – між сукупним попитом та сукупною пропозицією, або, іншими словами, між обсягами та структурою платоспроможного суспільного споживання та суспільного виробництва. Відхилення від цієї рівноваги формують середньострокові цикли оновлення основного капіталу з періодичністю в 7–11 років; 3) рівновага «третього порядку» – між «основними капітальними благами» (до яких Кондратьєв відносить виробничу інфраструктуру, а також кваліфіковану робочу силу) та іншими елементами технологічного способу виробництва: енергетичною та сировинною базою виробництва, галузевою структурою економіки, що склалася, рівнями зайнятості та цін, інституціональними формами тощо. Відхилення від цієї рівноваги викликають довготривалі коливання в економіці з періодом від 45 до 60 років – «довгі хвилі»¹⁹. На думку вченого, серед причин довгих коливань економічної кон'юнктури провідну роль відіграють науково-технічні новації. Кондратьєв – автор *теорії великих циклів господарської кон'юнктури*. Він розвивав ідею множинності циклів, виділив різні моделі циклічних коливань: сезонні, короткі, торгово-промислові, великі цикли, обґрунтував існування великих циклів на основі фактичного матеріалу щодо Англії, Франції, Німеччини, США за період понад сто років, проаналізувавши показники динамічних рядів цін, процента на капітал, заробітної плати, обсягу зовнішньої торгівлі, виробництва основних видів промислової продукції, вугілля, чавуну тощо за індексами загальносвітового виробництва.

У дослідженнях аграрних проблем Кондратьєв обґрунтував програму соціалізації землі – передачі її у трудове користування селянам, відстоював ідею кооперації. Він запропонував модель твердої ціни на хліб (при найвищому ступені адміністративного втручання), модель опосередкованого цінового впливу (щоб імітувати вільну ціну), змішаний метод ціноутворення (поєднання твердої бази ціни з програмами її можливих змін). Кондратьєв орієнтувався на масове піднесення високотоварних господарств, здатних стати основою економічного розвитку. Його ідеї були частково використані радянською владою при запровадженні нової економічної політики у першій половині 1920-х років.

При розробленні концепції народногосподарського планування Кондратьєв відштовхувався від необхідності поєднання планових і ринкових засад, що проявилось в концепції паралельної рівноваги розвитку сільського господарства і промисловості. Контрольні цифри плану, на думку Кондратьєва, повинні були мати рекомендаційний характер і не пов'язуватися з обов'язковими рішеннями про обсяги виробництва. Вчений відстоював необхідність використання як генетичного, так і телеологічного методів планування.

Кондратьєв був обраний членом багатьох зарубіжних економічних і статистичних товариств, із ним листувалися всесвітньовідомі економісти – У. Мітчел, І. Фішер, Дж.-М. Кейнс та ін. Після згорання нової економічної політики більшовики оголосили «кондратьєвщину» ворожою ідеологією та реставрацією капіталізму (зокрема в Україні розпочався судовий процес проти «кондратьєвців»). У 1930 р. вченого заарештували, у 1931 – засудили до восьми років таборів. Свої останні праці він написав у Бутирській тюрмі та Суздальському політізоляторі. У 1938 р. М. Кондратьєв був страчений як ворог радянської влади.

Вчений вважається одним із найбільш видатних економістів радянського часу. Досліджені ним півстолітні цикли економічної динаміки у світовій науці дістали назву «циклів Кондратьєва» (К-цикли, або К-хвилі).

**Олександр Чаянов
(1888–1937)**

Російський і радянський економіст-аграрник, соціолог, теоретик і організатор кооперативного руху.

Основні твори – «Нариси теорії трудового господарства» (1913); «Війна і селянське господарство» (1914); «Основні ідеї і форми організації селянської кооперації» (1919)

О. Чаянов на основі дослідження історії аграрного розвитку Італії, Бельгії, Франції, Німеччини, Швейцарії розробив теорію трудового колективу і кооперації в сільському господарстві. Поєднавши прагматичні та етичні аспекти господарювання, обґрунтував та увів у науковий обіг поняття «моральна економіка» та «продовольча безпека».

О. Чаянов заклав основи *теорії трудового селянського господарства*, яке принципово відрізняється як від капіталістичного, так і від соціалістичного, та

має на меті зростання добробуту сім'ї за рахунок досягнення рівноваги між її потребами та засобами їхнього задоволення. У дослідженні сімейних селянських господарств і напрямів їх кооперації, вчений застосував економіко-математичні методи, розробив *теорію соціально-економічних оптимумів* та поширив принципи організаційної науки на сільське господарство. У результаті такої роботи була створена концепція організаційної рівноваги трудового селянського господарства.

Коли у 1928–1929 рр. розпочалася радянська колективізація сільського господарства, піднялася хвиля ідеологічної та політичної критики Чаянова та його теорії. У 1930 р. вчений був заарештований у справі вигаданої «куркульсько-есерівської групи Кондратьєва – Чаянова». За вироком до найвищої міри покарання – розстрілу страчений у 1937 р.

Після «великого перелому» початку 1930-х років починає активно формуватися певний симбіоз економічної науки й партійної ідеології, який надалі призвів до догматизму і переродження значної частки економічної науки у вчення, завданням якого було доведення переваг соціалізму, виправдання економічної політики комуністичної партії. Більшість вчених була змушена займатись цитуванням і тлумаченням ідей класиків марксизму, підпорядкуванням їхніх ідей програмним документам партії й уряду.

Творчий розвиток марксизму було майже зупинено насильницькими методами партійної ідеології, які полягали у «захисті марксизму від ворожих елементів». Заклик Сталіна до «викорчовування» теорій Чаянова, Громана, Базарова, що «засмічують голови наших практиків», у реальності перетворився на «викорчовування» самих теоретиків. Процеси «Трудової селянської партії» і «Союзного бюро меншовиків» відсторонили багатьох тих, хто мислив не догмами, від науки, а «пересуд 1937–1938 рр. – [викреслив] із життя»²⁰.

4.4. Соціал-демократична теорія та радикальна політекономія як головні напрями еволюції марксизму в ХХ ст.

З огляду на науково-технічну революцію постіндустріальний розвиток провідних країн та відповідні зміни соціально-економічних відносин капіталістичного суспільства в економічній науці відбувається перехід до досліджень широкого спектра соціально-економічних проблем.

Певний розвиток і продовження дістали теорії, пов'язані з:

– подальшим розробленням інвестиційної теорії циклу і, насамперед, концепції М. Кондратьєва про довгохвильові коливання економічної

кон'юнктури, що набули подальшого розвитку у роботах П. Боккара, Л. Фонтвей (Франція), Е. Мандела (Бельгія), Е. Альтфатера (Німеччина);

– пошуком демократичної альтернативи й соціального ідеалу стосовно розвитку західного суспільства – соціал-демократи К. Шумахер, Е. Олленхауер, Ф. Фартманн, Н. Вичорек, В. Майснер, К. Цинн (Німеччина);

– трансформацією економічної системи й гуманізацією всіх сторін життя людини – радикальна політекономія П. Барана, П. Сузі, Ч. Міллса, Г. Маркузе, Е. Фромма (США), Р. Ебінхаузена, Р. Вінкельмана (Німеччина), А. Раттансі (Велика Британія) тощо.

Соціал-демократичну теорію у марксизмі ХХ ст. найбільш активно розвивали представники соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН). Відмінною рисою еволюції цієї доктрини була переважно не теоретична, а практична спрямованість. Партійні лідери науково обґрунтовували основні положення політичних програм своїх партій, чим сприяли й розвитку самої соціал-демократичної теорії. У перших програмних заявах лідера СДПН К. Шумахера, зроблених від імені партії у післявоєнний період, йшлося, що майбутня Німеччина повинна будуватися на соціалістичних засадах відповідно до ідей «демократичного соціалізму», висунутих у свій час К. Каутським і Р. Гільфердінгом. Ішлося про перехід до соціалізму через поступове реформування капіталістичного устрою за умови розгортання демократії й активної участі у цих процесах держави. К. Шумахер, як і його однопартійці, по суті, пропонував «третій шлях», відмінний як від капіталізму більшості західних країн, так і від радянського соціалізму.

На відміну від європейських марксистських досліджень, які втілилися у соціально-демократичних вченнях, у США найбільшої популярності набула *радикальна політекономія*. На тлі піднесення молодіжного політичного руху 50–60-х років ХХ ст. у американській академічній науці почалося ідейне розмежування традиційно налаштованих економістів та їхніх ліворадикальних колег. Результатом стало формування серйозних наукових центрів, що поєднували тих, хто не погоджувався з традиційною лінією марксизму. Це були не тільки політекономисти, а й політологи, історики й соціологи. В Массачусетському університеті в Амхерсті, Новій школі соціальних досліджень в Нью-Йорку, Американському університеті у Вашингтоні та інших навчальних і наукових закладах ціла плеяда молодих вчених піддає критичному аналізу західне суспільство, вивчає перспективи його розвитку на основі методології марксизму, вважаючи Маркса «першим великим радикальним економістом», а себе – його послідовниками²².

У радикальній політекономії виділяють дві крупні течії, означені як *споживчий* і *гуманістичний* радикальний соціалізм. Представники споживчого радикального соціалізму розвивають теорію економічної експлуатації робітників та економічної стагнації суспільства, зосереджують увагу на суперечливих взаємовідносинах споживачів й виробників (П. Берен, П. Суїзі, Ш. Беттельхейм, Е. Манделл). У межах течії гуманістичного радикального соціалізму аналізуються соціально-економічні проблеми впливу людини на зовнішнє середовище її життєдіяльності та відчуження від процесу праці, дегуманізації суспільства масового споживання (Ч. Р. Міллс, Г. Маркузе, Е. Фромм).

Основні терміни і поняття

- Вартість
- Споживча вартість
- Мінова вартість
- Додаткова вартість
- Суспільне відтворення
- Норма і маса прибутку
- Капітал
- Органічна будова капіталу
- Фінансовий капітал
- Імперіалізм
- Ультраімперіалізм
- Організований капіталізм
- Демократичний соціалізм
- Фактичний надлишок
- Потенційний надлишок
- Ірраціональний капіталізм

Контрольні та дискусійні питання

1. У чому полягають особливості методології К. Маркса?
 2. Чому теорію додаткової вартості називають «наріжним каменем» теорії К. Маркса?
 3. Виділіть внесок К. Маркса у розвиток теорії капіталу.
- Проаналізуйте спільне та особливе у теоріях ренти К. Маркса та Д. Рікардо.

4. Виділіть відмінності в поглядах К. Маркса та представників реформістського напрямку марксизму наприкінці XIX – початку XX ст.
5. Охарактеризуйте особливості розвитку марксистської теорії у 20–30-ті роки XX ст.
6. Виділіть основні напрями розвитку марксистської політекономії у другій половині XX ст.

Література до теми 4

1. Злупко С. М. Історія економічної теорії: підр. Київ: Знання, 2005. С. 337–344.
2. Історія економічних учень: підр. у 2-х ч. / за ред. В. Д. Базилевича. Ч. 1. Київ: Знання, 2006. С. 285–386.
3. Історія економічних учень: підр. / за ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. Київ: КНЕУ, 1999. С. 175–215; 498–559.
4. Юхименко П. І., Леоненко П. М. Історія економічних вчень: навч. посібн. Київ: Знання-Прес, 2000. С. 105–128; 373–404.

Примітки до теми 4

1. Вибрані листи: Маркс Енгельсові (30 листопада 1867). *A Ukrainian journal*. URL: <https://vpered.wordpress.com/2009/10/21/brief-marx-an-engels-30-nov-1867>
2. Энгельс Ф. Избранные произведения. Т. 2. Москва, 1958. С. 366.
3. Hurst, A. Biography of Marx by F. Engels. 1868. URL: : <https://open.oregonstate.education/sociologicaltheory/>
4. Маркс К. Злидні філософії. Вибрані твори: в 3-х т. / К. Маркс , Ф. Енгельс. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1984. С. 129.
5. Там само. С. 133.
6. Маркс К. До критики політичної економії. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1984. С. 497.
7. Маркс К. Капітал. Т. 1. Харків: Партвидав «Пролетар», 1988. С. 56.
8. Маркс К. До критики політичної економії. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1984. С. 34.
9. Маркс К. Капітал. Т. 1. Харків : Партвидав «Пролетар», 1988. С. 56. С. 85.
10. Там само. С. 626.
11. Там само. С. 645.
12. Там само. С. 650.
13. Там само. С. 26.
14. Там само. С. 56.
15. Бернштейн Э. Условия, возможности социализма и задачи социал-демократии / пер. с нем. Санкт-Петербург, 1906. С. 11.
16. Історія економічних учень: підр. у 2-х ч. / за ред. В. Д. Базилевича. Ч. 1. Київ: Знання, 2006. С. 369.

17. Гільфердінг Р. Фінансовий капітал. Студії про новітній розвиток капіталізму / пер. з нім. Київ: Держ. вид-во України, 1928. С. 385.
18. Там само. С. 233.
19. Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. Москва: Экономика, 2002. С. 267.
20. Кузьминов Я. И. О вульгарных тенденциях в политической экономии. *Истоки (Вопросы истории народного хозяйства и экономической мысли)*. Вып. 2. Москва: Экономика, 1990. С. 23.
21. Айхлер В. Етичний реалізм. *Вибрані твори з питань соціал-демократичної теорії*. Київ: Основні цінності, 2001. С. 54.
22. Королькова Е. И. Образ социализма: Развитие взглядов леворадикальных политэкономов США. *Истоки (Вопросы истории народного хозяйства и экономической мысли)*. Вып. 2. Москва: Экономика, 1990. С. 205.

ТЕМА 5

НЕОКЛАСИЧНА ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

5.1. Історична обумовленість та загальна характеристика неокласицизму

5.2. Витоки неокласики: австрійська та американська школи

5.3. Кембриджська школа і започаткування мікроекономіки

5.4. Математична школа

5.5. Неокласична теорія епохи регульованої ринкової економіки

5.1. Історична обумовленість та загальна характеристика неокласицизму

Неокласична економічна теорія сформувалась упродовж останньої третини XIX і перших десятиріч XX ст., які характеризувалися значними соціально-економічними змінами у розвитку більшості країн континентальної Європи і США. Саме у цей період відбувається поступовий перехід від системи вільноконкурентного ринку до господарського механізму, заснованого на недосконалих формах конкурентної боротьби.

Така трансформація економіки стала закономірним результатом інтенсивного розвитку продуктивних сил, їх виходу на новий якісний рівень. На основі наукових досягнень, найголовнішою з яких можна вважати заміну парової енергії електричною, відбуваються значні технічні зрушення у виробництві, виникають нові галузі промисловості, змінюється її структура. Тепер у галузевій структурі економіки провідні позиції починає посідати важка промисловість, в якій поступово формуються засади масового стандартизованого виробництва. Розвиток останнього може відбуватись тільки на базі великих підприємств, які забезпечують найбільш високу економію ресурсів завдяки ефекту масштабу і, одночасно, мають фінансові можливості для впровадження нової техніки і технології. Ось чому в цей період небувалої гостроти набуває проблема укрупнення підприємств і, відповідно, капіталовкладень.

Швидке розповсюдження акціонерних товариств частково вирішує зазначену проблему: вони акумулюють тимчасово вільні кошти економічних

суб'єктів з метою фінансування будівництва великих підприємств і реконструкції старих виробництв. Одночасно посилюються процеси концентрації виробництва і капіталу. Закономірним результатом подібних перетворень стає виникнення монополістичних угруповань, які, хоча і не були на той час такими могутніми, як сучасні монополії, все ж таки змогли серйозно похитнути фундамент вільної конкуренції.

Усі ці зміни не могли не позначитися на діяльності економічних суб'єктів: для більшості підприємців проблеми реалізації виробленої продукції та максимізації прибутку ставали дедалі важчими і вимагали точних розрахунків для прийняття рішень щодо обсягів продажу і цін продукції.

Класична політекономія не могла дати відповіді на такі практичні питання. У ній домінували більш абстрактні поняття, ніж того вимагало повсякдення. Економісти-класики ніколи не ставили перед собою завдання вивчення реальної ринкової поведінки економічних суб'єктів, оскільки предметом їхніх досліджень були глибинні, сутнісні економічні процеси, а не форми їх прояву. Подолати недостатність прагматизму класичної школи здійснила спробу нова економічна теорія, яка далі отримала назву *неокласичної*.

Англійці В. Джевонс, Ф. Еджуорт та А. Маршалл, австрійці К. Менгер, О. Бем-Баверк і Ф. Візер, француз Л. Вальрас, американці Дж.Б. Кларк та І. Фішер, італієць В. Парето і багато інших започаткували основу того, що і сьогодні становить фундамент економічної науки на Заході, а саме неокласичний аналіз. Останній ґрунтується на принципово *новій методологічній базі*.

По-перше, неокласична теорія зосередила свою увагу на аналізі закономірностей загальноекономічного характеру, насамперед таких, як *проблема раціонального господарювання*. Вихідним положенням дослідників неокласичного напрямку є потреби індивіда, які він може задовольняти шляхом споживання матеріальних і нематеріальних благ. Проте економічні блага у природі зустрічаються в обмеженій кількості і тому виникає необхідність у їх виробництві. А це вже пов'язано з певними витратами і використанням ряду факторів виробництва які, у свою чергу, також характеризуються обмеженістю. Звідси виникає проблема: як раціонально використовувати обмежені ресурси у виробництві благ для задоволення потреб людини? Саме цю проблему і вважають предметом економічної науки неокласики, підкреслюючи її універсальний характер і незалежність від ідеології.

По-друге, той факт, що вихідним моментом неокласичного аналізу є потреби індивіда і, відповідно, попит, означає прихильність неокласики до *примату обміну над виробництвом*. Оскільки попит є результатом

суб'єктивних оцінок індивідів, а виробнича діяльність приводиться у дію саме попитом, то очевидним фактом багатьох теоретичних побудов неокласиків є *суб'єктивізм*. Автори здебільшого відштовхуються від положення про те, що всі економічні суб'єкти діють раціонально, тобто виключно у своїх інтересах. Вони приймають індивідуальні рішення, і взаємодія цих рішень породжує економічні закони.

По-третє, важливе місце у методології неокласики займає *рівноважний підхід*. Розглядаючи економічну дійсність, теоретики намагаються виявити і вивчити такі її становища, які характеризуються відносною стабільністю, тобто рівновагою. Остання означає відсутність внутрішніх тенденцій до зміни існуючого стану певного явища. У межах рівноважного підходу в особливу різновидність виділились методи *статисти* і *динаміки*. Метод статистики полягає у зіставленні різних рівноважних станів кожного конкретного явища. Метод динаміки – у вивченні короткотермінових станів при переході від одного рівноважного стану до іншого.

Такий підхід зумовив і використання принципово нових конкретних інструментів дослідження. Насамперед економістами-неокласиками було доведено, що формування більшості показників товарно-грошового господарства відбувається під впливом змін факторів, безпосередньо пов'язаних із цими показниками. Ось чому результативні величини (ціни, доходи, витрати) слід досліджувати з позицій *граничних прирощень*, які відображають зазначені зміни. Цей методологічний прийом аналізу отримав назву *маржиналізму* (від англ. «marginal» – граничний). Відповідно до маржиналізму дослідження економічних явищ відбувається не лише у сталому, а й у постійно мінливому стані. Тобто аналізу підлягає те, яким чином кожна наступна операція, здійснена за певний період, вплине на ціль, якої намагаються досягти. Так, наприклад, аналізуючи поведінку виробника, метою якого є максимізація прибутку, дослідженню підлягають не просто показники витрат виробництва і обсягів отримуваного доходу, але й те, на скільки грошових одиниць зросте дохід виробника (прирощення доходу) залежно від збільшення обсягів випуску продукції на одну одиницю (прирощення витрат виробництва). Раціональний виробник повинен порівнювати ці величини і продовжувати *пошук рішень до тих пір, доки гранична вигода не зрівняється з граничними витратами*. Саме у цьому випадку результат дій буде максимальним і мети раціонально діючого суб'єкта досягнуто.

Засновники маржиналізму будують свої теорії здебільшого на основі *функціонального аналізу*, сутність якого полягає у тому, що в явищі, що

досліджується, спочатку виділяється одна характерна риса, а потім починається пошук факторів, які на неї впливають. Після того, як подібні фактори встановлено, визначається спосіб їх взаємозв'язку з раніше виділеною характеристикою, тобто функція. Функціональний аналіз у поєднанні з граничним стали основою для широкого застосування неокласиками *математичних методів* дослідження, і – насамперед – диференційного обчислення.

Ще однією особливістю неокласичного аналізу є використання *економічного моделювання*, що найчастіше здійснюється у двовимірному просторі за допомогою графіків.

Прихильників неокласичного напряму поєднує впевненість у тому, що ринкова економіка найкращим чином функціонуватиме за умов надання кожному із її суб'єктів максимальної економічної свободи. Вони були і залишаються захисниками традиційних цінностей економіки, висуваючи на перший план приватну ініціативу та свободу приватного підприємництва, обмеженість державного регулювання. Ці цінності, за неокласиками, є головними умовами динамізму та ефективності всієї суспільної системи.

У центрі уваги неокласичної теорії перебуває окрема фірма, окремий споживач, проблеми максимізації прибутку та мінімізації витрат, тобто те, що прийнято називати *мікроекономікою*. З 60-х років ХХ ст. неокласична теорія починає виходити на *макроекономічний* рівень, вирішуючи питання ефективного функціонування економічних суб'єктів за мінімального втручання держави.

5.2. Витоки неокласики: австрійська та американська школи

Карл Менгер
(1840–1921)

Професор політекономії Віденського університету.

Основний твір – «Принципи політичної економії» (1871)

Методологія. Основним завданням економічної науки Менгер вважає вивчення процесу виникнення, розвитку і задоволення потреб людини. Оскільки саме потреби кожного окремого індивіда дають імпульс до розвитку виробництва певних благ, а виробництво завжди у кінцевому рахунку здійснюється заради задоволення потреб, то очевидним є той факт, що закони розвитку останніх потребують першочергового вивчення.

Таке визначення цільової спрямованості науки вимагало і відповідного інструментарію дослідження. Оскільки потреби людини мають очевидну суб'єктивну сторону, то для їх вивчення пропонується широко застосовувати психологію. В економічному аналізі Менгер надає вирішального значення методам суб'єктивізму та індивідуалізму, а економічну науку вважає «ще недобудованою галуззю психології»¹. Для методології Менгера характерне використання емпіризму, побудованого на основі спостережень своїх власних відчуттів і реакцій на зміну економічного середовища. Вчений вважає, що загальну сутність і основні принципи поведінки споживача можна вивести із характеру, а також дій окремого ізольованого індивіда. Тому в його дослідженнях явно домінує каузальний метод, що спирається на суб'єктивно-психологічний аналіз.

Теорія економічних благ. Предмети, які задовольняють потреби людини, Менгер називає благами. Останні відрізняються від усіх інших речей тим, що індивідам добре відома ця властивість благ, унаслідок чого люди прагнуть до володіння ними.

Всі блага поділяються вченим на економічні та неекономічні (вільні). Кількість перших, які автор ще називає господарськими, обмежена порівняно з потребами. Індивід має здійснювати вибір між тими потребами, які мають задовольнятися у певний період, і тими, що будуть задовольнятися у майбутньому. Одночасно вирішується і питання про раціональність використання вже отриманих індивідом благ. Таким чином, перед індивідом виникає проблема розподілу та, відповідно, власності.

Неекономічні блага, кількість яких у певний момент перевищує існуючі потреби, виходять за межі економічного аналізу, оскільки не потребують розподілу і виникнення відносин власності. Економічні блага, у свою чергу, Менгер поділяє на блага першого порядку (предмети споживання), які задовольняють кінцеві потреби індивіда, і блага вищих порядків (засоби виробництва, користування капіталом і діяльністю підприємця), за допомогою яких виробляються блага першого порядку. Часто у процесі виробництва виникає необхідність використання цілого комплексу благ вищих порядків,

наприклад, станків, інструментів, робочих рук тощо. На цій основі виділяється ще одна характеристика благ, яка полягає у їхній комплементарності або взаємодоповнюваності. Остання розуміється як здатність блага комбінуватися з іншими благами у процесі виробництва корисного продукту.

Теорія цінності. Економічні блага Менгер наділяє *цінністю*, під якою розуміє «поняття, яке господарюючі суб'єкти мають про значення благ, які перебувають у їхньому розпорядженні та які використовуються для підтримки їхнього життя і добробуту»².

Значення або цінність різноманітних потреб для споживача неоднакові, тож їх задоволення залежить від того, наскільки потреба важлива для існування людини, а також від ступеня (інтенсивності) задоволення. Якщо певна потреба задовольняється частинами, то її значення поступово зменшується. Для ілюстрації процесу задоволення потреб індивіда Менгер будує таку схему (див. рис.5.1).

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
8	7	6	5	4	3	2	1	0	
7	6	5	4	3	2	1	0		
6	5	4	3	2	1	0			
5	4	3	2	1	0				
4	3	2	1	0					
3	2	1	0						
2	1	0							
1	0								
0									

Рис. 5.1. Процес визначення величини цінності блага його граничною корисністю

Римські цифри у наведеній схемі означають порядок важливості конкретних видів потреб для життя людини, арабські цифри показують зменшення інтенсивності окремих видів потреб при їх поступовому задоволенні додатковими одиницями відповідного блага. Менгер передбачає, що споживач може розташувати свої потреби відповідно з ієрархією їх важливості та одночасно може визначити, як знижується значення кожної потреби при її постійному задоволенні за допомогою споживання додаткових

частин блага. Висновком роздумів Менгера стала теза про те, що *із зростанням кількості блага, що надходить у розпорядження індивіда, корисність цього блага знижується.*

Схема Менгера ставить питання і про те, які саме потреби та якою мірою споживач задовольняє, якщо він володіє певною кількістю ресурсів. Відповідь така: споживач задовольняє свої потреби таким чином, щоб значення, які він приписує останній одиниці блага у будь-якій категорії потреб, що задовольняється, були однаковими, незалежно від того, про яку потребу йдеться.

Таким чином, наведена схема ілюструє процес визначення величини цінності блага посередництвом граничної корисності та тезу Менгера про те, що «... цінність часткової кількості множин благ дорівнює тому значенню, яке для індивіда має найменш важливе задоволення потреби, забезпечене всією кількістю і викликане однаковою частковою кількістю»³. Отже, *величину цінності блага визначає граничне значення тієї одиниці того запасу благ, яка задовольняє найменш важливу потребу індивіда.* Сам же термін «гранична корисність» Менгер іще не використовує.

Цінність же виробничих благ Менгер визначає цінністю вироблених за їх допомогою споживчих товарів. Конкретний внесок кожного окремого фактора виробництва визначається і вимірюється втратою, що виникає у задоволенні потреб індивіда у тому випадку, коли кількість цього фактора зменшується при незмінній величині використання всіх інших.

Теорія ціни. Причиною обміну Менгер вважає різну суб'єктивну оцінку одних і тих же благ різними індивідами. Кожен покупець прагне максимально використати обмін, вилучити з нього найбільшу суму корисності. Тому обмін може відбутися тільки між тими особами, які по-різному оцінюють предмет обміну. Свої суб'єктивні оцінки покупці і продавці виражають у ціновому товарі, який представляють гроші. Чим більше товару купує індивід, тим менша максимальна ціна, яку він згоден заплатити за кожну наступну одиницю товару. Вигідність обміну закінчується тоді, коли максимальна ціна (суб'єктивна оцінка) зрівнюється із ринковою ціною.

Таким чином, з теорії Менгера випливає, що покупці відштовхуються від існуючих цін, пристосовують до них своє споживання і на їх основі вибудовують свій попит. Останній встановлюється у таких розмірах, в яких *гранична корисність зрівнюється із ринковою ціною*, тобто коли зникають будь-які стимули до обміну.

Фрідріх фон Візер
(1851–1926)

Професор політекономії Віденського університету.

Основний твір – «Витоки і основні закони господарської цінності» (1884)

Методологія. Серед представників австрійської школи Візер виділяється насамперед тим, що вперше здійснює спробу *пов'язати між собою теорії витрат виробництва і граничної корисності* шляхом застосування останньої до пояснення процесу ціноутворення виробничих факторів. Для досягнення поставленої мети вчений використовує *принцип граничних прирощень* і формує теорію, в якій встановлюється зв'язок між благом і суб'єктивною оцінкою споживача, а також визначається внесок факторів на основі об'єктивних умов виробництва. Таким чином Візер розробляє загальні положення про раціональне використання виробничих ресурсів і виходить на поняття *альтернативних витрат*.

Пропагуючи, удосконалюючи та популяризуючи основні ідеї австрійської школи, Візер уводить до наукового обігу такі відомі сучасникам терміни, як «гранична корисність», «вмінення», «закони Госсена».

Теорія цінності. Візер розглядає *граничну корисність як цінність* окремих екземплярів блага і досліджує її динаміку. «Цінність (у розумінні граничної корисності) виникає у результаті поєднання двох елементів – позитивного і негативного. Це складена величина, вірніше, різниця двох величин.... Позитивний елемент – це насолода, яку отримують від корисності благ. Всякий приріст корисності, що базується на купівлі нового блага, є бажаним»⁴. «Негативний елемент походить із байдужості, яку люди за своєю природою відчують до благ. Лише за примусом ми переносимо значення корисності на благо, процес перенесення має перебороти відомий опір, інтенсивність якого змінюється під впливом обставин. Чим більшою є необхідність, тим швидше і міцніше ми тримаємося за блага, тим меншим буде наш опір: він зовсім переборюється, коли необхідність підноситься до найвищої точки і ми ідентифікуємо долю благ зі своєю власною долею і в їхній втраті

вбачаємо нашу власну загибель»⁵. Величина негативного елемента, на думку Візера, збільшується при зростанні запасу благ.

Таким чином, робить висновок вчений, рух цінності не завжди відбувається паралельно з рухом корисності. Спочатку зі зростанням запасу блага його цінність – так само, як і корисність, – також зростає. Потім цінність запасу перестає зростати, тоді як його корисність продовжує своє зростання. Сама ж величина корисності може бути визначена шляхом множення граничної корисності останньої одиниці блага на число одиниць, які становлять запас.

Теорія вмінення. Виробництво певних благ вимагає спільної участі декількох виробничих факторів. Для виділення частки участі кожного з них у процесі створення готового продукту Візер пропонує вивчення результативності різних комбінацій цих факторів. Він припускає наявність *трьох факторів виробництва* (x, y, i) та, відповідно, трьох виробничих процесів, в яких ці фактори беруть участь у різних комбінаціях. Якщо допустити, що результати цих процесів можуть бути виражені у вигляді таких рівнянь:

$$x + y = 100; 2x + 3z = 290; 4y + 5z = 590,$$

то на їх основі можна визначити, що:

$$x = 40, y = 60, z = 70.$$

Розмір участі фактора визначається *«граничним виробничим внеском»*, тобто мінімальним економічно обґрунтованим внеском виробничого фактора. Останній вимірюється *граничним продуктом*, який формується на основі виробленого за допомогою цього фактора блага з найменшою граничною корисністю. Тобто, із великої кількості споживчих благ, що були вироблені за допомогою певного *фактора виробництва*, виділяється благо з найменшою граничною корисністю. *Саме воно і вважається* граничним продуктом виробничого фактора.

На основі цього вчений формує положення, яке надалі отримало назву *«закону Візера»*: гранична корисність граничного продукту зумовлює ціну виробничого блага, яке застосовувалося при його створенні, та відповідну частину витрат виробництва. Останні, у свою чергу, визначають корисності інших, *«неграничних»* споживчих продуктів, вироблених із вказаного блага.

На основі цього закону Візеру вдалося сформулювати нове розуміння витрат виробництва, відоме під назвою *«альтернативних витрат»*. Їх Візер називає витратами, що не були здійснені внаслідок того, що ресурси використали для виробництва інших благ.

Ойген фон Бем-Баверк
(1851–1919)

Професор політекономії Віденського університету.

Основний твір – «Основи теорії цінності господарських благ» (1886)

Методологія. Головною метою свого дослідження Бем-Баверк вважає пояснення процесу ціноутворення на основі теорії потреб. Остання слугує автору як інструмент побудови строго послідовної *теорії попиту*, яку, на його переконання, так і не змогли створити попередники. «Вчення про пропозицію і попит, – пише Бем-Баверк, – потрібно не відхиляти, а лише реформувати; у стару форму необхідно влити новий зміст. Мені здається, що всі недоліки старої теорії виходять із одного джерела, тому і викоринити їх можливо одним ударом: у центрі всього вчення слід поставити ту думку, що ціна повністю є продуктом суб'єктивних оцінок матеріальних благ учасниками обміну»⁶.

При такій постановці питання суб'єктивні оцінки розглядаються автором як вихідний пункт усієї економічної системи і виводяться із корисності, характеризуючи особливий стан свідомості індивіда. Надання *переваги психологічним аспектам* аналізу, крайній суб'єктивізм, дуалізм і раціоналізм – це основні риси методології Бем-Баверка.

Втілюючи своє бачення теорії цін у реальність наукових побудов, вчений спочатку встановлює основний принцип суб'єктивних оцінок – *принцип граничної корисності*. Далі він вводить поняття виробничих благ і модифікує принцип суб'єктивних оцінок, визнаючи як регулятор лише граничну корисність граничного блага. І, у кінцевому рахунку, із суб'єктивних оцінок виводиться *ціна*, яка і *виступає об'єктивним виразом граничної корисності*.

Теорія цінності. «Цінністю ми називаємо те значення, якого набувають матеріальне благо чи комплекс матеріальних благ як визнана необхідна умова для добробуту суб'єкта»⁷, – вважає автор. Тобто цінність блага формується суб'єктивним ставленням до нього людини і визначається граничною корисністю, тобто корисністю останньої одиниці запасу блага, що задовольняє найменш нагальну потребу індивіда.

Це положення ілюструється за допомогою прикладу про саодиного поселенця, який мешкає у власноруч збудованій хатинці та володіє п'ятьма мішками зерна. Перший мішок є для нього життєво необхідним, бо не дає померти від голоду, другий потрібний для збереження здоров'я, третій використовується для відгодівлі свійських птахів, четвертий – на приготування горілки із хліба, а п'ятий – як корм папузі, щебетання якого дуже приємно слухати. За таких умов суб'єктивна оцінка одного мішка зерна сформується з огляду на те, що поселенець скоріше відмовиться від останнього мішка, оскільки він задовольняє найменш нагальну потребу. Отже, суб'єктивна цінність блага при обміні залежить від найменшої корисності блага в обмеженому запасі, а гранична корисність – від кількості наявних благ та інтенсивності їх споживання.

Загальна цінність п'яти мішків зерна є сумою індивідуальних оцінок, які споживач відповідно до значення потреби, що задовольняється, надає кожному із них. «Задоволення тримати папуг + вживання хлібної горілки + вживання м'яса + збереження здоров'я + підтримання життя – сума, яка не в п'ять разів, а нескінченно більша за задоволення утримання папуг».

Теорія ціни. Ціна виводиться Бем-Баверком безпосередньо із граничної корисності та виступає рівнодіючою суб'єктивних оцінок блага і того товару, в якому виражається його ціна (наприклад, грошей).

Вчений спочатку розглядає ціноутворення в умовах ізольованого обміну між двома особами, далі переходить до односторонньої конкуренції покупців (*монополія продавця*) і до односторонньої конкуренції продавців (*монополія покупця*). У цих випадках коливання цін визначаються Бем-Баверком у межах між різними оцінками окремих сторін, причому конкуренція покупців обмежує ці межі знизу, а конкуренція між продавцями – зверху.

Верхня – максимальна – межа зміни ринкової ціни залежить від суб'єктивної оцінки корисності товару споживачем. Вище за цю межу він піти не може, оскільки подібне рішення означало би зниження його добробуту. Нижня – мінімальна – межа ціни зумовлена суб'єктивною оцінкою корисності певного товару продавцем. Послугуючись тими ж мотивами, що і покупець, він не може знизити свою оцінку нижче за визначену межу. Таким чином, *ціни* коливаються у визначених межах і *встановлюються у результаті взаємодії інтересів продавців і покупців*.

Після таких попередніх міркувань Бем-Баверк переходить до аналізу двосторонньої конкуренції. Цей випадок він ілюструє схемою продажу коней, у спробі довести той факт, що обмін буде здійснено лише між тими партнерами,

які на основі своїх суб'єктивних оцінок виявляться у битві цін найбільш обмінноздатними (див. рис. 5.2). Попит і пропозиція урівноважуються лише у тому випадку, коли кількість покупців дорівнюватиме кількості продавців (тут передбачається, що кожний купує та продає по одному коню). Це стає можливим тоді, коли ціна встановиться у межах 210–215 флоринів. Тоді можуть бути задіяні п'ять продавців та п'ять покупців. Якщо ціна підніметься вище 215 флоринів, то продавець V_6 погодиться продати свого коня, тобто рівновага порушиться; якщо ж ціна впаде нижче за 210 флоринів, то новий покупець A_7 погодиться цього коня купити.

<i>Покупці</i>	<i>Продавці</i>
A_1 оцінює коня в 300 флор.	V_1 оцінює коня в 100 флор.
A_2 оцінює коня в 280 флор.	V_2 оцінює коня в 110 флор.
A_3 оцінює коня в 260 флор.	V_3 оцінює коня в 150 флор.
A_4 оцінює коня в 240 флор.	V_4 оцінює коня в 170 флор.
A_5 оцінює коня в 220 флор.	V_5 оцінює коня в 200 флор.
A_6 оцінює коня в 210 флор.	V_6 оцінює коня в 215 флор.
A_7 оцінює коня в 200 флор.	V_7 оцінює коня в 250 флор.
A_8 оцінює коня в 180 флор.	V_8 оцінює коня в 260 флор.
A_9 оцінює коня в 170 флор.	
A_{10} оцінює коня в 150 флор.	

Рис. 5.2. Формування ціни в умовах двосторонньої конкуренції

Здійснюють покупки, таким чином, лише ті, хто вище оцінює товар, а продають лише ті, хто оцінює свій товар нижче. Всі інші учасники виключаються із торгу, оскільки їхні оцінки занадто високі для взаємовигідного обміну. Урешті з обох сторін на ринку залишається однакова кількість партнерів, попит і пропозиція вирівнюються, а величину і коливання ринкової ціни визначають лише оцінки двох граничних пар з боку покупців і з боку продавців.

Теорія виробничих благ. Бем-Баверк здійснює спробу класифікувати всі блага за критерієм їх здатності задовольняти потреби людини. До першого порядку були включені самі *споживчі* блага, до другого – *виробничі*, що беруть участь у виробництві споживчих благ, у третій – ті, що беруть участь у виробництві благ другого порядку і т. ін.

Прикладом відповідності такої класифікації реаліям у вченого виступає формування цінності заліза. Оскільки із заліза виготовляється безліч

споживчих благ, які задовольняють різні потреби, мають різні корисності, а, значить, і різні цінності, то «цінність одиниці виробничих засобів визначається корисністю і цінністю продукту, який має найменшу корисність серед усіх продуктів, на виробництво яких господарський розрахунок дав би змогу вжити цю одиницю виробничих засобів»⁹. Отже, виробничі блага своєї цінності не мають, оскільки прямо не задовольняють потреби людини. А у цьому разі й витрати виробництва мають похідний характер і відображають цінність кінцевої продукції: «не витрати виробництва дають цінність своїм продуктам, а, навпаки, витрати виробництва одержують цінність від своїх продуктів»¹⁰. Однак тут автор вказує на одну важливу деталь: якщо у виробництві використовуються взаємозамінюючі виробничі блага, то їх цінність визначається субституціональною цінністю. Тобто цінність виробничого блага, яке було заміщено на інше, слід підраховувати не з огляду на його вплив на кінцевий продукт, а з огляду на цінність виробничого блага, яке замінило його у процесі виробництва. Цінність же тих виробничих благ, які не можуть заміщуватися, визначається як різниця між цінністю продукту і субституційною цінністю тих виробничих благ, які можуть заміщуватись.

Теорія процента Бем-Баверка ґрунтується на твердженні про те, що благо, яким індивід користується сьогодні, не рівноцінне тому благу, яким він буде користуватись у майбутньому – *цінність нинішніх благ завжди більша за цінність таких благ у майбутньому*. Це пов'язано з такими причинами.

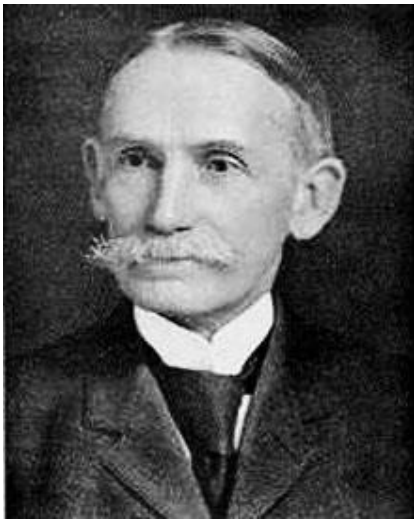
1. Людям властива оптимістична позиція: вони, як правило, мають надію на покращення свого життя у майбутньому і тому майбутні блага оцінюють нижче за блага нинішні.

2. Люди часто недооцінюють свої майбутні потреби, оскільки не відчують їх невідкладність так гостро, як нинішніх.

3. Люди наразі прагнуть до опосередкованого (заснованого на непрямих методах) виробництва, ніж до безпосереднього виробництва у майбутньому. Непрямі методи перетворюють виробництво на більш тривале за часом, оскільки вони пов'язані із стадіями проміжного характеру, які необхідно пройти до моменту створення готової продукції. І чим довшим є період виробництва, тим більше кінцевої продукції виробляється. Саме тому майбутні блага, вироблені більш продуктивними непрямыми методами, мають більш низьку цінність.

Отже, процент виникає у результаті впливу фактора часу на цінність благ. «Люди обмінюють певну суму майбутніх зобов'язань, – пише Бем-Баверк, – на

меншу суму грошей, оскільки споживчі блага, які можна придбати за ці гроші сьогодні, вони оцінюють точно так само, як більшу кількість тих самих благ у майбутньому»¹¹.

Джон Бейтс Кларк
(1847–1938)

Професор економіки Колумбійського університету, президент Американської економічної асоціації (1893–1895).

Основні твори – «Філософія багатства» (1886), «Розподіл багатства» (1899)

Методологія. Погляди Кларка на предмет економічної науки відображаються у запропонованій ним класифікації теоретичної економіки на три розділи – вступну частину, статику і динаміку. Перший розділ має вивчати *найбільш загальні закони господарської діяльності*, що діють у сфері взаємодії людини і природи у процесі виробництва та споживання. Подальший етап економічного аналізу, за Кларком, полягає у вивченні *соціальної економіки*, що не обмежується лише взаємодією людини і природи, а включає і взаємовідносини між людьми, які входять до складу суспільства. Дослідження соціальної економіки поділяється, у свою чергу, на два етапи – статику і динаміку. *Статика* вивчає економічну систему у стані рівноваги і визначає умови для його збереження. *Динаміка* досліджує причини, що викликають порушення рівноваги і перехід від одного стану рівноваги до іншого. «Ми маємо тепер перед собою межі трьох природних розділів економічної науки. Перший охоплює універсальні явища багатства. Другий включає соціально-економічну статику і вказує те, що відбувається із багатством надалі. Третій розділ включає соціально-економічну динаміку і зауважує відомості про те, що відбувається з багатством та добробутом суспільства за тієї умови, якщо суспільство змінює форму і способи діяльності»¹².

Статичний стан економіки, за Кларком, характеризується наявністю таких п'яти умов, як: а) незмінна величина населення; б) незмінна величина капіталу; в) незмінність методів виробництва; г) незмінність форм організації виробництва і характеру підприємств; д) незмінність потреб споживачів. Якщо

хоча б одна із наведених умов не виконується, то рівновага порушується і економіка починає здійснювати перехід до нового стану рівноваги. Причини і характер такого переходу повинна пояснювати динаміка. Статичний стан економіки Кларк вважає теоретичною моделлю, необхідною для з'ясування умов досягнення рівноваги у чистому вигляді. Динаміка ж є продовженням статички і забезпечує аналіз явищ мінливості в економічній системі.

Застосування цього методологічного підходу свідчить про схожість позиції Кларка з основними постулатами неокласики, а це: використання кількісних, функціональних співвідношень між різними сторонами господарського механізму, суб'єктивізм, рівноважний підхід, граничний аналіз, моделювання. Однак, на відміну від австрійців, вчений наголошує на *приматі виробництва*. Останнє розглядається як основна категорія теоретичної економіки, що включає категорії обміну і розподілу. Причому підкреслюється соціальна сторона обміну, його зв'язок із соціальною організацією виробництва.

Закон зниження граничної продуктивності факторів виробництва.

Кларк розповсюджує дію відомого закону спадної родючості ґрунту на всі фактори виробництва і на цій основі встановлює два основних закони – *закон спадної продуктивності праці* та *закон спадної продуктивності капіталу*. Перший закон формулюється так: якщо до постійного за своєю величиною капіталу залучати додаткову кількість робітників, то кожен наступний робітник буде виробляти дедалі меншу кількість продукту. Другий закон відображає спадну продуктивність капіталу в міру того, як зростаюча кількість капіталу використовується постійною величиною робітників.

Так, наприклад, один робітник на виробничій ділянці з трьома верстатами може виробити відносно незначну кількість продукту; але якщо до виробничого процесу залучити другого і третього працівника, то завдяки повній завантаженості виробничих потужностей випуск продукції може значно збільшитися. Але використання четвертого і п'ятого працівників у зазначеному виробництві вже може бути недоцільним. Їм, напевне, доручать виконання другорядної роботи, і обсяг продукції завдяки їхній участі збільшиться на незначну величину. Ще з більшою вірогідністю ця закономірність може бути розповсюджена на шостого, сьомого та ін. робітника.

Отже, теорія граничної продуктивності факторів виробництва відображає певні функціональні техніко-економічні зв'язки, що встановилися у процесі виробництва матеріального багатства. При незмінній техніці та технологіях завжди існує таке співвідношення факторів виробництва, за якого досягається

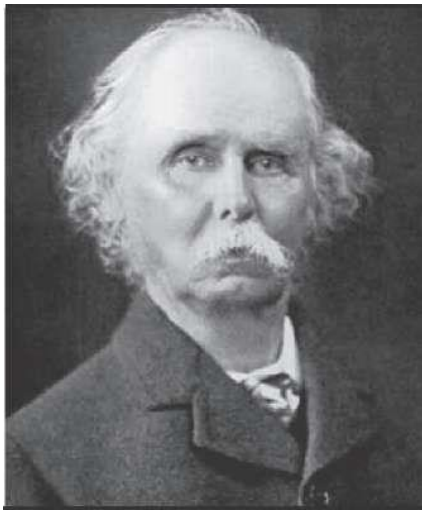
максимальний обсяг виробництва при мінімальних виробничих затратах на одиницю продукції. Якщо один фактор виробництва збільшується за незмінності інших факторів, обсяг продукції почне відносно знижуватися за рахунок того, що порушується оптимальне співвідношення факторів виробництва. Отже, збільшення змінного фактора виробництва у кількісному відношенні має свої межі. Залучення додаткових одиниць фактора у виробництво повинно, на думку Кларка, припинитися тоді, коли граничний продукт, під яким розуміють приріст продукції, одержаний у результаті збільшення використання цього фактора на одну одиницю і незмінності застосування інших факторів, зрівняється з ціною цього фактора.

Теорія розподілу. Згідно з теорією граничної продуктивності *вартість і ціну кожного фактора виробництва визначає його граничний продукт*, тобто приріст виробництва, викликаний останньою одиницею відповідного фактора за незмінності інших факторів, залучених у виробництво. *Величина граничного продукту визначає і розмір винагороди*, яку у формі відповідного доходу отримують власники факторів виробництва. Робітник, який вкладає у виробництво свою працю, розраховує на *заробітну плату*, а власник капіталу розраховує на *процент*.

Відносні частки праці та капіталу, що визначаються законом граничної продуктивності, за Кларком, можна встановити за допомогою прямого або непрямого методу. Прямим методом ці частки встановлюються так, що граничний продукт праці, відповідно до капіталу, необхідно помножити на число їх одиниць. Непрямий метод полягає у *принципі ренти*, за яким різниця між загальною та граничною продуктивністю одного фактора виробництва є доходом іншого фактора виробництва. Сукупна величина заробітної плати та процента визначається і законом граничного продукту, і як надлишок, що має характер ренти.

Підприємець, який виступає організатором виробництва, в умовах статички отримує, як і робітник, заробітну плату. В динамічній економічній системі він уже постає у ролі новатора, рушія технічного прогресу, який намагається знизити рівень витрат на своєму підприємстві нижче за середні, і, таким чином, отримати додатковий дохід – *підприємницький прибуток*. Отже, за Кларком, закон граничної продуктивності, «діючи без тертя, наділяє кожний фактор виробництва тією сумою багатства, яку цей фактор створює»¹³.

5.3. Кембриджська школа і започаткування мікроекономіки

Альфред Маршалл
(1842–1924)

Професор Кембриджського університету.

Основний твір — «Принципи економічної науки» (1890)

Методологія. Теорія Маршалла будується на основних принципах маржиналізму й охоплює сферу діяльності окремої фірми, галузі, а також ринок певного товару. По суті, Маршалл є першим економістом, який започаткував *мікроекономічний аналіз*. Увівши до наукового обігу термін «*економікс*», автор виокремив сферу економічних досліджень, що «вивчає ту сферу індивідуальних і суспільних дій, яка найбільш щільно пов'язана із створенням матеріальних основ добробуту»¹⁴. Такий предмет науки потребував і відповідних методів вивчення економічної дійсності. Ось чому методологія Маршалла дещо відрізняється від австрійської школи.

По-перше, для неї не є характерним примат сфери споживання. Автор відстоює *дуалістичну позицію*, згідно з якою *виробництво і споживання – рівноправні*, хоча й мають у кожний певний момент неоднакове значення і потребують різного ступеня зусиль для вивчення. Так, вважається, що проблема виробництва і його витрат є складнішою за проблему споживання, оскільки зміни у виробництві відіграють більш вагомую роль, ніж зміни потреб.

По-друге, у теорії Маршалла помічається відхід від послідовного психологізму. Для нього гранична корисність уже не є лише суб'єктивною категорією, що незалежна від соціально-економічних відносин. Вчений розглядає її як явище, однорідне з цінами, що, безумовно, *вносить певну частку об'єктивного* в економічний аналіз неокласики.

По-третє, Маршалл відмовляється від використання каузального методу і застосовує переважно *функціональний аналіз*. Він помічає єдність багатьох економічних категорій і розробляє так званий *принцип безперервності*, за яким усі якісні розбіжності категорій зводяться до кількісних. Однак математичні

методи використовуються автором лише тією мірою, яка необхідна для економічного аналізу. Він вважає, що математика часто відволікає увагу дослідника «на розгляд інтелектуальних іграшок, надуманих проблем, які не відповідають умовам реального життя. Вона може спотворити перспективу, змушуючи нас не звертати увагу на фактори, які дуже складно опрацювати за допомоги математичного апарату»¹⁵. Саме тому *математика використовується* Маршаллом переважно як *метод ілюстрації*.

Основною характеристикою методології Маршалла є прагнення *поєднати в теорії цінності концепції граничної корисності* австрійської школи і вчення класичної політекономії *про витрати виробництва*. «Сперечатися про те, чи визначається цінність корисністю або витратами виробництва, ми можемо з таким же успіхом, як і про те, верхнє чи нижнє лезо ножиць ріже шматок паперу»¹⁶. Маршалл прагне довести, що цінність визначається обома факторами, і пояснює свій аналіз таким чином. *Попит частково визначається суб'єктивними бажаннями, потребами та інтересами*. Через попит теорія цінності пов'язується з теорією граничної корисності. *Пропозиція визначається витратами виробництва, які тісно пов'язані з технічними умовами останнього. Взаємодія попиту і пропозиції встановлює ринкову ціну*.

Теорія попиту. Маршалл залучає до свого аналізу перший закон Госсена, за яким загальна корисність блага зростає разом із збільшенням його запасу, але не з тією швидкістю, з якою збільшується сам запас, і поширює його дію на гроші. «Чим багатшою стає людина, – пише Маршалл, – тим більше знижується для неї гранична корисність грошей. Кожне збільшення коштів підвищує ціну, яку людина готова платити за будь-яке певне благо. Точно таким же чином кожне зменшення її коштів підвищує для неї граничну корисність грошей і зменшує ціну, яку вона готова заплатити за те чи інше благо»¹⁷. Отже, для окремого споживача з фіксованим на кожний певний момент грошовим доходом гранична корисність блага може бути виміряною за допомогою ціни.

Так, купуючи на певну суму якийсь товар, індивіду доводиться відмовитись від придбання інших товарів. Акт купівлі відбудеться лише тоді, коли корисність купленого товару зрівнюється або перевищує корисність грошей, від яких доводиться відмовитись. Якщо ж припустити незмінність корисності грошей, то очевидним стає зв'язок між кількістю товару, що купується, і ціною, яку споживач готовий заплатити за його одиницю. Оскільки гранична корисність блага буде зменшуватись, то і цінність одиниці блага буде зменшуватись разом із збільшенням обсягу покупки. Цю взаємозалежність для кожного окремого індивіда і кожного окремого товару Маршалл називає

законом попиту. «Чим більший запас речей, який має суб'єкт, тим меншою, за рівності інших рівних умов, буде ціна, яку він захоче заплатити за додаткові речі, або, іншими словами, його гранична ціна попиту зменшиться»¹⁸. Отже, крива граничної корисності та крива попиту мають однаковий характер і збігаються (див. рис. 5.3). Обидві криві є спадними.

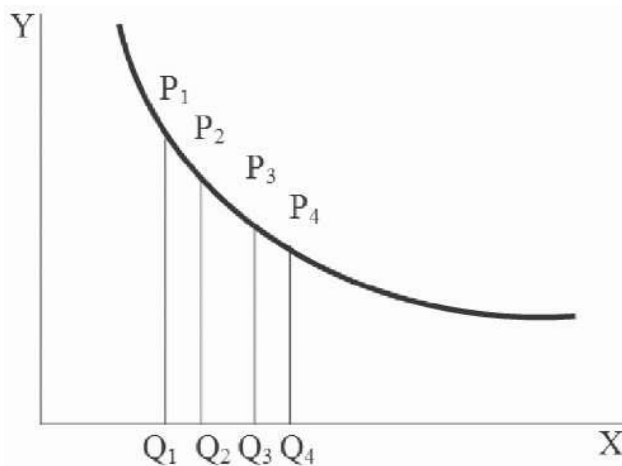

Рис. 5.3. Крива попиту

На рис. 5.3 на осі абсцис X позначено відкладену кількість якогось товару (Q), а на осі ординат Y – ціни (P), які можуть бути сплаченими за відповідну кількість товару. Крива P_1P_4 відображає зниження цін попиту у зв'язку із збільшенням кількості цього товару. Оскільки ціни попиту вимірюють величину граничної корисності, то ця крива відображає також і зниження граничної корисності. Саме таким чином Маршаллу вдалося пов'язати закон попиту і граничну корисність.

Далі Маршалл встановлює, що характер кривої попиту пов'язаний із поняттям *еластичності*. «Еластичність попиту на ринку, – пише вчений, – відповідає тому, якою мірою запас, що запитується, зменшується за певного падіння ціни, або якою мірою він збільшується при певного підвищення ціни»¹⁹. Чим більш еластичний попит, тим більш пологою буде крива попиту, тобто невеликим змінам ціни відповідатимуть значні зміни обсягу попиту. І, навпаки, для менш еластичного попиту характерна більш крута крива попиту, що відображає відповідність значним змінам ціни незначних змін обсягу попиту.

Ще одним цікавим моментом маршалліанської теорії попиту є вчення про *ренду споживача* або *споживчий надлишок*. Під останнім вчений розуміє «надлишок ціни, яку споживач згоден би був заплатити скоріше, аніж обійтись без цього предмета, над ту ціну, яку він дійсно платить»²⁰. За приклад Маршалл

розглядає випадок із покупцем чаю, для якого функція попиту наводиться так (див. табл. 5.1):

Таблиця 5.1

Визначення ренти споживача

Ціна (в шилінгах)	Величина попиту (в фунтах»
20	1
14	2
10	3
6	4
4	5
3	6
2	7

Коли споживач за 20 шилінгів купує один фунт чаю, то він, за Маршаллом, нічого не виграє – гранична корисність цього фунта дорівнює його ціні. Дещо інша ситуація виникне за ціни, рівної 14 шилінгам. Споживач тоді купить 2 фунти чаю і заплатити по 14 шилінгів за фунт, тобто всього 28 шилінгів. Водночас загальна корисність дорівнюватиме 20 + 14 (корисності першої та другої одиниці), тобто 34; у результаті споживач виграє $34 - 28 = 6$ шилінгів. Цей виграш представляє перевищення загальної корисності над ціною товарів і є споживчим надлишком.

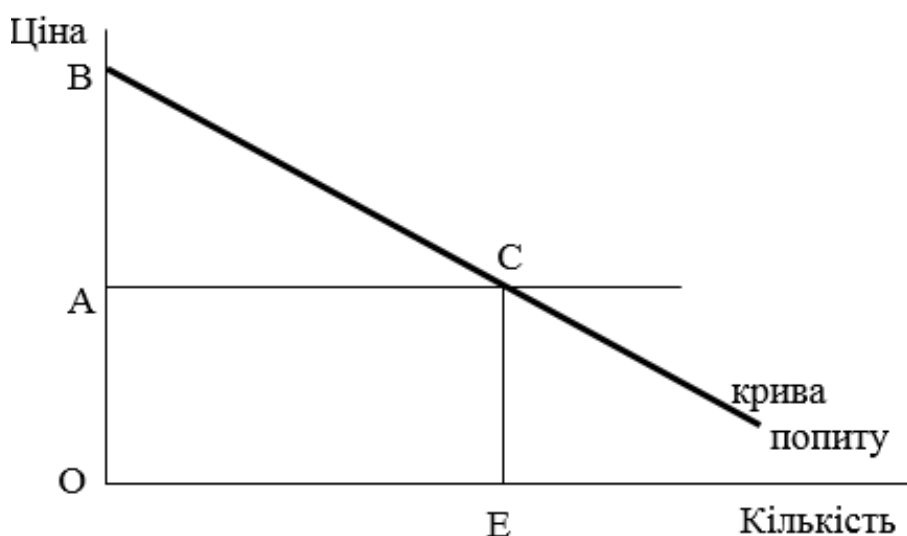

Рис. 5.4. Споживчий надлишок

Графічно цей споживчий надлишок зображений на рис. 5.4. Він дорівнює площі трикутника ABC, який є результатом різниці між площею всієї фігури OВCE, що зображує загальну корисність, і площею прямокутника OASE, яка дорівнює витратам покупця на купівлю OE одиниць за ціною OA за одиницю. Чим більша кількість куплених товарів за більш низькими цінам, тим більший споживчий надлишок.

Аналіз витрат виробництва і пропозиції. На другому етапі свого дослідження Маршалл намагається довести, що ціни визначаються і *витратами виробництва*. Останні він розділяє на дві групи: *реальні* та *грошові*. Під *першими* розуміється «витрата різних видів праці, прямо чи опосередковано зайнятої у виробництві, разом із утриманням, вірніше, очікуванням, необхідним для нагромадження капіталу, що витрачається у виробництві». Під *другими* – «грошові суми, необхідні для оплати цих зусиль або жертв». Реальні витрати виробництва визначають рівень грошових витрат. Чим вищою є гранична важкість праці, тим вищою має бути заробітна плата, що повинна створити стимул для робітника виконувати таку роботу. Подібним чином, чим вищою є неприємність очікування, тим вищим має бути процент на капітал для компенсації відсутності бажання вкладати його у виробництво. Сума грошових витрат, у свою чергу, визначає ціну пропозиції відповідної кількості товару.

Як ціна попиту відображає кількість товарів, що знаходять збут за цією ціною, так і ціна пропозиції представляє собою, за Маршаллом, ціну, що регулює обсяги виробництва. Коли ціна попиту дорівнює ціні пропозиції, виробництво товарів перебуває у рівновазі, оскільки відсутня тенденція до його підвищення чи зниження. *Ціна, за якої пропозиція і попит урівнюються, є ціною рівноваги.*

Однак Маршалл зазначає про ряд умов, які звужують сферу дії цього принципу. Насамперед необхідно враховувати часовий період, у межах якого досягається рівноважна ціна. Маршалл встановлює три таких періоди: а) *короткий* (наприклад, один день), в якому рівновага між попитом і пропозицією розглядається як миттєва і запас певних товарів має фіксовану величину; б) *середній* (наприклад, один рік), коли є можливим розширення виробництва і часткове пристосування пропозиції до попиту в умовах незмінної кількості зайнятих робітників і величини основного капіталу; в) *довгий* (наприклад, декілька років), коли стає можливим розширення всіх виробничих ресурсів, що використовуються фірмою.

Цим періодам відповідають три *типи цін*: а) *ринкові* ціни; б) *нормальні* ціни *коротких періодів* або *субнормальні*; в) *нормальні* ціни *довгих періодів*. Усі ці категорії цін, за Маршаллом, регулюють дещо різні закони.

Ринкові ціни визначаються переважно попитом на товар. В умовах короткого періоду із фіксованими обсягами виробництва останнє не може значно збільшитися або скоротитися а, отже, і витрати майже не будуть впливати на ціни. Завдяки цьому виробник має пристосовуватися до тих цін, які у певний момент визначає існуючий попит.

В умовах середнього періоду, якому відповідають субнормальні ціни, може відбуватися часткове розширення виробництва за рахунок продовження робочого дня, інтенсифікації праці, залучення менш кваліфікованих робітників і більш інтенсивного використання існуючого основного капіталу. Відповідно і ціна має бути достатньою для того, щоб створити стимул для більш інтенсивного використання виробничих ресурсів. Саме тому нормальні ціни коротких періодів змінюються разом із попитом в одному напрямі: збільшення попиту підвищує нормальну ціну пропозиції і навпаки. Витрати ж виробництва встановлюють межу зниження цін, їх мінімум.

Так, при зниженні попиту на товар виробники повинні скоротити своє виробництво. Але у межах короткого періоду не можна повністю ліквідувати основний капітал, який розраховано на ряд років. Тому виробники працюватимуть із деяким збитком, отримуючи менший прибуток унаслідок падіння ціни. Однак занижені ціни обов'язково мають покривати ту частину витрат, яка відображає витрати на сировину, працю й амортизацію. Останні Маршалл називає *додатковими витратами* і саме їх вважає тим обмежувачем, нижче за який ціна вже не стимулюватиме будь-який випуск продукції виробником.

Витрати на машини й обладнання, організацію виробництва й оплату праці адміністрації, а також на отримання спеціальних знань Маршалл називає *первинними* і стверджує, що протягом *довгих періодів* вони, разом із додатковими витратами, можуть змінюватись. «У довгих періодах весь вкладений капітал і праця, доставляючи матеріали, обладнання й організаційні форми промисловості, здобуваючи промислові знання і спеціальні навички, встигають націлитися саме в ті сфери, де очікується доходність; і оцінка цієї доходності тому прямо управляє пропозицією і є правдивою, довготерміною, нормальною ціною пропозиції благ, що виробляються»²².

Для пояснення цього положення Маршалл здійснює класифікацію продуктів за критерієм, який відображає їх виробництво із спадними, зростаючими чи постійними доходами. Вчений доходить висновку про існування *трьох законів доходності або віддачі у виробництві*. Якщо у процесі виробництва переважає участь природи, діє *закон спадної продуктивності* (зростаючих витрат за збільшення масштабів виробництва), якщо ж переважає участь людини, виробництво здійснюється за зростаючих доходів тобто *спадних витрат*.

Якщо переважатиме тенденція до *спадної віддачі*, довгострокова крива пропозиції буде зростаючою і «нормальна ціна» в довгостроковому періоді підвищиться (a більше A) (див. рис. 5.5 б).

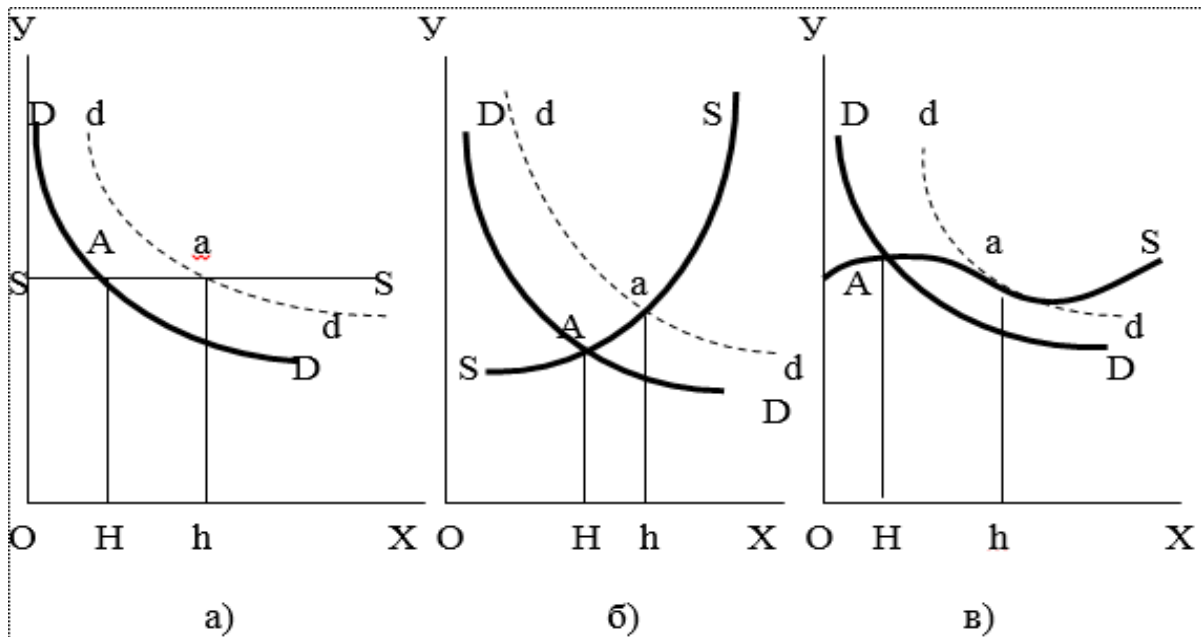

Рис. 5.5. Встановлення рівноважної ціни в довгостроковому періоді

Якщо переважатиме тенденція до *зростаючої віддачі*, крива пропозиції буде спадною (рис. 5.5 в) і нормальна ціна в результаті знизиться (a менше A). Нарешті, якщо тенденції виявляться рівносильними (*постійна віддача*), крива пропозиції буде горизонтальною і ціна не зміниться (a перебуває на одному рівні з A) (рис. 5.5 а). Рівноважний же випуск продукції у всіх трьох випадках підвищиться ($O_h > O_N$). Таким чином, у довгостроковому періоді визначальну роль при формуванні рівноважної ціни починають відігравати витрати, які стають змінними.

Аналіз взаємодії попиту і пропозиції. Проведене дослідження дає можливість Маршаллу стверджувати, що окремо взяті попит і виробничі витрати не є єдиними факторами величини цін, але визначають їх спільно, шляхом взаємодії. Пропозиція і попит, стверджує Маршалл, завжди представляють собою кількісну величину, яка віднесена до певного часу і місця. Пристосування і врівноважування пропозиції і попиту завжди потребує певного часу.

У короткому періоді виробництво не може пристосуватися до попиту, тому пропозиція, по суті, представляє запаси, що є на ринку. При встановленій таким чином пропозиції тимчасову рівновагу можна отримати лише шляхом підвищення або зниження ринкової ціни. Навпаки, у довгостроковому періоді часу вистачає на те, щоб виробничі потужності

розширювалися або зменшувалися відповідно до потреб виробництва, тобто щоб виробництво пристосувало пропозицію до величини попиту. Результатом цього процесу є так звана нормальна ціна, або *ціна рівноваги*, що має тенденцію до урівноваження з виробничими витратами. Із цього аналізу Маршалл виводить «універсальне правило»: «Чим коротший досліджуваний період, тим більше уваги ми повинні присвятити впливу попиту на вартість; чим триваліший процес, тим більш значним буде вплив виробничих витрат на вартість»²³.

5.4. Математична школа

Економістів математичної школи поєднує визнання необхідності застосування апарату математики не стільки для ілюстрації економічних положень і законів, отриманих за допомогою інших методів аналізу, скільки як засобу наукових досліджень, як методу, за допомогою якого можна надати політичній економії повної наукової завершеності.

Першими економістами, які стали застосовувати математику як метод економічного дослідження, були француз А. Курно (вперше використав диференціальне обчислення для аналізу умов максимізації прибутку), і німець Г. Госсен (здійснив математичну розробку основних принципів теорії граничної корисності). Однак лише після виходу основних праць В. Джевонса і Л. Валь-раса починає активно формуватися математична школа, що поєднала вчених багатьох країн: Австрії (Й. Шумпетер), Англії (В. Джевонс), Італії (В. Парето), США (І. Фішер), Швеції (Г. Кассель, К Віксель). Серед найбільш вагомих результатів досліджень економістів-математиків – теорія загальної економічної рівноваги і ординалістський варіант теорії граничної корисності.

Вільям Стенлі Джевонс
(1835–1882)

Англійський економіст, викладач
Манчестерського і Лондонського університетів.

**Основні твори – «Теорія політичної економії»
(1871), «Принципи науки – трактат про
логіку і науковий метод» (1874)**

Методологія. Джевонс вважає, що політична економія має бути зведеною до «виміру насолоди і страждання», оскільки «насолода і страждання без сумніву врешті виступають предметами економічного розрахунку... Проблема економії полягає у максимізації насолоди»²⁴. Політична економія має базуватися на точному дослідженні умов корисності, тобто потреб і бажань людини. Ось чому насамперед необхідно розробити «теорію споживання багатства».

Реалізацію окреслених завдань автор намагається вирішити на основі використання математики, а саме, – *диференційного обчислення і функціонального аналізу*.

Ще однією особливістю методології Джевонса є *еклектизм*. Починаючи дослідження з аналізу потреб, він пов'язує їх задоволення з існуючою системою ринкових цін, тобто його аналіз потреб уже передбачає наявність обміну.

Теорія граничної корисності. Визначаючи *граничну корисність*, Джевонс розмежовує поняття загальної корисності певного запасу благ і рівня корисності кожної його окремої частини. Виразивши граничну корисність у вигляді функції цього запасу

$$U = f(x),$$

де u – корисність, x – кількість благ, що входить до певного запасу, Джевонс намагається визначити корисність окремої його одиниці (див. рис. 5.6).

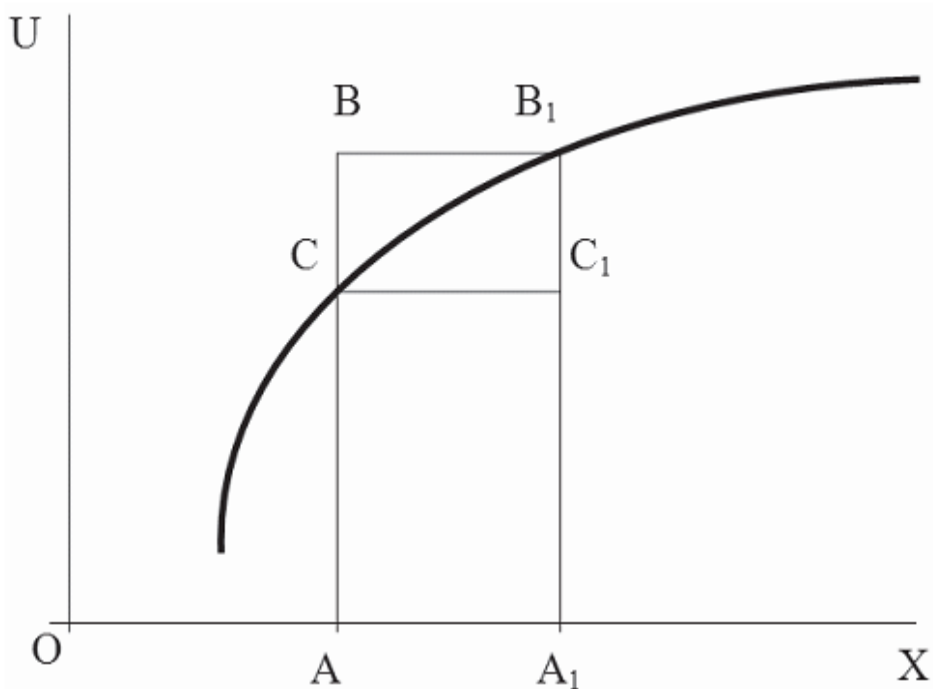

Рис. 5.6. Гранична корисність запасу благ

Коли запас $x = OA$, то його корисність дорівнюватиме ординаті AC . Якщо запас збільшиться на незначну величину (відрізок AA_1), то загальна корисність також отримає прирощення, величина якого дорівнює $AB - AC = A_1B_1 - A_1C_1$.

Для розуміння корисності окремої одиниці у заданому інтервалі AA_1 потрібно було би поділити або прирощення корисності B_1C_1 на прирощення запасу AA_1 , або, в загальному вигляді, ΔU на ΔX , або різницю відрізків $f(x + \Delta x) - f(x)$ на Δx . Проте в межах цього невеликого відрізка корисність не залишається незмінною, тому величина $\Delta U / \Delta x = (f(x + \Delta x) - f(x)) / \Delta x$ не дає точного уявлення про величину корисності в окремій точці. І чим меншим буде той відрізок, тим різниця між окремими одиницями дедалі більше і більше зменшуватиметься. Джевонс робить припущення, що це прирощення запасу Δx стає безмежно малим і тому величина $f(x + \Delta x) - f(x) / \Delta x$ буде все менше для кожної точки відхилятися від точного значення. Якщо ж взяти межу цього відношення, коли Δx стає рівним нулю, то ця неточність взагалі зникне. Таким чином можна отримати точний вираз для корисності в кожній окремій точці, кожній одиниці, яка приєднується до цього запасу. Вираз $\lim (f(x + \Delta x) - f(x)) / \Delta x$ є, як відомо, є першою похідною цієї функції за x .

Таким чином, з теорії Джевонса випливає, що гранична корисність – перша похідна функції $U = f(x)$, де загальна корисність розглядається як функція від кількості або величини запасу.

Теорія рівноваги споживання і обміну. Аналізуючи умови обміну, вчений формулює *закон байдужості*, який вважає основним законом обміну: «на одному й тому ж вільному ринку в один і той же момент не може існувати дві різні ціни на один і той же вид продукції»²⁵.

Джевонс намагається визначити межу найбільш вигідного обміну, тобто такого стану, коли буде досягнута точка рівноваги і коли в учасників обміну зникнуть усякі стимули продовжувати обмінні операції. Таке становище, на думку вченого, настає тоді, коли «відношення, в якому обмінюються два продукти, обернено пропорційне відношенню граничних ступенів корисності кількості продуктів, що споживаються після закінчення обміну»²⁶. Алгебраїчний вираз умови рівноваги обміну має такий вигляд:

$$x/y = MU_y/MU_x,$$

де x, y – кількість, відповідно, блага x та y ;

MU_y, MU_x – граничні корисності благ, відповідно, x та y .

Зміст цієї умови простий. Якщо, скажімо, споживач обмінює три одиниці хліба на одну одиницю м'яса, то, очевидно, що він вже володіє певним запасом

хліба і внаслідок закону спадної граничної корисності кожен додаткову одиницю цього продукту цінить менше. У свою чергу, кожна додаткова одиниця м'яса оцінюється ним вище. Коли ж граничні корисності двох продуктів при певному запасі вирівнюються, споживач максимізує загальну корисність. У протилежному випадку у нього б виникали стимули до подальшого пошуку варіантів обміну.

Збільшивши кількість учасників обміну, Джевонс перейшов до аналізу рівноваги споживача в умовах розвиненої ринкової економіки, де пропорції обміну благ визначаються співвідношенням їх цін:

$$MU_y/MU_x = P_y/P_x,$$

де P_x , P_y – ціна, відповідно, блага x та y .

Розвиваючи далі умови рівноваги споживача, Джевонс отримує *закон рівності зважених граничних корисностей*. Під зваженою граничною корисністю розуміється гранична корисність, поділена на ціну блага. На основі рівняння $MU_y/MU_x = P_y/P_x$ виводиться наступне: $MU_y/P_y = MU_x/P_x$ і розповсюджується на всі блага, які є предметом споживання того ж самого споживача: $MU_n/P_n = MU_m/P_m$. Отже, споживач досягає максимального задоволення (при заданих цінах та доходах) у тому випадку, якщо остання грошова одиниця, витрачена на купівлю різних предметів споживання, дає рівновелику корисність.

Теорія цінності та загальної рівноваги. Встановивши умови рівноваги у обміні, Джевонс переходить до з'ясування факторів, що впливають на цінність, і стверджує, що «витрати виробництва визначають запас. Запас визначає граничну корисність. Гранична корисність визначає цінність»²⁷.

Під *витратами виробництва* вчений розуміє ті трудові затрати, що зводяться до виразу певної величини страждань, які необхідно понести у процесі виробництва благ (останні у подальшому будуть задовольняти потреби, тобто приносити корисність). Таким чином, витрати виробництва будуть «від'ємною корисністю», яка зростає разом із збільшенням трудових витрат, у той час як їх результат (корисність) має тенденцію до зниження. Отже, робітник працює лише до тих пір, доки зростаюча «від'ємна корисність» (гранична тяжкість) праці не зрівняється із спадною граничною корисністю його результатів:

$$du_1/dx \cdot dx/dl_1 = du_2/dy \cdot dy/dl_2.$$

«Коли це рівняння виконується, то не може бути ніякого приводу до зміни розподілу праці і корисність досягає максимуму»²⁸. З цієї формули

Джевонс виводить, що $du_1/dx : du_2/dy = dy/dl_2 : dx/dl_1$, де du_1/dx і du_2/dy – граничні корисності двох благ x і y (MU_x і MU_y); dy/dl_2 і dx/dl_1 – норма продуктивності праці, під якою автор розуміє відношення кількості вироблених одиниць продукції до величини граничної тяжкості праці.

Таким чином, граничні корисності продуктів обернено пропорційні продуктивності праці. Оскільки ж, за Джевонсом, існує і обернена залежність між продуктивністю праці і витратами виробництва, то звідси виводиться положення, що *граничні корисності продуктів і їх цінності прямо пропорційні витратам виробництва*.

Поєднавши пропорції обміну цін, граничної корисності, витрат виробництва і продуктивності, Джевонс формулює *концепцію загальної рівноваги*: «кількості обмінюваних товарів прямо пропорційні продуктивності витраченої праці й обернено пропорційні вартостям і цінам цих товарів і питомим витратам виробництва, так само, як і їх граничним корисностям»²⁹.

Леон Вальрас
(1834–1910)

Професор економіки Лозаннського університету.

Основний твір – «Елементи чистої політичної економії» (1874)

Методологія. У теоретичному аналізі Вальрас намагається широко використовувати *методи абстракції і дедукції*, однак особливістю дослідження є те, що вихідними елементами у нього виступають ті, які у попередників були результатними.

Так, теорія граничної корисності виводиться Вальрасом із теорії попиту і пропозиції, а аналіз рівноваги починається з розгляду обміну, де вже існують мінові зв'язки, ціни, ринок, товари. «Ми визначаємо соціальне багатство як сукупність матеріальних і нематеріальних речей, які мають цінність і обмінюються, і ми доведемо, що всі речі, які мають цінність і обмінюються, корисні та існують в обмеженій кількості»³⁰. Отже, Вальрас не розвиває теорію

граничної корисності при аналізі попиту, а використовує її лише як передумову конструювання моделі загальної ринкової рівноваги.

Принцип обміну виступає у нього основним інструментом формалізації економічних явищ, оскільки дає змогу виразити їх у математичній формі. Там, де є обмін, є й еквівалентність, яку можна записати у вигляді системи рівнянь і невідомих. Таким чином, Вальрас став першим економістом, хто збагатив інструментарій економічного аналізу застосуванням *системи загальних рівнянь*. Загалом же для його методології, як і для всієї математичної школи, характерне використання *методів функціонального аналізу, моделювання і диференційного обчислення*.

Теорія обміну. Своє дослідження Вальрас починає з аналізу *двостороннього обміну*, у ході якого він визначає попит і пропозицію, а надалі виводить із закономірностей формування цих величин функцію та вимірюваність самої граничної корисності.

Під попитом (D_a) автор розуміє певну кількість товарів, яку можна придбати за певних цін. Величина попиту двох учасників обміну, які обмінюють між собою два протилежні товари на окремому ринку, залежить від відносної мінової цінності. Остання визначається Вальрасом як цінність одного товару, що виражена у цінності іншого товару.

Якщо V_a означає мінову цінність товару А, а V_b – мінову цінність товару В, у той час як x означає кількість товару А, запропонованого до обміну, а y , – відповідно, кількість товару В, то маємо:

$$V_b/V_a = P_b = x/y.$$

Це рівняння свідчить про те, що відношення кількості товарів, які обмінюються на ринку, є обернено пропорційним цінам цих товарів. А раз так, то можна стверджувати, що і $V_a/V_b = P_a = y/x$, звідки отримуємо:

$$P_b = 1/P_a; P_a = 1/P_b.$$

Криві попиту обох учасників обміну мають тенденцію до зниження: якщо відносна мінова цінність зростає, попит знижується, і навпаки. Кожному міновому співвідношенню двох благ відповідає таким чином певна величина попиту з обох сторін. Графічно цей зв'язок Вальрас виражає у системі координат, де на осі абсцис відображаються мінові співвідношення (ціни), а на осі ординат – величини попиту (див. рис. 5.7). У кожного із учасників обмінних операцій буде своя форма кривої попиту. Для першого індивіда вона зображена на рис. 5.7а, для другого ж, відповідно, – на рис. 5.7б.

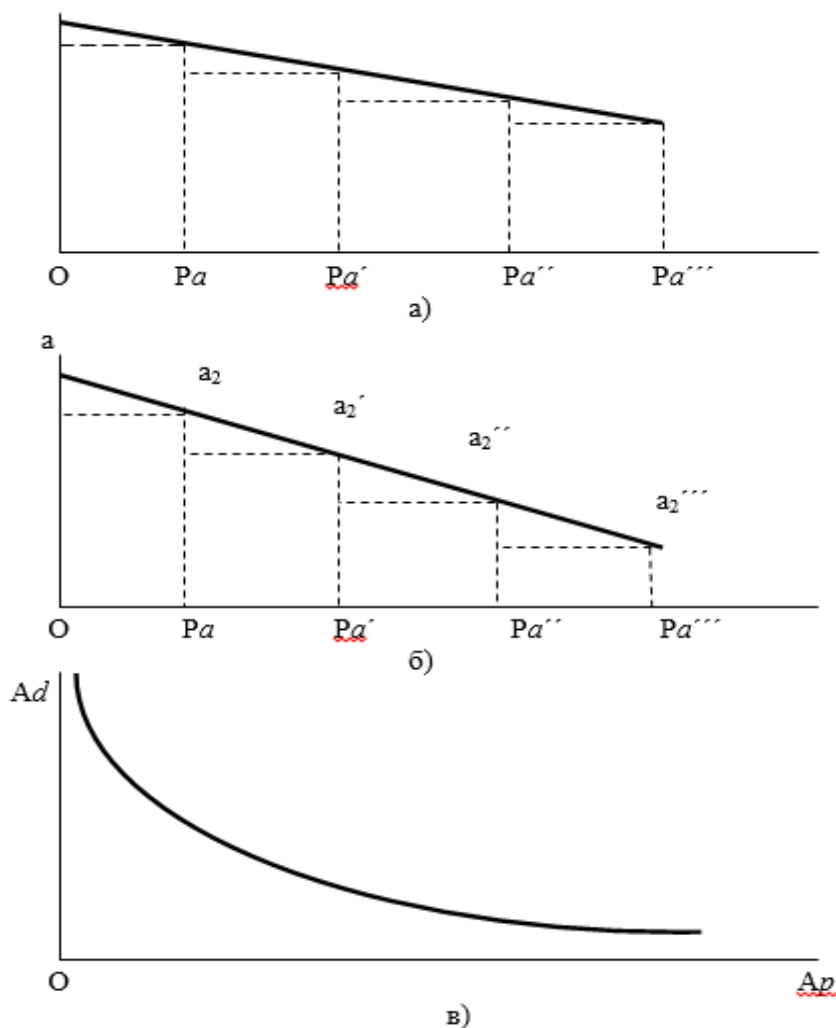

Рис. 5.7. Індивідуальні та сукупна криві попиту

Незважаючи на однаковий характер кривих попиту двох індивідів, сама ступінь спадання функцій їхнього попиту може бути різною. Якщо просумувати ці індивідуальні функції попиту, то можна отримати його загальну функцію для всього ринку, яку часто називають *кривою ринкового попиту*. Вона відображає залежність, що існує між зміною ціни і величиною попиту і показує, яку кількість товару здатні придбати споживачі за цією ціною.

$$Da = fa_{,1}(Pa) + fa_{,2}(Pa) + fa_{,3}(Pa) + \dots = Fa(Pa).$$

З кривих попиту автор виводить і обсяг пропозиції (Oa), під якою розуміє певну кількість товару за певною ціною. Обмін здійснюється лише у тому випадку, якщо обидва його учасники можуть запропонувати якийсь еквівалент. Як правило, еквівалентом виступає частина товарів, якою володіють учасники перед обміном. Це означає, що величина попиту за певного мінового співвідношення двох товарів є одночасно і величиною пропозиції.

Отже, кожній ціні відповідає певна величина пропозиції. Величини попиту і пропозиції можуть набувати різноманітних значень, проте *існує лише*

одна ціна, для якої величини попиту і пропозиції рівні. Ціну рівноваги, мінове співвідношення, за якому попит і пропозиція урівноважуються, графічно відображає точка перетину кривих попиту і пропозиції.

Із цього аналізу пропозиції, попиту і ціни рівноваги Вальрас виводить функцію корисності. Корисність є функцією певної кількості товару. Якщо кількість товару зростає, то його гранична корисність (Вальрас веде мову про рідкість, або інтенсивність останньої задоволеної потреби) повинна знижуватися. Якщо далі припустити, що метою обміну обох його учасників є максимізація корисності, стан рівноваги настає тоді, коли мінові співвідношення (ціни) благ пропорційні до співвідношення їх граничної корисності. Математичний доказ того, що у цій точці досягається максимум задоволення, Вальрас вбачає в тому, що перша похідна функції корисності дорівнює нулю. Таким чином вчений доходить висновку, що обмін урівноважений тоді, коли мінові співвідношення відповідають суб'єктивним оцінкам обох учасників, їх граничним корисностям. Обидва споживачі так розподілили між собою запаси своїх товарів, що ніякої необхідності продовжувати обмін не існує.

Аналіз рівноваги у виробництві. З'ясувавши проблему співвідношення між граничною корисністю і цінами, з одного боку, і кількістю наявних товарів – з іншого, Вальрас переходить до аналізу факторів, які визначають кількість вироблених продуктів: «...залишається з'ясувати, чи ціна, як кажуть, виробничих послуг визначає ціну продуктів, чи, можливо, скоріше ціна продуктів, яка визначається, як ми бачили, законом попиту та пропозиції визначає ціну виробничих послуг згідно із законом витрат виробництва».

Для вирішення поставлених завдань Вальрас попередньо дає визначення капіталу і доходу. Під *капіталом* він розуміє «все довготермінове, всякий вид суспільного багатства, що не споживається взагалі або споживається лише з плином часу, всяку кількісно обмежену корисність, що продовжує існувати після першого використання її, яка слугує ... не один раз: будинок, меблі». Під *доходом* Вальрас розуміє «все те, що споживається одноразово, всякий вид суспільного багатства, який споживається негайно, всякий рідкісний предмет, що зникає після першого його використання, ... який слугує одноразово: хліб, м'ясо»³². Далі вчений здійснює класифікацію різних видів капіталів і виділяє земельний капітал, особистий капітал і капітал у власному розумінні, тобто рухомий капітал.

Усі члени суспільства виступають, таким чином, власниками певних капіталів і отримують від їх використання доходи: *заробітну плату*, що

визначається ціною послуг особистого капіталу, *ренту* як ціну послуг земельного капіталу і *прибуток*, що дорівнює ціні послуг рухомого капіталу. Під послугами Вальрас розуміє корисний ефект, пов'язаний з участю кожного капіталу у процесі виробництва. За характером використання послуги капіталів поділяються на послуги споживчого і виробничого призначення. Кожен власник капіталу вирішує, скільки продуктивних послуг він запропонує і реалізує на ринку, а скільки використає сам для того, щоб на основі своєї кривої корисності довести до максимуму суму задоволення. Згідно з відомою умовою максимум корисності досягається тоді, коли відношення між граничними корисностями продуктивних послуг дорівнює відношенню їх цін, відповідно цін предметів споживання, які цей власник купує із доходу, отриманого від продажу продуктивних послуг. Звідси випливає, що в економічній системі існують *два ринки: ринок виробничих послуг і ринок продуктів*.

На *першому* ринку як покупці діють підприємці, які організують виробництво. Вони купують різноманітні товари і послуги: земельні ресурси і послуги у власників землі, трудові послуги – у робітників і капітал (рухомий) – у його власників. Акти купівлі-продажу відбуваються згідно із законами ринкового обміну. «Ці продуктивні послуги обмінюються за законом вільної конкуренції через посередництво грошей. Для кожної з них пропонується якась грошова ціна; якщо, за певної ціни, дійсний попит перевищує пропозицію, то підприємці роблять надбавку, і відбувається загальне підвищення цін; якщо дійсна пропозиція перевищує попит, то земельні власники, робітники і капіталісти роблять знижки, і відбувається загальне зниження цін. Поточною ціною кожної послуги є та, при якій дійсний попит і пропозиція рівні»³³.

На *ринку продуктів*, зауважує Вальрас, ролі змінюються. Як продавці вже діють підприємці, а як покупці – власники та носії окремих капіталів. Очевидно, що механізм цього ринку нічим не відрізняється від механізму ринку послуг. І тут спочатку оголошуються довільні ціни. Якщо попит перевищує пропозицію, то ціни підвищуються. У зворотному випадку ціни знижуються.

Таким чином, з точки зору підприємця, який є сполучною ланкою між цими двома ринками, система цін на ринку послуг відображається у витратах виробництва, а на ринку продуктів – у продажних цінах продуктів. Між цими двома системами цін встановлюється повна гармонія. Ця гармонія відображається у *законі витрат виробництва*, згідно з яким ціни всіх продуктів повинні дорівнювати їх витратам виробництва.

Механізм дії цього закону, за Вальрасом, надзвичайно простий. Регулюючою силою є конкуренція між підприємцями. Якщо продажна ціна

вища за витрати виробництва, то підприємці отримують цю різницю на свою користь, тобто мають чистий вигравш. Проте таке становище не є довготривалим. Чистий вигравш стимулює розширення виробництва і спричиняє зниження ціни. У випадку же перевищення витрат виробництва над ціною, підприємці отримуватимуть збиток, скорочуватимуть виробництво відповідних товарів, що призведе до підвищення цін.

Отже, для суспільства, що перебуває у стані рівноваги, підприємці не отримають ані баришів, ані збитків. Стабільність рівноваги забезпечує механізм цін, який у випадку відхилення викликає тенденцію повернення до рівноважного стану. Постійною ж винагородою підприємців може бути лише винагорода за послуги, які їх власні капітали надають суспільству.

Модель загальної ринкової рівноваги. *Загальну ринкову рівновагу* Вальрас визначає як такий стан, за якого: по-перше, дійсний попит і пропозиція продуктивних послуг однакові та існує постійна стійка ціна на ринку цих послуг; по-друге, дійсний попит і пропозиція продуктів однакові та існує постійна стійка ціна на ринку продуктів і, по-третє, продажна ціна продуктів дорівнює витратам, що відображаються у продуктивних послугах. Дві перші умови відносяться до рівноваги обміну, третя – до рівноваги виробництва³⁴. Будуючи *математичну модель* загальної ринкової рівноваги, Вальрас уводить такі обмеження:

- а) існує вільна конкуренція і досконала інформація;
- б) наявне миттєве пристосування цін до змін у ринковому середовищі;
- в) існує жорсткий технічний зв'язок між витратами факторів і випуском продукції.

Далі Вальрас встановлює чотири групи рівнянь, що відображають умови рівноваги економічної системи:

1. Група m -рівнянь, які відображають *величину попиту на готові продукти як функцію цін*:

$$x_i = f(p_1, p_2 \dots p_m; v_1, v_2 \dots v_m); i = 1 \dots m,$$

де: x – кількість вироблених благ;

p – ціни вироблених благ;

v – ціни продуктивних послуг.

Ці рівняння означають, що попит на предмети споживання є функцією як цін усіх предметів споживання, так і цін усіх продуктивних послуг. Остання залежність відображає так зване доходне обмеження споживачів, тому що ціни продуктивних послуг представляють собою доходи, з яких споживачі купують

предмети споживання. Отже, покупки споживачів залежать не тільки від цін споживчих благ, а й від величини їхніх доходів.

2. Група n -рівнянь, які відображають *величину пропозиції продуктивних послуг як функцію цін*:

$$y_i = f(v_1, v_2 \dots v_m, p_1, p_2 \dots p_m); i = 1 \dots n,$$

де: y – кількість вироблених і проданих продуктивних послуг.

Величина пропозиції продуктивних послуг, як і u у попередньому випадку, також є функцією всіх цін – як цін продуктивних послуг, так і цін готових товарів. Пропозиція продуктивних послуг залежить від їхніх цін, оскільки вони є джерелом доходів споживача і дозволяють йому придбати певну кількість предметів споживання.

3. Група m -рівнянь, які на основі виробничих коефіцієнтів відображають *ціни готових продуктів в цінах вироблених продуктивних послуг*:

$$p_i = \sum_{j=1}^n a_{ij} v_j; i = 1 \dots m, j = 1 \dots n,$$

де: a_{ij} – виробничі коефіцієнти, які показують, скільки окремих продуктивних послуг необхідно витратити за певної техніки на виробництво одиниці предметів споживання.

Ціна кожного продукту у стані рівноваги дорівнює індивідуальним середнім витратам на всіх підприємствах певної галузі. Передбачається, що ці витрати одночасно є і мінімальними витратами, оскільки фіксовані коефіцієнти відповідають існуючому рівню техніки і технології виробництва.

4. Група n -рівнянь, які відображають такі *умови рівноваги виробництва*: рівність між сукупною кількістю продуктивних послуг, проданих на ринку, і кількістю окремих предметів споживання, спожитих у процесі виробництва:

$$y_j = \sum_{i=1}^m a_{ij} x_i; i = 1 \dots m, j = 1 \dots n$$

Кількість проданих і спожитих продуктивних послуг розраховується шляхом множення виробничих коефіцієнтів на вироблену кількість кожного предмета споживання. Як і попередня, ця група рівнянь відображає лінійні зв'язки між витратами і випуском, що є результатом фіксації виробничих коефіцієнтів.

Математична інтерпретація системи загальної економічної рівноваги Вальраса показує, що всі змінні величини системи пов'язані відношеннями функціональної залежності та їх значення (ціни рівноваги і урівноважені

відповідно до них кількості продуктивних послуг і готових продуктів) повинні встановлюватися одночасно.

Вільфредо Парето (1848–1923)

Професор економіки Лозаннського
університету.

**Основний твір – «Курс політичної економії»
(1896)**

Методологія. Парето здійснює поділ економічної науки на дві взаємопов'язані частини – «чисту» і *прикладну економіку*. «Чиста» економічна наука, у свою чергу, поділяється на *статичу* і *два види динаміки* – один вид досліджує послідовні стани рівноваги, а інший – рух економічного явища. Головне завдання «чистої» економічної науки полягає у розробленні синтетичної концепції економічної рівноваги, в якій, проте, існують розбіжності між теорією і конкретними явищами. Дослідженням цих відхилень повинна займатися прикладна економічна наука.

Парето вважає, що основним недоліком існуючої теоретичної економіки насамперед є домінування причинно-наслідкового аналізу. Економіка ж, на думку автора, представляє собою настільки складне і багатофакторне явище, що без застосування математичних методів дослідження пізнати її неможливо. Ось чому поряд із аналізом окремих процесів, окремих категорій постає *проблема ув'язки всіх цих елементів у єдину систему* і надання математичної інтерпретації її основним кількісним залежностям. Іншими словами, виникає необхідність розробки *універсальної системи рівнянь, яка б змогла охопити господарський процес* загалом, охарактеризувати певну економічну систему й умови встановлення в ній рівноваги. Далі вважає вчений, слід зосередитися на уточненні кількісних співвідношень, розробці таких математичних формул, які були би максимально наближеними до реальної дійсності та могли пояснити окремі категорії. Усі ці кроки до пізнання економічних явищ Парето втілює у розробленому ним же *логіко-експериментальному методі*, сутність якого полягає у розкритті внутрішньої логіки моделі загальної рівноваги, що пасувала би будь-якій суспільно-економічній системі, а також у поєднанні її результатів

із конкретними фактами, якомога більшою кількістю відхилень від абстрактної теоретичної побудови.

Теорія граничної корисності. Парето вважає, що у реальному житті існує взаємозалежна система споживання, в якій окремі елементи впливають на загальну корисність. Дійсно, людина споживає не один якийсь вид продукту (x), а цілий комплекс благ (x, y, z, \dots, n), причому одне благо може замінювати інше. Тому відділити функцію корисності одного блага від функції корисності іншого блага досить складно, адже всі вони разом впливають на загальну корисність. З огляду на це Парето визначає граничну корисність окремого блага (за його термінологією, «офелеміта елементарне») як першу похідну від загальної корисності запасу благ, що становлять споживання певного індивіда. Тепер замість окремих функцій корисності певних благ ($Mu_x, Mu_y, Mu_z \dots Mu_n$) автор використовує єдину узагальнену функцію ($Mu_{x,y,z,\dots,n}$), в якій між благами та їх корисностями існує взаємозалежність субституційного або комплементарного характеру.

Подібна інтерпретація такої функції поставила під сумнів гіпотезу про можливість вимірювання і порівняння споживачем граничної корисності для різних благ. «Людина, – пише Парето, – може знати, що третя склянка вина принесе їй менше насолоди, ніж друга склянка, проте вона аж ніяк не може визначити, яку кількість вина людина має випити після другої склянки, щоб відчувати таку ж насолоду, як і від цієї склянки вина. Звідси складно розглядати корисність як величину»³⁵.

Ось чому замість розгляду безпосередньо корисностей Парето вдається до спостереження емпіричних фактів надання споживачами переваги одним товарам над іншими.

Криві байдужості й теорія попиту. На основі вивчення поведінки споживача Парето складає таблицю різних оцінок певних товарів і доходить висновку, що, змінюючи кількість товарів, можна отримати нескінченну множину їх комбінацій. Останні можуть набувати для споживача різних значень, хоча деякі із них матимуть однакове значення. Тобто із заміною однієї комбінації благ на іншу споживач нічого не виграє і не програє, а перебуває на тому ж рівні споживання, коли скорочення однієї кількості товару компенсується рівнозначним збільшенням іншої кількості. Такі комбінації благ, нанесені на графік і поєднані єдиною лінією, Парето називає *кривою байдужості*.

Слід зауважити, що свої графічні моделі автор будує у тривимірному просторі. Так, крива байдужості на одній площині відображає ті комбінації

благ, які приносять споживачу однакову корисність. Ті ж комбінації, яким споживач надає перевагу, оскільки вони означають для нього більше задоволення, перебувають у більш високій площині, на розташованих вище кривих байдужості. Третій вимір – висота – потребував би накреслити на діаграмі третю, вертикальну вісь. Цю проблему графічного зображення вирішує картографія.

Як ізогіпси вирівнюють на карті місця однакової висоти, так *криві байдужості поєднують точки однакового задоволення, яке отримує споживач від різних комбінацій двох чи більше благ*. Тому для простоти викладення необхідно використовувати картографічну техніку і подавати моделі у традиційній системі координат.

За Парето, криві байдужості можуть мати різну форму. Якщо із благ А і В, якими володіє споживач, тільки одне благо А бажане і корисне, а інше не становить ніякої самостійної корисності, то криві байдужості перетворюються у прямі, паралельні осі ординат. Якщо блага А і В є строго комплементарними, – іншими словами, що всякому збільшенню (зменшенню) одного блага повинно відповідати певне збільшення (зменшення) іншого блага, то криві байдужості мають форму прямих, які перетинаються під прямим кутом. Нарешті, Парето розглядає ще один досить важливий випадок, коли одне благо завжди може у певній пропорції заміщувати інше благо. Наприклад, коли $4A$ завжди рівнозначні $3B$, тоді криві байдужості будуть зображені у вигляді прямих під певним кутом.

Незважаючи на розмаїття форм кривих байдужості, всі вони мають одну загальну рису: вони не можуть бути випуклими, кут нахилу прямих чи дотичних до кривих не може бути тупим, тобто більшим за прямий. Це пов'язано із тим, що потрібно збільшувати кількість одних товарів для того, щоб компенсувати зменшення кількості інших.

Система різних кривих байдужості дає уявлення про корисності різних комбінацій двох певних благ. Якщо економічний суб'єкт володіє певною, визначеною комбінацією двох благ і якщо у нього виникає бажання змінити цю комбінацію на іншу, більш корисну, то виникає стимул до обміну. Для вивчення останнього Парето залучає *криві переваг*, або, як він їх називає, «*sentiers*» (буквально – «доріжки», «стежки»). Ці криві поєднують точки кривих байдужості, що відображають різні корисності, однакові для споживача.

Якщо економічний суб'єкт намагається отримати максимальну корисність шляхом обміну, то він зупиниться на тій кривій байдужості, яка займатиме найбільш високу позицію у рангу його переваг. Тобто це буде та

крива байдужості, стосовно якої пряма переваг виявиться дотичною, а не січною. Цю точку Парето називає *точкою дотику* (див. рис. 5.8).

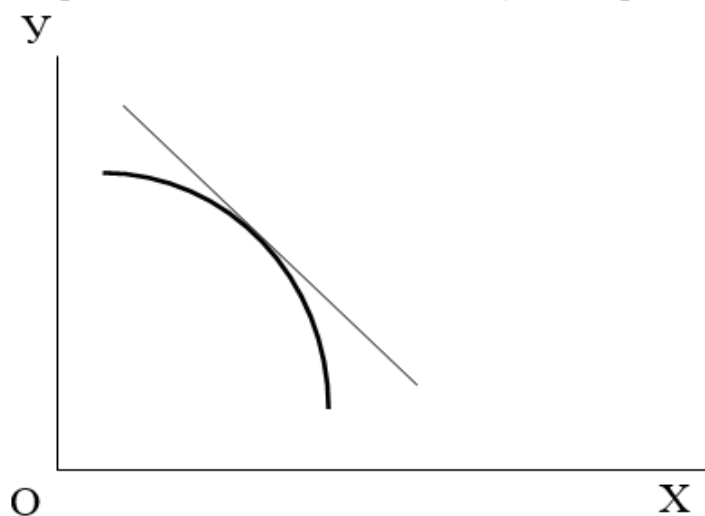

Рис. 5.8. Точка дотику

Вона відображає ту комбінацію даних двох благ, яка утворюється у результаті обміну. Разом із цим ця точка є одночасно і точкою рівноваги, тому що вона відповідає тому станові, коли економічний суб'єкт припинить пошуки більш вигідних комбінацій і задовольниться цим набором благ.

Кожна крива переваг може мати свою точку обміну або рівноваги. Очевидно, якщо припустити існування цілої системи таких кривих або прямих, отримаємо певну множину точок обміну, які відобразатимуть те, скільки товарів економічний суб'єкт обміняв би за наявності різних цін або мінових пропорцій. Якщо ці точки об'єднати, то можна отримати криву обміну. На рис. 5.9 вона зображена у вигляді кривої $C1C2$.

Така крива відображає різні комбінації двох благ, які отримує економічний суб'єкт за різних умов обміну, тобто за різних цін. Отже, крива обміну є кривою попиту і може бути виведеною із кривих байдужості, що не потребують кількісного виміру значень граничної корисності.

Таким чином, за допомогою узагальнення емпіричних фактів і застосування математичних методів дослідження Парето вдалося розробити апарат кривих байдужості, які не потребують вимірювання корисності, й, завдяки цьому, дійти висновку, що теорія корисності не є необхідною при конструюванні моделі загальної ринкової рівноваги.

«Поняття кривих байдужості та кривих переваг, – зазначає вчений, – були введени професором Ф. І. Еджворт. Він говорив про поняття корисності, яку вважав величиною відомою, і вже із неї виводив визначення цих кривих. Ми перевернули проблему. Ми показали, що, відштовхуючись від кривих

байдужості, поняття, безпосередньо даного у досвіді, можна дійти до визначення економічної рівноваги і, далі, – до відомих функцій, що відображають корисність, якщо вона існує»³⁶.

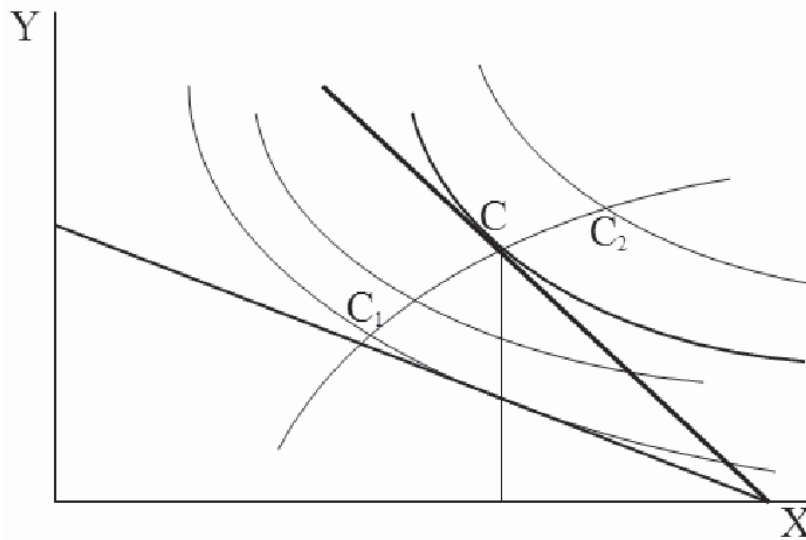

Рис. 5.9. Крива обміну

Теорія загальної ринкової рівноваги. «Уся теорія економічної рівноваги, – пише Парето, – не залежить від понять корисності, добробуту». Тому вчений намагається знайти такий критерій оптимального стану економічної системи, який би не вимагав порівнянь індивідуальних сум задоволення. Парето будує модель рівноваги, базуючись на інформації тільки про безпосередні акти вибору економічних суб'єктів.

У обміні оптимум досягається тоді, коли за певних ресурсів, за певного розподілу доходу, за певних цін і переваг споживачів спостерігається такий стан розподілу благ, коли ніхто не може покращити своє становище без одночасного погіршення становища іншого учасника обміну. З точки зору споживання цьому критерію відповідає такий стан, коли *співвідношення граничних корисностей усіх споживачів дорівнює співвідношенню цін благ*.

У виробництві його певна структура за даних ресурсів і техніки є оптимальною тоді, коли збільшення виробництва одного блага не може відбутися без одночасного зниження виробництва іншого блага. Ця оптимальна ситуація виникає тоді, коли граничні продуктивності факторів виробництва у всіх варіантах застосування рівні. Таким чином досягається *збігання оптимумів споживання і виробництва*. Отже, вибір, який суспільству необхідно здійснити для ефективного розміщення ресурсів, має відповідати умові ефективності у виробництві благ за фіксованих запасів ресурсів та умови ефективності у обміні для споживачів благ за їх фіксованих запасів.

5.5. Неокласична теорія епохи регульованої ринкової економіки

Із середини 50-х років XX ст. відбувається модернізація теоретичного і аналітичного інструментарію неокласичної теорії з метою досліджень нових макроекономічних проблем. На основі традиційної неокласичної методології починають будуватися макроекономічні моделі, націлені на пояснення змін, які відбулися в економічній системі суспільства 1950–80-х років.

НТР вимагала перебудови структури суспільного капіталу на користь ресурсозаощаджуючих технологій і виробництв. У економічній науці домінуючою стає проблематика сукупної пропозиції, а не сукупного попиту, на якому наголошували прихильники кейнсіанства. Співіснування інфляційних процесів із стагнацією виробництва і масовим безробіттям (стагфляція) поставило під сумнів обернений зв'язок між інфляцією і безробіттям, описаний А. Філіпсом.

Зростаючі соціальні видатки держави – як інструмент її регулюючого впливу на сукупний попит – суттєво стримували стимули для нагромаджень, заощаджень і запровадження нових технологій. Прискорення інтернаціоналізації виробництва, поширення міжнародних монополій становили серйозну перешкоду для ефективного функціонування національних систем державного регулювання, які, у свою чергу, дедалі більше бюрократизувалися.

Стало очевидним, що система державного впливу на економіку, заснована на кейнсіанських теоріях, потребує серйозної реконструкції. Економічна думка неокласицизму відреагувала на ці нові соціально-економічні умови розробленням нових теорій і концепцій. Спочатку починають формуватися теорії економічного зростання, в яких активно використовуються результати мікроекономічних досліджень виробничої функції (Р. Солоу, Д. Мід, Е. Фелпс). Надалі увага акцентується на проблематиці економічного циклу і механізмів регулювання циклічних коливань. Найбільш широкого визнання отримали теорії та концепції шкіл монетаризму (М. Фрідмен, П. Волкер, А. Шварц, А. Мельцер), економіки пропозиції (А. Лаффер, Г. Стайн, А. Берне, М. Уейденбаум) і теорії раціональних очікувань (Р. Лукас, Т. Сарджент, Р. Берроу, Н. Уоллес, Н. Міллер).

Рекомендації цих вчених щодо економічної політики держави в умовах постіндустріальної трансформації суспільства були використані у реформістських діях урядів Р. Рейгана і М. Тетчер, які представляли консервативні партії своїх країн, а відтак – і теорії, що лягли в основу їхньої економічної політики, стали називати *консервативними*.

З огляду на особливу популярність консервативних ідей у 70–80-ті роки ХХ ст., а також їх відносно успішну практичну апробацію зосередимо увагу на економічних поглядах саме економістів-консерваторів.

Мілтон Фрідмен (1912–2006)

Професор Чиказького університету, лауреат Нобелівської премії з економіки (1976 р.).

Основні твори – «Кількісна теорія грошей» (1956), «Капіталізм та свобода» (1962)

Методологія. Предметом економічної науки Фрідмен вважає *пояснення і прогнозування економічних явищ*, що відповідає *методології позитивізму*. Наука про економіку, на думку вченого, має бути об'єктивною і незалежною від будь-яких оціночних міркувань. *Позитивна економічна теорія* повинна «запропонувати сукупність висновків, які можуть бути використані для отримання правильних прогнозів стосовно наслідків тих чи інших змін умов. Її значення слід оцінювати за ступенем точності, масштабності та адекватності прогнозів, що пропонуються. Іншими словами, позитивна економічна теорія є або може стати об'єктивною наукою у тому сенсі, що і будь-яка природнича наука»⁴¹. Позитивна економіка як теорія, що забезпечує отримання надійного прогнозу, поєднує два елементи, – перший лише визначає метод міркувань, їх логіку, але не має змістовного навантаження, а другий дає змогу формулювати гіпотезу. Гіпотези не мають обов'язково перевірятися на достовірність, оскільки всілякі спроби доведення їх істинності емпіричним шляхом приводять до досить загальних результатів. Саме тому оцінка теорії повинна формуватися на основі критерію її корисності для побудови прогнозів. Отже, *емпіричну перевірку мають проходити лише кінцеві результати наукового аналізу й одержані на їх основі прогнози, а не вихідні гіпотези*. «Єдино можлива перевірка вірності гіпотези, – вважає Фрідмен, – це зіставлення її прогнозів з дійсністю»⁴². Відстоюючи необхідність розроблення позитивної економічної теорії, автор не відхиляє *нормативного підходу* і вважає позитивну теорію базисом, на якому надалі мають формуватися політичні рішення у сфері економіки.

Фрідмен намагається поєднати традиційний для неокласики *формально-логічний метод* наукового аналізу із розрахунками, отриманими на основі *економетричних моделей*, які дають можливість встановлення статистичних характеристик економічних залежностей.

Теорія перманентного доходу. На основі вивчення даних про сімейні бюджети Фрідмен дійшов висновку, що домашні господарства завжди намагаються підтримати обсяг споживання на незмінному рівні, незалежно від коливань поточного доходу. *Отже, індивідуальні видатки будуються на основі не поточного, а так званого перманентного доходу*, під яким розуміють оцінку індивідами величини очікуваних у майбутньому доходів від усіх видів капіталу, якими безпосередньо володіє суб'єкт. Величина перманентного доходу розраховується як середньозважена величина рівнів теперішніх доходів, і тих, що очікуються у майбутньому, а звідси частка доходу, що витрачається на споживання, вважається досить стабільною і такою, що не реагує на коливання поточного доходу. При перенесенні цієї закономірності на макрорівень економіки Фрідмен зробив такий висновок: частка доходу, що йде на споживання, значно нижча у індивідів з високим рівнем доходу. В масштабах національної економіки це зумовлює стабільність частки нагромадження у ВВП, незважаючи на довготермінове зростання реального доходу.

Кількісна теорія грошей. Викладена вище концепція перманентного доходу стала основою нового варіанту *кількісної теорії грошей*. Фрідмен зосередив увагу на розробленні теорії попиту на гроші на мікроекономічному рівні, а потім здійснив спробу надати отриманим висновкам макроекономічний характер, – проаналізувати динаміку сукупного попиту на гроші та його вплив на економіку.

У новому варіанті кількісної теорії грошей, відомому як *чиста теорія попиту на гроші*, вчений запропонував таку функцію попиту на номінальні касові залишки:

$$Md = f(r^b, r^e, P, h, Y, u),$$

де Md – плановий попит на номінальні касові залишки;

P – абсолютний рівень цін;

r^b – норма процента за облігаціями;

r^e – ринкова норма доходу за акціями;

h – частка «фізичного» компонента національного багатства;

Y – національний дохід у постійних цінах;

u – інші фактори, що впливають на попит на гроші.

Зростання рівня цін і перманентного доходу зумовлює зростання попиту на гроші. Підвищення доходності облігацій і акцій, а також прискорення інфляції знижують попит на гроші внаслідок підвищення альтернативних витрат зберігання грошових активів. Таким чином, попит на гроші постає як результат порівняння вигоди, яку економічний суб'єкт отримує від запасу грошей, і від доходу, який формують альтернативні активи.

Від традиційної кількісної теорії грошей, представлені рівнянням $MV = PQ$, ця концепція відрізняється не лише заміною поточного доходу перманентним, а ще й тим, що швидкість обігу грошей виступає не числом, а функцією. Вона із екзогенно заданого параметра постає як ендогенна величина, що визначається у процесі оптимізації структури грошового запасу.

Спільним у традиційній і новій кількісній теорії грошей є те, що швидкість їх обігу безпосередньо не залежить від маси грошей в обігу. Саме тому збільшення номінальної кількості грошей супроводжується пропорційним зростанням рівня цін, якщо значення аргументів функції швидкості обігу грошей не змінюється.

За допомогою теорії перманентного доходу Фрідмен доводить існування стабільної функції попиту на гроші, оскільки грошовий запас, яким бажають володіти економічні суб'єкти, становить стійку частку номінального ВВП. Історико-статистичний аналіз емпіричних даних динаміки грошової маси і ВВП у США за сторіччя, здійснений Фрідменом у співавторстві з А. Шварц, підтвердив гіпотезу про стабільність попиту на гроші у довготерміновому періоді.

Запропонована Фрідменом функція попиту на гроші давала можливість визначення ступеня впливу змін грошової маси на динаміку цін і відсотка. Однак для реалізації таких можливостей стало необхідним уведення до економічного аналізу фактора очікувань, а також розмежування номінальних і реальних величин.

Теорія адаптивних очікувань. Фрідмен зосереджує увагу на вивченні основних закономірностей поведінки економічних суб'єктів в умовах ризику та невизначеності та доходить висновку, що вони завжди намагаються максимізувати сукупну корисність, яка є величиною очікуваною. Люди прагнуть до оптимізації свого добробуту і прогнозують характер змін факторів, від яких і залежить їх реальне багатство. У першу чергу такі очікування стосуються динаміки цін, до яких економічні суб'єкти мають адаптуватися.

Згідно з *теорією адаптивних очікувань* господарюючі суб'єкти формують свої уявлення про очікувану інфляцію, зважаючи на попередні темпи зростання

цін, скоригованих на помилку прогнозу попереднього періоду. У формалізованому вигляді:

$$P_1^e = P_0^e + a (P_0 - P_0^e),$$

де P_1^e – очікування майбутньої інфляції, що здійснені в поточному періоді;

P_0^e – очікувані темпи зростання цін у поточному періоді;

a – коефіцієнт корекції (адаптації), що показує швидкість перегляду очікувань: $0 < a < 1$;

$P_0 - P_0^e$ – помилка прогнозу зростання цін у поточному періоді.

Модель номінального доходу. Рівноважна траєкторія руху економічної системи задається за допомогою виведених Фрідменом рівнянь, що відображають вплив грошей на процент, а вже через нього – на очікувану зміну номінального доходу і здатність економіки адаптуватися до відхилення номінального доходу від очікуваного рівня.

Якщо очікувані й дійсні значення темпів зростання номінального доходу збігаються, то ці темпи повністю вирівнюються і з темпами зростання грошей. У цій ситуації економічний розвиток визначається реальними факторами. У випадку, коли очікування економічних суб'єктів не збігаються з реальністю, дійсний і очікуваний темпи зростання номінального доходу різні, можна припустити, що зміни номінального сукупного попиту чинять вплив на реальний обсяг виробництва і зайнятість.

У короткотерміновому періоді збільшення попиту за умови, що фактичні темпи зростання цін більші за очікувані, зумовлює зниження безробіття. Це стає можливим завдяки тому, що заробітна плата встановлюється на очікуваному рівні, а більш високі, ніж передбачались, ціни на товари збільшують прибутки виробників. Реакцією бізнесу буде збільшення випуску і залучення додаткових робітників.

Однак через певний проміжок часу робітники почнуть усвідомлювати, що їхня реальна заробітна плата знизилася, і стануть вимагати її підвищення. У результаті номінальна заробітна плата зросте, але прибутки знизяться. Стимули для розширення виробництва зникнуть, його реальний обсяг повернеться до рівня, який відповідає такому стану на ринку праці, який Фрідмен називає *природною нормою безробіття*. Інфляція, що викликана зростанням попиту, збережеться, її фактичний та очікуваний рівні підвищаться.

За нового зростання попиту дія викладеного вище механізму зберігається, і врешті-решт настане такий період, коли зростання цін досягатиме таких темпів, що утримувати інфляцію на рівні, вищому за очікуваний, стане

неможливо. Таким чином, у довготерміновому періоді немає вибору між інфляцією і безробіттям, *крива Філіпса модифікується у вертикальну пряму*, що проходить через точку природного рівня безробіття. На довготермінових часових інтервалах *крива сукупної пропозиції є вертикальною лінією природного обсягу виробництва*. Абсолютний рівень цін змінюється пропорційно зростанню грошової маси (сукупного попиту). «Важлива не інфляція взагалі, а лише непередбачувана інфляція, – пише Фрідмен, – стійкого компромісу між інфляцією і безробіттям не існує, є природний рівень безробіття, що відповідає реальним факторам... Безробіття можна утримати нижче за цей рівень лише за допомогою прискореної інфляції, або вище за цей рівень – за допомогою прискореної дефляції»⁴³. Таким чином, автор ставить під сумнів одне із базових тверджень економічної політики про те, що збільшення маси грошей в обігу може підвищити рівень зайнятості.

Принципи монетарної політики. Фрідмен аналізує зв'язок між збільшенням маси грошей в обігу і динамікою ставки процента. Він стверджує, що збільшення маси грошей в обігу, як правило, відбувається у результаті операцій на відкритому ринку, коли федеральні резервні банки здійснюють купівлю державних цінних паперів у комерційних банків, тим самим збільшуючи їх резерви і створюючи можливість розширення масштабів депозитно-чекової емісії. У цьому випадку зниження процентної ставки відбувається паралельно із збільшенням банківських резервів. На цьому, однак, процес не закінчується. Він здійснюється під впливом факторів, пов'язаних із зростанням обсягів видатків і номінальних доходів, а також наступним підвищенням цін, що послаблює початкове зниження процента. Тривала кредитно-грошова експансія викликає зростання цін і одночасно сприяє формуванню інфляційних очікувань. Економічні суб'єкти, плануючи ринкові рішення, відштовхуються від свого останнього інфляційного досвіду і розраховують на чергове збільшення грошової маси і темпу інфляції. Це стимулює попит на гроші, що через певний проміжок часу призведе до зростання процентних ставок. Зрештою встановлюється така процентна ставка, яка урівноважує грошовий ринок. Із цього випливає, що у довготерміновому періоді грошова політика не впливає на ставки процента, а, отже, потрібно переглянути і цілі кредитно-грошової політики.

Фрідмен пропонує відмовитися від усіляких спроб використання кредитно-грошових важелів для впливу на реальні змінні (рівні безробіття і виробництва), а як цілі такої політики визначає контроль над номінальними змінними і – насамперед – цінами. «Головним джерелом помилок є нездатність

зрозуміти важливість грошей. Кількість грошей має винятково важливе значення для номінальних величин, для номінального доходу, для визначення рівня доходів у доларах, тобто для того, що відбувається з цінами. Вона зовсім не важлива для того, що відбувається з реальним продуктом протягом довготермінових періодів». Зважаючи на це, досягнення мети контролю над номінальними змінними Фрідмен втілює у так званому «грошовому правилі»⁴⁴, практична реалізація якого полягає у стабільному і помірному зростанні грошової маси у межах 3–5% на рік.

Артур Лаффер
(народився у 1940 р.)

Американський економіст, професор економіки.

Основні твори – «Феномен глобальної інфляції» (1975) – спільно з Д. Мейсельманом, «Економічна теорія уникнення» (1979) – разом з Дж. Сеймуром

Методологія. У методологічному сенсі теорія Лаффера є поверненням до таких базових неокласичних принципів, як *раціоналізм*, *суб'єктивізм* і необмежена *приватна ініціатива* в умовах максимальної свободи дії ринкового механізму. Вчений відмовляється від аналізу економіки на основі агрегованих, сукупних змінних і наголошує на неможливості їх практичного застосування при побудові економетричних моделей.

Критикуючи механістичність і формальність основних макроекономічних методів, вихідними пунктами економічного аналізу Лаффер вважає суб'єктивні мотиви і стимули, що визначають поведінку окремих економічних суб'єктів. «Теорія пропозиції – це, по суті, та галузь економічної теорії, яка концентрує увагу саме на особистостях і саме на приватних стимулах і мотивах. Головна ідея полягає в тому, що люди працюють не для того, щоб сплачувати податки. Працюючи, вони думають про те, що залишиться після сплати податків. Вони зберігають кошти не для того, щоб ставати банкрутами. Вони зберігають їх для того, щоб отримувати доходи від заощаджень. А це і є власне особисті та приватні мотиви, які стосуються розподілу доходу, виробництва і заощадження. Це не той чудовий підхід з точки зору сукупного попиту, який так жахливо

підвів нас у 70-ті роки»⁴⁵. На противагу теорії ефективного попиту Лаффер висуває *теорію економіки пропозиції*, що зосереджує увагу на факторах, які визначають пропозицію ресурсів, формування заощаджень та інвестицій.

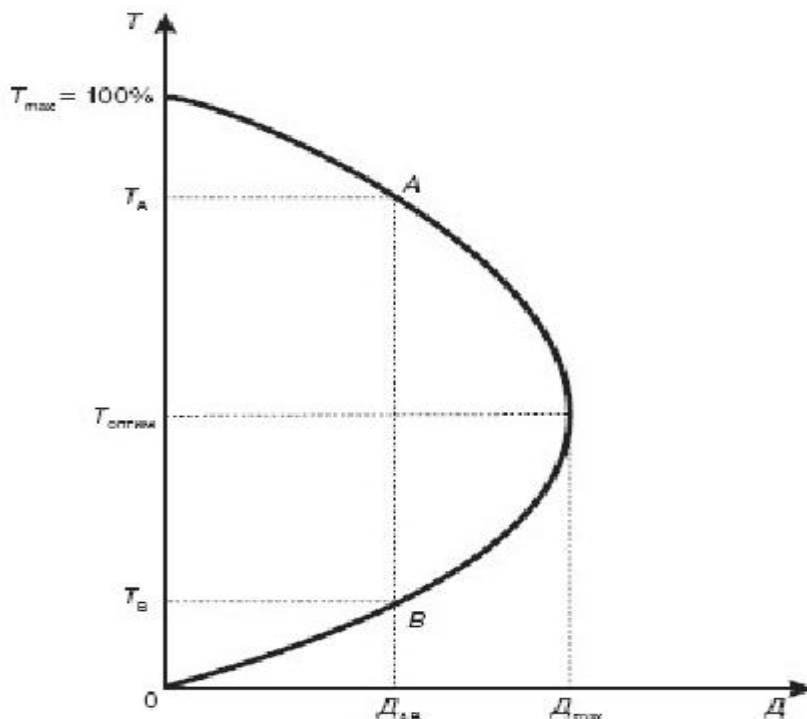

Рис. 5.10. Крива Лаффера

Зокрема, він доводить, що зростання пропозиції заощаджень автоматично знижує процентні ставки і тим самим сприяє зростанню інвестицій. Політика держави щодо податкових надходжень і видатків може суттєво впливати на інвестиційний процес, стимулюючи або стримуючи формування заощаджень. Тому, незважаючи на прихильність неокласичним принципам свободи, Лаффер досліджує проблеми місця і ролі держави в економіці й у своїх теоретичних побудовах відштовхується від факту, що «... модель пропозиції не є розпорядженням щодо елімінування держави. Вона висуває рекомендації стосовно використання держави більш сприятливим чином з метою покращення нашого становища»⁴⁶.

Ефект Лаффера. На думку Лаффера, збільшення державних видатків має наслідком зростання бюджетного дефіциту і зниження заощаджень, що гальмує зростання нагромадження і виробництва. А зниження податків — навпаки — стимулює зростання заощаджень і випуску. Дослідження Лаффером функціонального зв'язку податкових надходжень до бюджету (D) і податкових ставок на прибуток та заробітну плату (T) виявило існування певного оптимального рівня податкових ставок, за яких функція державних доходів досягає максимуму. Графічною інтерпретацією описаного ефекту є загальновідома «крива Лаффера», зображена на рис. 5.10.

Підвищення ставки податку від 0% до певного рівня $m\%$ супроводжується збільшенням податкових надходжень. Подальше ж збільшення ставки податку від $m\%$ до 100% супроводжується скороченням податкових надходжень. Ставка на рівні 100% означає, що держава намагається вилучити у економічних агентів весь одержаний ними доход. За таких умов відкрита приватна економічна діяльність втрачає сенс і припиняється.

Роберт Лукас
(народився у 1937 р.)

Професор Чиказького університету, лауреат Нобелівської премії з економіки (1995 р.).

Основні твори – «Дослідження теорії ділового циклу» (1981), «Рациональні очікування і економічна практика» (1981) – у співавторстві з Т. Сарджентом

Методологія. Роберт Лукас – як один із найбільш видатних представників теорії раціональних очікувань – ставить перед собою завдання перегляду існуючих теорій циклу і державного регулювання економіки відповідно до нових методологічних принципів, розроблених Дж. Мутом щодо раціональних очікувань суб'єктів на основі використання математичних методів дослідження і психології.

Створення нової теорії починається вченим із критичного аналізу найбільш розповсюджених концепцій економічної динаміки. «Завдання, що постає перед сучасним дослідником економічного циклу, полягає у тому, щоб вивчити уламки, визначити, що із чудового інтелектуального явища під назвою кейнсіанська революція може бути врятовано і використано, а що має бути відхилено»⁴⁷.

На відміну від кейнсіанських теорій, в основі яких лежить припущення про незмінність реакції економічних суб'єктів на аналогічні економічні ситуації, висувається теза про неоднозначність такої реакції. Підлягає критиці й монетарна концепція адаптивних очікувань – як така, що побудована на характеристиці поведінки економічних суб'єктів у минулому, і через це є малоприматною для визначення того, якою буде їхня реакція на політику уряду в майбутньому. Саме тому побудова макроекономічних моделей повинна

базуватись на економічній інформації про сучасний стан і перспективи розвитку економіки, на основі якої індивіди формують своє бачення економічної ситуації і враховують її вплив при прийнятті рішень про максимізацію своїх доходів. Модель будується за допомогою використання *теорії вірогідності, очікуваних психологічних реакцій і методів стохастичного програмування*. Важливою ознакою моделей раціональних очікувань є їх *рівноважний характер і включення теорії циклічності до теорії загальної ринкової рівноваги*.

Теорія рівноважного ділового циклу. Основу теорії рівноважного циклу становить гіпотеза про те, що *економічні коливання викликані насамперед випадковими факторами*, перш за все – непередбаченими змінами державної політики у грошовій сфері та недосконалістю інформації. Непередбачені зміни грошової маси в обігу Лукас розглядає як причину зміни цін. Якщо, наприклад, унаслідок політики збільшення кількості грошей в обігу економічні суб'єкти спочатку підвищували споживчі видатки та інвестиції, що стимулювало економіку, то надалі, упевнившись, що їхні попередні оцінки наслідків політики держави були помилковими внаслідок більш швидкого зростання цін, реакція економічних агентів суттєво змінюється. «Якщо політика збільшення грошей є перманентною, – пише Лукас, – то вона перестає виконувати своє призначення. Стимул втрачений, і він більше не чинить вплив на виробництво. Збільшення кількості грошей в обігу, що очікувалося, призводить до інфляції і більше ні до чого».

На основі аналізу статистичних даних щодо 18 країн за півтора десятиріччя Лукас показав, що навіть короткостроковий ефект, отриманий внаслідок неочікуваного підвищення сукупного попиту, зникає, якщо уряд і центральний банк постійно повторюють спроби стимулювати економічне зростання за допомогою грошових шоків. Лукас показав, що в країнах із відносно стабільними цінами заходи стимулюючої економічної політики можуть дати значний первісний ефект, на деякий час збільшуючи зайнятість і реальний випуск продукції за відносно невисокої інфляції. Навпаки, у країнах з високою і нестабільною інфляцією подібні заходи дають незначний або нульовий приріст ВВП, тож навіть початкове збільшення номінального доходу пов'язується з феноменом раціональних очікувань.

Якщо уряд і центральний банк проводять стимулюючу політику, націлену на підвищення зайнятості, то за раціональних очікувань усі економічні агенти заздалегідь знають про майбутнє зростання інфляції і наступне скорочення реальної заробітної плати. Тому робітники заздалегідь включають очікувану

інфляцію у свої вимоги про підвищення номінальної заробітної плати. У цьому випадку у фірм не зростуть прибутки, не відбудеться зростання зайнятості та випуску. Цінова інфляція, повністю врахована у вимогах про підвищення заробітної плати, «зафіксує» безробіття на його природному рівні, а інфляція зростатиме за постійного рівня безробіття. Отже, теза М. Фрідмена про існування кривої Філіпса у короткостроковому періоді підлягає серйозним сумнівам.

За довготривалої інфляції економічні агенти перестають помилятися відносно наслідків фіскальної або монетарної експансії. Вони більше цікавляться економічною інформацією, швидко розпізнають цілі та прогнозують результати дій політиків, а при розробленні своїх рішень не повторюють минулих помилок. Це означає, що адаптивна, тобто інерційна складова очікуваної інфляції поступово зменшується і з часом зникає зовсім. Одночасно посилюється раціональний компонент очікуваної інфляції, пов'язаний із змінами в макроекономічній політиці. У міру того, як економічна інформація про можливі дії уряду набуває більшої повноти й доступності, інфляційні очікування стають дедалі раціональнішими. Раціоналізація економічної поведінки людей посилюється за більшої гнучкості заробітної плати і цін, що характерно для довгострокової перспективи. Отже, у довгостроковому періоді альтернативний зв'язок між рівнями безробіття та інфляції зникає.

Поряд із державною економічною політикою дестабілізуючим фактором розвитку економіки Лукас називає обмеженість і викривленість інформації. Недостатньо виважена економічна політика держави може викликати у економічних агентів необгрунтовані й помилкові рішення, які вони закладуть у модель свого вибору. Ось чому економіка повинна регулюватися не безпосередньою політикою уряду, наслідки якої через раціональністб очікувань неможливо передбачити, а «...відкрито проголошеними і зрозумілими для всіх нормами», які неможливо змінити, керуючись короткотерміновими вигодами. Лукас вважає, що насамперед це повинно стосуватися цілі досягнення стабільності цінової ситуації. Необхідно, стверджує вчений, визначити щорічне збільшення кількості грошей в обігу і дотримуватися його, встановити конкретний рівень податків, який у середньому збалансовував би бюджет, і не змінювати цих величин. «Головне завдання валютної і фінансової політики полягає в тому, щоб забезпечити стабільні, передбачувані умови для діяльності приватного бізнесу»⁴⁹. У цьому випадку раціональна ринкова активність відновлює раніше порушену ринкову рівновагу без зовнішнього втручання.

Основні терміни і поняття

- Гранична корисність
- Попит
- Еластичність
- Рівновага споживача
- Крива байдужості
- Оптимум Парето
- Адаптивні очікування
- Раціональні очікування
- Теорія перманентного доходу
- Крива Лаффера
- Теорія рівноважного ділового циклу

Контрольні та дискусійні питання

1. Охарактеризуйте школи ранньої неокласичної теорії та зазначте причини їх виникнення.
2. У чому полягає новизна підходу А. Маршалла до аналізу функціонування ринкової економіки?
3. Визначте зміст «маржиналістської революції» ХІХ ст.
4. Які проблеми економічного аналізу вирішила математична школа? Яку роль у господарській практиці відіграли її відкриття?
5. Проведіть порівняльний аналіз кардиналістського й ординалістського підходів до аналізу граничної корисності.
6. З'ясуйте сутність теорії загальної ринкової рівноваги та прослідкуйте її еволюцію.
7. Визначте внесок М. Фрідмена у економічну теорію ХХ ст.
8. Яку роль відіграла неокласична теорія у реформуванні економіки провідних країн у другій половині ХХ ст.?

Література до теми 5

1. Злупко С. М. Історія економічної теорії. Київ: Знання, 2005. С. 393–472; 639–659.
2. Історія економічних учень: підр. у 2-х ч. / за ред. В. Д. Базилевича. Ч. 1. Київ: Знання, 2006. С. 431–536.
3. Історія економічних учень: підр. у 2-х ч. / за ред. В. Д. Базилевича. Ч. 2. Київ: Знання, 2006. С. 373–418.

4. Історія економічних учень: підр. / за ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. Київ: КНЕУ, 1999. С. 238–265; 393–398; 431–437.
5. Юхименко П. І. Леоненко П. М. Історія економічних вчень: навч. посібн. Київ: Знання-Прес, 2000. С. 137–181; 286–309.

Примітки до теми 5

1. Менгер К., Бем-Баверк Е., Визер Ф. Австрийская школа в политической экономии / предисл., коммент., сост. В. С. Автономова. Москва: Экономика, 1992. С. 42.
2. Там само. С. 101.
3. Там само. С. 127.
4. Там само. С. 419.
5. Там само. С. 421.
6. Там само. С. 301.
7. Там само. С. 279.
8. Там само. С. 280.
9. Там само. С. 293.
10. Там само. С. 284.
11. Там само. С. 329.
12. Кларк Дж. Б. Распределение богатства / пер. с англ. Москва: Гелиос АРВ, 2000. С. 33.
13. Там само. С. 35.
14. Реферат підручника А. Маршала «Принципи економічної науки». Київ: АДС «УМК Центр», 2001. С. 7.
15. Всемирная история экономической мысли: в 6-ти т. / под ред. В. Н. Черковца. Т. 3. Москва: Мысль, 1989. С. 131.
16. Маршалл А. Принципы политической экономии / пер. с англ. Т. 1. Москва: Прогресс, 1983. С. 31–32.
17. Реферат підручника А. Маршала «Принципи економічної науки». Київ: АДС «УМК Центр», 2001. С. 37.
18. Там само. С. 36.
19. Там само. С. 40.
20. Там само. С. 45.
21. Там само. С. 48.
22. Там само. С. 134.
23. Там само. С. 106.
24. Jevons, W. S. The Theory of Political Economy. London, 1924. P. 37.
25. Там само. С. 91.
26. Там само. С. 95.
27. Там само. С. 165.
28. Там само. С. 184.
29. Там само. С. 158.
30. Блюмин И. Г. Критика буржуазной политической экономии. Т. 1. Москва: Издательство АН СССР, 1962. С. 697.

31. Там само. С. 742.
32. Там само. С. 744.
33. Там само. С. 758.
34. Там само. С. 760.
35. Там само. С. 835.
36. Там само. С. 860.
37. Там само. С. 860.
38. Слуцкий Е. Е. К теории сбалансированного бюджета потребителя. *Математические методы. Народнохозяйственные модели. Теоретические вопросы потребления.* Москва, 1963. С. 241.
39. Там само. С. 256.
40. Там само. С. 258.
41. Фридмен М. Методология позитивной экономической науки. *THESIS / Фридмен М.* 1994. Т. 2. Вып.4. С. 144.
42. Там само. С. 145.
43. Фридмен М. Количественная теория денег. Москва: Эльф-Пресс, 1996. С. 148.
44. Там само. С.147.
45. The New Economics A Debate. *Economic Impact.* 1981, March. P. 32–33.
46. Supply – side Economics: A Symposium. *Economic Impac.* 1982, January. P. 53.
47. Lucas, R., Sargent, T. After Keynesian Economics, in After the Phillips Curve: The Persistence of High Inflation and High Unemployment. *Federal Reserve Bank of Boston Conference Series.* 1978. N 19. P. 66.
48. Там само. P. 73.
49. Там само. P. 87.

ТЕМА 6

КЕЙНСІАНСТВО ТА ЙОГО ЕВОЛЮЦІЯ

6.1. Історичні умови виникнення та методологічні основи кейнсiанства

6.2. Некейнсiанство

6.3. Кейнсiансько-неокласичний синтез

6.4. Посткейнсiанство

6.5. Нове кейнсiанство

6.1. Історичні умови виникнення та методологічні основи кейнсiанства

Світова економічна криза 1929–1933 рр., що охопила усі промислово розвинені країни світу, була безпрецедентною за глибиною падіння, тривалістю та масштабністю соціально-економічних наслідків. Ринковий механізм, суттєво послаблений процесами монополізації, виявився нездатним до швидкого відновлення порушеної рівноваги. Економісти-неокласики не змогли пояснити, що відбувається, та запропонувати дієві антикризові рішення щодо переламу негативних тенденцій та боротьби із масовим безробіттям. Отже, економічна криза стала кризою неокласичної теорії.

Для останньої, як відомо, характерне панування мікроекономічного підходу. У центрі економічного аналізу перебувають економічні суб'єкти, що максимізують власну вигоду і працюють в умовах досконалої конкуренції, де ефективність діяльності домогосподарства і окремих фірм ототожнюється з функціонуванням економіки загалом. Вільна конкуренція та відсутність бар'єрів для вступу контрагентів у обмінні відносини забезпечують досягнення на ринку стану рівноваги, тобто такої ситуації, коли за існуючих у кожний конкретний момент цін величина попиту на товар дорівнює величині його пропозиції, досягається оптимальний розподіл ресурсів за умов їхньої повної зайнятості.

Головною передумовою такої рівноваги стала наявність достовірної (повної) інформації, коли доступ до неї вважається вільним та однаково можливим для всіх економічних суб'єктів. Отже, на конкурентному ринку повною мірою реалізується потенціал відносин вільного обміну, а кінцева ринкова рівновага є ефективною як із індивідуально-особистої, так і з

суспільної точок зору. Втручання держави у систему ринкових відносин може призвести до порушення рівноваги, зниження економічної ефективності та нераціонального використання обмежених економічних ресурсів.

Умовою раціонального розподілу ресурсів у ринковій економіці та наявності довгострокової рівноваги, коли сукупний попит дорівнює сукупній пропозиції, була вільна, необмежена конкуренція суб'єктів господарювання. Класичний капіталізм досконалої конкуренції трансформується у капіталізм недосконалої конкуренції, якому, зокрема, притаманні:

1) посилення концентрації та централізації виробництва й капіталу, корпоратизація підприємницького сектору;

2) ускладнення структури виробництва і проблем відтворення суспільного капіталу;

3) виникнення і розвиток фінансового капіталу та фінансової олігархії;

4) функціонування недосконалих форм конкурентної боротьби і втрата ринковим механізмом деяких властивостей автоматичного саморегулювання, монополізація та олігополізація ринків;

5) політична нестабільність, повоєнний розпад та криза світової валютної системи 1920–1921 рр., світова криза надвиробництва 1929–1933 рр., тривала депресія;

6) перетворення держави в сильного активного суб'єкта національної економіки, координатора та регулятора соціально-економічних процесів.

Світова криза 1929–1933 рр. виявила ілюзорність уявлень про вільну конкуренцію і неокласичну макроекономічну модель ринкової рівноваги, різко змінила погляди багатьох вчених-економістів на причини, характер та засоби подолання макроекономічної нестабільності, що зумовило виникнення альтернативного неокласичній теорії *кейнсіанського напрямку* світової економічної думки. Його засновником є Джон Мейнард Кейнс.

Джон Мейнард Кейнс
(1883–1946)

Видатний англійський економіст, державний і політичний діяч.

Основний твір – «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» (1936)

Методологія досліджень. Внесок Кейнса в економічну науку полягає насамперед у застосуванні *макроекономічного* методу дослідження (табл. 6.1). Кейнс розглядає функціональні залежності відтворення та взаємозв'язки економічних явищ, які формулюються у вигляді узагальнених, агрегованих (усукупнених) категорій, аналізує макроекономічні показники, процеси та потоки.

З іменем Кейнса справедливо пов'язуються виділення і розвиток *макроекономіки* як невід'ємної складової частини фундаментальної економічної науки.

Таблиця 6.1

Особливості методології Дж. М. Кейнса

Об'єкт дослідження	Макроекономіка – національна економіка як цілісна система, що функціонує та розвивається за власними законами; відтворення з позицій пріоритетності сукупного попиту
Предмет дослідження	Закономірності функціонування національної економіки; природи, причини та наслідки макроекономічної нестабільності; механізми та інструменти державної антикризової політики
Методологія дослідження	Макроекономічний метод: <ul style="list-style-type: none"> • впровадження в теоретичний аналіз агрегованих (усукупнених) макроекономічних величин, дослідження макроекономічних явищ та процесів, а також каузальних (причинно-наслідкових) та функціональних залежностей; • універсалізація методу граничних величин шляхом його перенесення в площину макроекономічного аналізу
Новий категоріальний апарат	Сукупний попит, ефективний попит, споживання, заощадження, інвестиції, гранична схильність до споживання і заощадження, вимушене (циклічне) безробіття, повна зайнятість, мультиплікатор інвестицій
Економічні закони	Основний психологічний закон, психологічна схильність надання переваги ліквідності
Методологічні обмеження	Статичність аналізу, дослідження закритої економіки
Особливості нормативної теорії	Критика закону Сея; заперечення ортодоксальної класично-неокласичної тези про ефективність ринкового саморегулювання та невтручання держави в ринкову економіку; обґрунтування доцільності та необхідності регулюючих заходів держави з відновлення порушеної макрорівноваги; розроблення механізму бюджетного-податкового регулювання економіки, спрямованого на стимулювання сукупного попиту

Джерело: [4, с. 845, 853–854].

Виступивши з критикою закону Ж. Б. Сея, Кейнс відкидає догми неокласики про можливість досягнення повного і раціонального використання

ресурсів без допомоги держави, та акцентує увагу на сукупному попиті, з яким пов'язав вирішення актуальних проблем ринкової економіки. За Кейнсом, рівновага при повній зайнятості не є загальним випадком. Загальний випадок – це рівновага за наявності безробіття, а повна зайнятість – це лише особливий і не обов'язковий випадок. Щоб досягнути повної зайнятості, держава має проводити активну макроекономічну політику, використовуючи фіскальні та монетарні інструменти.

Заслугою Кейнса є ґрунтовне дослідження функціонування трьох взаємопов'язаних ринків (товарів, праці та грошей) і виявлення факторів, що перешкоджають дії стихійних ринкових сил у встановленні макроекономічної рівноваги. Кейнс наголошує на реальному існуванні: 1) негнучкості ставок заробітної плати (і, відповідно, уповільненої реакції цін на зміни попиту та пропозиції); 2) «пастки ліквідності» – особливого стану економіки в умовах глибокої депресії, коли збільшення кількості грошей в обігу не зумовлює зниження ставки процента; 3) низької еластичності обсягу інвестиційного попиту за ставкою процента. Зазначені залежності детермінують ринкову рівновагу з неповною зайнятістю ресурсів та неповним обсягом виробництва. Отже, в цьому полягає принципова відмінність кейнсіанської моделі економіки від класичної, яка відображає стан ринкової рівноваги з повною зайнятістю ресурсів та повним обсягом виробництва.

Абстрагування від сутнісних ознак капіталістичного способу виробництва допомогло Кейнсу *уникнути соціально-економічного аналізу* та акцентувати увагу на деяких загальних *функціональних* закономірностях економічної системи. Кейнс є одним із піонерів нового напрямку досліджень – державного регулювання ринкової економіки.

Кейнс використовує *агреговані* величини, які безпосередньо виражають стан та динаміку макроекономічної системи, зокрема національний дохід, споживання, заощадження й інвестиції, ефективний попит, рівень економічної активності, рівень зайнятості, мультиплікатор тощо.

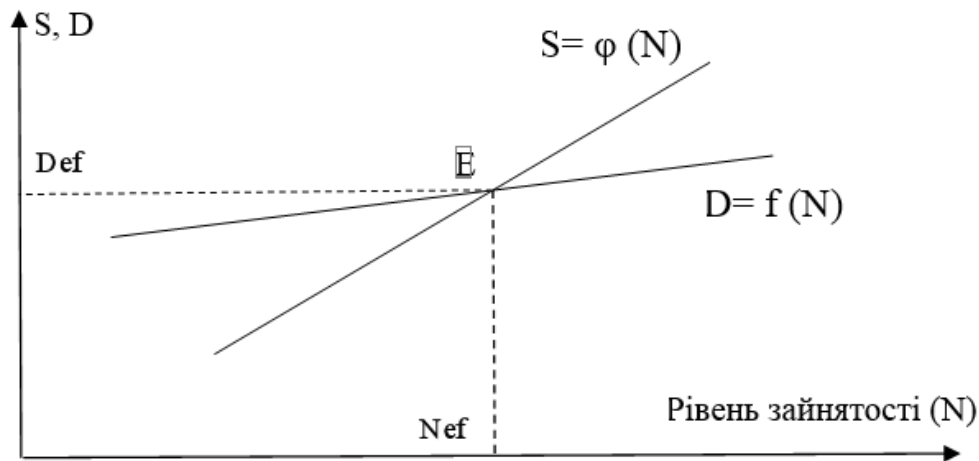
За неокласиками, ринок праці, ринок товарів і ринок грошей достатньо відособлені один від одного, тому зміни на одному з них майже не впливають на функціонування інших. Кейнс запропонував ідею тісного *взаємозв'язку* цих ринків у межах єдиного національного ринку.

Неокласики вважали, що обсяги заощаджень та обсяги інвестицій є рівними величинами (те, що зберігається, те й інвестується). За Кейнсом, заощадження здійснюються однією групою населення (споживачами), а

інвестиції – іншими людьми (виробниками), а тому рівність обсягів заощаджень та інвестицій не обов'язкова і малоімовірна.

На відміну від неокласиків, які вважали що попит і пропозиція на ринку праці регулюються ставкою реальної заробітної плати, Кейнс намагається довести, що грошова заробітна плата майже не бере участі у регулюванні ринку праці.

Теорія ефективного попиту. Відправним пунктом теоретичної системи Кейнса є *ефективний попит*, на основі якого у короткостроковому періоді виробники приймають рішення про обсяги виробництва продукції та визначають необхідну для цього кількість зайнятих. У свою чергу, на величину ефективного попиту в ринковій економіці вказує точка перетину кривих ціни попиту та ціни пропозиції (див. рис. 6.1).

S – сукупна ціна пропозиції при зайнятості N ; $S = \varphi(N)$ – функція сукупної пропозиції; D – ціна попиту, тобто дохід, одержаний підприємцями при зайнятості N ; $D = f(N)$ – функція сукупного попиту; E – точка макроекономічної рівноваги, якій відповідає ефективний попит; D_{ef} – ефективний попит, що забезпечує макроекономічну рівновагу ($D=S$) за відповідного рівня зайнятості; N_{ef} – зайнятість за умов ефективного попиту.

Рис. 6.1. Ефективний попит та його взаємозв'язок із рівнем зайнятості

За Кейнсом, *ціна пропозиції* – це очікувана виручка від реалізації продукції, достатня для того, щоб спонукати підприємців виробляти цей продукт та пропонувати його для продажу. Тоді як *ціна попиту* – це реально очікувана виручка від реалізації товару.

Виступивши з критикою закону Ж. Б. Сея, за яким пропозиція автоматично породжує попит, Кейнс першочергову увагу приділив компонентам ефективного попиту – споживанню й заощадженням (інвестиціям), а також факторам, які визначають кількісну динаміку цих компонентів. Саме недостатній ефективний попит, за Кейнсом, лежить в основі

кризових явищ – безробіття, недозавантаження виробничих потужностей, низьких темпів зростання обсягів виробництва, економічних криз тощо.

Повна зайнятість ресурсів і ефективний попит, який її зумовлює, можливі лише тоді, коли два домінуючих компоненти попиту – споживання й інвестиції – перебувають у певному співвідношенні й досягають необхідного рівня. Частина національного доходу, що спрямовується на особисте споживання, зменшується відповідно до *основного психологічного закону*, за яким люди схильні, як правило, збільшувати свої споживчі видатки зі зростанням доходу, але не тією самою мірою, якою зростає дохід. Унаслідок цього збільшується частина національного доходу, яка йде на заощадження, що призводить до зменшення обсягу попиту на споживчі товари.

Недостатнє зростання особистого споживання слід компенсувати за рахунок збільшення інвестицій, тобто виробничого споживання. Розширення попиту на ринку засобів виробництва визначається динамікою двох факторів: граничної ефективності капіталу (норми прибутку) і норми процента. Зменшення норми процента й підвищення граничної ефективності капіталу збільшують національний дохід, а отже – й зайнятість. Кейнс не приховував, що таких результатів можна досягти шляхом зниження заробітної плати. Він обґрунтував позитивний вплив такого зниження на активізацію економіки (номінальна заробітна плата може зростати, тоді як реальна залишається сталою або зменшується).

Державне регулювання, за Кейнсом, має проявлятися в заморожуванні заробітної плати, оскільки її зростання лише збільшує заощадження, не сприяючи зростанню споживання.

Теорія зайнятості. Неокласичну рівновагу повної зайнятості й одночасно рівновагу часткової зайнятості, що, на думку Кейнса, визначає попит на працю за існуючої реальної заробітної плати, графічно зображено на рис. 6.2.

Відрізок N_1N_2 дорівнює величині «недобровільного», вимушеного безробіття за існуючої величини реальної заробітної плати. Вимушене безробіття зумовлене циклічним спадом економіки.

Неокласики вважали: що нижча реальна заробітна плата, на яку погоджуються наймані працівники, то вищий рівень зайнятості в економіці, і навпаки. Отже, рівень зайнятості залежить від самих працівників і їхня згода працювати за нижчу заробітну плату збільшує рівень зайнятості. Кейнс навпаки вважав, що обсяг і динаміка зайнятості визначаються не поведінкою працівників, а динамікою ефективного попиту, тобто очікуваних видатків на споживання та інвестиції. У масштабі національної економіки зниження

заробітної плати призведе до зменшення обсягів споживчого попиту, що, в свою чергу, зумовить скорочення обсягів виробництва й інвестицій (оскільки неможливо продати навіть наявну продукцію) та подальше зменшення сукупного попиту внаслідок зменшення заробітної плати і зростання безробіття. Таким чином досягається загальна ринкова рівновага, але за неповної зайнятості ресурсів та обсягу виробництва, що є меншим за потенційно можливий.

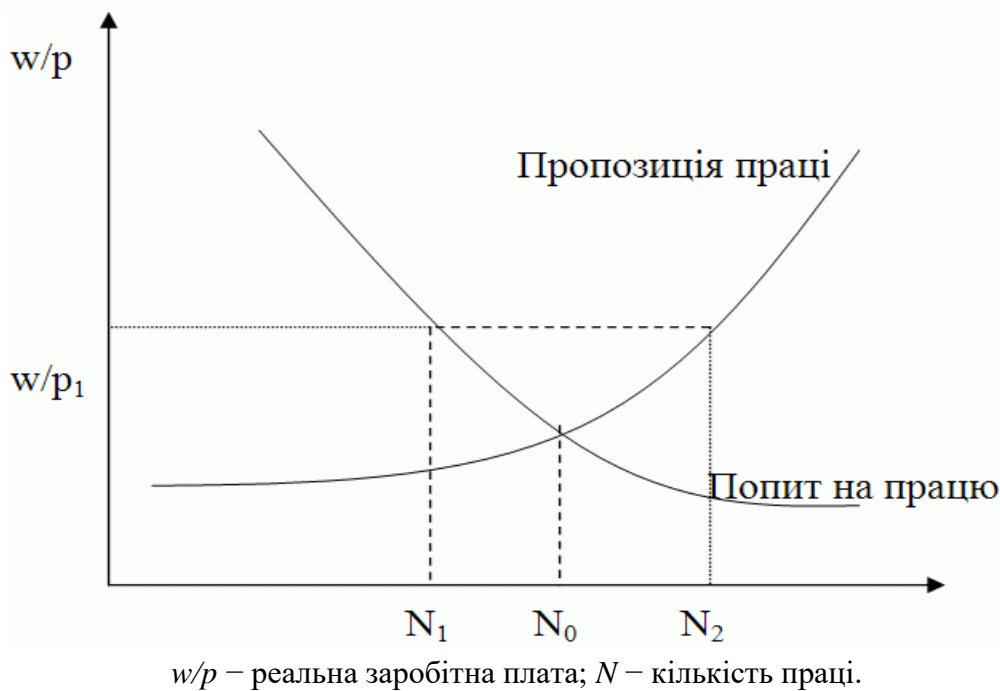

Рис. 6.2. Класична модель рівноваги на ринку праці

Модель мультиплікатора інвестицій. Дж. М. Кейнс відштовхувався від припущення про те, що загальна кількість вироблених суспільством товарів і послуг визначається сукупними видатками (сукупним попитом), оскільки підприємці розпочинатимуть виробничий процес, лише очікуючи попит на свій товар і реальний прибуток від його реалізації. Тобто у взамовідносинах «споживання ↔ виробництво» у короткостроковому періоді первинним є саме споживання. Із цієї залежності було зроблено фундаментальний висновок: зміна рівня величини національного продукту зумовлюється односпрямованою зміною сукупного попиту.

Рівень же сукупного попиту безпосередньо залежить від інвестицій, які є його компонентом. Зміна в розмірах інвестиційних витрат активізує такі взаємопов'язані економічні процеси (рис. 6.3).

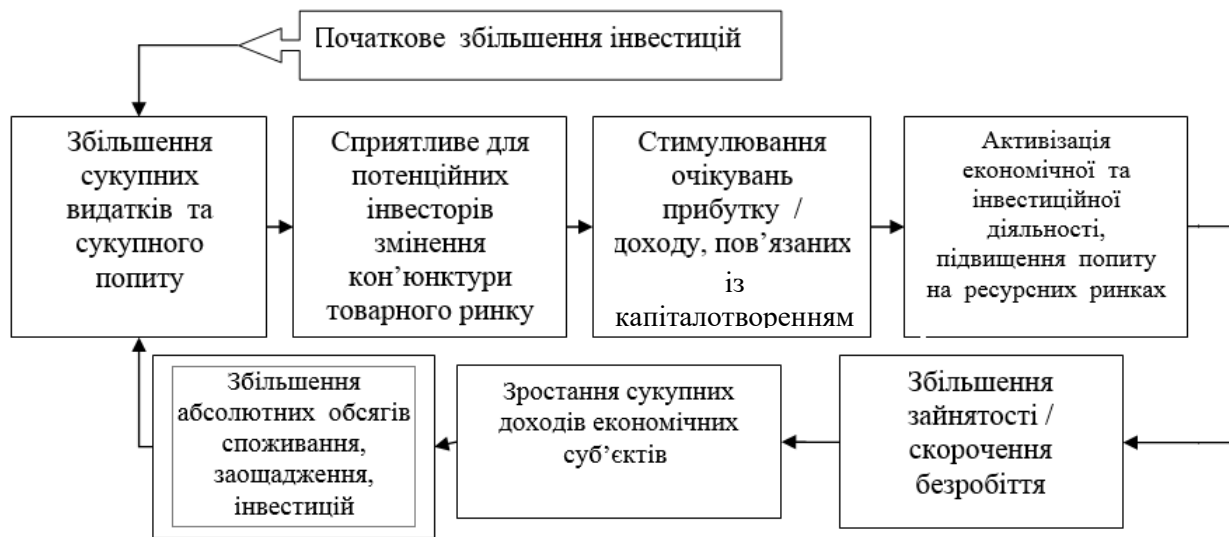

Рис. 6.3. Економічні наслідки коливання інвестиційної активності (за Дж. М. Кейнсом)

Збільшення або зменшення інвестиційних та (або) державних витратків приводить у дію так званий *мультиплікаційний* (від англ. multiply – збільшувати, помножувати) процес. Наприклад, державні інвестиції у будівництво соціального житла на практиці означатимуть залучення найманих працівників, а також закупівлю сировини, матеріалів та інших ресурсів. Власники ресурсів, реалізуючи їх державі, отримують відповідні доходи, які витратять у першу чергу на споживчі товари. Виробники останніх відчують підвищення попиту на свою продукцію, що підштовхне їх до розширення випуску та додаткового інвестування. Унаслідок збільшення виробниками продажу ресурсів у їх власників з'являться додаткові доходи, що викличе збільшення споживчого та інвестиційного попиту, а це, у свою чергу, стимулюватиме зростання обсягів виробництва споживчих та інвестиційних товарів.

У результаті розгортання мультиплікаційного процесу ВВП зростає на величину, значно більшу порівняно з обсягом первинних інвестицій. Отже, держава, вклавши певний обсяг інвестицій у будівництво соціального житла, викликає пожвавлення інвестиційної активності у приватному секторі економіки і багатократне зростання доходів.

Найпростіша модель мультиплікатора інвестицій формально може бути записана таким чином:

$$M_1 = \frac{\Delta Y}{\Delta I},$$

де: ΔY – зміна ВВП;

M_1 – мультиплікатор інвестицій;

ΔI – зміна інвестицій.

Мультиплікатор інвестицій можна визначити як множник (коефіцієнт), що відображає пряму залежність між приростом інвестицій та приростом ВВП. Шляхом певних математичних операцій, що відображають багаторазову генерацію вторинних видатків та їх розподіл між споживанням та заощадженням, можна довести, що величина мультиплікатора інвестицій залежить від граничної схильності до споживання:

$$M_1 = \frac{1}{\left(1 - \frac{\Delta C}{\Delta Y}\right)} = \frac{1}{(1 - MPC)} = \frac{1}{MPS} ,$$

де: ΔC – зміна споживчих видатків;

MPC – гранична схильність до споживання;

MPS – гранична схильність до заощадження.

Тобто, що більша частина додатково отриманого доходу споживається, то більшими будуть мультиплікатор інвестицій, рівень зайнятості та приріст ВВП, викликаний зростанням первинних інвестицій.

Обсяг інвестицій є головним фактором ефективного попиту, але їх збільшення зіштовхується із проблемою трансформації заощаджень у реальні інвестиції. У неокласичній макроекономічній моделі трансформація заощаджень у інвестиції відбувається автоматично завдяки стихійним коливанням норми процента.

Кейнс вважав, що на інвестиційну активність підприємців впливають насамперед *гранична продуктивність капіталу і норма процента*. Якщо очікувана гранична продуктивність капіталу нижча за норму процента або дорівнює їй, то інвестування для підприємця є неефективним. Що більший наявний розрив між нормою процента й очікуваною граничною продуктивністю капіталу, то активнішим буде процес інвестування, і навпаки.

Норма процента, за Кейнсом, – це ціна, яку виплачують за відмову від ліквідності. Відмова від ліквідності розцінюється як жертва, що має бути компенсована доходом в іншій формі. Такою формою компенсації на ринку виступає норма процента, яка сплачується власнику грошових засобів. Величина норми процента залежить не тільки від схильності надавати перевагу ліквідності, а й від кількості грошей в обігу. Коли остання зростає, пропозиція в ліквідній формі збільшується, а купівельна спроможність грошей знижується, що перетворює процес зберігання заощаджень у грошовій формі на збитковий. У результаті норма процента знижується, а інвестування в реальний сектор економіки посилюється.

Також слід зазначити, що еластичність функцій інвестування та споживання перебуває в оберненій залежності від еластичності функції переваги ліквідності: що більшу частину своїх заощаджень люди акумулюють у вигляді готівки (найбільш ліквідній формі), то меншу частину отриманого доходу вони споживають чи інвестують. Кейнс обґрунтовує необхідність державного регулювання обсягу поточних інвестицій, пропонує відповідні форми та інструменти грошово-кредитної та фіскальної політики, надаючи перевагу останній.

Для збільшення обсягів інвестицій необхідно, по-перше, знизити норму позичкового процента, по-друге, збільшити державні видатки; по-третє, підняти рівень ефективності інвестицій.

У сучасній економічній теорії і в практиці державного регулювання економіки кейнсіанський напрям зберігає неабиякий вплив, а більшість теоретичних положень Кейнса були сприйняті численними послідовниками, але зазнали певних змін. Етапи еволюції кейнсіанського напрямку економічної думки схематично представлено в табл. 6.2.

Таблиця 6.2

Еволюція кейнсіанства та знані представники його течій

Період	Особливості етапу	Основні течії	Представники
50–70 роки XX ст.	Перетворення ортодоксального кейнсіанства у провідний напрям світової економічної науки та домінуючу теоретичну основу державного регулювання ринкової економіки	Неокейнсіанство:	
		Теорії економічного зростання	О. Домар Р. Харрод
		Кейнсіансько-неокласичний синтез	Дж. Хікс Е. Хансен П. Сем'юельсон Д. Патінкін Я. Тінберген
60–70-ті роки XX ст.		Посткейнсіанство:	Дж. Робінсон П. Сраффа Н. Калдор М. Калецький Я. Крегель
		Англійська течія кейнсіанства	
		Американська течія кейнсіанства	А. Лейонхуфвуд Х. Мінскі С. Вайнтрауб А. Оукен А. Філліпс

Період	Особливості етапу	Основні течії	Представники
80-ті роки XX ст. – сучасність	Втрата теоретичного лідерства, перехід в опозицію до неокласики, диференціація течій, перенесення аналізу на рівень глобальної економіки, доповнення концепції мультиплікатора сукупних витрат мультиплікатором зовнішньої торгівлі	Монетарне посткейнсіанство	П. Девідсон Х. Мінські С. Вайнтрауб А. Ейхнер
		Калецькіанське посткейнсіанство	М. Соєр К. Коулінг П. Рейнольдс Дж. Стейндл
		Неорікардіанське посткейнсіанство	П. Гареньяні Л. Пасинетті А. Бхадурі К. Бхаравадж
		Нове кейнсіанство	Дж. Акерлоф Дж. Стігліц Б. Грінвальд Дж. Єллен Е. Фелпс П. Кругман

Джерело: розроблено авторами із використанням [4].

6.2. Неокейнсіанство

Для післявоєнного періоду розвитку ринкової економіки розвинених країн було характерним нерівномірне економічне піднесення, що супроводжувалося інфляцією. До того ж його темпи поступалися темпам зростання економіки СРСР. Головну проблему в таких умовах становив не стільки ефективний попит сам по собі, скільки нагромадження ресурсів для капітальних вкладень (заощадження).

Ці особливості зумовили створення послідовниками Кейнса більш загальної теорії, покликаної обґрунтувати форми економічного регулювання економіки в різноманітних кон'юнктурних умовах – як спаду, так і зростання, та пояснювати стійкі темпи економічного зростання, нагромадження ресурсів, інфляційні буми. Так виникає неокейнсіанська теорія економічної динаміки і зростання.

Головні представники неокейнсіанства: *Джон Хікс* (1904–1989), основна робота – «Цінність і капітал» (1939); *Елвін Хансен* (1888–1975), основна робота

– «Економічні цикли та національний дохід» (1958); *Рой Харрод* (1900–1978), основна робота – «До теорії економічної динаміки» (1948); *Овсій Домар* (1914–1997), основна робота – «Нарис до теорії економічного зростання» (1957).

Основні теоретичні здобутки неокейнсіанців

1. Розкриття багатокритеріальної цільової функції економічної політики, її внутрішніх суперечностей та взаємозв'язків між окремими субцілями, зокрема, дослідження проблеми вибору між рівнем зайнятості й темпом інфляції (А. Філіпс) та виявлення емпіричного зв'язку між реальним ВВП та величиною циклічного безробіття (А. Оукен).

2. Розроблення теорії економічного (ділового) циклу і економічного зростання (Р. Харрод, О. Домар), започаткування економетрики, макроекономічного моделювання та статистичного факторного аналізу чинників економічних коливань (Я. Тінберген – перший лауреат Нобелівської премії з економіки (1969 р.); визначення та обґрунтування таких базових універсальних принципів функціонування та розвитку економічних систем, як ефективність, справедливість та стабільність (П. Сем'юельсон).

3. Доповнення концепції мультиплікатора принципом акселерації, який характеризує зв'язок між зміною обсягів ВВП і похідною зміною обсягів інвестицій. Акселератор (від лат. *accelero* – прискорюю) – це числовий множник, який показує, у скільки разів мають збільшуватися (зменшуватися) обсяги інвестицій за зростання (зниження) ВВП на одиницю, тобто

$$A = \frac{\Delta I}{\Delta Y},$$

де: A – акселератор;

ΔI – зміна обсягів інвестицій;

ΔY – зміна ВВП.

У періоди економічного буму механізм акселерації призводить до «перегріву» економіки». Під час спаду – навпаки – економіка надмірно «охолоджується».

4. На основі концепції акселератора неокейнсіанці виділили два види інвестицій: похідні (стимульовані, індуковані) та автономні. Зміна *похідних* (стимульованих) інвестицій зумовлена внутрішніми (ендогенними) чинниками: зміною обсягів ВВП та споживчого попиту. Динаміку *автономних* інвестицій визначають зовнішні (екзогенні) чинники: технічний прогрес, збільшення населення, політика держави.

5. Серед *методів впливу держави* на ринкову економіку неокейнсіанці виділяють: державний бюджет як «вбудований стабілізатор», покликаний

автоматично реагувати на циклічні коливання (до вбудованих стабілізаторів відносяться: податок з доходів фізичних осіб, виплати на соціальне страхування, допомога безробітним), та «метод компенсаційних контрзаходів», спрямований на регулювання обсягів приватних інвестицій і маневрування державними видатками. Так, у період піднесення податкові ставки мають підвищуватися, а державні видатки, насамперед спрямовані на соціальний захист населення, – зменшуватися. У період спаду – навпаки.

Неокейнсіанські теорії економічного зростання. В теорії економічного зростання Домара розкрито двоїсту роль інвестицій у розширенні сукупного попиту і збільшенні виробничих потужностей (сукупної пропозиції). Теорія була розроблена в передвоєнний період американським економістом польського походження Овсієм Домаром для визначення умов макроекономічної рівноваги в динамічній економіці.

Як відомо, умовою макроекономічної рівноваги є рівність сукупного попиту і сукупної пропозиції. Для збереження рівноваги в динамічній економіці необхідно, щоб сукупний попит (AD) і сукупна пропозиція (AS) зростали в однаковій пропорції. Але, оскільки інвестиції одночасно створюють як нові доходи, так і нові виробничі потужності, то необхідно визначити такий обсяг інвестицій і темп їхнього зростання, щоб зростання доходу точно відповідало зростанню виробничих потужностей, які зумовлюють величину сукупної пропозиції. Для цього будується система трьох рівнянь: пропозиції, попиту, рівноваги попиту й пропозиції.

Рівняння пропозиції показує величину приросту виробничих потужностей за рахунок додаткового інвестування, а саме:

$$\Delta AS = I \times \delta,$$

де: ΔAS – приріст обсягів виробництва;

I – чисті інвестиції;

δ – гранична продуктивність інвестицій, що показує величину нового продукту, створеного однією додатковою одиницею капіталу.

Рівняння попиту виражає величину приросту доходу, обумовленого мультиплікаційним впливом додаткових інвестицій.

$$\Delta Y = \Delta I \times \frac{1}{MPS},$$

де: ΔY – приріст доходу;

ΔI – приріст інвестицій;

MPS – гранична схильність до заощаджень.

Рівняння рівноваги попиту і пропозиції демонструє основну умову динамічної рівноваги – рівність між приростом доходу і приростом виробничих потужностей, а саме:

$$\Delta I \times \frac{1}{MPS} = I \times \delta.$$

Розв'язавши це рівняння, одержуємо темп зростання інвестицій, що забезпечить повне використання виробничих потужностей за умов повної зайнятості, тобто

$$\frac{\Delta I}{I} = MPS \times \delta.$$

У теорії економічного зростання **Харрода** визначається темп збалансованого підвищення доходу, викликаного стимульованими інвестиціями, за умов збереження рівності між сукупним попитом і сукупною пропозицією.

Для кращого розуміння теорії варто чітко усвідомити різницю між автономними і стимульованими інвестиціями. Автономні інвестиції здійснюються незалежно від рівня національного доходу. Їх динаміку визначають зовнішні (екзогенні) чинники – поява технічних нововведень, демографічні зрушення, відкриття нових родовищ корисних копалин, зміна споживчих смаків тощо. Зазначені чинники стимулюють підприємців починати виробництво нових видів продукції або продовжувати виробництво узвичаєних новим, більш ефективним способом.

Стимульовані інвестиції здійснюються під безпосереднім впливом національного доходу. Зміни стимульованих інвестицій зумовлені внутрішніми (ендогенними) факторами: збільшенням (зменшенням) обсягу національного доходу, змінами споживчого попиту. Саме стимульовані, а не автономні, інвестиції є головним «фігурантом» теорії Харрода та моделі Харрода – Домара.

З одного боку, безпосередній приріст чистих інвестицій визначається як приріст доходу, помножений на коефіцієнт капіталомісткості, тобто

$$\Delta I = \Delta Y \times k,$$

де: ΔI – приріст інвестицій;

ΔY – приріст доходу;

k – коефіцієнт капіталомісткості, який показує, на скільки одиниць збільшується капітал у разі зростання продукту, виробленого з використанням цього капіталу, на одиницю.

З іншого боку, оскільки джерелом чистих інвестицій є заощадження, залежні від доходу (ВВП) і норми заощадження, то має виконуватися умова:

$$\Delta I = S = s \times Y,$$

де: S – заощадження;

s – частка заощаджень у національному доході (середня схильність до заощаджень).

Звідси слідує, що

$$\Delta Y \times k = s \times Y \Rightarrow \frac{\Delta Y}{Y} = \frac{s}{k}.$$

Вираз $\Delta Y/Y$ у правій частині останнього рівняння відображає фактичний темп економічного зростання (G), прямо пропорційний нормі заощадження та зворотно залежний від капіталомісткості ВВП.

На думку Харрода, стимульовані інвестиції можуть забезпечувати різні темпи економічного зростання, в тому числі гарантований і природний.

Гарантований темп зростання доходу (G_w) зумовлений наявними в економіці заощадженнями та коефіцієнтом капіталомісткості, який підприємці вважають нормальним і тому прагнуть утримувати його на досягнутому рівні. Величина коефіцієнта капіталомісткості визначається попереднім досвідом: якщо минулі прогнози підприємців стосовно попиту виявилися правильними і при цьому досягалася рівновага між попитом і пропозицією, то і в поточному періоді підприємці так само прагнутимуть збільшувати обсяги виробництва й відповідні обсяги інвестицій.

За умов гарантованого темпу зростання інвестиції поглинають усі заощадження, вся вироблена продукція реалізується, підприємці отримують відповідні плановані прибутки, але залишається певний рівень вимушеного безробіття.

Природний темп зростання (G_n) є максимально можливим темпом зростання за умов використання технічних знань і повної зайнятості трудових ресурсів. Для підтримки природного темпу необхідно, щоб капітал зростав темпами, які відповідають темпам змінам продуктивності праці та величини трудових ресурсів. Тільки в цьому випадку обсяг капіталу буде достатнім для забезпечення повної зайнятості трудових ресурсів.

$$G_n = n + g,$$

де: n – темп зростання пропозиції трудових ресурсів;

g – темп зростання продуктивності праці.

Аналіз співвідношень зазначених темпів зростання свідчить про відсутність безперервного стійкого розвитку економіки.

Якщо гарантований темп зростання нижчий від фактичного ($G_w < G$), то обсяг заощаджень є меншим, ніж обсяг необхідних інвестицій. В економіці виникає недовиробництво, і частина попиту починає задовольнятися за рахунок товарно-матеріальних запасів. Оскільки коефіцієнт капіталомісткості, бажаний для підприємців, знижується, вони збільшують інвестиції в товарно-матеріальні запаси і нове обладнання, тим самим сприяючи економічному піднесенню.

Якщо гарантований темп зростання вищий від фактичного ($G_w > G$), то, з огляду на розглянуті вище міркування, фактичний коефіцієнт капіталомісткості буде більшим від необхідного ($c > c_r$), а заощадження перевищать інвестиції. В економіці виникає перевиробництво як наслідок недостатності сукупного попиту, що призведе до безробіття й недовикористання виробничих потужностей. Підприємці в таких умовах вважатимуть товарно-матеріальні запаси надмірними і будуть зменшувати обсяги інвестицій, що призведе до економічного спаду.

Таким чином, відхилення фактичного темпу зростання від гарантованого свідчить про короткострокові циклічні коливання.

Якщо гарантований темп зростання вищий від природного ($G_w > G_n$), то частина заощаджень не може трансформуватися в інвестиції. Виробники розчаровуються у своїх очікуваннях, знижують обсяги випуску продукції та інвестицій, що каталізує економічний спад.

Якщо гарантований темп зростання нижчий від природного ($G_w < G_n$), то надлишок виробничих ресурсів може дати поштовх економічному піднесенню.

Отже, невідповідність гарантованого і природного темпів зростання економіки свідчить про коливання довгострокового характеру.

Таким чином, для стійкої рівноваги в економіці необхідно досягти рівності гарантованого і природного темпів зростання:

$$G_w = G_n = G.$$

Оскільки інвестиції пов'язані з невизначеністю, не завжди дорівнюють заощадженням і не відповідають вимогам природного темпу зростання, то динамічна рівновага в теорії Харрода дуже хитка і потребує державного регулювання інвестиційних процесів шляхом зміни процентних ставок. Модель, що визначає темп збалансованого зростання доходу, викликаного стимульованими інвестиціями, має вигляд:

$$G_w \cdot C_r = s - d = G_n \cdot C_r,$$

де: d – величина розширення попиту на заощадження внаслідок зниження процентної ставки.

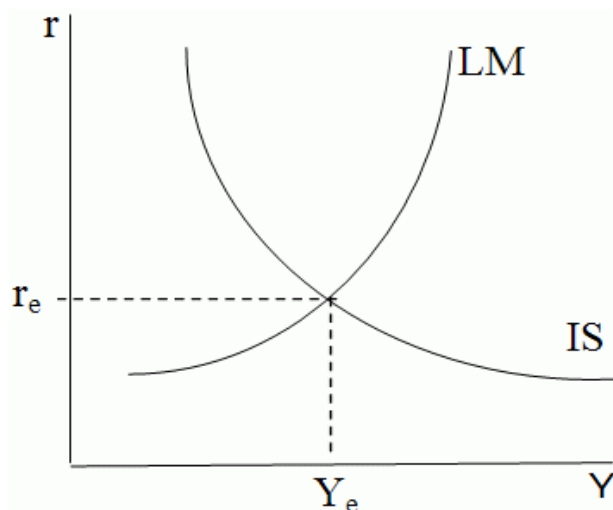
6.3. Кейнсіансько-неокласичний синтез

Уже з початку 1940-х років здійснюються спроби поєднання базових постулатів неокласики та кейнсіанства. Цей процес обумовлений низкою причин. Основні з них: *економічні* – підрив віри у здатність вільної ринкової економіки автоматично підтримувати повну зайнятість і стабільність цін, засвідчена практична ефективність кейнсіанських інструментів економічної політики; *соціальні* – досягнення певного соціального консенсусу представників приватного капіталу, середніх верств та значної частини робітничого класу; *політичні* – помітне тяжіння політичних еліт до реформізму та активізму; *ідеологічні* – вплив досвіду народногосподарського планування та соціальної політики в соціалістичних країнах та ін.

У працях *Пола Сем'юельсона* (1915–2009), *Джона Хікса* (1904–1989), *Елвіна Хансена* (1888–1975) зазначене поєднання набуває ознак синтезу. Його характерні риси: 1) макроекономічні поведінкові функції виводяться із неокласичного постулату максимізації корисності окремими індивідами і є певною сумою індивідуальних функцій; 2) відмова від кейнсіанського припущення про негнучкість цін, наголос на їх цілковитій гнучкості, що пов'язано із використанням у дослідженнях так званого ефекту Пігу, або ефекту реальних касових залишків; 3) прийняття припущення про нейтральність грошей і зосередження уваги на рівновазі економіки в умовах повної зайнятості; 4) використання ідей Вальраса про єдність ринків грошей, облігацій, товарів і робочої сили у дослідженнях ринкової рівноваги за умов повної зайнятості ресурсів; 5) розгляд кейнсіанського парадоксу – «рівноваги в умовах неповної зайнятості» – як часткового випадку економічної динаміки, визнання пріоритетної ролі факторів попиту для забезпечення економічного зростання виключно у короткому періоді.

Головна ідея Дж. Хікса та Е. Хансена полягає в тому, що грошовий ринок впливає на ринок товарів через зміну норми процента, а товарний ринок впливає на ринок грошей через зміну обсягів видатків. За допомогою маніпулювання державними видатками і нормою процента держава може впливати на рівень зайнятості та обсяги виробництва.

Модель Хікса – Хансена IS – LM відображає рівноважний стан товарного ринку і ринку грошей у короткому періоді (рис. 6.5).

r – норма процента, Y – національний дохід, IS – крива «інвестиції (investment) – заощадження (saving)», LM – крива «ліквідність (liquidity) – гроші (money)».

Рис. 6.5. Рівновага товарного та грошового ринків у моделі IS та LM

У точці перетину кривих IS і LM фактичні видатки дорівнюють планованим (рівновага товарного ринку), а попит на гроші дорівнює їх пропозиції (рівновага грошового ринку).

Взаємозв'язок між національним доходом та нормою процента залежить від реальних та грошових факторів. До першої групи факторів відносяться ті, що впливають на рівень інвестицій, споживання та заощаджень: гранична продуктивність капіталу, схильність до заощаджень, мультиплікатор інвестицій тощо. До другої групи факторів – ті, що визначають норму процента та її співвідношення з доходом: перевага ліквідності (попит на гроші) та пропозиція грошей.

З метою забезпечення повної зайнятості та збільшення національного доходу держава може впливати на точку перетину IS та LM . Залежно від конкретної макроекономічної ситуації рівновага товарного ринку та ринку грошей може змінюватися у бік зростання доходу або шляхом зміщення кривої LM вправо і вниз за рахунок збільшення пропозиції грошей, або шляхом зміщення кривої IS вправо і вгору за рахунок збільшення державних видатків, покращення організації виробництва, технологічних змін та зростання мультиплікатора інвестицій.

Отже, на зростання національного доходу в економіці можуть впливати як бюджетно-податкова, так і грошово-кредитна політика. Остання більш ефективна тоді, коли інвестиційна та споживча функції еластичні за ставкою процента, а бюджетно-податкова, – коли інвестиції та споживчі видатки малочутливі до змін процента.

Пол Ентоні Сем'юельсон
(1915–2009)

Американський економіст, професор
Массачусетського технологічного інституту,
лауреат Нобелівської премії
з економіки (1970 р.).

Основні твори – «Чиста теорія державних
видатків» (1954); «Міжнародна торгівля та
вирівнювання цін факторів виробництва»
(1948); підручник «**Основи економічного
аналізу**» (перше видання – 1947 р., вісімнадцяте
– 2004 р.); «Взаємодія мультиплікатора та
акселератора» (1939)

Слід відзначити, що синтез із неокласикою надав кейнсіанству «другого дихання». Особливу роль у його розповсюдженні та популяризації після Другої світової війни відіграв П. Сем'юельсон. У своєму підручнику «Основи економічного аналізу» (1947) він доступно, у дещо спрощеній порівняно із оригіналом формі, виклав і пояснив широкій громадськості основні ідеї Кейнса та їх значення для науки та практики державного регулювання. Без його винаходу – «45-градусного Кейнсіанського хреста», що відображає визначення рівноважного національного доходу, неможливо уявити будь-який сучасний підручник з макроекономіки.

6.4. Посткейнсіанство

Посткейнсіанська економічна теорія зароджується в 70-х роках ХХ ст. у період кризи державного регулювання економіки, що не відповідало новим суспільним реаліям. Структурна криза, стагфляція – поєднання високої інфляції, безробіття зі спадом виробництва, становлення і розвиток автоматизованого технологічного способу виробництва, розвиток та розповсюдження нових форм усупільнення капіталу та організації бізнесу, зростання інтернаціоналізації господарських зв'язків та експансія транснаціональних корпорацій вимагали пошуку нових форм та інструментів державного втручання в економіку. Адаптація кейнсіанської теорії до нових умов розвитку світової економіки – головне завдання посткейнсіанства.

У структурі посткейнсіанства розрізняють дві основні течії: англійську й американську. *Англійську* представляють *Дж. Робінсон, П. Сраффа,*

Н. Калдор, М. Калецький; американську – С. Вайнтрауб, А. Ейхнер, Х. Мінскі, П. Девідсон.

Відмінні риси посткейнсіанства – гостра критика основних положень неокласичної школи, насамперед теорії граничної продуктивності й теорії граничної корисності; відродження традицій класичної школи політичної економії; дослідження не тільки традиційних економічних, а й деяких соціальних проблем (розподіл доходів, роль професійних спілок тощо).

Центральне місце в посткейнсіанстві посідають проблеми зростання й розподілу національного доходу. Посткейнсіанці стверджують, що темпи зростання виробництва залежать від розподілу національного доходу, а обсяг і приріст національного доходу – від обсягу заощаджень, який, у свою чергу, формується із суми заощаджень від заробітної плати і прибутку. Оскільки «схильність до заощаджень» у одержувачів заробітної плати і прибутку різна, то зміни в розподілі та перерозподілі результатів економічної діяльності впливатимуть на загальну суму заощаджень. Розподіл національного доходу є функцією нагромадження капіталу. Темп нагромадження капіталу впливає на норму прибутку і частку прибутку в національному доході.

Вагомий внесок у формування посткейнсіанства належить П. Сраффа.

П'єро Сраффа
(1898–1983)

Італійський економіст, професор економіки.

Основний твір – «Виробництво товарів за допомогою товарів» (1960)

Методологія досліджень. При визначенні цінності блага Сраффа використовує своєрідний варіант рикардіанської теорії цінності, ціноутворення й розподілу, що базується на вивченні лише *натурально-речових взаємозв'язків* між споживними вартостями.

Сраффа звертає увагу на логічну непослідовність та суперечливість неокласичної теорії граничної корисності й граничної продуктивності факторів

виробництва. Неокласики вважали, що доходи від факторів виробництва та їх розподіл можна виводити із умов їх пропозиції і продуктивності. Але ж і пропозиція факторів виробництва залежить від характеру розподілу доходів. Так, за неокласичною теорією, граничний продукт капіталу визначає величину прибутку. Співвідношення прибутку і заробітної плати змінює ціни виробництва, і це веде до зміни величини вартості капіталу, яка визначається на основі цих цін та виробництва.

Класики намагались довести, що ціни визначаються вартістю товарів. Суспільні ціни виробництва регулюються ціною виробництва товарів, які виготовляються в умовах середнього показника органічної будови капіталу, унаслідок чого відхилення вартості від цін виробництва в галузях із більш високим чи більш низьким вмістом капіталу взаємно погашаються, тобто сума цін товарів буде дорівнювати сумі вартостей товарів.

На думку Сраффа, положення класиків не підтверджуються економічною практикою, натомість він пропонує теоретичну модель ціноутворення, за якою існує така стандартна галузь, де відношення чистого продукту до вартості матеріальних витрат не змінюється під впливом змін у відносинах розподілу і цінах. У такій галузі виробляються базові товари, тобто ті, які прямо чи опосередковано пов'язані з виробництвом усіх інших товарів. Отже, одиницю продукту стандартної галузі можна вважати мірою вартості інших товарів.

Джоан Вайолет Робінсон
(1903–1983)

Англійський економіст і громадський діяч, член Британської академії, професор Кембриджського університету.

Основні твори – «Економічна теорія недосконалої конкуренції» (1933), «Нагромадження капіталу» (1956)

Дж. Робінсон досліджувала *проблеми модифікації механізмів ринкової конкуренції та ціноутворення під впливом тенденцій монополізації*. Для Робінсон монополія є явищем не тільки ринку, а й концентрованого виробництва, пов'язаного із економією на масштабах. Порівнюючи поведінку компаній в умовах досконалої і недосконалої конкуренції, Робінсон показала,

що великі компанії мають можливість продавати свою продукцію за вищими цінами, ніж за умов досконалої конкуренції.

Робінсон увела в економічну теорію поняття «дискримінація». Йдеться про сегментацію ринку монополією на основі врахування різної еластичності попиту за ціною у різних категорій споживачів; маневрування цінами однакових товарів для різних груп споживачів та на географічно відокремлених специфічних ринках. «Золоте правило» монопольної політики цінової дискримінації полягає в тому, що найвища ціна встановлюється там, де попит слабо еластичний, а найнижча – на ринках із високою еластичністю попиту.

Аналізуючи поведінку монополій, Робінсон намагається оцінити доцільність та суспільну ефективність цінової дискримінації. На її думку, з одного боку, монополія, що використовує дискримінацію в цінах, порівняно з монополією, що не практикує такої поведінки, схильна збільшувати обсяги виробництва. З іншого боку, цінова дискримінація, зберігаючи монопольно високі ціни, веде до неефективного розподілу і недовикористання ресурсів. Загалом монополізація виробництва, на думку Робінсон, у будь-якому випадку чинить негативний вплив на розподіл доходів та багатства між економічними суб'єктами.

Критичне ставлення до монополізації економіки притаманне і теорії *монопсонії*. Наслідки монопсонії Робінсон аналізує на прикладі ринку праці, де одна велика фірма (монопсоніст) купує послуги праці неорганізованих робітників. У цьому випадку монопсоніст нав'язує останнім умови трудової угоди, за яких реальна заробітна плата може бути нижчою за граничний продукт праці робітника. На думку Робінсон, це є не що інше, як експлуатація праці. Факторами, що протидіють експлуатації, вона вважала законодавство про мінімальну заробітну плату й активну політику профспілок.

У межах *теорії нагромадження капіталу* Робінсон здійснює спробу синтезувати фактори, що впливають на довгострокове зростання економіки, – співвідношення прибутку і заробітної плати, обсяг капіталу і характер технічного прогресу, ступінь монополізації економіки, зростання народонаселення тощо, а також визначити причини відхилень економічної системи від траєкторії сталого зростання.

Робінсон формулює ідеальні умови сталого економічного розвитку – умови «золотого століття». Найважливіші з них: нейтральний технічний прогрес, в умовах якого продуктивність праці, заробітна плата одного робітника і капіталоозброєність праці підвищуються в однаковій пропорції, а

норма прибутку залишається постійною; гнучкiсть i рухливiсть реальної заробiтної плати. Остання має підвищуватися разом з зростанням обсягiв виробництва на душу населення; вiльна конкуренцiя – обов'язкова умова такого зростання заробiтної плати. Щодо накопичення капiталу, то в умовах золотого столiття воно залежить тiльки вiд темпiв технiчного прогресу i приросту зайнятого населення.

Робiнсон вважає, що порушення цих умов є причиною нестабiльного розвитку капiталiзму. На її думку, iснують оптимальнi темпи нагромадження капiталу, за якого зростання ефективного попиту вiдповiдає зростанню обсягiв виробництва. Занадто високi темпи нагромадження обумовлюють надмiрно високу частку прибутку в доходi та низьку частку найманої працi. У цьому випадку розвиваються iнфляцiйнi процеси, знижується рiвень життя робiтників, що спонукає їх боротися за підвищення грошової заробiтної плати. Занадто низький темп нагромадження призведе до зниження норми i частки прибутку i, тим самим, зменшить стимули для економiчного зростання i сприятиме стагнацiї.

Монетарне посткейнсiанство. А. Лейонхуфвуд, Р. Клауер, П. Девiдсон виступили з жорсткою критикою ортодоксальної моделi доходiв-видаткiв, проти «ортодоксального iстеблiшменту», представники якого, на їхню думку, тiльки уявляють себе кейнсiанцями, але по сутi роблять все, щоб зiйти з кейнсiанського шляху.

Їхня критика зауважує такi три напрями. *По-перше*, ортодокси не розробили адекватної теорiї iнфляцiї. *По-друге*, – iгнорували роль грошово-кредитних чинникiв у функцiонуваннi економiчної системи – факторiв, якi можуть виступати як iстотнi дестабiлiзатори економiчної рiвноваги. *По-третє*, – у провину ставиться певна iдеологiчна «зрада» i примирення кейнсiанської теорiї з неокласичною, насамперед визнання наявностi внутрiшньої тенденцiї економiки до повного використання ресурсiв, яке уможлиблюється завдяки антициклiчнiй фiнансовiй та грошово-кредитнiй полiтицi.

Певною вiхою у розвитку монетарного посткейнсiанства стала стаття американського економiста Р. Клауера «Кейнсiанська контрреволюцiя: теоретична оцiнка» (1965), де було представлено нове трактування теорiї Кейнса. На вiдмiну вiд ортодоксального кейнсiанства, яке трактувало останню як теорiю рiвноваги в умовах неповної зайнятостi, як частковий випадок неокласичної теорiї загальної рiвноваги, Клауер спробував довести, що теорiя Кейнса – це насамперед теорiя нерiвноваги. Цю властивiсть Клауер виводив з

передумови про недосконалість інформації, відмінність планованих і очікуваних, фактичних і передбачуваних економічних величин.

Підсумувати нові погляди на теорію Кейнса, показати «справжню» суть кейнсіанської теорії взявся і А. Лейонхуфвуд. На його думку, головний зміст «кейнсіанської революції» полягає у: 1) поясненні причин безробіття, 2) критиці теорії загальної рівноваги, 3) критиці загальноприйнятої теорії грошей як інструменту аналізу короткострокових економічних коливань. Він вважає, що першій проблемі було приділено занадто багато уваги, в результаті чого критичний аналіз теорії загальної рівноваги було відкинуто і зникла велика частина цінового і монетарного аспектів теорії Кейнса. В економічній теорії монетарного кейнсіанства з'явилася доктрина «неважливості грошей» і «неефективності грошової політики».

Лейонхуфвуд вважає, що теорія Кейнса – це не статична теорія «рівноваги з неповною зайнятістю», а динамічна за своєю суттю «теорія макроекономічного пристосування до порушення економічної рівноваги». Самі ж порушення він вважає результатом недосконалості інформації, сповільненості, нееластичності економічних реакцій на всякі порушення, оскільки будь-яка затримка на ринку, викликана недосконалістю інформації, перетворюється в кумулятивний процес, що обмежує зростання сукупного доходу в економіці.

Доводячи, що для Кейнса найбільш улюбленим інструментом регулювання економічної активності була норма процента, Лейонхуфвуд, тим не менш, змушений визнати, що Кейнс все ж сильно сумнівався щодо еластичності процента за грошовою пропозицією. Дійсно, Кейнс не розраховував на ефективність грошово-кредитної політики і покладав набагато більше надій на бюджетні важелі державного регулювання. За всієї схильності до грошово-кредитної політики Лейонхуфвуд (разом із Кейнсом) теж змушений був визнати її малу ефективність як інструменту антициклічної політики і необхідність звернення до заходів фіскальної політики для прямого впливу на ефективний попит. Отже, в кінцевому підсумку йдеться про поєднання грошово-кредитної і фіскальної політики. Відмінності між ортодоксальними кейнсіанцями та посткейнсіанцями стосуються лише розстановки акцентів: чи вважати фіскальну політику провідною, а грошово-кредитну – допоміжною (прихильники «ортодоксальної» моделі доходів-видатків) або ж віддати першість грошово-кредитній політиці, а фіскальну розглядати як допоміжну.

6.5. Нове кейнсіанство

Нове кейнсіанство сформувалось у США у 80-х роках ХХ ст. Його головними представниками вважаються американські економісти *Дж. Стіглиць, Б. Грінвальд, Дж. Акерлоф, Дж. Єллен, Е. Фелпс*. Вони визнають ключову роль монополій в економіці, а монополізацію розуміють у категоріях теорії монополістичної конкуренції. На цій основі вони створили оригінальні моделі взаємозалежності зайнятості та заробітної плати.

Теорія ефективної заробітної плати. Кваліфікація робітників неоднакова, а фірми, що наймають їх, розрізняються за характером активів і організації праці. Тому рівень зарплати на різних підприємствах неоднаковий. Кожна фірма прагне встановити такий рівень оплати праці, щоб він забезпечував їй максимальну доходність. Визначаючи обсяг продукції, що максимізує прибуток, фірми прагнуть знижувати витрати на продукцію, а не на зарплату. Рівень оплати праці, який встановлюється при максимізації прибутку (правило $MR=MC$), визначається як рівень ефективної заробітної плати.

Отже, встановлення більш високої заробітної плати не знижує попит працедавців на працю, як це стверджували неокласики. Саме такий рівень оплати праці викликає зростання продуктивності й доходності фірми. Остання обставина пояснюється дією ефектів відбору і стимулювання. *Ефект відбору* полягає в тому, що за збільшення заробітної плати покращується кваліфікаційний склад робітників. Більш висока заробітна плата стимулює працівників підвищувати кваліфікацію і таким чином мати вищу конкурентоспроможність при наймі на роботу порівняно з менш підготовленою робочою силою.

Ефект стимулювання спрацьовує тоді, коли за високої зарплати у робітників виникає підвищене прагнення до трудової дисципліни, самовіддачі, ініціативи. Отримуючи більш високі доходи, робітники намагаються проявити свої кращі якості для збереження високооплачуваного місця.

Таким чином, до певної межі у відповідь на зростання заробітної плати попит на працю не знижується. Тому навіть за перевищення пропозиції над попитом на ринку праці (стан безробіття) фірми не знижують заробітну плату. Інакше вони зіткнулися б зі зниженням продуктивності зайнятого персоналу, збільшенням плинності кадрів або припливу менш кваліфікованих працівників, що істотно знизило би доходність фірми.

Теорія імпліцитних контрактів. Підприємці і робітники вступають у довгострокові договірні відносини навіть тоді, коли реально не укладають між собою договорів. Це пов'язано з неоднорідністю робочої сили і прагненням робітників уникнути ризику й невизначеності.

Кваліфікація робітників складається із загальної підготовки (ці навички робітник може застосувати в будь-якій фірмі) та підготовки спеціальної, елементи якої мають найбільшу цінність тільки у рамках тієї фірми, де вони були придбані з досвідом роботи. Тому на ринку спеціально підготовленої робочої сили складається двостороння монополія. З боку робітника влада над ринком проявляється в можливості надати фірмі ексклюзивну вузькоспеціалізовану працю, а з боку фірми – у можливості використати цю працю. Звідси – зацікавленість працівників і працедавців у підтримці довготривалих відносин. Між ними виникає «неписана угода»: підприємці не знижують зарплату в періоди спаду з тим, щоб уникнути втрати кваліфікованих працівників, що викликає додаткове зниження доходності фірми, але і не підвищують зарплату в періоди економічного піднесення, оскільки робітникам не вигідно переходити на нове місце роботи. Робітники ж погоджуються в періоди піднесення на ту ж оплату праці в обмін на стабільність. Через зазначені обставини в економіці виникає жорсткий рівень заробітної плати, що блокує механізм автоматичного регулювання на ринку праці.

Теорія інсайдерів-аутсайдерів. Інсайдери – це досвідчені зайняті робітники, чії робочі місця захищено витратами стосовно звільнення і заміщення. Аутсайдери – безробітні та особи із випадковою зайнятістю. Інсайдери мають переваги перед аутсайдерами при конкуренції за робочі місця і можуть впливати на розмір витрат щодо найму і звільнення, тим самим посилюючи свої позиції стосовно аутсайдерів. Це є причиною безробіття аутсайдерів і їхньої низької заробітної плати. Цим людям важко знайти роботу, і тому вони часто погоджуються на нижчу оплату праці.

Отже, жорсткість заробітної плати і наявність безробіття консервують нерівноважні стани економіки.

Джордж Акерлоф
(народився у 1940 р.)

Професор університету Берклі, лауреат
Нобелівської премії з економіки (2001 р.).

**Основний твір – «Ринок лимонів:
невизначеність якості та ринковий механізм»
(1970)**

Акерлоф аналізує ринок, де продавці краще за покупців інформовані щодо якості продукції. Автор розкриває концепцію *інформаційної асиметрії* на прикладі ринку старих авто, які можуть бути якісними чи дефективними, або, на американському сленгу, – «лимонами». При купівлі автомобіля покупець відразу не може визначити: хороша машина перед ним чи «лимон». Однак за експлуатації новоспечений власник дізнається про свою покупку безліч унікальної інформації, що відкривається лише йому. Найчастіше власники «лимонів» приймають рішення якнайшвидше позбутися зіпсованого товару. Відтак вони виходять на ринок старих автомобілів, на якому присутні й хороші автомобілі, що продаються з інших причин.

Рівноважна ціна на цьому ринку, звісно, є нижчою за середні ціни автосалонів. Причиною цього є не тільки зношування транспорту, а й вищий ризик придбати «лимон», на який наражається необізнаний покупець. Відповідно, рівноважна ціна встановлюється між високою вартістю якісних автомобілів та низькою вартістю «лимонів». Як наслідок, добросовісні продавці якісних старих авто виходять з ринку, бо вважають існуючу ціну заниженою. Водночас власники «лимонів» із радістю заповнюють ринок, оскільки середня ціна значно перевищує реальну вартість підфарбованого автомобільного мотлоху. За умов невизначеності якості товару для покупців виникає явище зворотного або негативного відбору, оскільки якісні товари витісняються гіршими.

Акерлоф доходить висновку: негативні наслідки недобросовісної поведінки продавців на ринку не обмежуються лише втратами покупців, які придбали неякісний товар. Значно гіршим результатом асиметрії інформації стає витіснення чесних агентів, які незгодні продавати якісний продукт за безцінь. За умов інформаційної асиметрії ринковий механізм дає збій, втрачаючи здатність стимулювати покращення якості продукції та адекватно задовольняти потреби економічних суб'єктів.

Дж. Стігліц у своїх працях стверджує, що ринок – найкращий із відомих механізмів, утім, механізм справедливого розподілу економічних благ досить недосконалий. Головною причиною недосконалості ринку є асиметрія інформації, тобто наявність інформованих і не дуже обізнаних сторін в економічній грі. Припущення неокласиків про рівномірний розподіл інформації між учасниками ринку не спрощує, а спотворює економічну реальність.

Джозеф Стігліц
(народився у 1943 р.)

Американський науковець, професор Стенфордського університету, лауреат Нобелівської премії з економіки (2001 р.).

Основні твори – «Круте піке. Америка та новий економічний порядок після глобальної кризи» (2010), «Економіка державного сектору» (1986), «Рівновага на ринках продуктів з недосконалою інформацією» (1979)

Асиметрія інформації призводить не лише до трансакційних витрат на пошук даних, а й становить структурну проблему, що здатна змінювати ринки у гірший бік і навіть призводити до їх занепаду. Стігліц пояснює, чому в умовах жорстокої конкуренції фірми встановлюють націнки на товари, які значно перевищують граничні витрати виробництва, а також доплачують працівникам певний надлишок до договірної зарплати.

Стігліц проаналізував вплив асиметричної інформації на страхові, кредитні та фондові ринки, ринки праці та різні за рівнями економічного розвитку країни.

Ринок цінних паперів. Цінова система, що розглядається неокласиками як досконалий механізм передачі інформації про вартість цінних паперів, за Стігліцем, є дефективною. Відтак, в учасників фондового ринку виникає бажання знаходити переоцінені та недооцінені активи, що часто сприяє наближенню ринкових цін до так званих «рівноважних». З іншого боку, існують торговці, які, розкрутивши курси певних активів, заробляють на штучному ажіотажі, максимально використовуючи інформаційну недосконалість цінової системи та віру частини торговців у гіпотезу ефективності ринку.

У підсумку, падіння цін на «перегріті» активи стає неминучим, хоча для цього може знадобитися немало часу. Момент краху залежатиме не стільки від реальної динаміки вартості активу, скільки від інформаційних «проривів», коли те, що відоме обраним, пошириться серед мас.

Ринок праці та безробіття. Дію асиметричної інформації на ринку праці Стігліц пов'язує з випадками, коли фірми переплачують працівникам, пропонуючи зарплату більшу, ніж того вимагає ринок. Фірми готові переплатити, аби не знизити мотивацію персоналу, а відтак – і його ефективність.

Така політика призводить до безробіття, бо фонду зарплати не вистачає на всіх. Під час кризи ситуація з безробіттям погіршується внаслідок масових звільнень, на які йдуть фірми, аби втримати існуючі рівні зарплат.

Ринки розвинених країн. Однією з ключових проблем розвинених країн Стігліц вважає *агентську*. Вона полягає в тому, що в сучасних корпораціях власники передають контроль над фірмою найманім директорам. Відтак управлінські рішення стають ризикованими, довгострокові цілі розвитку заміщуються короткостроковими, що відображається у надмірних річних бонусах директорів. Мета поступового зростання вартості фірми заміщується гонитвою за швидкими прибутками.

Подібна проблема виникає у пенсійних та інвестиційних фондах: рішення про розміщення ресурсів приймають управляючі портфелями, а ризики несуть численні власники капіталу. Важливою також є роль асиметрії інформації у політичному процесі – між тими, хто керує, і тими, ким керують.

Ринки країн, що розвиваються. Стігліц вважає, що бідні країни мають більше проблем з асиметричною інформацією. Як приклад, Стігліц аналізує систему відносин між землевласниками та орендарями в Кенії, де орендар має віддати половину врожаю власнику поля. Спочатку вчений критично оцінює таку практику, порівнюючи її з 50-відсотковим податком на дохід. Втім, згодом, дослідивши суть проблеми, відзначає, що вона має сенс в умовах низького рівня довіри між людьми. Інформаційна асиметрія полягає у тому, що власники не знають, наскільки добросовісно працюватимуть орендарі.

Завищена частка доходу землевласника призначена покривати його ризик не отримати жодного врожаю, якщо орендар не докладатиме зусиль для підвищення продуктивності праці. Занижена частка орендаря стимулює його ефективніше працювати на землі, щоб отримати хоч якийсь дохід.

Слід додати, що серед науковців та американського політичного істеблішменту Стігліц відомий як жорсткий принциповий критик вільного нерегульованого ринку, монетаризму та неокласичної школи загалом. Він активно виступає проти неоліберального розуміння глобалізації та політики МВФ по відношенню до країн, що розвиваються. Йдеться про нав'язування останнім радикального «шокового» варіанту реформ при самоусуненні держави із економічного процесу. Між тим така зневага до економічної ролі держави ніяк не може бути виправдана. На думку Стігліца, світова криза 2008–2010 рр. переконливо довела, що у новому глобалізованому економічному порядку відновлення та підтримку макроекономічної рівноваги жодним чином не можна довіряти «невидимій руці» ринку.

Основні терміни і поняття

- Ефективний попит
- Мультиплікатор
- Гранична продуктивність капіталу
- Психологічний закон
- Норма процента
- Пастка ліквідності
- Вимушене безробіття
- Акселератор
- Стимульовані (похідні) інвестиції
- Автономні інвестиції
- Гарантований темп зростання
- Природний темп зростання
- Фактичний темп зростання
- Кейнсіансько-неокласичний синтез
- Монетарне посткейнсіанство
- Нове кейнсіанство

Контрольні та дискусійні питання

1. Назвіть основні історичні передумови виникнення кейнсіанства.
2. У чому полягають особливості методології Дж. М. Кейнса?
3. Розкрийте значення «кейнсіанської революції» для сучасної економічної науки.
4. Охарактеризуйте особливості розвитку кейнсіанської економічної теорії у 80-х роках ХХ ст.
5. Виділіть відмінності у поглядах представників неокейнсіанства і посткейнсіанства.
6. Із чим пов'язана еволюція кейнсіанства?
7. Яку роль відіграла кейнсіанська теорія у реформуванні економіки провідних країн світу у другій половині ХХ ст.?
8. Розкрийте взаємозв'язок мультиплікатора і акселератора.
9. У чому полягає внесок П. Сраффи та Дж. Робінсон у мікроекономічну теорію конкуренції?
10. Охарактеризуйте особливості кейнсіансько-неокласичного синтезу.
11. Розкрийте зміст неокейнсіанських та посткейнсіанських поглядів на цілі макроекономічної політики та ефективність її інструментів.

12. Надайте порівняльну характеристику неокласичних і кейнсіанських рецептів антициклічної політики держави.
13. Які висновки для державної економічної політики можна зробити на основі неокейнсіанських моделей економічного зростання?
14. Чи актуальні основні положення та рекомендації кейнсіанства щодо розроблення та провадження політики економічного зростання для сучасної України?

Література до теми 6

1. Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі / пер. з англ. І. Дзюб. Київ: Основи, 2001. 670 с.
2. Злупко С. М. Історія економічної теорії: підр. Київ: Знання, 2005. С. 572–615.
3. Історія економічних учень: підручник: у 2 ч. / В. Д. Базилевич, Н. І. Гражевська, Т. В. Гайдай [та ін.]; за ред. В. Д. Базилевича. 3-тє вид., випр. і доп. Київ: Знання, 2006. Ч. II. С. 823–934.
4. Історія економіки та економічної думки: ХХ –початок ХХІ ст.: навч. посібн. / В.В. Козюк [та ін.]; за ред. В. В.Козюка, Л. А. Радіонової. К.: Знання, 2011. 582 с.
5. Несененко П. П., Артеменко О. А. Генеза методології класичного економічного напряму та кейнсіанства: навчальний посібник. Одеса: ОНЕУ: ФОП Гуляєва В. М., 2018. 262 с.
6. Самуельсон П. Економіка: підручник / пер. з англ.; за ред. О. Лищишина. Львів: Світ, 1993. 495 с.
7. Стігліц Дж. Е. Економіка державного сектора / пер. с англ. А. Олійник, Р. Скільський. Київ: Основи, 1998. 854 с.
8. Юхименко П. І., Леоненко П. М. Історія економічних вчень: навч. посібн. Київ: Знання-Прес, 2000. С. 217–256.
9. Blaug, Mark. Great Economists Since Keynes: An Introduction to the Lives & Works of One Hundred Modern Economists. Cambridge University Press, 1989. 280 p.
10. Jefferson, Therese, Curtin, John E. Post Keynesian Economics. Key Debates and Contending Perspectives. Edward Elgar Publishing Ltd, 2024. 246 p.
11. John Maynard Keynes: The Essential Keynes by John Maynard Keynes. Penguin Group, 2016. 526 p.
12. Krugman, Paul R., Obstfeld, M., Melitz, M. International Trade: Theory and Policy, Global Edition. 12th Edition. Pearson Education. World Student Series. 2012. 783 p.
13. Panayotis, G. Michaelides, Papadakis, Theodoulos Eleftherios. History of Economic Ideas: From Adam Smith to Paul Krugman. Springer, 2023. P. 55–65, 147–157.
14. Sheehan, B. Understanding Keynes' General Theory. Palgrave Macmillan, 2009. 272 p.
15. Stiglitz, Joseph E. Free Markets and the Sinking of the Global Economy. Penguin, 2010. 443 p.

ТЕМА 7

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ

- 7.1. Витоки інституціоналізму
- 7.2. Класичний інституціоналізм
- 7.3. Новий інституціоналізм
- 7.4. Неоінституціоналізм
- 7.5. Інститут людини в сучасних економічних дослідженнях

7.1. Витоки інституціоналізму

Інституціоналізм, як самостійний напрям економічної думки, виник на початку ХХ ст. Саме тоді закінчився процес індустріалізації в економічно розвинених країнах світу, а США стали світовим економічним лідером. Нові соціальні, економічні та політичні умови життя потребували принципово нових підходів у теорії та практиці господарювання. Інституціоналісти одними з перших виступили з ідеєю необхідності державного контролю над економікою і в теоретичному сенсі підготували основу для появи та поширення кейнсіанства, післявоєнних теорій трансформації економіки та суспільства.

Біля джерел інституціоналізму перебувала *німецька історична школа*. Вона вийшла за межі класичної політичної економії, акцентуючи увагу на політико-правових, історико-етичних і соціально-культурних аспектах розвитку суспільства.

Методологія німецької історичної школи та інституціоналізму базується на позитивній соціології **Огюста Конта** (1798–1857). Запропоновані Контом методи спостереження, експерименту, порівняння та історичного аналізу стали головними у інституціональних дослідженнях. Запропоновані ним поняття соціальної системи та соціального організму в роботах піонерів історичної школи трансформувалися у «національну економіку».

Історичні аргументи, політико-правові та соціальні інститути одним з перших активно використовував німецький економіст **Фрідріх Ліст** (1789—1846). У 1841 році Ліст видав свою головну роботу «Національна система політичної економії», в якій на основі економіко-історичних досліджень різних країн створив нову доктрину політичної економії. Він запропонував національну економію, як альтернативу космополітичній економії А. Сміта та його

послідовників: «наука не має права не визнавати природу національних відносин»¹.

Ліст охарактеризував систему А. Сміта як «політичну економію мінових цінностей», та протиставив їй політичну економію «національних продуктивних сил». Продуктивні сили Ліст розглядав як спроможність створювати багатство нації, до них він відніс різні політичні та соціокультурні інститути, що сприяють економічному розвитку. Ліст стверджував, що економіка окремих країн розвивається за власними законами, а тому для кожної країни характерна своя «національна економіка», завдання якої полягає у пошуку найбільш сприятливих умов для розвитку продуктивних сил нації.

Аналізуючи економічну історію, Ліст зробив висновок про п'ять стадій економічного розвитку: дикунство, пастушество, землеробство, землеробсько-мануфактурну та землеробсько-мануфактурно-торгову стадії². На думку Ліста, досягти найвищої стадії неможливо без політики «виховного» протекціонізму та національної єдності.

Вченню класиків про поділ праці та принцип порівняльних переваг у зовнішній торгівлі Ліст протиставив концепцію національної асоціації продуктивних сил, де відстоював пріоритет внутрішнього ринку над зовнішнім і необхідність поєднання фабрично-заводської промисловості із землеробством за умови, що промисловість не повинна розвиватися за рахунок сільського господарства.

Ліст започаткував традицію історико-економічних досліджень у Німеччині.

Стара історична школа Німеччини представлена роботами німецьких істориків-економістів *Вільгельма Рошера* (1817–1894), *Бруно Гільдебранда* (1817–1878) і *Карла Кніса* (1821–1899).

Вченню класиків про природні закони історична школа протиставила принцип «історизму», який було доповнено описовістю та емпіризмом. Щодо цього Рошер писав «...ми відкидаємо будь-яке розроблення економічних ідеалів. Замість цього ми звертаємося до простого викладання спочатку господарських потреб і природи народу, потім законів і установ, створених для їх задоволення, і насамкінець – до описання більшого або меншого успіху останніх»³.

Спираючись на теорію «трьох факторів виробництва», Рошер виділив три *періоди* в історії: *стародавній*, де основним фактором виробництва була земля; *середньовічний*, де основним фактором виробництва була праця, що капіталізувалася завдяки корпоративно-цеховій виключності; *новий* – де основним фактором виробництва є капітал, що зумовлює зростання цінності

землі, заміщення ручної праці машинною, загострення протистояння між розкішшю та жебрацтвом.

Рошер вважав, що зміни форм народного життя мають відбуватися «поступово та повільно, – так, що неможливо навіть помітити ці зміни». Він вітає ті зміни, які відбуваються «мирним шляхом позитивного права», а революції вважав «найбільшим нещастям і нерідко смертельною хворобою народного життя»⁴.

Гільдебранд вважав, що політична економія має досліджувати не тільки економічні явища, а й мораль, право, політику та пов'язані з ними альтруїстичні спонукання в господарській діяльності людей. Він писав, що «політична економія не є природним вченням про людський егоїзм, але вона має бути наукою моральною»⁶.

Історизм у роботах Гільдебранда проявився в періодизації ним історії націй та господарського розвитку. Він виділив три *фази останнього*: природниче господарство середніх віків, під яким розумілося натуральне господарство; грошове господарство з часів А. Сміта; кредитне господарство. Кредитне господарство Гільдебранд розглядає як вершину економічного розвитку суспільства, де обмін продуктів відбувається на «чесному слові, на довірі, на моральних якостях», кожен працівник може стати підприємцем, а кредит – силою, здатною покінчити з «пануванням грошей і капіталу та перебудувати світ на основі справедливості»⁷.

Нова історична школа Німеччини сформувалася на початку 70-х років XIX ст. Її представники *Густав фон Шмоллер* (1838–1917), *Луїо Брентано* (1844–1931) і *Карл Бюхер* (1847–1930) надають перевагу пошуку та узагальненню конкретно-історичного матеріалу, а економічний розвиток розглядають із позицій психології та етики.

Засновник нової історичної школи та її *консервативного напрямку* Шмоллер запропонував концепцію народного господарства, за якою спільна мова, історія, традиції, звичаї та ідеї пов'язують між собою окремі господарства сильніше за капітал і державність. На його думку, для побудови народногосподарської системи найбільш важливими є культурні та етичні чинники, що визначають національні культурологічні особливості народу. Він вважав, що найбільш дієвим способом розвитку суспільства та вирішення соціальних проблем є зміна моральної природи людини, усунення її моральних недоліків.

Шмоллер відкинув можливість застосування математики в економіці, оскільки вважав людську психіку занадто складною для диференційного розрахунку, однак він був прихильником використання статистичного аналізу

та вимагав від своїх учнів історико-господарських монографій, заснованих на обробці масивів емпіричних даних.

Представником *ліберального напрямку* нової історичної школи був Брентано. Він відстоював необхідність докорінного покращення становища робітників, ліквідації класової нерівності в суспільстві через організацію профспілок, споживчої кооперації, фабричного законодавства та низки соціальних реформ. Він вважав, що підприємців поєднує з робітниками зацікавленість у збільшенні заробітної плати, оскільки це стимулює зростання продуктивності праці.

Історичну *періодизацію суспільного розвитку в основі якої лежить* ступінь зрілості обміну запропонував К. Бюхер. *Перший* період представлений домашнім та замкнутим натуральним господарством. *Другий* період характеризується працею ремісників на замовлення конкретного споживача. *Третій* період Бюхер назвав народним господарством, в якому виробник працює на невідомий йому ринок. Із розвитком економіки поступово збільшується відстань між споживачами та виробниками. В першому періоді вона дорівнює нулю. В другому продукти надходять до споживачів через місцеві ринки. В третьому продукти виробляються для невідомого ринку і відстань між виробниками та споживачами стає значною. Зі збільшенням відстані обміну розвиваються нові форми промисловості, від роботи на себе, на замовлення домогосподарства, до міського ремісництва, кустарної промисловості та фабричного виробництва. Розвиток форм промисловості характеризується появою та поширенням капіталу – аж до оволодіння ним національною економікою. Це відбувається лише на стадії народного господарства, коли всі складові частини капіталу зосереджуються в руках фабриканта-підприємця, який сам займається збутом своїх товарів.

«Юна» історична школа. Німецький інституціоналізм. Юна історична школа продовжила традиції німецької історичної школи. Вона шукала ті інституціональні чинники, які є рушійною силою розвитку капіталізму. Це дає можливість визнати її представників *Вернера Зомбарта* (1863–1941) та *Макса Вебера* (1864–1920) першими німецькими інституціоналістами.

Першоосновою історичного розвитку В. Зомбарт визнавав рух «духу», який визначає всі явища матеріального світу. Отже, капіталізм є проявом особливого капіталістичного духу. Підприємці у Зомбарта – це організатори капіталістичних підприємств, які забезпечують зростання доходу та виконують такі функції: організаційну (вміння об'єднувати людей і ресурси в єдине ціле); торгіву (мистецтво вести переговори, завойовувати довіру, вміло просувати товари на ринок) та рахункову (врахування витрат і результатів).

Для «героїчної юності» капіталізму був характерним тип підприємців із агресивним авантюризмом та бажанням насолоди від життя. Пізніше починає домінувати тип підприємців із почуттям обов'язку, вмінням накопичувати та рахувати, діловою мораллю та раціональністю.

Майбутнє суспільства Зомбарт пов'язував із «соціальним плюралізмом»: капіталізм поступово перетворюватиметься в змішане господарство, в якому існуватимуть кілька господарських форм: капіталізм, кооперативне господарство, суспільне господарство, ремісництво і селянське господарство. До соціалістичних форм господарства він відніс кооперативи та суспільне господарство, які мають вмещувати всі цінні якості капіталізму. Зомбарт вважав, що різниця між соціалізмом і стабільним та врегульованим капіталізмом є незначною і, що «для долі людей та культури людства загалом байдуже, капіталістично чи соціалістично організується господарство»⁸.

Дослідження витоків «капіталістичного духу» було продовжено Вебером. У книзі «Протестантська етика та дух капіталізму» (1904) він прямо пов'язав розвиток капіталізму зі специфікою інститутів європейської цивілізації та унікальністю протестантської ментальності. Вебер визначив капіталізм як суспільство, що засноване на економічній раціональності: раціональній організації підприємств, яка забезпечує максимізацію прибутків; раціональному знанні; раціональному праві; раціональному державному управлінні. Таке суспільство він розглядав як продукт історичного розвитку християнської цивілізації в XVI–XVII ст. Важливу роль у формуванні такого суспільства відіграла релігійна Реформація XVI ст., яка прирівняла працю в межах світської професії до релігійного аскетизму, зняла принципове протиставлення світського та церковного життя. Це привело до формування протестантської етики, де «світський аскетизм» став «економічною добродієністю», утвердилася одухотворена трудова етика, яка разом з духом територіальної експансії та виникненням сучасної науки зумовила особливий розвиток західного суспільства, відокремила його від решти світу.

7.2. Класичний інституціоналізм

Наприкінці XIX ст. в економічній думці сформувалася течія, яка продовжила традиції німецької історичної школи – класичний інституціоналізм. Класичний (традиційний) інституціоналізм виник як альтернатива неокласиці, оскільки піддав критиці її основні теоретичні постулати – методологічний індивідуалізм та раціональність.

Філософським фундаментом класичного інституціоналізму став прагматизм, а **методологічним інструментарієм** – емпіризм та описовість, критично-історичний, еволюційний та компаративний підходи.

Засновники класичного інституціоналізму не мали спільного бачення основних чинників впливу на економічні процеси. **Т. Веблен** досліджував залежність економічних процесів від психології, біології, антропології, **Дж. Коммонс** – від психології та права, **В. Мітчелл** – від антропології. Вони визнавали принцип *технологічного детермінізму*, оскільки ставили економічні процеси у залежність від розвитку індустрії та посилення ролі технократії в суспільстві.

Подібна неоднорідність зумовила появу таких напрямів інституціоналізму, як: 1) соціально-психологічний; 2) соціально-правовий; 3) емпіричний, або кон'юнктурно-статистичний.

Торстен Веблен
(1857–1929)

Професор Чиказького університету.

Основні твори – «Теорія бездіяльного класу. Економічне вивчення інститутів» (1899), «Теорія ділового підприємства» (1904)

Методологія. Веблен започаткував *соціально-психологічний напрям* інституціоналізму. Він вважав, що *інститути* – це «результат процесів, які відбувалися в минулому, вони пристосовані до обставин минулого і тому є фактором соціальної та психологічної інерції»¹¹, особливий спосіб існування суспільства. Саме вони визначають постійний і переважний спосіб мислення, який став звичним для групи або перетворився для народу у звичку. Економічні інститути сучасного йому суспільства Веблен розглядав через вивчення норм, звичаїв та звичок, а також їх еволюцію при прийнятті рішень економічними агентами в різні часи у різних обставинах.

Хоча Веблен і визнавав принцип *технологічного детермінізму*, тим не менш вважав, що соціологічні та психологічні чинники сприяють розвитку інститутів більше, ніж економічні чинники. Неокласичній утилітарній моделі раціональної людини він протиставив людину з притаманними їй інстинктами – цілеспрямованими чинниками поведінки, що формуються в певному соціокультур-

ному середовищі та визначають промислову поведінку, яка дає змогу застосовувати надбання сучасної науки та створює основи для нової культури.

Теорія бездіяльного класу. Веблен ґрунтовно дослідив інститути бездіяльного класу, виникнення якого він пов'язав із законами хижацтва і паразитизму, еволюцією приватної власності, в основі економічної реалізації якої перебувають прояви суперництва, заздрість, демонстрація успіху, влади та багатства. У процесі формування бездіяльного класу відбувається протиставлення загарбницької діяльності та праці. Поступово стадія хижацтва, захоплення та перерозподілу власності переходить до стадії організації виробництва на основі приватної власності, хоча одночасно формується зверхнє ставлення до праці та накопичується досвід бездіяльного життя, демонстраційного споживання престижних товарів і марнотратних видовищ.

Бездіяльний клас постійно поповнюється представниками фінансової сфери та юристами. Він стає гальмом економічного розвитку внаслідок своєї власної інертної поведінки, демонстративного марнотратства, нерівного розподілу багатства. Прискорює формування бездіяльного класу поширення власності на нематеріальні титули багатства. Таку власність, відокремлену від реальної участі в індустріальному виробництві, Веблен назвав «абсентистською власністю».

Теорія третього шляху. Веблен запропонував концепцію третього шляху до побудови раціональної промислової системи через формування «технократичної еліти» – менеджерів великих корпорацій. Владу менеджерів він трактував як «ієрархічну», а вчених – як «функціонально» орієнтовану.

Відповідно до концепції «саботажу», неминуча політична організація інженерів відбере владу у підприємців і передасть її Головному штабу інженерів і техніків, який зможе реформувати економіку на основі критеріїв науково-промислової раціональності та створити суспільство, позбавлене руйнівної дії фінансової системи.

Джон Роджерс Коммонс
(1862–1945)

Професор Вісконсинського університету.

Основні твори – «Правові основи капіталізму» (1924), «Інституціональна економічна теорія» (1934), «Економіка колективних дій» (1951)

У роботах Коммонса започатковано *соціально-правовий напрям* інституціоналізму. Економічні погляди Коммонса багато в чому були визначені його політичними переконаннями, що наближалися до ідеології та практики американського тред-юніонізму.

Теорія колективних дій. Коммонс досліджує дії колективних інститутів, таких як сім'я, промислові корпорації, торгові об'єднання, тред-юніони, держава. Покращення становища робочого класу він пов'язував із соціальними реформами та посиленням тред-юніонів, які перетворилися на невід'ємну складову розвиненого промислового суспільства та змусили підприємців налагодити з ними нормальні доброзичливі стосунки. Досягнення компромісу між капіталом і організованою працею можливе у разі створення уряду, який контролюється суспільною думкою та захищає інтереси капіталістів і робочих одночасно. Досягнення компромісу можливе тільки через колективні дії усіх зацікавлених сторін, удосконалення правових і юридичних норм.

Теорія трансакцій. Відносини між капіталістами і робітниками, підприємцями та тред-юніонами Коммонс уявляв як юридичну угоду – трансакцію рівноправних сторін, укладену відповідно до законів. В основі будь-якої трансакції перебуває відчуження – привласнення прав власності та свобод, для чого потрібна взаємна згода сторін. Необхідною умовою трансакції є привласнення блага однією стороною та отримання контрагентом цінності, не меншої за ту, яку має річ, яку він обмінює.

Трансакційний процес дозволяє встановити «розумну цінність» виконання умов трансакції. Через юридичне врегулювання правил, за якими здійснюється трансакція, можуть бути усунуті всі внутрішні непорозуміння та конфлікти. Відповідно, загострення соціальних суперечностей у суспільстві Коммонс пояснював недоліками механізму юридичного врегулювання конфліктів, а їх вирішення пов'язував із можливостями трансакційного аналізу.

Лідером *емпіричного напрямку* класичного інституціоналізму був учень Веблена, відомий дослідник циклічних явищ в економіці, професор Колумбійського університету **Веслі Мітчелл** (1874–1948). Певний час він очолював Національне бюро економічних досліджень США. Використовуючи математику і статистику, Мітчелл розраховував тривалість «малих» і «великих» економічних циклів, сконструював модель безкризового розвитку економіки. Особливістю досліджень Мітчелла було використання величезного обсягу статистичного матеріалу, який відображав стан національного господарства країни. Оброблення цих даних, представлених у вигляді динамічних рядів натуральних і вартісних показників, отримало назву «аналізу динамічних рядів».

Мітчелл вважав суспільну психологію, традиції та звичаї основними чинниками, що впливають на економічні явища та людську поведінку. Він підтримав критику Вебленом моделі раціонального гедоніста та розвинув його ідеї щодо підвалин реальної поведінки людини в економіці за допомогою статистичного аналізу.

У ціновому механізмі Мітчелл убачав не дію законів попиту і пропозиції, а суперечливі мотиви людської поведінки. Розуміючи, що підприємці у своїй діяльності намагаються не задовольняти суспільні потреби, а отримати прибуток, Мітчелл виправдовував їхню поведінку, оскільки вважав її обумовленою існуючими інститутами, державою та власністю.

7.3. Новий інституціоналізм

Поступово класичний інституціоналізм трансформувався в новий інституціоналізм, який розвивався в таких напрямках, як: 1) інституціонально-соціологічний; 2) трансформаційний; 3) індустріально-технократичний; 4) еволюційний. Увага нових інституціоналістів була сконцентрована на НТР, яка, на їхню думку, здатна вирішити фундаментальні соціально-економічні проблеми суспільства. Основним носієм раціональності та рушійною силою економічного прогресу вони вважали великі корпорації, які змінили власну природу та стали провідниками НТР. У полі зору нових інституціоналістів перебувала економічна влада в її різних аспектах: джерела, форми, масштаби, способи реалізації, методи і наслідки її обмеження, зв'язок економічної та політичної влади.

Новий інституціоналізм із його міжпредметним аналізом позаекономічних факторів економічного розвитку, соціальних відносин та інститутів суттєво вплинув навіть на тих економістів, які традиційно працюють в межах мейнстріму. Нові інституціоналісти запропонували підхід на основі якого можна адекватно досліджувати та оцінювати не тільки макроекономічні результати, а й взаємопов'язані зміни економічного, соціального, політичного, духовного та культурного порядків.

Об'єктом досліджень «нових інституціоналістів» тепер стає не лише процес економічної діяльності або економічна система як така, а економічна система як система відкрита, що перебуває у стані динамічної нерівноваги, взаємовпливи різних підсистем у межах цілісної системи, місце людини в ній.

Сучасний інституційний підхід до аналізу економічних й інституційних змін у суспільстві сформований на основі диференціації та професіоналізації

науки, поглиблення міжпредметних зв'язків між економікою, соціологією, психологією та іншими дисциплінами. Використання такого підходу в спеціальних дослідженнях дає змогу встановити взаємозалежності між рівнями економічного та соціального розвитку, економічною динамікою та станом інститутів. Нині не можна уявити інституційні дослідження без урахування особливостей загальної та правової культури суспільства, етичних норм, системи цінностей та ряду інших аспектів суспільного життя. Всі вони сьогодні впливають на ефективність економіки та управління значно більше, ніж у минулі епохи.

Системний підхід стає інструментом для розв'язання багатоаспектної проблеми «людиноцентричності» цифрового суспільства. Нові інституціоналісти досліджують проблему формування гармонійно розвиненої людини, і в інституційному аналізі відбувається перехід від використання людини економічної – *homo oeconomicus* та інституційної – *homo instituticus* – як згустку соціуму, суб'єкта суспільних відносин – до багатовимірної універсумної людини – *homo universumicus*.

Інституціонально-соціологічний напрям найбільш повно представлено в роботах французьких економістів **Ф. Перру** та **Ж. Фурастьє**. Вони намагалися розробити таку економічну систему, яка б узгоджувала індивідуальні та суспільні інтереси за допомогою планування та державного регулювання економіки.

Франсуа Перру
(1903–1987)

Професор Колеж де Франс, директор Інституту економічного та соціального розвитку.

Основний твір – «Економіка ХХ століття»
(1961)

Методологія. Якщо представники класичного інституціоналізму критикували неокласиків за відсутність теоретичного аналізу впливу на економіку широкого спектра позаекономічних факторів, то Перру та його послідовники зосередили свою критику на відсутності в неокласичному аналізі впливу влади на економіку. Перру досліджував *економічну владу* як прояв

асиметричного впливу конкуруючих фірм, організованих і структурованих груп (асоціацій) та держави в національному та міжнародному вимірах.

Теорія домінуючої економіки. Перру вважав, що в реальній економіці економічні суб'єкти діють в умовах відсутності рівноваги. Асиметричні відносини є результатом нерівного впливу одних економічних одиниць на інші та здатності деяких з них нав'язувати свою волю іншим. Ефект домінування, якій створює асиметричний та незворотний вплив, є проявом влади в економіці. Країни, фірми, інші економічні суб'єкти, які мають меншу владу, відчують на собі вплив ефекту домінування.

Економічні взаємодії, які виникають внаслідок дії ефекту домінування, Перру вважав динамічними, оскільки наявність домінуючих фірм завжди забезпечує економічне зростання в тих галузях, де ці фірми є центральними. Економічні переваги домінуючих одиниць дають їм можливість примушувати інших приймати не вигідні для них рішення. Примушування є основним економічним благом, яке надає його власнику вирішальні економічні переваги. Власники вирішальних переваг у односторонньому порядку визначають умови угод і співробітництва з іншими економічними суб'єктами.

На думку Перру, будь-яка економічна одиниця може домінувати в економіці та бути представленою фірмою, галуззю, комплексом галузей. На рівні окремого регіону або країни загалом навколо домінуючої одиниці утворюються «зони розвитку» або «осі розвитку». «Зони розвитку» створюють потужний «ефект залучення», завдяки якому до неї підключаються нові підприємства та виникає «ефект агломерації», що об'єднує взаємодоповнюючі види діяльності в єдине ціле.

У «домінуючій економіці» найбільш ефективним центром прийняття рішень стає держава, яка здатна обмежити відносну відокремленість підприємств і посилити «ефект залучення» через реалізацію довгострокових програм розвитку. Виконання цих програм відбувається за планом і спрямоване на забезпечення «гармонізованого зростання».

Трансформаційний інституціоналізм. У першій третині ХХ ст. в економіці розвинених країн відбулася корпоративна революція, що підірвала основи ортодоксальної економічної доктрини і призвела до трансформації капіталізму, появи нової форми капіталістичних підприємств, що концентрують величезні капітали та управляються найманими менеджерами, які не несуть усієї повноти відповідальності за наслідки власних дій. Через втрату капіталістами ефективної влади у корпорації та перехід цієї влади до професійних менеджерів відбулося відокремлення капіталу-власності від капіталу-функції, а власності – від управлінської праці.

Зазначені процеси зумовили появу та розвиток теорій «народного капіталізму», де обґрунтовувався процес трансформації капіталізму в новий суспільний устрій. Основними складовими теорій «народного капіталізму» стали теорії «демократизації капіталу», «революції управляючих» і «революції в доходах».

Адольф Берлі та *Гардинер Мінз* у книзі «Сучасна корпорація та приватна власність» (1932) на основі аналізу статистичних матеріалів обґрунтували висновок про відокремлення власності від контролю у великих акціонерних компаніях та перетворення більшості власників на пасивних інвесторів, у той час як реальне управління здійснюють менеджери у своїх власних інтересах¹³.

На думку Берлі, сучасний йому американський капіталізм характеризується розвиненою демократією, що є результатом перетворення приватної власності у колективну у формі акціонерної власності та переходу функцій контролю над власністю до найманих менеджерів. Такі зміни забезпечили можливість державного антициклічного регулювання економіки, більш справедливого розподілу доходів, подолання монополізму та використання досягнень НТР.

Розроблена Мінзом концепція «колективного капіталізму» відобразила «дифузю власності», що проявляється у відокремленні управління та контролю над виробництвом від власності на капітал, у об'єднанні корпораціями сотень тисяч акціонерів і найманих працівників, які використовують новітнє високотехнологічне обладнання для задоволення потреб споживачів у товарах.

Засновником *теорії «революції в доходах»* був американський економіст *Саймон Кузнець*, який дослідив динаміку розподілу доходу в 1919–1948 рр. і зробив висновок про систематичне зниження доходів вищих груп населення. Прихильники ідеї про «революцію в доходах» стверджували, що в розвинених капіталістичних країнах відбувся докорінний переворот у розподілі національного доходу, що полягав у вирівнюванні доходів між різними прошарками та класами капіталістичного суспільства.

Теорію «революції в доходах» було піддано критиці багатьма американськими економістами та соціологами. Підставою для цього став аналіз статистичних даних. Якщо участь держави у відтворювальних процесах відображається в таких документах, як бюджет, національні рахунки, переписи національного багатства, то на рівні мікроекономіки окремі процеси приховані за стіною комерційної таємниці, фальсифіковані з метою ухилення корпорації від оподаткування.

Індустріально-технократичний інституціоналізм. Формування «нової індустріальної системи» у повоєнній економіці США знайшло достатньо повне відображення в книзі *Пітера Друкера* «Нове суспільство: анатомія індустріального устрою» (1949). Він запропонував концепцію другої промислової революції, що характеризується розвитком поточно-конвеєрного виробництва (фордизм), науковою організацією праці (тейлоризм). Нове виробництво розвивається не стільки завдяки новим інвестиціям, скільки завдяки новим знанням та праці промислових інженерів, які ці знання застосовують.

Нова для тих часів управлінська наука – менеджмент – привернула увагу до факторів продуктивності праці, енергоємності та капіталоємності виробництва. Корпорації, які краще засвоїли принципи наукового менеджменту, отримали доступ до фінансових ресурсів, розширили масштаби масового виробництва висококонкурентної, якісної та доступної для населення продукції, виробленої конвеєрним способом. Запровадження наукової системи організації праці та управління змінило суспільну роль корпорацій, які зруйнували міжгалузеві бар'єри, а пріоритетною формою власності стала інтелектуальна. Отже, влада перейшла від капіталістичних власників до менеджерів – носіїв наукових знань, технічного та організаційного досвіду. Адаптивна корпорація індустріальної епохи поступово перетворюється на креативну, що максимально використовує творчий потенціал працівників та формує їхні ціннісні орієнтири.

Еволюційний інституціоналізм. У 60–70-х роках ХХ ст. провідні економісти і соціологи починають активно вивчати мегатренди еволюції людства, основні закономірності, моделі та стадії суспільного розвитку.

Волт Вітмен Ростоу
(1916–2003)

Політик, радник президента США з національної безпеки, професор політекономії.

Основний твір – «Політика і стадії зростання» (1971)

Теорія стадій зростання. У книзі «Політика і стадії зростання. Антикомуністичний маніфест» Ростоу представив історію людства у вигляді п'яти

послідовних стадій: 1) традиційне суспільство; 2) перехідне суспільство; 3) стадія зрушення; 4) стадія зрілості; 5) стадія високого рівня масового споживання.

До стадії *традиційного суспільства* Ростоу відніс східні деспотії, античну цивілізацію та середньовічну Європу до кінця XVII ст. Схожість цих суспільств він визначив низькою продуктивністю праці внаслідок використання примітивної ручної техніки, панування аграрного господарства, ієрархічної соціальної структури та системи цінностей.

На *другій* стадії економічного розвитку, що охоплює історію європейських країн XVII – початку XVIII ст., національні держави Європи сприяли зміцненню віри в економічний прогрес, створенню відповідних умов для швидкого економічного піднесення. Саме розвиток науки, техніки, ринку та конкуренції, на думку Ростоу, забезпечили перевищення рівня капіталовкладень над приростом населення на 10%.

Третю стадію – стадію вирішальних зрушень – Ростоу пов'язав зі значним збільшенням капіталовкладень, які зумовили домінування в різних країнах певної індустріальної галузі (наприклад, будівництво залізниць, обробна промисловість). *Четверту* стадію – стадію зрілості – Ростоу розглядав як постійний хвилеподібний технологічний прогрес економіки, його вихід за межі традиційних галузей господарства та масове оволодіння його результатами.

Вищої – *п'ятої* стадії – періоду високого масового споживання, на думку Ростоу, досягли лише США. Основу цієї стадії становили автомобільна промисловість, приміське будівництво, будівництво доріг і сфера послуг. Перехід до цієї стадії супроводжується скороченням робочої сили, зайнятої в сільському господарстві, переходом влади від власників до менеджерів, змінами в системі цінностей і т. ін.¹⁴. У книзі «Політика і стадії зростання» Ростоу виділив *шосту* стадію зростання – стадію якості життя, для якої характерним є пошук шляхів якісного покращення життя людини.

Теорія індустріального суспільства. Ростоу розглядав «індустріальне суспільство» як певний рівень промислового розвитку, від якого залежить соціально-економічна структура суспільства. Особливостями соціально-економічної структури «індустріального суспільства» він проголосив:

1) ліквідацію провідної ролі власності та зосередження влади в корпораціях у вчених та управлінців;

2) перехід визначальної ролі в економічному розвитку до великих корпорацій, які руйнують монополістичні тенденції, створені попередніми формами власності;

- 3) запровадження організаційної техніки управління для задоволення основних соціальних потреб людей;
 - 4) ліквідацію за допомогою держави полюсів багатства та бідності;
 - 5) створення умов для безмежного використання досягнень науки і техніки.
-

Джон Кеннет Гелбрейт
(1906–2006)

Професор Гарвардського університету,
дипломат.

Основні твори – «Нове індустріальне суспільство» (1967), «Економічна теорія та цілі суспільства» (1973), «Економіка безневинного обману» (2004)

Гелбрейт запропонував теорію *«нового індустріального суспільства»*, визначальною рисою якого вважав формування та панування техноструктури корпорацій. Техноструктуру Гелбрейт розглядав як сукупність вчених, інженерів та техніків, спеціалістів з реклами та торгових операцій, експертів у сфері відносин із суспільством, лобістів, адвокатів, людей, добре знайомих з особливостями функціонування урядового бюрократичного апарату. Техноструктура монополізувала знання, необхідні для прийняття рішень, відокремила сам процес прийняття рішень від власників капіталу та перетворила уряд у свій «виконавчий комітет». Техноструктура не ставить за мету максимізацію прибутку, зростання корпорації шляхом захоплення ринків збуту, планове збільшення обсягів виробництва за встановленого рівня цін, – її цікавить лише самозбереження та зміцнення своєї влади. Засобами реалізації такої мети є збільшення розміру компаній, мінімізація ризиків через контроль за цінами та планування¹⁵.

«Індустріальну систему» Гелбрейт представив як сукупність різномірних секторів – *«плануючої системи»* та *«ринкової системи»*. До першої він відніс світ великих корпорацій, які мають владу не тільки над цінами, витратами, технологіями, а й над державою та суспільством. До другої – дрібні фірми, зникаюче ремісництво, сферу послуг, які хоча й позбавлені реальної влади, проте є зосередженням економічних, соціальних, духовних, культурних цінностей. «Плануюча система» спричинила тенденцію до безмежної експансії,

стала джерелом нестійкості та загострення суспільних суперечностей. Механізм ринкового саморегулювання було замінено плануванням економічних процесів на основі концентрації капіталу та зростання великої корпоративної власності. Гелбрейт бачив необхідність вивести державу з під влади «планової системи», поставити її на службу немонополізованому сектору з метою забезпечення його конкурентоспроможності та збільшення купівельної спроможності «ринкової системи». Замість сили, яка раніше врівноважувала панування корпорацій, держава тепер уявляється Гелбрейту інструментом макроекономічного регулювання цін і ринків промислових товарів.

У роботах Гелбрейта найбільш повно розвинено *концепцію «конвергенції»*. Її вихідну ідею поєднання капіталізму та соціалізму було розвинено П. Сорокіним, Р. Ароном, Д. Беллом, Ж. Еллюлем. Гелбрейт вбачав у конвергенції результат таких спільних рис капіталізму та соціалізму, як планування, організація «автономних» фірм за зростання ролі управління процесом виробництва та збуту; вивчення зовнішнього середовища; наука та освіта як основні чинники поглиблення поділу праці. У цій концепції абсолютизується роль техніко-економічних факторів, тоді як відмінності у системі власності та цільовій спрямованості соціально-економічного розвитку не розглядаються.

На думку прихильників зазначеної концепції, науково-технічна революція автоматично ліквідує соціальні суперечності капіталізму, веде до поступового відмирання негативних рис капіталізму і соціалізму та поєднання в новому суспільстві кращих рис обох систем.

Деніель Белл
(1918–2011)

Професор Гарвардського університету.

**Основні твори – «Прийдешнє
постіндустріальне суспільство» (1973),
«Культурні протиріччя капіталізму» (1976),
«Соціальні межі інформаційного
суспільства» (1986)**

Методологія. Розвиток суспільства Белл пов'язував зі змінами в різних сферах суспільного життя – економічній, соціальній, культурній, політичній. Кожна з цих сфер побудована на певному «принципі осі». Теорії марксизму та

«індустріального суспільства» Белл вважав однобічними – внаслідок використання в них схем історичного прогресу виключно вздовж єдиної «осі», що вела до економічного (вісь відносин власності), або технологічного (вісь технічних змін) детермінізму. Для того, щоб уникнути однобічності в дослідженні та виділити потрібну логіку в межах зазначеної концептуальної схеми, Белл запропонував досліджувати історичний прогрес з використанням різних «принципів осі».

Теорія постіндустріального суспільства. На думку Белла, «постіндустріальне суспільство» прийшло на зміну «індустріальному суспільству». Головна спрямованість «постіндустріального суспільства» – акумуляція наукового знання. З цієї точки зору «постіндустріальне суспільство» як концептуальну ідею вздовж «осі технології та знань» Белл характеризує:

- 1) переходом економіки від виробництва товарів до виробництва послуг;
- 2) переважанням серед зайнятих професійних спеціалістів і техніків;
- 3) провідною роллю теоретичного знання, що є ключовим принципом запровадження нових методів організації виробництва та визначення соціальної структури суспільства;
- 4) орієнтацією техніко-економічного середовища на контроль над технологіями;
- 5) забезпеченням процесу прийняття рішень за допомогою нових «інтелектуальних технологій»¹⁶.

Перехід до «постіндустріального суспільства» супроводжується зростанням ролі інформації до такого рівня, що для характеристики майбутнього суспільства Белл був змушений увести термін «інформаційне суспільство».

Подальшим розвитком ідей постіндустріального суспільства стала **теорія суперіндустріалізму**, розроблена американським соціологом **Елвіном Тоффлером**. На його думку, еволюція світу є хвилеподібною, причому вплив техніки на суспільство також має хвилеподібний характер, а технологічні зміни визначають тип суспільства і культури. Простежується логіка *трьох хвиль*. *Першу* хвилю Тоффлер назвав «сільськогосподарською цивілізацією». Основою життя суспільства першої хвилі, інститутів культури, сім'ї, політики є земля, простий поділ праці, економіка функціонує децентралізовано, і кожна громада виробляє більшу частину необхідного.

Друга хвиля почалася з промислової революції (XVIII ст.) і ознаменувала появу «індустріальної цивілізації», що принесла із собою нові інститути, відносини та цінності. Найбільш важливими ознаками другої хвилі Тоффлер

визнав процеси стандартизації, спеціалізації та синхронізації. Численні різноманітні елементи утворили систему масового виробництва, споживання, освіти, засоби масової інформації разом зі спеціальними інститутами – школами, корпораціями та політичними партіями. Змінилася навіть структура родини – від великої селянської родини, яка включала кілька поколінь, до малої нуклеарної родини, характерної для індустріального суспільства.

Третя хвиля – «постіндустріальна цивілізація» – стала породженням нових технологій. Вона усунула основну ознаку індустріальної цивілізації — стандартизацію. Відхід від традиційного масового виробництва супроводжувався демасифікацією ринків та споживання. Економіки країн третьої хвилі базуються на розумовій праці, коли некваліфіковані та неосвічені робітники втрачають роботу, а основним ресурсом стають нематеріальні активи. Навіть інститут родини втратив масовість: місце нуклеарної родини посіли родини з одним із батьків, пари, що уклали другий шлюб, бездітні родини тощо. Однорідність суспільства другої хвилі замінено різнорідністю постіндустріальної цивілізації¹⁷.

Джеффри Ходжсон
(народився у 1946 р.)

Професор Університету Хартфордшира.

Основний твір – «Економічна теорія та інститути: маніфест сучасної інституціональної економічної теорії» (2003)

Ходжсон – яскравий представник нового інституціоналізму. У своїх дослідженнях намагається оминати недолік класичного інституціоналізму, який полягає у теоретичному «розчиненні» індивідів у інститутах, і, одночасно, оминати принциповий недолік «індивідуалістичної» неокласичної теорії, який полягає у неспроможності врахувати та пояснити інституціональну структуру господарства. Він розглядає інститути як «системи стійких і загальноприйнятих соціальних правил, які структурують соціальні взаємодії»¹⁸, «соціальні організації, які... формують довгострокові рутинізовані схеми поведінки». За Ходжсоном, «інститути впливають на поведінку певних індивідів в основному як обмеження»¹⁹.

Використовуючи еволюційний підхід, Ходжсон розглядає зміну технологій як нерівноважний процес, у якому потреби суспільства в старих технологіях із часом стають меншими за можливості їх виробництва, а потреби в нових технологіях збільшуються. Саме така нерівновага зумовлює отримання прибутку від успішних інновацій. Очевидно, що інноваторам завчасно не відомо, якою буде реальна потреба у новій техніці, технологіях або продуктах. У такій ситуації фактор невизначеності, інноваційні ризики дуже великі, що цілком узгоджується з нерівноважною природою прибутку від інновацій. Ходжсон досліджує основні *тенденції* розвитку постіндустріального суспільства, особливості розвитку сучасних технологій та його наслідки інституціонального характеру:

1. Виробничі процеси та продукти у провідних галузях економіки перетворюються на складніші та високотехнологічніші. Відповідно, зростаюча складність стає притаманною усім видам соціальної діяльності.

2. Для виконання ряду виробничих завдань потрібно дедалі більше знань і трудових здібностей. Зростання кваліфікації працівників можна прослідкувати в багатьох секторах економіки, що зумовлено підвищенням складності та комплексності виробничих завдань.

3. За умов диверсифікованого асортименту продукції споживач має розв'язувати більш складне завдання оцінки якості та ступеня придатності товарів і послуг, які пропонуються.

4. Разом із здібностями загального характеру зростає потреба у спеціалізованих, унікальних навичках.

5. Розширюється використання та передача інформації, вона починає відігравати ключову роль в економічній та суспільній діяльності.

6. Невизначеність стає невід'ємною складовою економічного та соціального життя²⁰.

Відповідно до того, як в сучасних економічних системах знання та інформація набувають дедалі більшого значення, стає сумнівним саме існування таких економічних інститутів, як «власність» та «обмін». З одного боку, надмірна опора на права приватної власності та ринки тією чи іншою мірою перешкоджає розвитку наукових знань, а з іншого – прогрес знань «розмиває» цілісність власності та руйнує інституційні умови функціонування вільного ринку.

Перетворення знань на визначальний, якісно новий фактор виробництва дозволило *Й. Масуді, Ф. Махлуну* сформулювати теорію «постіндустріального (інформаційного) суспільства». Вчені довели, що економічну основу

«постіндустріального суспільства», створеного наприкінці ХХ та на початку ХХІ століття, становила економіка знань. Економіці знань властиві інформаційно-інтелектуальні технології, а інформація та знання стають вирішальним фактором виробництва. Основи теорії економіки знань – не просто як одного із секторів економіки, а дисципліни – розробив **Ф. Махлун**. Саме він запропонував теорію знання як товарного продукту, що надалі лягла в основу теорії еволюції суспільства, заснованого на знаннях («the knowledgeable society», «knowledge society» або «knowledge-value society»)^{21, 22}.

Вибуховий розвиток цифрових технологій на початку ХХІ ст., що отримав назву цифровізація (англ. – digitalization), зумовив перехід біологічних та фізичних систем у кібербіологічні та кіберфізичні (об'єднання фізичних та обчислювальних компонентів), перенесення діяльності з реального світу у віртуальний (онлайн) і формування цифрової економіки.

Використання терміна «цифрова економіка» в науковій дискусії пов'язане з ім'ям **Д. Тенскотта**. Цей термін об'єктивно відобразив появу такого типу економіки, для якого стало характерним домінування цифрових технологій. Ключовими факторами (засобами) виробництва у цифровій економіці стали цифрові дані – числові, текстові тощо. На відміну від економіки знань, яка розвивалася як окремий сектор економіки, цифрова економіка поступово охопила всі галузі економічної діяльності, промисловість, сільське господарство, будівництво, побут і соціальну сферу.

Цифровізація усіх сфер суспільного життя зумовила появу цифрового суспільства. Початок епохи цифрового суспільства пов'язують із появою та розвитком Інтернету. Відомий дослідник І. Мортімер пише, що «наприкінці ХХ ст. інтернет для багатьох людей став головним джерелом інформації, освіти та розваг. Однак цифрове століття настало значно пізніше – настільки, що багато людей 2000 року майже не мали уявлення про нього. Інтернет було створено лише 1969 року, коли чотири американські університети з'єднали свої спеціально створені комп'ютери. Незважаючи на те, що незабаром до них приєдналися десятки науково-дослідних установ, це ще не був Інтернет як такий, аж доки в серпні 1991 року не з'явилася всесвітня мережа Тіма Бернс-Лі та не було визнано її потенціал як джерела громадських засобів масової інформації. Той факт, що це була безоплатна система, викликав її безпрецедентне зростання. Перші дев'ять років існування Всесвітньої мережі справили значний вплив, поєднавши разом світ для спілкування так само, як раніше в цьому ж столітті це зробили газети, фільми, радіо і телебачення на національній основі. У 2000 році ще не було достатньо інтернет-магазинів, щоб

говорити про припинення існування звичайних магазинів; так само, як і достатнього політичного впливу мережі, який спричинив «Арабську весну» 2010–2011 років. Тож хай там що, люди змогли побачити, як він змінить світ у не дуже далекому майбутньому»²³.

У цифровому суспільстві люди почали інтенсивно та продуктивно використовувати цифрові технології для власних потреб (самореалізації, роботи, відпочинку, навчання, дозвілля), а також для досягнення та реалізації спільних економічних, суспільних та громадських цілей.

Очевидність суспільних змін на початку XXI ст. зумовила той факт, що на рівнях загальної та спеціальної теорії розвитку поняття «цифрова економіка», «цифрове суспільство» стали загальноновизнаними. Це знайшло відображення не тільки в науковій, а й у навчальній літературі, де появу нового суспільства пов'язують із початком нового технологічного укладу та датують 2010 роком. Однак нормативне визначення цифрового суспільства потребує виділення його атрибутивних ознак, без яких не зовсім зрозуміла його відмінність від попереднього етапу суспільного розвитку.

Масове використання цифрових технологій відобразилося у кількісних і якісних показниках розвитку економіки, – як на макро-, так і на мікрорівні, однак визначити результати цифровізації як суму певних соціально-економічних ефектів очевидно недостатньо. Для об'єктивної оцінки результатів цифровізації важливо виділити ті соціальні практики, які позитивно або негативно проявляються в соціокультурній сфері, відбиваються у функціонуванні інститутів суспільства. Формується «нелюдиновимірний світ», який дедалі більше перетворюється на світ цифрової (віртуальної) реальності. У такому світі зміни відбуваються в психологічному, соціокультурному, ментальному, морально-духовному, управлінському та інших вимірах. Показовими стають швидкі зміни у способі нашого життя.

7.4. Неоінституціоналізм

Методологія. Неоінституціоналісти сприйняли основні методологічні принципи неокласиків. Вони використали принцип *«методологічного індивідуалізму»*, за яким учасниками економічних процесів є виключно конкретні індивіди, а не організації або групи. Неоінституціоналісти запропонували спеціальний дослідницький інструмент і термінологію – інституції, організації, трансакції, трансакційні витрати, права власності, обмежена раціональність, опортуністична поведінка, контракти, специфічні

активи, інституціональні зміни тощо. Зазначені категорії не дублюють неокласичні, а відображають нові, недосліджені або недостатньо досліджені економічні явища і процеси. Важливими передумовами неінституціонального аналізу є постулати *опортуністичної поведінки* та *обмеженої раціональності*. Значна частина інститутів – традицій, звичаїв, правових норм – не створювалися, а виникали стихійно, у процесі взаємодії багатьох індивідів, однак завжди були покликані зменшувати негативні наслідки обмеженої раціональності та опортуністичної поведінки.

Рональд Коуз
(1910–2009)

Професор Чиказького університету, лауреат Нобелівської премії з економіки (1991 р.).

Основні твори – «Природа фірми» (1932), «Фірма, ринок і право» (1937), «Проблеми соціальних витрат» (1960)

Коуз визначив базові елементи дослідницької програми неінституціоналістів:

- трансакційні витрати є визначальним чинником при укладанні будь-яких угод та прийнятті рішень;
- ринковий ціновий механізм не може бути єдиною формою регулювання та взаємодії, оскільки за певних умов його дія збільшує трансакційні витрати;
- урахування в економічному аналізі трансакційних витрат дає змогу включити правові відносини до аналізу економічних процесів;
- на ринках торгують не товарами, а правами, які визначено правовою системою і якими керуються економічні суб'єкти в процесі узгодження власних інтересів;
- між економічною та правовою системами існує взаємозв'язок, який неокласична теорія не враховує;
- центральною проблемою аналізу є вибір між ринком і організацією у межах фірми, між державним регулюванням і ринковим саморегулюванням.

Теорія трансакційних витрат. Коуз довів, що при здійсненні угод з'являються витрати використання ринкового механізму, які він назвав трансакційними. Він виділив такі типи трансакційних витрат:

- витрати вибору, які обумовлені різним ступенем технологічного розподілу виробничих операцій;
- інформаційні витрати, до яких належать витрати кодування, вартість передачі сигналу, розшифрування, навчання використанню інформаційної системи;
- витрати масштабу, що зумовлені існуванням системи знеособленого обміну, який потребує спеціалізованої системи забезпечення виконання контрактів;
- витрати опортуністичної поведінки, які зумовлені тим, що покарання порушників угоди пов'язане з певними витратами, а це часто пояснює переваги опортуністичної поведінки як способу реалізації індивідуальних цілей господарюючих суб'єктів.

Причини виникнення та розвитку фірми Коуз пояснив необхідністю зменшення трансакційних витрат. На його думку, можливість економії на трансакційних витратах є визначальним чинником вибору організаційної форми та величини фірми. Існування фірми забезпечує відсутність витрат з укладання угод завдяки забезпеченню необхідної алокації ресурсів адміністративним шляхом. Водночас адміністративний механізм, так само як і ринок, створює витрати, які збільшуються у міру збільшення фірми. Фірма може існувати до тих пір, поки вона реалізує функцію координації за менших витрат, ніж це забезпечується ринковими угодами²⁴.

Теорема Коуза. Теорема Коуза стверджує: «Якщо права власності чітко визначено і трансакційні витрати дорівнюють нулю, то алокація ресурсів буде залишатися незмінною та ефективною незалежно від змін у розподілі власності»²⁵. Із теореми можна зробити кілька важливих висновків:

- 1) наявність трансакційних витрат веде до перерозподілу прав власності та впливає на структуру й ефективність виробництва;
- 2) екстерналії з'являються лише тоді, коли права власності є розмитими; якщо ж їх чітко визначено, усі екстерналії «інтерналізуються»;
- 3) наявність зовнішніх ефектів не є підставою для втручання держави в економічні процеси, оскільки самі дії держави супроводжуються зростанням трансакційних витрат;
- 4) подолання екстерналій полягає у створенні нових прав власності в тих сферах, де вони не чітко визначені. Звинувачення ринку в «провалах» є

безпідставними, оскільки екстерналії та їх негативні наслідки пов'язані з недоліками в законодавстві, яке створює держава.

Олівер Ітон Вільямсон
(1932–2020)

Професор Університету Каліфорнії в Берклі,
лауреат Нобелівської премії з економіки
(2009 р.).

**Основний твір – «Економічні інститути
капіталізму» (1996)**

Вільямсон зробив спробу відобразити зміни рівня обмеженої раціональності через схильність людини до опортуністичної поведінки. Опортунізм він пов'язує з егоїзмом і визначає його як «переслідування власного інтересу, що доходить до віроломності»²⁶. На його думку, недооцінка значущості опортуністичної поведінки при поясненні умов і результатів використання обмежених ресурсів призводить до недооцінки трансакційних витрат. Саме тому Вільямсон робить акцент на витратах опортуністичної поведінки. Він виділяє два типи таких витрат: *ex ante* та *ex post*. До витрат типу *ex ante* включають витрати на розробку проєкту угоди та проведення відповідних переговорів. Витрати типу *ex post* включають організаційні та експлуатаційні витрати, пов'язані з використанням наявної структури управління.

Вільямсон вважається одним із засновників наукової школи, яка досліджує економічні організації з точки зору існування «контролюючих структур». Контролюючі структури регулюють відносини між учасниками угоди на стадії її виконання і створюються для оцінки поведінки учасників угоди, вирішення виникаючих суперечок, адаптації до неочікуваних змін, застосування санкцій до порушників. Потребу в контролюючих структурах він пояснює тим, що контракти є неповними, а тому досліджує проблему зменшення трансакційних витрат у контрактному процесі, шукає засоби забезпечення достовірності зобов'язань сторін контракту в умовах використання специфічних ресурсів.

Вільямсон довів, що різноманітність контрактів відображає властивості трансакцій, які диференційовано закріплюються за структурами управління, що дають можливість економити на трансакційних витратах²⁶. Зростання ефективності виробництва може бути забезпечене за рахунок не тільки технологічних змін (зокрема через використання специфічних ресурсів), а й переходу до адекватної форми інституціонального устрою або створення його нової модифікації.

Теорія прав власності. Широкий спектр форм власності та контрактів, на підставі яких здійснюється обмін, досліджується прихильниками «теорії прав власності»: А. Алчіаном, Г. Беккером, Д. Бромлі, Г. Демсецем, А. Оноре, Е. Остром, Р. Познером.

Під системою прав власності в неінституціоналізмі розуміють сукупність норм, які регулюють доступ до рідкісних ресурсів. Ці норми можуть санкціонуватися як державою, так і суспільством – у вигляді звичаїв, моральних і етичних настанов. Кожен «пучок прав власності» на прийняття рішень з приводу доступу до того або іншого ресурсу розподіляється таким чином, що окремі права можуть належати одному суб'єкту, інші – іншим. Точне визначення та закріплення окремих прав власності за окремими економічними суб'єктами називають «специфікацією» прав власності. Вона можлива за умови чіткої класифікації окремих норм права власності.

Один із варіантів класифікації прав власності запропоновано англійським юристом А. Оноре:

1) право володіння – фізичний контроль над власністю та намір здійснювати виключний контроль, зокрема через представників власника, агентів;

2) право використання – право на особисте використання об'єкта власності;

3) право розпорядження (управління) – право на прийняття рішень, ким і як об'єкт власності може бути використаний;

4) право присвоєння (право на дохід) – володіння благами, які виникають внаслідок попереднього особистого використання об'єкта власності або від дозволу іншим особам користуватися ним;

5) право на остаточну вартість – право на відчуження, споживання, продаж, зміну або знищення об'єкта власності;

б) право на безпеку – гарантує імунітет від експропріації;

7) право на перехід об'єкта власності у спадок або за заповітом – передача контролю над об'єктом власності;

8) безстроковість – необмеженість володіння правами власності у часі, якщо інше спеціально не обумовлено в контракті;

9) право на заборону шкідливого використання – право заборонити використовувати об'єкт власності, якщо це пов'язано з появою негативних зовнішніх ефектів;

10) відповідальність у вигляді стягнення – можливість вилучення об'єкта власності в оплату боргу;

11) остаточний характер – очікування повернення переданих будь-кому прав після закінчення терміну передачі²⁸.

Нечітка специфікація прав власності змінює поведінку економічних суб'єктів та негативно впливає на стан і перспективи розвитку економіки. Найбільш фундаментальним і доступним інструментом захисту прав власності є легітимізація, оскільки її використання не потребує значних витрат. Цей засіб є досить ефективним для мінімізації трансакційних витрат реалізації прав власності та захисту слабких економічних суб'єктів.

Еліно́р Остро́м
(1933–2012)

Професор Університету Індіани, лауреат
Нобелівської премії з економіки (2009 р.).

**Основний твір – «Управління суспільством:
еволюція інститутів колективних дій» (1990)**

Остром належить значний внесок у розвиток інституціональної теорії прав власності. Визначальними умовами і механізмами реалізації прав власності тієї чи іншої людини (відповідно до інтелектуальних здібностей, національної, соціальної приналежності та ін.) вона вважає наявність правил. Правила – це загальновизнані й захищені настанови, які забороняють або дозволяють певні види дій одного індивіда (або групи людей) при їхній взаємодії з іншими людьми або групами. Економічні правила вона вважає безпосередньою передумовою виникнення прав власності.

Остром пропонує власну ієрархічну класифікацію прав власності, яка включає доступ і дохід, управління, виключення, відчуження. Особливість запропонованої нею класифікації полягає в тому, що кожне наступне право передбачає здійснення попереднього. Однак класифікація прав залежить від того, за яким принципом правила будуть класифіковані. Класифікація Остром заснована на поділі правил, а, відповідно, і прав власності на два рівні: правила колективної дії та операціональні правила. Операціональні правила визначають взаємовідносини між людьми з приводу використання того чи іншого рідкісного ресурсу та розподілу доходу, а правила колективної дії визначають порядок змін та застосування операціональних правил.

Остром запропонувала також більш розгорнуту класифікацію правил, яка складається з шести видів: 1) позиційні, або посадові, які специфікують набір позицій (посад) і кількість людей на кожній з них; 2) правила межі, які визначають процедуру відбору учасників на ці посади та зняття з посади; 3) правила охоплення, або сфери впливу, які встановлюють набір результатів, на які можна впливати, та зовнішніх стимулів і витрат, віднесених до кожного з цих результатів; 4) правила влади, які визначають набір дій для кожної посади у певній ув'язці; 5) правила агрегування, які фіксують функції рішення, що використовуються в межах певного плану дій для досягнення проміжних або кінцевих результатів; 6) інформаційні правила, які визначають канали комунікації між учасниками, що перебувають на різних посадах, а також специфікують мову та форму здійснення комунікації²⁹.

На основі розробленої класифікації правил розподілу результатів використання ресурсів Остром досліджує проблему використання спільної власності (вільний доступ). Система вільного доступу означає, що кожен економічний агент може використати певний ресурс без згоди, попередньої домовленості з іншими агентами, без будь-якої форми санкціонування власних дій. Вона пов'язана з таким використанням ресурсів, коли кожен із суб'єктів, який приймає рішення, привласнює вигоди від використання ресурсів безпосередньо, а тягар витрат унаслідок їх використання розподіляється між усіма економічними агентами³⁰. Режим виключності прав зумовлює виникнення різних форм спільної власності, а правила розподілу результатів використання ресурсів визначаються правилами колективної дії. Таким чином Остром пояснює, як спільна власність може ефективно управлятися групами, які її використовують.

Теорія суспільного вибору. Важливе місце в неоінституціоналізмі займає «теорія суспільного вибору», представлена працями Дж. Б'юкенена, що

отримала подальший розвиток у роботах Д. Мюллера, У. Несканена, М. Олсона, Р. Толлісона Г. Таллока та ін. Певною мірою відокремлено розвивалася «конституційна економіка», що поєднала в собі риси неокласичної теорії суспільного вибору та «теорії порядку», що є продовженням традиції класичного інституціоналізму.

Джеймс Макгілл Б'юкенен
(1919–2013)

Професор Вірджинського університету, лауреат Нобелівської премії з економіки (1986 р.).

Основні твори – «Розрахунок узгодження. Логічні основи конституційної демократії» (1962), «Суспільні фінанси в демократичному процесі» (1966), «Межі свободи» (1975)

Методологія. Б'юкенен вважається засновником *теорії суспільного вибору*. У виданій разом із Г. Таллоком книзі «Розрахунок узгодження. Логічні основи конституційної демократії» було закладено фундамент майбутніх наукових досліджень Б'юкенена та його послідовників у сфері теорії «суспільного вибору». В цій роботі Б'юкенен і Таллок провели аналогію між державою та ринком, а відносини громадян з державою розглянули за принципом «послуга за послугу».

У роботах «Фіскальна теорія та політична економія» і «Суспільні фінанси в демократичному процесі» Б'юкенен розглянув проблеми формування екстерналій та створення суспільних благ. У роботі «Основи правил», написаній разом із Дж. Бреннаном, було поглиблено розуміння контрактних основ суспільства, порівнювалися правила ринкового та політичного порядків, політична «гра за правилами» із «грою без будь-яких правил» та проаналізовано їх наслідки.

Б'юкенен відкинув тезу про ефективність державного регулювання економіки методами грошово-кредитної та фінансової політики, а надав перевагу дослідженню самого процесу прийняття політичних рішень і політичного механізму прийняття макроекономічних рішень. Послідовно використовуючи принципи класичного лібералізму та неокласики він сформулював методологічні засади дослідження суспільного вибору:

1) методологічний індивідуалізм, який полягає в визнанні того факту, що немає нездоланої межі між політикою та бізнесом;

2) концепція «економічної людини» (*homo oeconomicus*), яка надає універсальне значення визнанню раціональності людини;

3) аналіз політики як процесу обміну, що дало можливість розглядати політичний ринок за аналогією з товарним.

Теорія суспільного вибору в умовах представницької демократії.

Основними сферами аналізу на політичному ринку Б'юкенен обрав виборчий процес, діяльність депутатів, теорію бюрократії і політику державного регулювання. Державу він розглядав як конкурентний ринок, на якому відбувається боротьба за доступ до розподілу ресурсів і прийняття необхідних рішень. Виборці та політики є суб'єктами політичного ринку, на якому вони обмінюються голосами та передвиборчими обіцянками. Учасники ринку мають особливі права власності, реалізація яких полягає в можливості виборців вибирати представників до вищих органів представницької влади держави, обраних депутатів – ухвалювати закони, чиновників – слідкувати за їх виконанням. Б'юкенен довів, що представницька демократія має певні недоліки. Вони зумовлені тим, що результати голосування значною мірою залежать від обраного регламенту прийняття рішень, а демократична процедура голосування в парламенті не перешкоджає прийняттю економічно неефективних рішень. Відсутність раціонального підходу в роботі виборчого органу (суспільства загалом), унаслідок недосконалої процедури голосування, довели також Ж. Кондорсе та К. Ерроу. Ситуацію, в якій голосування на основі принципу більшості не забезпечує виявлення дійсних переваг суспільства відносно економічних благ, вони назвали «парадоксом голосування».

Разом із тим теорія суспільного вибору довела, що представницька демократія має кілька беззаперечних переваг, оскільки передбачає наявність стабільних конституційних правил і законів. Вона використовує переваги суспільного поділу праці, внаслідок чого обрані депутати спеціалізуються на прийнятті рішень з певних питань, парламенти організують і спрямовують діяльність виконавчої влади та контролюють виконання прийнятих ними рішень.

Представницька демократія не відкидає можливості прийняття рішень в інтересах вузької групи осіб, а не більшості людей, завдяки лобіюванню. Існують різні способи лобізму – впливу на представників влади з метою прийняття вигідного політичного рішення для обмеженої групи виборців. У практиці парламентаризму існує також система логролінгу, яка полягає у

взаємній підтримці депутатів шляхом «продажу голосів». Б'юкенен і Таллок не вважають, що «торгівля голосами» завжди є негативним явищем. За допомогою логролінгу часто можна досягти бажаного або більш ефективного розподілу ресурсів відповідно до принципу Парето-оптимальності. Хоча не виключається й протилежний ефект, коли заради регіональних або групових вигід парламентарі поступаються загальнонаціональними інтересами.

Важливим напрямом теорії суспільного вибору стала **теорія економіки бюрократії**. Ця теорія розглядає бюрократію як систему організацій, що відповідають двом критеріям:

- 1) не виробляють економічних благ, які мають ціннісну оцінку;
- 2) отримують частину власних доходів із джерел, не пов'язаних із продажем результатів своєї діяльності.

Бюрократія не пов'язана безпосередньо з інтересами виборців, вона обслуговує різні рівні законодавчої та виконавчої влади. Зміцнення бюрократії призводить до збільшення асигнувань та штатів співробітників у сфері державного управління, зменшує ефективність роботи організації або державного апарату, збільшує число людей, зайнятих пошуками політичної ренти. Пошук політичної ренти – це намагання отримати економічну ренту за допомогою політичного процесу. Бюрократи беруть участь у політичному процесі й часто намагаються провести рішення, які б гарантували їм отримання економічної ренти за рахунок суспільства. Політики також можуть бути зацікавленими у прийнятті таких рішень, якщо вони забезпечують їм явні та негайні вигоди за прихованих витрат, які важко визначити. Подібні рішення сприяють зростанню популярності політиків, проте, як правило, вони є економічно неефективними.

Важливим елементом теорії суспільного вибору є **концепція «провалів» держави**. Йдеться про випадки, коли держава (уряд) не в змозі забезпечити ефективний розподіл і ефективне використання суспільних ресурсів. Зазвичай до «провалів» держави відносять:

- 1) обмеженість необхідної для прийняття ефективних рішень інформації. Подібно до наявності асиметричної інформації на товарних ринках можливе викривлення інформації на політичних ринках унаслідок діяльності потужних груп впливу, лобістів, бюрократичного апарату;
- 2) недосконалість політичного процесу, що дає змогу маніпулювати голосами депутатів унаслідок особливостей прийнятого регламенту голосування, використання лоббізму, логролінгу, бюрократизму та пошуку політичної ренти;

3) розширення державного бюрократичного апарату, що ускладнює можливості суспільного контролю за бюрократією;

4) неспроможність держави передбачити та ефективно контролювати найближчі та віддалені наслідки прийнятих рішень.

Заходи уряду часто призводять до наслідків, що відхиляються від визначених цілей, тому що економічні суб'єкти можуть змінювати зміст і спрямованість урядових рішень або законів, ухвалених парламентом, і реагувати на них не так, як передбачав уряд. Тому кінцеві результати дій держави часто залежать не тільки від неї.

Відповідно діяльність держави, спрямована на виправлення провалів ринку, сама є далекою від досконалості. Засобом боротьби з бюрократією Б'юкенен вважав приватизацію, а метою – створення конституційної економіки, здатної зупинити невпинне зростання бюрократичного апарату, встановити над ним контроль з боку громадянського суспільства. В роботі «Основи правил» Б'юкенен поставив питання про можливість конституційної революції в демократичному суспільстві, що має зумовити формування конституційної економіки.

Теорія конституційного вибору побудована на основі визнання двох стадій у процесі функціонування контрактної суспільної системи³¹. На першій стадії відбувається прийняття рішень відносно визначення та захисту прав власності, а також правил, відповідно до яких відбувається прийняття колективних рішень щодо виробництва суспільних благ. На другій стадії економічні суб'єкти, відповідно до існуючої структури прав власності, безпосередньо вступають у відносини обміну. Теорія конституційного вибору досліджує першу стадію контрактного процесу, закономірності вибору обмежень економічної та політичної діяльності.

На думку Б'юкенена, на першій конституційній стадії держава перетворюється в «державу, що захищає», виступає зовнішньою силою стосовно сторін контрактів, яка забезпечує виконання встановлених правил. На другій постконституційній стадії держава забезпечує індивідів суспільними благами³². Особливості вибору на конституційній стадії визначаються тим, що індивіди не можуть визначити, на які конкретні правила прийняття рішень їм слід орієнтуватися. Тому вони змушені дотримуватися принципу, відповідно до якого не існує іншого способу прийняття вигідних усьому суспільству конституційних правил, крім як через вільне волевиявлення. Теорія конституційного вибору має кілька важливих додатків, які стосуються теорії

політичного ділового циклу, економічної політики, теорії політичної ренти, економічної теорії політичних інститутів та ін.

Узагальнений варіант неінституціональної економічної теорії розробив **Д. Норт**. Він запропонував **теорію інституціональних змін**, за допомогою якої намагався визначити найбільш загальні закономірності розвитку суспільства.

Дуглас Норт
(1920–2015)

Професор Вашингтонського університету,
лауреат Нобелівської премії з економіки
(1993 р.).

Основні твори – «Структура та зміни в економічній історії» (1981), «Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки» (1990), «Насильство та соціальні порядки» (2009)

Методологія. Дослідницький підхід Норта полягає у розробленні та застосуванні сучасних методів аналізу історико-економічного матеріалу для виявлення структури інституціональних змін. Історію економіки він використовує для того, щоб « пояснити різні моделі розвитку, застою і занепаду суспільств упродовж часу, а також дослідити, яким чином перешкоди, що виникають внаслідок людської взаємодії, породжують зовсім відмінні результати»³³. На історичному матеріалі Норт будує наближені до реальності теоретичні моделі інституціональних та економічних змін, які відбуваються в часі.

Основні методологічні та теоретичні здобутки Норта представлено у книзі «Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки». Він розкрив зміст і природу інститутів як встановлених у суспільстві «правил гри» чи створених людиною обмежувальних рамок. Інститути – це контрактні утворення, що дають змогу отримувати вигоди від обміну та поділу праці. Основні функції інститутів у економічному та інституціональному середовищі полягають у встановленні стійкої структури взаємодій між людьми, спрямуванні індивідуальної поведінки у структурні рамки повсякденного

життя, визначенні та обмеженні сукупності варіантів вибору для індивідів, зниженні трансакційних витрат і запровадженні більш складних видів угод.

Норт визначив структуру інститутів, у якій виділив неформальні обмеження (традиції, звичаї, соціальні умовності), формальні обмеження у вигляді правил і приписів (конституції, закони, судові прецеденти, адміністративні акти), механізми, які включають процедури забезпечення дотримання встановлених правил (суди, поліція і т. ін.). Неформальні інститути створюються спонтанно, як побічний результат взаємодії великої кількості людей, які насамперед думають про власні інтереси. Формальні інститути та механізми їх захисту встановлюються свідомо і підтримуються силою держави. Норт обґрунтував і розмежував інститути як правила гри та організації (учасники гри), які функціонують у сфері інституціональних обмежень.

Теорія інституціональних змін. У своїх дослідженнях Норт намагався розробити теорію, здатну описати зміни в соціумі, політиці та економіці. Він виділив основні джерела інституціональних змін. По-перше, це зрушення у структурі відносних цін. Технічний прогрес, відкриття нових ринків, зростання населення зумовлюють зміни цін на кінцевий продукт відносно цін на виробничі ресурси, іншими словами, до зміни цін на одні ресурси відносно цін на інші ресурси. Неформальні норми під впливом цінових зрушень починають поступово зникати, оскільки їх дотримується дедалі менше людей. Під впливом таких змін окремі існуючі інститути стають неефективними й економічні суб'єкти починають пошук нових інституціональних форм.

Іншим джерелом інституціональних змін Норт вважає ідеологію: «ідеї, ідеології та переконання відіграють головну роль у виборі індивідів, зокрема у виборі траєкторії інституціональної зміни»³⁴. Ідеологія може діяти як самостійний фактор інституціональних змін і економічного розвитку. Як приклад, Норт наводить скасування рабства в США і пояснює це поступовим проникненням у людську свідомість розуміння аморальності факту власності на людей. Хоча на той час рабство було високоефективним економічним інститутом.

У роботі «Розуміння процесу економічних змін» Норт розширив інституціональний аналіз, включивши в його структуру проблему не тільки ідеології, а й ментальних моделей індивідів і соціальних груп.

Він вважає, що світосприйняття окремих людей, груп і суспільства визначає їхній вибір, а історія доводить значення ідей, ідеологій, міфів, догм та упереджень. Норт запропонував новий підхід – економічну когнітивістику, що досліджує еволюцію людського мозку і пояснює, як у свідомості людини

формуються та змінюються переконання, керівні ментальні моделі, які детермінують розуміння оточуючого світу, ціннісні переваги при відборі та виборі інституціональних альтернатив для того, щоб зрозуміти, як відбуваються економічні зміни.

Норт запропонував загальну модель економічних змін, яка пояснює, чому застійні форми економіки можуть існувати тисячоліттями. Головну причину цього він вбачає у тому, що через високі трансакційні витрати політичний ринок мало схожий на конкурентний неокласичний ринок, а сили конкуренції не завжди здатні витискувати неефективні інститути. Відсутність інституціональних змін Норт пояснює:

- 1) зацікавленістю держави у збереженні неефективних інститутів;
- 2) підтримкою неефективних інститутів потужними групами зі спеціальними інтересами;
- 3) уведення нових інститутів вимагає значних витрат, яких не потребують давно вкорінені інститути.

Для пояснення інституціональних змін Норт проаналізував відомі в історії соціально-політичні порядки. Їх принципові відмінності полягають у різних способах доступу до основних економічних і політичних ресурсів. Перший тип соціального порядку, який Норт назвав «природним станом», характеризується обмеженим доступом до ресурсів. Тут політичний устрій обмежує можливості отримання ресурсів, однак створює ренту, необхідну для підтримки стабільності та нормального розвитку. Такий тип політико-економічного устрою є найбільш поширеним в історії та сучасності.

Для другого типу соціального порядку характерний рівноправний доступ до економічних і політичних ресурсів. У таких системах соціальний порядок підтримується не відтворенням рентних відносин, а конкуренцією. Система відкритого доступу, на думку Нортона, більшою мірою властива західному світу.

Таким чином, запропонований Нортом підхід дозволив пояснити історичний процес з точки зору еволюції інститутів, теорії прав власності та трансакційних витрат.

Історико-економічні дослідження. Історичний процес Норт бачив крізь призму реалізації переваг добровільного обміну, які виникають унаслідок поглиблення поділу праці за умови невисоких трансакційних витрат. Поглиблення поділу праці руйнує ті умови, які полегшували обмін між членами традиційних суспільств, і збільшує трансакційні витрати. Зростають витрати з вимірювання кількості та якості товарів, що обмінюються, витрати на специфікацію прав власності та захист контрактів.

Яким чином поглиблення поділу праці та збільшення трансакційних витрат гальмують економічне зростання, Норт пояснює на прикладі двох економічних революцій. Змістом «першої економічної революції», яка відбулася приблизно 8–10 тис. років тому, був перехід від полювання та збирання до регулярного землеробства та приручення домашніх тварин. Утвердженню первинних форм землеробства та скотарства сприяв перехід до так званої «виключної загальної власності» на природні ресурси та продукти праці, коли із вільного доступу до них почали виключати інші племена. Нова форма власності створила стимули до набуття нових знань і створення кращих технологій. Одночасно для попередження надексплуатації, що могла би виникнути всередині племені, почали вводити різноманітні заборони та табу.

«Перша економічна революція» зумовила створення держави, яка підтримувала «виключні права» в межах загальної власності на поля і стада домашніх тварин, забезпечувала вирішення господарських питань і створила механізм управління людьми для виконання ними суспільних функцій. Держава стала першим спеціалізованим інститутом, націленим на зниження трансакційних витрат. Поява держави є одним із найбільших досягнень Стародавнього світу, яке дозволило реалізувати можливості «першої економічної революції».

«Друга економічна революція» відбулася в середині XIX ст. Вона була підготовлена глибокими інституціональними змінами, що передбачали, по-перше, формування ефективної структури прав власності з мінімальними обмеженнями та перерозподільчою активністю з боку держави; по-друге, збільшення систематичного попиту на знання, що зумовило швидкий розвиток наукових центрів; по-третє, приплив у науку приватних і державних інвестицій, що забезпечило тісну взаємодію науки та практики, високу соціальну віддачу науки; по-четверте, завершення розроблення прав інтелектуальної власності. Її зміст полягає у систематичному застосуванні знань у виробництві. Економічне зростання забезпечувалося безперервним виробництвом нових знань при постійних витратах, що викликало зростання доходу на одну особу за умови збільшення кількості населення. «Друга економічна революція» забезпечила панування великомасштабного виробництва, запровадження безперервних технологій, поглиблення спеціалізації та поділу праці. Наслідками таких змін стало:

1) зростання витрат вимірювання через ускладнення системи ринкових обмінів і поділом виробничого процесу на дедалі дрібніші проміжні стадії;

2) збільшення втрат від «ухилення», оскільки виробнича діяльність почала зосереджуватися у великих колективах;

3) ускладнення та збільшення термінів контрактів, які уклалися, що підвищило ризик опортуністичної поведінки;

4) загострення проблеми зовнішніх ефектів унаслідок появи нових технологій.

Відповіддю на ці проблеми стало:

1) розповсюдження торгових марок, фірмових ярликів, гарантій якості, ліцензування і т. ін.;

2) багаточисельні організаційні нововведення забезпечили контроль за опортуністичною поведінкою;

3) поширення та посилення внутрішньофірмових регламентацій;

4) розвиток горизонтальної та вертикальної інтеграції.

Однак основним чинником, який не дав зростанню трансакційних витрат перекрити вираш у продуктивності праці, Норт вважає посилення ролі держави. У нових умовах вона забезпечила встановлення та підтримку стандартів якості, виступила в ролі третейського судді при розв'язанні спорів з приводу порушення умов контрактів, які регулюють зовнішні ефекти.

«Друга економічна революція» викликала й масову негативну реакцію щодо ринку та ринкових інститутів. Виникли політичні групи з конфліктуючими ідеологіями, які почали порушувати політичну стабільність у боротьбі за контроль над державою. Глобального характеру набуло зменшення трансакційних витрат конкуренції, що викликало різкі коливання в умовах обміну. Це спричинило появу потужних лоббістських груп, які вимагали від держави захистити їх від подібних коливань. Під їхнім впливом перерозподільна активність держави зросла ще більше.

Інституціональна структура, яка виникла внаслідок «другої економічної революції», досягла найбільшої ефективності в середині XIX ст. Однак у другій половині XX ст. вона продемонструвала ознаки дезінтеграції та необхідність заміни у майбутньому.

Таким чином, слід відзначити серйозні досягнення неоінституціоналізму в теорії та методології наукових досліджень. Неоінституціональна теорія порушила питання про економічного суб'єкта як уособлення певних універсальних цінностей, на засадах яких формуються можливі стратегії та моделі економічного розвитку. Вона надала методологічний інструментарій для дослідження економічних відносин і дала можливість пояснити взаємозв'язки між системоутворюючими поняттями економічного розвитку, ідентифікувати

ступінь конвенціональності накопиченого знання та можливість використання методологічних надбань інших дослідницьких програм.

7.5. Інститут людини в сучасних економічних дослідженнях

Сучасні економічні дослідження концентруються на проблемах людини в системі економічних відносин, і, перш за все, – на особливостях взаємодії людини із зовнішнім середовищем. У всьому різноманітті цього напрямку досліджень особливо вирізняється комплекс наукових підходів, спрямованих на обґрунтування положення про те, як людина формує середовище існування і яким чином середовище, в свою чергу, впливає на соціальні якості особистості.

Теорія екології людини. Найбільш яскраво взаємодію людини і середовища продемонстрував професор університету Північної Каліфорнії *Амос Холей*, який спробував пояснити розвиток у середовищі існування не лише індивідуумів, а й людських систем. В основу теорії покладено принципи загальної теорії екосистем, яка стала популярною у західних економістів, філософів і соціологів.

Теорія екології людини у загальному вигляді охоплює теоретичні парадигми, які фокусуються на обґрунтуванні умов прогресивного розвитку особистості, оптимальному функціонуванні людських систем залежно від соціально-економічного середовища існування. Теорія викладається авторами в чіткій послідовності:

1) адаптаційність людської системи, тобто шляхи й особливості формування взаємовідносин між членами суспільства;

2) прогресивна динамічність системи, тобто система через певний час досягає максимальних розмірів та оптимальності, які відповідають існуючим засобам комунікації (транспорту і зв'язку);

3) максимальна інформаційність системи, тобто її розвиток здійснюється на основі нової інформації, яка збільшує можливості руху матеріальних, фінансових, людських та комунікаційних ресурсів і діє до того часу, доки ця можливість не буде повністю використана.

Зазначні положення теорії екології людини можна визначити, відповідно, як положення адаптації, зростання та еволюції.

Адаптація є визначальною у взаємодії людини із середовищем її існування. Середовище у такому трактуванні – це не лише ландшафт, клімат і природні ресурси, а й усі зовнішні фактори й умови, які впливають на людину (суспільні системи та їх взаємодії). Як вважали американські соціологи

М. Хеннен і *Дж. Фріман*, система, отримуючи форму, визначає розмір, структуру і характер населення. Вона чинить домінуючий вплив на формування індивідуума, його потенціальних можливостей і здатності до дій. Тому «населення представляє собою сукупність елементів, здатних однаково чинити вплив на середовище існування», тобто виступає «організованою спільнотою», умови функціонування якої об'єктивуються саме середовищем, в якому людському фактору належить виключна (вирішальна) роль³⁵. Таким чином, з точки зору теорії екології людини:

– центральне місце в суспільній системі посідає виробництво засобів існування (механізм, завдяки якому існує населення); гостра необхідність зв'язків із середовищем генерує організуючий принцип екосистеми (людина в таких умовах формує і реалізує свій фізичний та розумовий потенціал у прямій залежності від рівня суспільних, насамперед виробничих, відносин);

– адаптація – це колективний (громадський) процес, тобто вона формує певну систему взаємовідносин між членами суспільства, а дії особи стримуються і обмежуються структурними обставинами, середовищем людського існування.

Теорія екології людини відштовхується від того, що зміни у соціальній системі здійснюються у двох часових вимірах – як онтогенічний процес зростання (зрілість системи) і філогенічність (еволюційний процес). Унаслідок цього *друге* положення теорії (зростання) містить тезу про те, що система буде розвиватися до меж комплексності, які дозволяють технології існуючих засобів комунікації (взаємодії вдосконалення структури і засобів руху). Таким чином, *зростання* полягає у такому:

– взаємодія і взаємоспадковість (постійне відновлення конкуренції між різними об'єднаннями людей за володіння життєвими благами, що зрештою призводить до зміни домінування одного об'єднання над іншим);

– поділ праці є основою структури суспільної системи (на макрорівні – співробітництво між незалежними виробниками, на мікрорівні – між працівниками, які виробляють лише частину продукції);

– для організації поділу праці необхідний контроль як невід'ємна частина будь-якої системи, побудованої на ієрархії управління (функція контролю полягає не лише в координації виробничих процесів на робочих місцях, а й в отриманні продуктивними силами необхідних наукових знань);

– поняття «соціальний клас» розвивається, стає квазікорпоративною формою у структурі суспільної системи, оскільки класові функції набувають рис, не властивих індивідуальним носіям класової належності (власність на

засоби виробництва переважно належить корпоративним власникам, таким як страхові компанії, банки, біржі);

– у процесі «екологічного переходу» в соціальному середовищі стратегічне положення в екосистемі займають посередники (підприємці та менеджери). Це означає, що акцент уваги переноситься з виробника на посередника.

Третє положення (*еволюції*) визначає, що розвиток системи відновлюється із надходженням нової інформації, яка збільшує її здатність до мобільності, підвищення якості ресурсів, чисельності населення, кількості спеціальностей у суспільному виробництві, ємності ринку та ін. Таким чином:

– зміни системи мають зовнішню природу, оскільки вона не може розвиватися сама собою. Зміни виникають, коли фактор зовнішнього середовища, тобто нова інформація, стикається і синтезується з існуючою інформацією;

– еволюція – як фаза розвитку і вдосконалення суспільних відносин – представляє собою процес підвищення потенціалу суспільства, зокрема у сенсі здібностей людини (її фізичних і розумових здатностей та можливостей);

– якісні та кількісні зміни відбуваються завдяки розширенню масштабів суспільної організації праці та оптимального використання людських можливостей (наприклад, зростання промислового виробництва змушує власників засобів виробництва виходити на зовнішні ринки в пошуках джерел ресурсів для успішної конкуренції, використовуючи силу своїх держав для отримання переваги).

Таким чином, система переходить на якісно новий рівень розвитку.

Багато положень теорії екології людини кореспондуються з теорією суспільного розвитку К. Маркса, хоча між ними існують і значні розбіжності (з одного боку – холистичний характер дослідження, значення матеріального виробництва, принцип організації, роль технічного прогресу у зміні системи, з іншого – значення зовнішнього середовища у функціонуванні соціальної системи). Саме з цим пов'язана поява на рубежі 20–30-х років ХХ ст. неомарксизму, орієнтованого головним чином на проблематику особистості в системі виробничих відносин.

Теорія «технологічного марксизму» об'єднує спроби зіставити людину і виробничі відносини з метою пошуку деякого «третього шляху», яким історія почне свій рух нібито з нуля, відкидаючи існуючі сучасні суспільні системи. Автором теорії «технологічного марксизму» вважається професор Нью-Йоркського університету *Артур Стінкомб*, праця якого – «Економічна

соціологія» – є спробою «представити на розгляд трактування економічної соціології, необхідної для об'єднання і завершення неомарксистської традиції»³⁶. Стінчкомб, розглядаючи праці неомарксистів (Д. Пейджа, Т. Скопхола, І. Валлерстайна, Е. Райта та ін.), стверджував, що неомарксистид відійшли від теорії класів К. Маркса, що впливала з ретельного аналізу економічної організації, – замість перегляду марксистської теорії господарства вони розбавили її політичною теорією без урахування зовнішнього оточення. Так, в *теорії держави і соціальної революції* Т. Скопхола відсутня екологічна основа способу виробництва, в «сучасній світовій системі» І. Валлерстайна немає місця теорії розвитку виробничої сфери, «аграрна революція» Д. Пейджа не здатна визначити структуру стимулів, а «класова структура і нерівність доходів» Е. Райта не показує, яким чином технічні характеристики організації праці викликають попит робочої сили. Економічна соціологія, на думку Стінчкомба, може усунути ці недоліки і розкрити всі зазначені елементи. За *теорією технологічного марксизму*:

– розподіл економічних здібностей і видів діяльності індивідів у рамках способу виробництва викликається трьома групами факторів: розташуванням ресурсів, їх ефектом в організації економічної діяльності та доступом до ресурсів;

– іманентні властивості видів економічної діяльності впливають на її організаційно-технічну ефективність, яка, в свою чергу, формує соціальні ролі та соціальну структуру (в організаціях, які використовують технології безперервних процесів, необхідні постійні інновації для підтримки темпів зростання, а це можливо лише за умови наявності висококваліфікованих працівників);

– сучасне виробництво є капіталоємним, що зумовлює у працівників таку якість, як висока особиста відповідальність (тобто технологія безперервних процесів змушує збільшувати питому вагу т. зв. «середнього класу» у структурі трудових ресурсів);

– елементи способу виробництва визначають межі трудової мобільності (оскільки існують екологічні й технологічні обмеження в організації суспільства, то вони можуть стати і обмеженнями у способі виробництва).

Висновки теорії технологічного марксизму полягають у тому, що теорія і практика підприємництва повинні збагатитися аналізом відмінностей технологій і організації праці у різних організаційних і промислових контекстах. У цьому технологічний марксизм є типовим для дослідження людського фактора впродовж 70-х років ХХ ст., коли особливу увагу до нього

виявили «поведінкові» науки – загальна і соціальна психологія, психіатрія, об'єктом яких став аналіз взаємозв'язків між особливостями техніки, технології, структури трудового колективу і проблеми організації високопродуктивної праці (узагальнення різних течій цих теорій отримало назву «соціології моралі», запропонованої Е. Дюркгеймом, який уперше обґрунтував необхідність соціологічного виміру потреб, – моральні вимоги підтримуються індивідуумом тому, що він живе в суспільстві, у соціальному оточенні та підпорядковується його законам).

Теорія управління соціальним порядком. Дослідження з теорії управління певною мірою були інтерпретовані професором соціології Кентського університету Паулом Сайтсом у книзі «Управління: основа соціального порядку». Загалом його положення базувалися на теорії потреб Е. Фрома, Т. Парсонса, Дж. Хоманза. В основу теорії управління соціальним порядком покладено різноманітні течії біхевіоризму, когнітивного (інформаційного) розвитку і психоаналізу з метою створення «ідеологічно нейтральної» суспільної теорії. Таким чином, зазначена теорія може знайти застосування не лише в соціології, а й у політичній та економічній науках, «оскільки люди, які володіють або управляють матеріальними ресурсами чи засобами виробництва, мають значну владу над тими, хто потребує товарів та послуг. Не існує «природного» закону попиту і пропозиції, який автоматично вирішує, хто чим володіє і хто що отримує. І попит, і пропозиція завжди до певної міри були керованими, і цей ступінь керованості постійно зростає». Сайтс розглядає управління як домінуючу формування поведінського устрою життя особи і суспільства. Як стверджує автор: «Особистість, сама собою або в коаліції з іншими, намагається керувати ситуацією шляхом управління поведінкою як інших, так і своєї власної, таким чином перетворюючи управління на найбільш вагому рушійну силу соціального і особистого життя»³⁷. Отже, теорія управління соціальним порядком базується на таких основних постулатах:

- індивід діятиме з огляду на оптимальне управління виробництвом з метою задоволення потреб, з огляду на суб'єктивну точку зору;
- індивід користуватиметься загальноприйнятими нормами до того часу, доки вони забезпечують йому достатній рівень ефективності управління;
- індивід перестане користуватися нормами суспільства, якщо їх використання не забезпечує достатнього рівня ефективності управління і якщо існує більша ймовірність ефективного управління і подальшого задоволення потреб іншим способом дії;

– соціалізація як формування пізнавальних здібностей людини, крім навчання нормам і цінностям, охоплює потреби і культуру (в цьому положення Сайтса збігаються з тезами прихильників теорії соціального навчання, центральним поняттям якої є «соціалізація», – засвоєння індивідуумом культурних і моральних цінностей оточуючого середовища, внаслідок чого виникає можливість управління своєю поведінкою і контролю над власними потребами і потребами соціальної групи).

Таким чином, соціальна структура суспільства складається з особливих груп індивідуумів, які виникають незалежно від орієнтації на управління кожного з них. Таке формування соціальної структури викликане такими причинами:

- задоволення потреб залежить від добробуту суспільства;
- існують різні види інтересів. Якщо один індивід потребує послуг іншого і не може відповісти за ці послуги взаємністю, останній має над ним владу.

З огляду на це, згідно з ідеологічно нейтральним характером теорії управління Сайтса:

- соціальна теорія має відштовхуватися від існування всіх емпірично можливих суспільних світів, пояснюючи їх існування;
- соціальна теорія повинна бути чітко пов'язана з природою людини, оскільки остання продукується шляхом взаємодії біологічних даних і умов, необхідних для соціалізації;
- соціальна теорія має бути такою, щоб її могли використовувати економічні суб'єкти, незважаючи на їх ідеологічну прихильність;
- соціальна теорія повинна звести до мінімуму можливість існування «неправильної свідомості» будь-якої людини, яка розуміє своє становище.

Отже, інститут людини вимагає встановлення демократичного обговорення потреб. У сучасному суспільстві, настільки плюралістичному у виборі потреб, які неможливо задовольнити навіть у принципі, планування, орієнтоване на споживчу вартість, не може базуватися на вимогах лише однієї системи переважних потреб (способі життя), якими би «правильними» вони не вважалися. Тому замість підтримки способу життя якоїсь окремо взятої соціальної групи демократичне обговорення потреб повинно бути спрямоване на узгодження різних способів життя. Наприклад, А. Геллер пише: «Вимога може бути сформульована таким чином: «офіційні» системи людських потреб повинні бути істинними системами, які обирають люди. Цю функцію виконують три принципи:

- 1) вплив соціуму на розвиток систем потреб;

2) соціум безпосередньо керує розвитком систем потреб;

3) критика офіційно існуючих систем потреб, які не узгоджуються тими, що висуваються»³⁸.

Таким чином, у сучасному демократичному суспільстві ринкової економіки планування, орієнтоване на споживчу вартість, повинне скеруватися демократичним обговоренням потреб, а окремі індивіди і трудові колективи мають можливість самостійного вибору власної діяльності в рамках загального плану за повної свободи слова у суспільстві. За таких умов держава функціонує як соціальний контракт між вільними і рівноправними людьми, які в суспільстві демократичної ринкової економіки зможуть постійно контролювати її дії. На думку представників цієї концепції, однією з головних причин створення такого типу суспільства є те, що на зміну буржуазному власницькому індивідуалізму приходить абстрактний індивідуалізм, у рамках якого самореалізація людини більше не пов'язана з нагромадженням власності.

Такий підхід серйозно вплинув на розроблення у кінці ХХ ст. нових напрямів «політики співробітництва» держави і підприємництва та ідеологічне закріплення відносин між ними для майбутнього процвітання. Ці процеси характерні для всіх індустріальних країн, в яких унаслідок розвитку взаємозалежності «глобальна конкуренція змушує визнавати, що тоді, коли кожний з нас може мати права, ми повинні мати обов'язки»³⁹. Ігнорування цього положення, схильність до традиційної ідеології індивідуалізму без урахування нових явищ суспільного життя може призвести до зростання націоналізму, який потенційно вибухонебезпечний для світового прогресу.

Основні терміни і поняття

- Німецька історична школа
- Національна економіка
- Протестантська етика
- Інститут
- Бездіяльний клас
- Зона розвитку
- Колективний капіталізм
- Індустріальне суспільство
- Теорема Коуза
- Техноструктура

- Конвергенція
- Постіндустріальне суспільство
- Третя хвиля
- Трансакційні витрати
- Опортуністична поведінка
- Парадокс голосування
- «Провал держави»
- Економічні революції
- Теорія екології людини

Контрольні та дискусійні питання

1. Які особливості історичної школи дають змогу розглядати її як теоретичне підґрунтя інституціоналізму?
2. Що нового додали позитивна філософія та соціологія Конта для розвитку методології інституціональних досліджень?
3. Що, на Вашу думку, дало підстави вважати представників «юної» історичної школи першими німецькими інституціоналістами?
4. Що об'єднує та в чому полягають основні відмінності теорій класичного інституціоналізму?
5. Які об'єктивні історичні передумови зумовили значний розвиток інституціонально-соціологічного напрямку інституціоналізму у Франції?
6. Обґрунтуйте, чому саме в 60–70-ті роки ХХ ст. виникли інституціональні теорії економічного розвитку.
7. Прослідкуйте еволюцію методологічних підходів щодо періодизації економічної історії у представників історичної школи та нового інституціоналізму.
8. Як Ви оцінюєте методологічні можливості нового інституціоналізму в дослідженні широкого кола тих соціальних проблем, які перебувають у межах його уваги?
9. Прокоментуйте, як основні поведінкові передумови неоінституціональної теорії, обмежена раціональність і опортуністична поведінка економічних суб'єктів впливають на її дослідницький потенціал.
10. Наведіть приклади обмежень, які враховує базова інституціональна модель раціонального вибору.
11. Як відомо, навколо теореми Коуза точиться гостра дискусія. Спробуйте навести аргументи «за» і «проти».

12. Спробуйте визначити основні переваги приватної власності з точки зору теоретиків трансакційного підходу щодо ефективності організаційних форм підприємництва.
13. Що, на Вашу думку, дає підстави розглядати теоретико-методологічний підхід неоінституціоналізму як мікроекономічний?
14. Існує декілька підходів щодо визначення фірми. Прокоментуйте наскрізні характеристики фірми, які визначили представники неоінституціональної теорії.
15. Чи правильно розглядати теорію суспільного вибору як певну альтернативу кейнсіанській моделі державного регулювання економіки? Чому?
16. Порівняйте методологічні засади неокласики та неоінституціоналізму. У яких дослідженнях їх поєднання дало позитивний результат?

Література до теми 7

1. Б'юкенен Джеймс М., Масгрейв Річард А. Суспільні фінанси і суспільний вибір: Два протилежних бачення держави. Київ: Вид. дім "КМ Академія", 2004. 175 с.
2. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / пер. з нім. Київ: Наш формат, 2019.
3. Історія економічних учень: підручник / за ред. В. Д. Базилевича. Київ: Знання, 2004. С. 1067–1247.
4. Історія економічних учень: підр. у 2-х ч. / за ред. В. Д. Базилевича. Ч. 2. Київ: Знання, 2006. С. 373–418.
5. Норт Дуглас, Волліс Джон, Вайнгест Баррі. Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії / пер. з англ. Тарас Цимбал. Київ: Наш формат, 2017. 352 с.
6. Норт Д. Інститути, інституціональна зміна та функціонування економіки. Київ: Основи, 2000. 98 с.
7. Тоффлер Елвін. Третя хвиля / перекладач: Андрій Євса, за редакцією Віктора Шовкуна. Київ: Видавничий дім «Всесвіт», 2000. 480 с.
8. Galbraith, John K. The New Industrial State. Princeton University Press, 2007. 576 p.

Примітки до теми 7

1. Ліст Ф. Національна система політичної економіки / пер. з нім. Київ, Наш формат, 2021. С. 368.
2. Там само. С. 48.
3. Рошер В. Начала народного хазяйства. Руководство для учащихся и деловых людей / пер. с нем. Т. 1. Москва, 1860. С. 54.
4. Там само. С. 53.
5. Гильдебранд Б. Политическая экономия настоящего и будущего / пер. с нем. Санкт-Петербург, 1860. С. 5.

6. Там само. С. 227.
7. Там само. С. 229–231.
8. Зомбарт В. Современный капитализм / пер. с нем. Т. 3. Москва – Ленинград, 1929. С. 144.
9. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / пер. з нім. Київ, Наш формат, 2019. С. 48.
10. Commons J. R. Institutional Economics. Its Place in Political Economy. New Brunswick: Transaction Publishers, 1990. P. 150–157.
11. Veblen, Thorstein. The Theory of the Leisure Class / Edited with an Introduction and Notes by Marta Banta. Oxford University Press, 2009. P. 294.
12. Commons, J. R. Economics of Collective Actions. New York, 1950. P. 33.
13. Berle, A. A., Means, G. C. The Modern Corporation and Private Property. New York: MacMillan and Co, 1932.
14. Rostow, W. The Stages of Economic Growth. A non-communist Manifesto. New York, 1960.
15. Galbraith, John K. The New Industrial State. Princeton University Press, 2007. 576 p.
16. Bell, D. Notes on the Post-Industrial Society. The Public Interest (1967). *National Affairs*. 2024, Spring.
17. Toffler, A. The Third Wave. New York: Morrow, 1980. 544 p.
18. Ходжсон Дж. Что такое институты? *Вопросы экономики*. 2007. № 8. С. 29.
19. Hodgson, G. M. Institutional economics: from Menger and Veblen to Coase and North. *The Elgar Companion to Economics and Philosophy* / Edited by John B. Davis, Alain Marciano, Jochen Runde. Edward Elgar, Cheltenham, UK. Northampton, MA, USA, 2006. P. 84–101.
20. Ходжсон Дж. Социально-экономические последствия прогресса знаний и нарастание сложности в экономике. *Вопросы экономики*. 2001. № 8. С. 29–31.
21. Machlup, F. The Production and Distribution of Knowledge in the United States. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1962.
22. Masuda, Y. The Information Society as Post-Industrial Society. Washington, 1981. 103 p.
23. Мортімер Іен. Століття змін. Яке століття бачило найбільше змін і чому це важливо для нас / пер. з англ. Я. Машико. Харків: Вид-во «Ранок»: Фабула, 2018. С. 29–31.
24. Coase, Ronald. The Nature of the Firm. *Economica*. 1937. P. 386–405.
25. Coase, Ronald. The Problem of Social Cost. *Journal of Law and Economics*. 1960. P. 1–44.
26. Williamson, O. E. Comparative Economic Organization: The Analysis of Discrete Structural Alternatives. *Administrative Science Quarterly*. 1991. Vol. 36, No. 2. P. 269–296.
27. Williamson, Oliver. The Economic Institutions of Capitalism: Firms, Markets, Relational Contracting. New York: A Division of Macmillan, Inc., London: Collier Macmillan Publishers, 1985. С. 88.
28. Капелюшников Р. И. Экономическая теория прав собственности: методология, основные понятия, круг проблем: монография. Москва: ИМЭМО АН СССР, 1990. С. 29–30.
29. Ostrom, E. Governing the Commons. The Evolutions of Institutions for Collective Actions. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. P. 41–42.
30. Там само. Р. 3.
31. Buchanan, James M. The Limits of Liberty: Between Anarchy and Leviathan. Publisher Liberty Fund, 2000. 242 p.
32. Там само. С. 43.

33. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / пер. с англ. Москва: Фонд экономической книги «Начала», 1997. С. 168–169.
34. Там само. С. 34–35.
35. Hannan, M., Freeman, J. The Population Ecology of Organizations. *American Journal of Sociology*. 1977. № 4. P. 931, 933.
36. Stinchcomb, A. Economic Sociology. New York: Academic Press, 1983. P. 20.
37. Sites, P. Control: The Basis of Social Order. New York, London: Dunelen, 1983. P. 10.
38. Heller, A. Can «True» and «False» Needs Be Posited. *Human Needs. A Contribution to Current Debate*. Cambridge, Messachusetts, 1980. P. 220.
39. Lodge, G.G. It's Time for American Perestroika. *The Atlantic*. 1989. April. P. 35–36.

ТЕМА 8

ЕВОЛЮЦІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ

- 8.1. Економічна думка України середніх віків
- 8.2. Економічна думка України ХІХ – початку ХХ ст.
- 8.3. Економічна думка України радянської доби
- 8.4. Економічна думка української діаспори
- 8.5. Економічна думка Незалежної України

8.1 Економічна думка України середніх віків

Економічні ідеї українських мислителів середніх віків викладено у державних і церковних документах, угодах, княжих грамотах та інших літературних пам'ятках. Центральне місце серед них належить **«Руській правді»** – першому давньоруському зібранню законів, що збереглося у трьох редакціях: короткій, розширеній та скороченій. Цей своєрідний кодекс феодального права був спрямований на регламентацію майнових та станових відносин, захист прав світської та духовної знаті на землю і залежних селян, отримання доходів тощо. «Руська правда» є найвизначнішою збіркою звичаєвого права українського народу, що засвідчує високу правову культуру наших пращурів та символізує розквіт державності Київської Русі. Подібні процеси відбувались на теренах Західної Європи, зокрема в Ірландії, Бургундії, Баварії, Англії протягом V–XI ст., де звичаєве право було оформлене у т. зв. «варварські Правди» – Рипуарську, Бургундську, Алеманську, Салічну, Баварську, Саксонську, Тюрінгську тощо. Таким чином формування суспільно-економічної та політичної систем Київської Русі відбувалося одночасно із тогочасною Європою.

«Руська правда» складається з *трьох головних частин*. Автором *«Правди Ярослава»* вважається Ярослав Мудрий, *«Правду Ярославичів»* було прийнято на з'їзді Ярославичів у Києві в 1072 році. У 1113 році побачив світ *«Устав»* Володимира Мономаха.

«Правда Ярослава» проголошувала недоторканність власності та особи феодалів; «челядина» – об'єктом власності хазяїна нарівні з худобою та речами; виключність і спадковість права князів та бояр на землю, яке не міг відібрати

навіть великий князь. Селян було поділено на холопів, смердів і закупів (закупи – розорені селяни, що зверталися за «купою» (позичкою) до князя). Закуп мусив працювати у господарстві кредитора доти, доки не сплачував «купу» з процентами. Кредиторові надавалося право карати закупа, а у разі спроби втекти закуп ставав довічним рабом кредитора.

«Правда Ярославичів» містить багатий матеріал про організацію господарства князів у формі вотчини. Ряд статей присвячено охороні земельної власності, визначено відповідальність за порушення польових меж та боронних знаків. Смерди оголошувалися залежними від князя людьми і обслуговували його вотчину разом із холопами-рабами.

У «Правді Ярославичів» містяться важливі положення про охорону та порядок забезпечення майнових інтересів кредитора, умови, за яких вимога про повернення позички має юридичну силу, порядок стягнення боргів тощо. Так, позички могли надаватися в грошовій формі під процент («реза»). Особливо поширеними були позички в натуральній формі – продуктами з умовою повернення їх із надбавкою. Позичковий процент був дуже високим (статті 50, 51, 53). Спеціальна стаття «О татьбе» (про грабіж) передбачувала право князя вбити людину, спійману на крадіжці.

«Устав» Володимира Мономаха надає досить точне уявлення про систему грошових одиниць. Основою цієї системи була гривня, яка мала всі ознаки загального мірила вартості та відігравала провідну роль у штрафній шкалі. Іноді цю частину «Руської правди» називають «Устав про закупи та холопів», оскільки в ній визначено умови перетворення закупів у холопів та, навпаки, регламентовано їхні відносини з феодалами.

Попри розпад Київської Русі, норми «Руської правди» ще протягом століть мали вплив на розвиток правових систем західних і північносхідних слов'ян, позначилися на становленні таких пам'яток права, як Псковська і Двінська судні грамоти, статuti Казимира III Великого (Віслицько-Пьотрковські статuti 1346–1347), Судебник Казимира IV Ягеллончика (1468), Судебники Московського царства (1497, 1550), Литовські статuti (1529, 1566, 1588), Соборне уложення (1649) тощо. В українських селах та містечках норми «Руської Правди» використовувались аж до XVIII ст.

Історико-економічний здобуток доби Київської Русі доповнюють зведення «Літопису руського» (що об'єднав «Повість минулих літ» Нестора, «Київський літопис» і «Галицько-Волинський літопис»), «Ізборник Святослава», «Слово про закон та благодать» Митрополита Іларіона, «Моління» Данила Заточника, проповіді Кирила Туровського тощо.

У «*Повісті минулих літ*», з одного боку, засуджується свавілля князів, феодалні міжусобиці, жорсткий примус і насильство, а з іншого – висловлюється переконання щодо необхідності захисту феодалного землеволодіння – як світського, так і церковного.

Літописець Нестор наголошує на однаковій важливості праці розумової й фізичної; закликає до захисту єдності Київської Русі, який мають ініціювати не тільки князі, а й народ.

«*Київський літопис*» містить докладний опис процесів феодалної роздрібненості XII ст. та їхніх негативних наслідків, стану общинного господарства, підносить ідею збереження єдності земель руських шляхом добросусідства, взаємодопомоги князів.

«*Галицько-Волинський літопис*» висвітлює події XIII ст., у тому числі: втрату Києвом статусу центру української державності; суперечки та війни князів; пригноблення селян; відмінності православних і католицьких поглядів на економічні проблеми.

В «*Ізборнику Святослава*» наголошується на обов'язку заможних людей дотримуватися в усьому міри, здорового глузду, ввічливості у повсякденних відносинах з підлеглими. Благодійність проголошується важливішою за прихильність до церкви, а слухняність, покірливість, терпимість селян, їхня праця «на свого володаря» – святим обов'язком.

У творах Митрополита Іларіона, Данила Заточника та Кирила Туровського можна прослідкувати заклики до пошани селянської праці, доброчинності, справедливості та соціального захисту нужденних, аргументацію пріоритету розуму над фізичною силою, знань над хоробрістю, мудрості над войовничістю.

У XIV–XV ст. на українських землях, що перебували під владою Литви та Польщі, формується магнатське і шляхетське землеволодіння, фільваркова система, починається закріпачення селян. Розвиток товарно-грошових відносин, ринку сільськогосподарської та ремісничої продукції сприяли швидкому зростанню міст як центрів промислів, торгівлі, політичного життя. Частина міст належала державі, частина – церквам і магнатам. Деякі міста, наприклад, Львів, Луцьк, Житомир, Київ, отримали грамоти на Магдебурзьке право, відповідно до якого городяни обирали міське самоврядування й суд.

Зазначені економічні реалії знайшли відображення у *Литовських статутах* 1529 р., 1566 р. і 1588 р., які стали своєрідним «другим виданням» «Руської правди». Статути обмежували владу великого князя на користь магнатів; оформили перехід умовних володінь у спадкові; підтвердили

звільнення шляхетських маєтків від загальнодержавних повинностей; заборонили королю роздачу земель та інших пожалувань іноземцям; санкціонували закріпачення вільних людей, якщо вони не могли розрахуватися зі своїм феодалом.

Осередками боротьби українського народу проти національного та релігійного гноблення стали братства – загальнодемократичні спілки, що об'єднували у своїх лавах ремісників, селян, запорозьких козаків, купців та українських магнатів. Спрямовуючи діяльність окремої людини на загальну користь, світоглядна концепція братського руху сприяла розширенню сфери застосування економічної думки. У творах Юрія Дрогобича, Павла Русина із Кросна, Станіслава Оріховського-Роксолана наголошувалося на необхідності поширення освіти та науки, ролі зв'язків із Західною Європою, інтеграції в європейський культурний процес. Діяльність братств, активними учасниками яких були брати Юрій та Іван Рогатинці, Стефан Зизаній, Мелетій Смотрицький, Захарій Копистенський, Йов Борецький, Петро Могила та ін., була підпорядкована ідеям економічного підприємництва, справедливості, правової рівності, політичної свободи і громадянського служіння. Світогляд представників братського руху знайшов глибоке відображення в тогочасній духовній та світській літературі. Зокрема, *Христовор Філалет* у своїй книзі «Апокрисис» наприкінці XVI ст. висловив нові погляди на співвідношення держави і церкви, що включали ідею суспільного договору як основи формування державних інститутів. Суспільно-економічний прогрес та громадську злагоду, на думку мислителя, може забезпечити лише верховенство закону, що визначає права і свободи підданих і ґрунтується на вимогах «права і Божого, і прирощеного». Засновник і активний діяч Львівського братства *Юрій Рогатинець* проголошував «народну користь» найвищою метою, а працю задля спільного блага, діяльне, а не споглядальне життя – шляхом досягнення цієї мети для всіх та вдосконалення кожної окремої людини. Відтак, можна стверджувати, що вже наприкінці XVI ст. в українській соціально-філософській літературі формуються основи ідеології громадянського гуманізму та правової держави.

Одним із важливих напрямів теоретичних пошуків у працях українських мислителів-гуманістів є роздуми про походження та сутність держави, форми державного управління та зміцнення влади, шляхи вдосконалення та розвитку суспільства. Найбільш важливим здобутком соціально-філософської думки України цієї доби є обґрунтування ідеї освіченої монархії, обмеженої законом, як ідеалу державного устрою.

Станіслав Ореховський-Роксолан (1513–1566)

Письменник, оратор, публіцист, філософ,
історик, полеміст, гуманіст.

**Основні твори – «Про турецьку загрозу»
(1543, 1544), «Напучення королеві
польському Сигізмунду-Августу Станіслава
Ореховського-Роксолана» (1543, 1548),
«Квінкунс, тобто візирець устрою Польської
держави», «Діалог»**

У творах Ореховського-Роксолана було викладено ідеї, суголосні основним положенням теорії природного права, яка дістала подальший розвиток у працях Г. Грація, Т. Гоббса, Б. Спінози. Згідно з цією теорією люди на ранніх етапах становлення цивілізації були рівними, володіли та розпоряджалися усіма благами спільно. Цей «природний» стан характеризувався відсутністю держави та приватної власності. Згодом розвиток господарства та суспільних відносин призвів до порушення принципів рівності та справедливості, тому, з метою подолання конфліктів, створення нормальних умов для співжиття та координації спільної діяльності люди уклали суспільний договір. Таким чином, держава виступає результатом угоди про права та обов'язки кожного з учасників союзу. Правова регламентація поведінки передбачає водночас визнання особистої свободи як невіддільного права кожної людини. Добробут громадян, на думку Ореховського-Роксолана, безпосередньо залежить від улаштування державного господарства та поділу праці. Мислитель обґрунтовував необхідність загального оподаткування як економічної основи держави, вказуючи, що кожен має вносити певну частку зі свого доходу або ж відбувати повинності – відробітки чи військову службу.

Консервативно-догматичний напрям української соціально-економічної думки XVI–XVII ст. представлений творами українських публіцистів-полемістів І. Борецького, І. Вишенського, Г. Смотрицького, К. Острозького та ін. Світоглядна позиція представників цього напрямку ґрунтувалася на необхідності відречення від матеріального світу та зосередженні на внутрішньому духовному розвитку, вона не передбачала активної соціальної дії. Найяскравішою постаттю серед проповідників ранньохристиянської моралі та побудови світського життя на основі духовних

цінностей є *Іван Вишенський* (1545/50 – 20-ті роки XVII ст.) – видатний мислитель, один із провідних діячів антиуніатського та антикатолицького руху в Україні. Він вважав, що будь-яке багатство, яким володіють пани й духовенство і яке вони «пожирають», створене «працею й потом» кріпаків. Описав основні форми привласнення результатів праці селян і ремісників: панщину, оброк, податі, торговельний та лихварський прибуток. Критикуючи феодально-кріпосницький устрій та існуючу фільваркову систему, особливо так звану духовну кабалу церкви, що сама перетворилася на феодальний маєток, Вишенський наголошував, що одночасно зі зростанням багатства й розкошів панів, шляхти, торговців посилюються злигодні кріпаків, бідняків. Він стверджував, що майново-соціальна нерівність людей походить не від природи і не від Бога, а від земних несправедливостей.

Осередком вивчення суспільних наук на основі природного права та моральної філософії стала заснована в 1632 р. митрополитом *Петром Могилою* Києво-Могилянська академія. Тут викладались основні положення античної економії Ксенофонта й Аристотеля, канонічної політекономії Середньовіччя, меркантилізму, сільської економії тощо. У вченні про господарство професори Києво-Могилянської академії дотримувалися трактування економічної сфери як невід’ємної складової соціального життя, що підпорядковується загальним законам логіки та етики. Ціннісною домінантою при цьому виступало досягнення суспільного та індивідуального блага. Академія стала центром продукування та поширення правових знань і державницьких ідей. Курс моральної філософії, що викладався з кінця XVII ст., включав, окрім монастики (вчення про моральність особи), економіку (вчення про ведення господарства) та політику (вчення про державу і право). Таким чином професори та студенти Академії долучалися до європейської політико-правової та політико-економічної думки, до проблем походження, сутності та форм держави, її функцій, співвідношення права і моралі тощо.

Відомим випускником Києво-Могилянського колегіуму, а згодом і його ректором був *Інокентій Гізель* (1600–1683), обраний у 1656 р. архімандритом Києво-Печерської Лаври і керівником Печерської друкарні. За глибокі знання та невтомну просвітницьку діяльність Лазар Баранович нарік Гізеля «українським Аристотелем». Разом з Григорієм Кониським, Феофаном Прокоповичем, Григорієм Щербацьким, Мануїлом Козачинським, Йоасафом Кроковським та іншими релігійно-філософськими діячами XVII ст. вони визначали розвиток освіти, науки, ремесел, мистецтва та виховання як основу поступу суспільства. Інокентій Гізель брав участь у створенні «*Києво-*

Печерського патерика» (1661) та *«Синопису»* (1674) – першого нарису української історії. В іншій своїй праці *«Про народ Роксоланський і його нарiччя»* характеризував українців як носіїв високої та оригінальної культури, які рано винайшли писемність та прийняли християнство. Сене життя Гізель вбачав у творчій праці задля власного та громадського добра, а шлях до досягнення щастя, на його думку, пролягав через компромісне задоволення тілесних та духовних потреб. Проблему взаємозв'язку волі й розуму Гізель розв'язував, опираючись на концепцію етичного інтелектуалізму. Визнаючи свободу волі, він надавав пріоритетного значення розуму, який надає волі різні варіанти вибору між добром і злом, здійснює моральний вплив на неї. У сфері політико-правової думки найбільшу увагу Гізель приділив проблемі незалежності української церкви від московської держави, а також питанням полеміки з католиками й уніатами. Проблеми господарства мислитель розглядав у контексті дотримання християнських заповідей, а їх порушення називає «економічними гріхами». Гострій критиці піддавав недобросовісну торгівлю, лихварство, фальшування грошей тощо, натомість возвеличував сумлінну працю та справедливий обмін, що було притаманним українській ціннісній матриці. Гізель засуджував посягання на чужу спадщину та нерухоме майно, був палким прихильником приватно-родинної власності. В його працях знайшли своє відображення економічні категорії тогочасної доби, знаменуючи становлення ринкових відносин на українських землях.

Теоретична думка з проблем державного устрою та економічної політики XVI–XVIII ст. знайшла своє довершення у науково-педагогічній та політичній діяльності видатного державного і церковного діяча, філософа, письменника, публіциста Феофана Прокоповича.

Феофан (Єлезар) Прокопович
(1681–1736)

Політичний та громадський діяч, філософ,
письменник, публіцист,
ректор Києво-Могилянської академії.

**Основні твори – «Етика», «Логіка», «Перше
повчання отрокам» («Первое учение
отрокам»), «Правда волі монаршої» («Правда
воли монаршей»)**

Прокопович поділяв людські знання на науку та мистецтво, розумів етику як окрему науку, яку в свою чергу поділяв на монастику (науку про звичаї взагалі), економіку (науку про звичаї залежно від того, як їх використовують батьки та управителі окремого господарства) та політику (як звичаї застосовуються управителем держави, провінції, республіки, царства, імперії). На думку Прокоповича, велике господарство («політика») підлягає іншим законам, ніж індивідуально-родинне. Якщо виділення мікрорівня економіки було відомо ще з праць Ксенофонта, а макрорівня – з «Трактату політичної економії» А. Монкретьєна, то ідея про їх загальний «фундамент та засаду» – монастику, була новою та прогресивною.

Прокопович поділяв головні ідеї меркантилізму, зокрема активного торговельного балансу, розвитку експортної промисловості, сільського господарства, торгівлі, засобів і шляхів сполучення, активізації економічних зв'язків з іншими країнами, якщо вони відповідали інтересам власної держави.

У середині XVI ст. у Нижньому Подніпров'ї козаки заснували Запорізьку Січ, яка стала центральним осередком боротьби українського народу проти іноземного поневолення, праосновою нової української держави. На цих землях формувалося козацьке землеволодіння, селяни були вільними, основною формою землеволодіння середнього козака був хутір. При хутірних господарствах були «всякі пожитки» – луки, ниви, пасовища, пасіки, ліси. Козаки опановували необжиті землі, випалювали ліси, засновували слобідки, хутори. Багаті козаки, окрім землеробства і тваринництва, займалися різним промислом, ремеслом.

У 1648 році гетьманом Запорізького війська був обраний Богдан Хмельницький. Під його проводом здобуто перемогу у Визвольній війні 1648–1654 рр. та створено Українську козацьку державу.

Богдан-Зиновій Хмельницький *(1595–1657)*

Гетьман, видатний державний діяч,
фундатор і будівничий Української
козацької держави

Для економічних поглядів і політики Хмельницького характерна меркантилістська спрямованість – підтримка вітчизняної торгівлі, заохочення експорту та обмеження імпорту товарів, охорона купецьких прав, товарів і майна торговців, надання їм певних пільг (користування міським інвентарем, спорудами, дозвіл будувати нові споруди та торговельні приміщення, звільнення від сплати місцевих податків та внутрішніх торговельних мит). За часів Хмельницького державна влада підтримувала розвиток промисловості, насамперед оборонної, та міських ремесел. За його ініціативою створено козацьку старшину, яка згодом перетворилася на українське дворянство; від влади феодалів звільнено міщанство; міста отримали право на самоуправління. З одного боку, Хмельницький намагався зберегти світські та церковні маєтки, а з іншого – сприяв розвитку козацького та селянського господарства ринкового типу.

Безпосереднім продовженням реформаторських зусиль та ідей Хмельницького стали *«Пакти і конституції законів і вольностей Війська Запорізького» (Конституція) Пилипа Орлика (1672–1742)*.

Конституція містить положення про захист приватної власності, недопущення обезземелювання рядових козаків та концентрації землі в руках старшин. Уперше було законодавчо регламентовано відокремлення державного скарбу від гетьманського та передання його у розпорядження генерального підскарбія: «Належить на розсуд Гетьмана при публічній згоді обрати Генерального скарбника, мужа видатного, заслуженого, багатого і прямодушного, який взяв би під свою опіку державну скарбницю, відав би млинами і всіма прибутками і дбав би про них не для власної, а для загальної потреби, враховуючи думку Гетьмана». Конституція передбачала ревізію земельного майна козацьких старшин, скасування ненависних народіві державних монополій, оренди, відкупів, інших економічних обов'язків, окремих видів податків.

У 1654 році Україна увійшла до складу Московської держави на правах самостійної держави-автономії. Галичина залишилася в Речі Посполитій, Північна Буковина належала Молдавському князівству, Закарпаття – Угорському королівству. У другій половині XVII–XVIII ст. господарський розвиток українських земель визначався переважно економічними системами Речі Посполитої і Московії. Швидке зростання поміщицького землеволодіння магнатів і козацьких старшин супроводжувалося збільшенням кількості безземельних та малоземельних селян, використанням найманої робочої сили. Як на Лівобережній, так і на Правобережній Україні в промисловості (була представлена ремеслами і промислами) на зміну цеховому виробництву прийшла мануфактура, в якій разом

із вільнонайманою працею застосовувалася і праця кріпосних. Масовий вихід збіднілого населення на заробітки свідчив про початок формування ринку робочої сили. Посилювалися ринкові зв'язки між населеними пунктами, регіонами, між Лівобережною Україною, Слобожанщиною, Північним Причорномор'ям, Західною і Правобережною Україною, зростала кількість ярмарків. Особливу групу торговців становили чумаки. З'явилися спекулянти і перекупники. Зароджується національна буржуазія.

Зазначені соціально-економічні реалії перебували в центрі уваги авторів історичних повістей – Самовидця (Р. Ракушки-Романівського), Г. Грабянки (Граб'янки), С. Величка, Я. Лизогуба та інших українських мислителів і представників козацької старшини.

У *«Літописі Самовидця»* засуджується закріпачення та знедолення селянства, примусове ополячування й окатоличування, насадження унії, заборона українських шкіл, обмеження українців у інших правах. Автор вважає, що життя народу погіршується – в міру збагачення та посилення впливу гетьманів та старшин, поширення їхніх чисельних оренд. Водночас він негативно ставився до відкритої збройної боротьби народних мас проти своїх гнобителів, виступав за пом'якшення суспільних суперечностей, помірковані дії та «соціальну гармонію».

Григорій Грабянка та *Самійло Величко* – як представники козацької старшини – обґрунтовували її претензії щодо урівнення в правах із російським дворянством, вимагали скасування Малоросійської колегії та поновлення права старшини обирати гетьмана. У повісті Грабянки знайшли відображення процеси насаджування невластивих козацтву економічних інститутів, формування відносин залежності та підлеглості.

Доповнює уявлення про господарство України кін. XVII – поч. XVIII ст. творчість поета, церковного діяча, мандрівника та етнографа *Климентія Зіновієва* (Климентія Трясці: сер. XVII – 1712). Герої його творів (близько 400 віршів та 24 тис. прислів'їв і приказок) є представниками різних верств та прошарків тогочасного суспільства, що дає можливість краще пізнати життя та побут населення України. Чимала увага приділяється висвітленню людських вад, а саме здирництву, невдячності, підступності. Особливо акцентується на засудженні хабарництва, передовсім у судовій, адміністративній системі й церковних колах. Зіновіїв у своїх віршах закликає ділитися талантами та здобутими знаннями з тими, хто їх прагне: «Знання, як і талант повинні працювати, аби приносити прибуток». Поет засуджує лінь та надмірний сон, а для того, аби ні в чому не мати потреби, потрібно постійно працювати: «Кожен живе так, як і працює». Також

Зіновійів аналізує причини масого приєднання селян до запорозьких козаків, возвеличує позитивний образ козацтва як потужної сили, яка захищає рідну землю і народ, православну віру. Козацтво виступає як фактор випробування на мужність, сміливість, професіоналізм. Водночас поет реалістично оцінює козацтво, розуміючи, що серед них зустрічаються й ті, які вдаються до непристойних учинків. Загалом Климентій Зіновійів продовжив демократичні традиції української літератури, які започаткував І. Вишенський, виступаючи предтечею Г. Сковороди, а згодом і Т. Шевченка.

З другої половини XVIII ст. прагнення поміщиків привласнити якнайбільше додаткової праці селян реалізувалося шляхом запровадження шестиденної панщини; повної ліквідації селянських наділів та переведення кріпаків на «місячину», заміни натуральної ренти грошовою, значним збільшенням її абсолютного розміру; закріпачення нових верств населення, зокрема козацтва. Зруйнування Запорозької Січі (1775), скасування полкового устрою в Україні (1783), секуляризація церковних земель та маєтків (1786), уся урядова політика на Лівобережжі мали за мету стерти різницю між Україною та Росією не тільки в соціально-політичному, адміністративному стані, а й у свідомості людей. У таких умовах соціальна еліта українського суспільства – козацька старшина – виступала оборонцем культурних і державних традицій України, її звичаїв та «вольностей».

Демократичні прагнення та політичні настрої, протилежні урядовим інструкціям та великодержавним планам, оприявнилися під час виборів депутатів та складання «наказів» до Комісії з укладення нового Уложення законів (1767 р.) замість застарілого Соборного уложення 1648 р. Так, після скасування на Лівобережжі козацько-полкового адміністративного устрою, представники від слобідського козацтва, зокрема *І. Дзюбін* з Охтирки, *Ф. Нікіфоров* із Сумської провінції, *І. Капінос* з Харківської провінції, *А. Алейников* з Хоперської фортеці, виступили з гострою критикою соціально-економічної політики губернатора Слобідсько-Української губернії Є. Щербініна, царських урядовців, полкової старшини й закликали припинити практику переведення населення регіону в стан кріпосних селян, добивались права селянам самим продавати свої вироби. На думку А. Алейникова, на всіх українських землях має діяти єдиний соціально-економічний закон, за яким українське посіпльство і козацтво користуються з давніх часів широкими економічними правами – як-от вільно займатися промислами, торговельною діяльністю, вільно розпоряджатися продуктами своєї праці. Алейников доводив необхідність будівництва фабрик у селах, на яких би працювали вільні люди.

Також аргументував необхідність сприяння розвитку вільної торгівлі з європейськими та азійськими країнами.

Генеральний писар Гетьманщини **А. Безбородько** у депутатському наказі від чернігівців пропонував заснувати університет і академію для розвитку науки і промислів на українських теренах, створити український державний банк, регламентувати купівлю земель, обмежити владу дворян над посполитими тощо. Зусиллями його нащадків була заснована Ніжинська гімназія вищих наук (1805). Пізніше заклад перетворений на Історико-філологічний інститут ім. князя О. Безбородька, а нині це Ніжинський державний університет ім. Миколи Гоголя. Ліберально-демократичні вимоги населення Правобережної України знайшли відображення в *«Торчинському маніфесті»* (1767) та *«Універсалі до селян»* (1768 р.).

Видатною постаттю загальноєвропейської та світової суспільної думки XVIII ст. є український філософ-гуманіст **Григорій Сковорода** (1722–1794). Мислитель вважав, що «...кожна людина повинна пізнати власну внутрішню природу, а природу людини визначає її здатність до праці. Пізнання людиною своєї внутрішньої природи та вибір роду діяльності за здібностями робить працю радісною, суспільно корисною, а людину – щасливою». Сковорода чітко розрізняв процес та результат праці, що є важливим для розуміння механізму формування вартості. Уявлення мислителя про майбутні форми суспільного устрою були теологічні за формою, демократичні й патріотичні за змістом: рівне володіння всіх членів суспільства всіма благами – як основа суспільства; «сродна праця» – як база суспільного добробуту; республіка – як найдемократичніший політичний устрій; освіта народу – як умова його духовного розвитку.

Яків Козельський (1729–1795) – філософ і просвітник, представник демократичного напрямку суспільної думки – вважав ідеалом суспільство вільних, рівноправних, дрібних товаровиробників, а тому був противником кріпацтва. Козельському належать досить глибокі та прогресивні для того часу економічні ідеї. Так, він чітко розрізняє просте відтворення, коли ще немає «ніякого наміру прибутку та баришу», і розширене, «коли власники засобів виробництва намагаються збільшити частину товарної продукції свого господарства і з цією метою посилюють гноблення своїх рабів»; саме працю селян вважає джерелом усіх багатств суспільства. Заохочував до ощадливості, виступав проти марнотратства та скупості. Засуджуючи лінощі, був противником надмірної праці. Першим у вітчизняній суспільній думці проголосив вимогу восьмигодинного робочого дня й обґрунтував ідею

загального оподаткування. Загалом економічна концепція Козельського суголосна основним положенням класичної політичної економії. Свою програму інституційних реформ для забезпечення економічного розвитку вчений виклав у роботі «Філософіческія предложения» (1768).

Новаторські ідеї щодо значення права для забезпечення економічного розвитку та необхідності радикальних реформ державного управління та законодавства, модернізації фінансової системи було запропоновано та аргументовано нашим видатним співвітчизником, вченим-економістом і правознавцем С. Десницьким. В університеті м. Глазго він у 1762–1763 рр. слухав лекції з моральної філософії Адама Сміта, є відомості про їхнє особисте знайомство. Теоретичним підсумком і спробою практичного впровадження результатів закордонного відрядження став проєкт державного перетворення Російської імперії, укладений ним у 1768 р. і представлений Катерині II під назвою «Подання про заснування законодавчої, судової та карної влади в Російській імперії».

Десницький виступав прихильником ідеї поступального прогресивного розвитку людства. Історичний процес він пов'язував із розвитком продуктивних сил, поділом праці та зміною форм власності. Періодизація історії, запропонована вченим, побудована на основі тези, що змінюється не природа людини, а форми її господарської діяльності. Домінуючі форми господарства визначають послідовну зміну чотирьох станів людства, якими є: 1) збирання плодів і мисливство, 2) скотарство або чабанування, 3) хліборобство, 4) комерція. Четвертого стану суспільство досягає, коли внаслідок розвитку землеробства та промислів товарно-грошові відносини набувають системного характеру. На цій стадії формуються такі соціальні інститути, як сім'я, приватна власність, держава, законодавство.

Вчений обстоював утвердження «свободи і власності як природних прав людини», вважав, що еволюція відносин власності відбувається об'єктивно й обумовлює, своєю чергою, становлення та функціонування системи влади та підпорядкування. Розроблений ним проєкт реформ державного управління та фінансів передбачав демократичні перетворення, спрямовані на обмеження влади монарха, утвердження вищості закону. Десницький уперше в Російській імперії висунув принцип розмежування законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, обґрунтував запровадження «четвертої» влади, яку назвав громадянською, що мала включати органи місцевого самоуправління. Ідеї вченого щодо вищості закону, захисту економічних прав людини, поєднання монархії та громадянської влади (сенату), публічності державного управління,

заохочення прогресивних форм господарювання, викладені в його проєкті державних реформ, залишаються актуальними і сьогодні.

Семен Десницький

(початок 40-х років XVIII ст. – 1789 р.)

Перший український професійний вчений-економіст, автор новітньої теорії держави і права, професор права Московського університету.

Основні твори – «Подання про заснування законодавчої, судової та карної влади в Російській імперії» («Представление об учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи») (1768), «Слово про прямий та найближчий спосіб до навчання юриспруденції» («Слово о прямом и ближайшем способе к научению юриспруденции») (1768), «Юридичне міркування про різні поняття, які мають народи про власність» (1781), «Юридичне міркування про користь знання вітчизняного законотворецтва» («Юридическое рассуждение о пользе знания отечественного законоискусства») (1778), «Юридичне міркування про початок та походження шлюбу» (1774)

8.2. Економічна думка України XIX – початку XX ст.

З першої половини XIX ст. економічний розвиток українських земель характеризувався занепадом феодално-кріпосницької системи господарювання та кріпосницької мануфактури, промисловим переворотом, поширенням товарно-грошових відносин і проникненням капіталістичних відносин у сільське господарство, поглибленням розшарування селянства і подальшим використанням вільнонайманої праці та машин, поступовим формуванням класів капіталістів і найманих робітників. Реальна соціально-економічна багатоукладність економіки, взаємодія різних соціальних груп визначала розвиток відповідних їх інтересам економічних ідей, концепцій і теорій.

Представники *дворянсько-ліберальної думки* виражали інтереси не тільки прогресивних дворян, а й селян-кріпаків.

Василь Каразін (1773–1842) – засновник Харківського університету – був прихильником «пруського» шляху розвитку сільського господарства, не

пропонував ліквідувати поміщицьке володіння землею, але виступав проти зловживань поміщиків і висував проекти реформування аграрних відносин, деякі з яких втілював у власному маєтку у Харківській губернії. Він пропагував інтенсифікацію землеробства, вдосконалення методів оброблення землі, використання сільськогосподарської техніки, перехід від трипільної системи до багатопільної.

Каразін вважав, що головною причиною відставання України від європейських держав є однобічний аграрний розвиток. Саме тому пропонував форсованими темпами розбудовувати промисловість шляхом ухвалення державою відповідних законів, надання власникам фабрик певних привілеїв, залучення до промисловості іноземного підприємницького капіталу, акціонування підприємств.

Дмитро Журавський (1810–1856) – видатний економіст і статистик – на основі ґрунтовних економіко-статистичних досліджень визначив породжену кріпацтвом бідність селян головною причиною низького рівня розвитку сільського господарства та промисловості. Пропонував розвивати крупну промисловість за державні кошти, зняти бюрократичні перепони для дрібної промисловості, фінансово відокремити селянське господарство від поміщицького.

Журавський висунув проєкт поступового визволення селян від кріпосної залежності на основі договірних відносин між селянами та поміщиками.

Михайло Балудянський (Балуг'янський) (1769–1847) – професор кафедри політичної економії Головного педагогічного інституту, згодом – ректор Санкт-Петербурзького університету – автор численних проєктів, записок з адміністративного права, фінансів, аграрних відносин, місцевого управління і наукових праць багатьма мовами (наприклад, «Про національне багатство. Теорія Адама Сміта»), багато з яких не було опубліковано з міркувань цензури, і вони зберігаються в архівах у вигляді рукописів.

Викладання політичної економії Балудянський не зводив до вчення про державне господарство і економічну політику, як це було тоді прийнято. Він систематизував теоретичні погляди меркантилістів, фізіократів та А. Сміта, розглянув їх зміст і причини формування. Критично проаналізувавши економічні погляди меркантилістів та фізіократів, Балудянський свої власні погляди будує на основі теорії Адама Сміта, визначає джерела багатства нації, роль поділу праці, обміну, грошей у становленні вільної економіки капіталістичного типу на основі невтручання держави в економічне життя. Він був противником кріпацтва і виступав за звільнення селян, вважав

найдоцільнішим передачу селянам землі на відкуп або в оренду з правом спадковості, що відповідало прогресивній капіталізації сільського господарства.

Суттєвий вплив на розвиток ліберально-буржуазного напрямку розвитку суспільно-економічної думки в Україні мав громадівський рух та один із його друкованих органів – журнал «Основи». *Громади* виникли спочатку в Києві, Чернігові та Полтаві, об'єднавши університетських викладачів, вчителів, письменників, урядовців. Вони займалися переважно науковою й видавничою справою, культурно-освітньою діяльністю. Відмежовуючись від революційного руху, громади сприяли розвитку національної культури на засадах релігії та сімейної моралі. Політичні прагнення були обмежені ідеєю федеративного державного устрою за національною ознакою. На сторінках журналу «Основи» дискутувалися проблеми пореформеного аграрного розвитку, нових форм панщини, поліпшення становища селянства шляхом перерозподілу податків, регулювання відносин найму на рівні європейських форм робітничого законодавства, організації акціонерних компаній та їх вплив на становище робітничого класу й селянства.

Активні діячі громадівського руху *Володимир Білозерський* (1825–1899), *Микола Костомаров* (1817–1885), *Олександр Кістяковський* (1833–1885) та інші вважали реформу 1861 р. необхідною, але половинчастою, тому що скасовувалося лише кріпосне право поміщика над селянами, а залишилося кріпосне право самодержавця над населенням, яке треба скасувати конституційно. Для забезпечення швидкого капіталістичного розвитку обґрунтовували необхідність урядової децентралізації та народної централізації шляхом передачі частини повноважень губерніям, підтримки промислових акціонерних компаній та державного фінансування будівництва шляхів сполучення.

Економічні погляди революційної та радикальної демократії найбільш повно представлено в роботах М. Драгоманова та С. Подолинського.

Драгоманов не був економістом у звичайному розумінні, але в його науково-публіцистичних працях економічні проблеми посідають помітне місце. Він виступав за об'єднання українських земель та слов'янських народів на демократичних засадах. Реформу 1861 р. він розглядав як позитивний акт, однак підкреслював її антинародний характер, зазначав, що вона була проведена в інтересах поміщиків, капіталістів, самодержавства, бо у селян відібрали землю, яка у них була, а до феодальних форм експлуатації додалися капіталістичні. Драгоманов звертає увагу на поширення лихварства, суборенди та інших методів посилення експлуатації простого люду. На відміну від народників, які

наголошували на особливому шляху, він відзначає прогресивну роль капіталістичних відносин у розвитку продуктивних сил, але й акцентує увагу на погіршенні становища пролетаріату, зростанні безробіття, кризах та банкрутствах.

Михайло Драгоманов
(1841–1895)

Суспільно-політичний діяч, доцент Київського університету.

Основні твори – «Пропаций час. Українці під Московським царством (1654–1876)», «Нарис української соціалістичної програми», «Про "Історію Русів"»

Майбутнє України мислитель пов'язує з ліквідацією приватної власності, розбудовою «громадівства» – способу виробництва, за якого фабрики, заводи, продукти праці належать робітничим громадам, а земля і сільськогосподарські продукти – сільським громадам, пропонує перехід до «громадівства» еволюційним шляхом, через завоювання політичної свободи. Особливого значення Драгоманов надає економічній освіті та популяризації політичної економії, насамперед серед молоді.

Сергій Подолинський
(1850–1891)

Український вчений і громадський діяч, автор енергетичної теорії розвитку економіки.

Основні твори – «Життя і здоров'я людей на Україні» (1879), «Ремесла і фабрики на Україні» (1880), «Праця людини та її відношення до розподілу енергії» (1880)

Подолинський є фундатором української школи фізичної економії. Він першим дав природничо-наукове визначення праці. На основі аналізу різних видів енергії Землі Подолинський визначає роль праці у збереженні, розподілі енергії та її зростанні. Додаткове нагромадження сонячної енергії, за

Подолінським, виступає як додатковий продукт, а найкращим видом корисної праці, що зберігає сонячну енергію на земній поверхні, є землеробство.

Відштовхуючись від тлумачення праці як головного засобу збереження і накопичення енергії, вчений аналізує походження здатності до праці, визначає джерело необхідної для неї енергії. Подолінський уперше висунув ідею існування в природі процесів із коефіцієнтом корисності, вищим за 100%, – людської праці. Тобто дослідження суто економічних проблем вийшли за межі сфери економіки, змусили вивчати проблеми енергетики живої речовини, саме явище життя. За сформульованим Подолінським законом, «людська праця має властивість нагромаджувати сонячну енергію на поверхні землі». Найсприятливішим для цього способом виробництва він вважав соціалізм, оскільки нагромаджена працею енергія має слугувати всьому народу, а не окремим особам.

Інтереси селянства та дрібної буржуазії у пореформений період представляли мислителі-демократи, представники українського громадсько-політичного руху. **Павло Чубинський** (1839–1884) – український етнограф, фольклорист – підкреслював напівкріпосницький характер реформи 1861 р. На основі досліджень реального стану сільського господарства він показав, що 40% доходів селянина йдуть на податки, збори, повинності, а 60% – це акциз на горілку. Пропонував надавати селянам кредит через ощадно-позичкові товариства, знищити перешкоди для вільного переміщення робочої сили, фінансувати кустарні промисли.

Петро Червінський (1849–1931) – земський статистик, активний діяч ліберального народництва, одним із перших серед народників використав деякі положення марксистського історичного матеріалізму і виділив чотири типи господарств: патріархальне, рабське, кріпосне, товарне. Господарство України вважав перехідним від натурального до товарного виробництва. На його думку, якщо на Заході капіталізм формувався історично, протягом століть, то в Україні та Росії ще слід добре подумати, що краще, – стимулювати його розвиток або стримувати. Як і інші народники, Червінський не бачив адекватних умов для капіталізму, але розумів необхідність та переваги великого виробництва та нових технологій. Майбутнє країни він вбачав у такій організації господарства, коли громада використовує сучасну техніку у переважно натуральному виробництві.

Микола Левитський (1859–1936) – український письменник і громадський діяч – визнаний одним із фундаторів української кооперативної думки. Був прихильником розвитку виробничої кооперації, зокрема

колективного землеробства. На початку 1890-х років він поставив за мету застосувати до селянського господарства артільну форму. У 1894 р. виникла перша влаштована ним землеробська артіль. У 1895 р. Левитський започаткував стандартний артільний договір, в якому було прописано засади об'єднання землі, рухомого та нерухомого майна, яке має перебувати у неподільному суспільному володінні та користуванні. Договір чітко регламентував організацію праці та механізм розподілу продукту. Український теоретик і практик кооперації оголосив російський марксизм реакційною теорією, а матеріалістичний підхід К. Маркса до трактування історії вважав обмеженим. Натомість власна позиція Левитського полягала в обґрунтуванні необхідності практичної роботи задля розвитку українського господарства та народного життя на кооперативних засадах.

Класична політична економія в Україні. Опорними пунктами класичної політекономії стали Київський, Харківський, Новоросійський (Одеський) університети, в яких викладали такі видатні науковці, як А. Антонович, М. Бунге, Т. Степанов, І. Вернадський, М. Коссовський, М. Вольський та ін. Українські вчені досліджували формування вартості та ціни, походження та зростання капіталу, закони грошового обігу тощо. На відміну від європейських економістів, які вивчали діяльність егоїстичної «економічної людини», українські дослідники переймалися турботами про примноження національного багатства, розуміли роль та значення в економічному розвитку духовності, освіти, морального здоров'я суспільства. Звідси – більш широке розуміння предмету політичної економії, критика положень А. Сміта про багатство, продуктивну та непродуктивну працю.

Так, за **М. Вольським**, предметом політичної економії є праця з суспільної точки зору, що охоплює усі сфери матеріальної й духовної діяльності. Політекономія — наука про людину та її діяльність, спрямовану на задоволення матеріальних і моральних потреб. **А. Антонович** вважав політичну економію наукою про суспільний елемент у діяльності людей, спрямованій на задоволення як духовних, так і матеріальних потреб. **М. Бунге** визначав політичну економію, як науку про суспільну сторону господарських явищ і законів, яким ці явища підпорядковані.

Прихильником і послідовником класичної політичної економії був професор Харківського університету **Т. Степанов** – автор першого в Російській імперії двотомного підручника політичної економії «Записки о политической экономии», побудованого на ідеях А. Сміта та Д. Рікардо. Тим не менше, Степанов виступав проти механічного, некритичного перенесення теорій

західних економістів на вітчизняний ґрунт; заперечував змішування політекономії з галузевими науками, наголошував на необхідності посилення соціального аспекту політичної економії. Степанов відзначав, що багатство – це насамперед користування речами, які можуть задовольняти потреби, а не їх мінові вартості. Однак метою капіталістичного виробництва визнавав прагнення до збагачення, а прибуток – частиною вартості, створеною працею. На думку вченого, праця виступає суб'єктом багатства, а природа – об'єктом, праця є тим продуктивнішою, чим вона вільніша від усяких утисків. З огляду на зазначене Степанов вважав несправедливим, що «бідний, нижчий клас народу платить більше, якщо порівнювати його достатки з достатками багатіїв», та відстоював спрямування частини податкових надходжень на суспільні потреби.

З оригінальною ліберально-гуманістичною концепцією політичної економії виступив І. Вернадський.

Іван Вернадський (1821–1884)

Професор Київського, Московського
університетів, видавець журналу
«Экономический указатель».

Основні твори – «Критико-історичне дослідження про італійську економічну літературу до початку XIX сторіччя» («Критико-историческое исследование об итальянской экономической литературе до начала XIX века») (1849), «Нарис теорії потреб» («Очерк теории потребностей») (1847), «Нарис історії політичної економії» («Очерк истории политической экономии») (1858), «Перспект політичної економії» («Перспект политической экономии») (1858), «Про обмін і торгівлю» («О мене и торговле») (1865).

Про предмет політичної економії. Вернадський виступає проти визначення політичної економії як науки про багатство і підкреслює, що вона вивчає лише один бік, одну властивість багатства – його цінність. Предметом дослідження цієї науки він вважає природні закони виробництва, але такими законами для нього є лише закони товарного виробництва.

Про працю. Працю Вернадський визнає головним і єдиним джерелом багатства. Він розрізняє корисність (споживчу придатність) та власне вартість,

що «визначається працею, а не придатністю». У поглядах на джерела доходів, багатства, вартості Вернадський стояв на позиціях класичної школи, але, на відміну від класиків, усі види праці вважав продуктивними.

Про власність і капітал. Після реформи 1861 р. Вернадський стає активним захисником великого капіталу та великого виробництва, які уможливають науково-технічний прогрес. Позитивно оцінюючи концентрацію виробництва і капіталу, Вернадський однозначно негативно ставиться до великої земельної власності, яка на той час майже вся була поміщицькою, вважаючи за необхідне її пристосування до «раціональних», тобто капіталістичних форм господарювання.

Про соціалізм. Ідеї соціалізму Вернадський вважав помилковими та пов'язував зі зростанням пауперизму. На його думку, соціалістичні ідеї зароджуються серед прихильників незрілих общинних форм господарювання, тому виступав за їх реформування.

Микола Бунге
(1813–1895)

Ректор Київського університету, міністр фінансів Російської імперії.

Основні твори – «Теорія кредиту» («Теория кредита») (1852), «Про зростання неметалічного обігу в Росії» («О возрастании неметаллического обращения в России») (1877), «Основи політичної економії» («Основания политической экономии») (1870)

Про методологію. Як вчений-економіст М. Бунге сформувався під впливом класичної політекономії А. Сміта, поділяв переконання класиків, розглядаючи працю як джерело вартості, але працею вважав також внесок власників землі й капіталу, а ренту і прибуток – трудовими доходами.

Бунге вбачав можливість гармонії суспільних відносин лише за умов, коли суспільний устрій буде пов'язаний із природними суспільними законами. Саме такі умови створює капіталізм, а усі інші способи виробництва не відповідають людській природі. Відстоюючи максимальний розвиток буржуазної приватної ініціативи, вільної конкуренції, торгівлі, обмежене втручання держави в економіку, він прогнозував витіснення дрібної промисловості фабричним виробництвом.

За своїми методологічними поглядами Бунге був близьким до німецької історичної школи, закликав до помірності у використанні дедуктивного методу, прихильно ставився до методів спостереження та дослідів.

Критично ставлячись до трудової теорії вартості, Бунге став одним із засновників *Київської психологічної школи політекономії*. Йому належать ідеї про споживання та обмін як головні сфери економічних досліджень, про залежність вартості від попиту і пропозиції, про корисність як джерело цінності тощо.

Про ринкове саморегулювання та роль держави. Бунге не поділяв надії класиків на регулюючу дію вільного ринку, вважав за необхідне втручання держави в ринкові процеси. Як державний діяч Бунге став ініціатором та організатором заходів щодо впорядкування грошового обігу та бюджету (в результаті реформи 1885 р. було скасовано подушні податі, податок на сіль, поповнено бюджет за рахунок обов'язкового викупу землі поміщицькими селянами, створено селянський та дворянський іпотечні банки, оброки замінено викупними платежами), введення початків робітничого законодавства (у 1882 р. була створена фабрична інспекція для вирішення конфліктів між заводчиками та робітниками), реорганізації системи зовнішньої торгівлі (зросли ввізні мита на чавун, вугілля, вальцьове залізо, сталь, машини, що захистило національних виробників промислової продукції та суттєво збагатило державну казну).

Підтримка Бунге розвитку індустрії України, іноземних інвестицій сприяли подвоєнню видобутку вугілля в Донбасі та активному розвитку залізорудної промисловості Криворіжжя. Під його особливою увагою перебував розвиток залізниць внаслідок зростання хлібного експорту з України через порти Одеси та Бердянська.

Про фінанси. Бунге належить помітний внесок у теорію фінансів. Він наголошував на взаємозв'язку між кредитом і суспільним відтворенням, доводив хибність існуючої практики розширення кредитування за рахунок випуску асигнацій і банківських кредитних білетів, трактував економічні категорії, зокрема кредиту, за допомогою понять етики (довіра, віра): на його думку «кредит – це вид обміну, у якому передається цінність або послуга на віру до майбутньої винагороди».

Розвиток маржиналістських ідей. Ідеї маржиналізму набули в Україні значного поширення наприкінці ХІХ ст., насамперед завдяки активній та плідній діяльності Київської психологічної школи.

Дмитро Піхно (1853–1909) – професор Київського університету – вважав споживання й обмін основними сферами економічних досліджень, а корисність

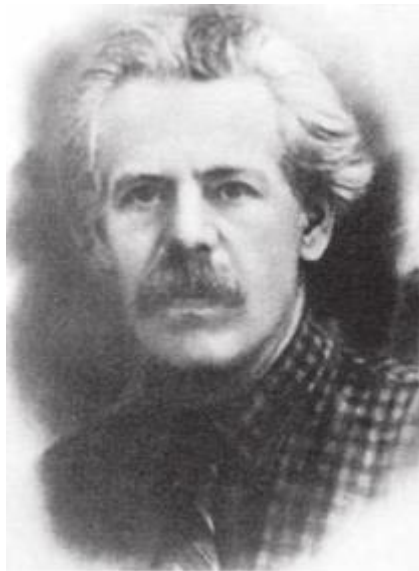
речей – джерелом та мірилом цінності й ціни. На його думку, центральною проблемою теорії цінності є вивчення потреб, що формують попит. Водночас Піхно акцентував увагу на дослідженні діяльності окремої фірми та проблем ціноутворення, розподілу ресурсів і доходів як умови забезпечення господарської рівноваги (збалансованості попиту і пропозиції).

Олександр Білімович (1876–1963) – професор Київського університету – був противником трудової теорії вартості, вважав, що теорія граничної корисності доповнює теорію витрат виробництва, звернув увагу на залежність цін продуктів від цін факторів виробництва, кожен з яких має свою продуктивність і створює свій дохід. Заперечував можливість застосування математичних методів для аналізу економічних явищ, відводячи їм лише ілюстративну роль.

Роман Орженецький (1863–1923) – професор Новоросійського та Санкт-Петербурзького університетів, академік УАН з 1919 р. – охарактеризував зародження і розвиток маржинальних ідей від Аристотеля до сучасників, поширив принцип граничної корисності на оцінку витрат виробництва згідно з теорією «продуктивних благ», визначив величину цінності величиною почуттєвого стану, вважав, що ціна є результатом взаємодії граничної корисності з соціальними факторами, які обмежують економічну поведінку людей, а кількість праці – не причина вартості, а її вимірник.

Євген Слуцький (1880–1948)

Професор Київського комерційного та
Кон'юнктурного інститутів.

Основні твори – «Теорія кореляції й елементи вчення про криві розподілу» (1912), «Про критерій відповідності лінії регресії та найкращий метод забезпечення відповідності емпіричним даним» (1914), «До теорії збалансованого бюджету споживача» (1915), «До критики поняття цінності Бем-Баверка та його вчення про вимірювання цінності» (1927)

Слуцький у статті «До теорії збалансованого бюджету споживача» вперше розробив ординалістський підхід до визначення рівноваги споживача. У запропонованій функції корисності ($U = f(x_1, x_2, x_3 \dots x_n)$, де x_1, x_2, x_3 – кількість споживчих благ) Слуцький визначає дохід споживача як головне обмеження

при визначенні максимуму загальної корисності. На основі застосування математичного апарату він виявив умови, за яких функція корисності досягає максимуму, та запропонував способи обчислення її параметрів. Вчений вважається одним із засновників праксеології – науки про раціональну поведінку людей при різних комбінаціях умов.

Теорія циклічності. Інтенсивна робота в галузі статистики дозволила Слуцькому зробити відкриття, що будь-яке середнє суми часових рядів становить ряд, у якому спостерігаються систематичні коливання. Такі коливання не набувають виразно ритмічної циклічності, їх частота та амплітуда можуть змінюватися. Це дало науковцю змогу зробити припущення, що «економічний цикл є лише результатом агрегування економічних показників»¹. Утім абстрагування дослідника від соціально-економічної реальності має ілюзорний характер. Будь-яке економічне явище він розглядав насамперед «не інакше як соціальне явище, характеризоване особливими рисами»².

Теорія граничної корисності. Проблема граничної корисності була центральною в дослідженнях Слуцького. Він одним із перших спробував розробити цілісну теорію граничної корисності, поєднуючи у своїх розробках сучасні йому досягнення психології, теорії діяльності, активно застосовуючи математичний апарат. Використання останнього, з одного боку, дало змогу упорядкувати та чітко формалізувати розрізнені здобутки теорії граничної корисності, але з іншого – надзвичайна математизація ускладнила сприйняття науковою спільнотою досягнень Слуцького. Саме це, за словами Дж. Гікса, «та дата її публікації [повний воєнних потрясінь 1915 рік], можливо, пояснюють, чому вона [праця Слуцького] так довго залишалася без впливу на розвиток економічної думки, і її потрібно було відкрити заново»³. Досягнення українського вченого були настільки визначними, що Дж. Гікс у своїй класичній роботі «Вартість і капітал» далі зазначає, що «ця праця представляє собою перше систематичне дослідження території, відкритої Слуцьким»⁴ і саме його перу належить основне рівняння теорії вартості⁵.

Особливу увагу вчений приділив розробленню проблем зміни попиту залежно від динаміки цін та доходів економічних суб'єктів. Фундаторні досягнення українського науковця в цій сфері здобули світове визнання. Він математично обґрунтував теорію насиченості благ, зазначаючи, що у випадку нормального бюджету споживача попит на благо зростає зі збільшенням доходу та спадає при зростанні цін цього блага. Проте, «якщо бюджет аномальний, то приріст доходу супроводжується збільшенням попиту для благ насичуючих, а його зменшення – посиленням попиту для благ ненасичуючих»⁶. Зростання

ціни на останні, на думку автора, майже завжди має наслідком скорочення попиту на них.

Відображення марксизму в працях українських економістів. Ставлення українських вчених-економістів до марксизму було неоднозначним. Більшість прихильників класики та маржиналізму не погоджувались із багатьма його положеннями та висновками. Наприклад, **Б. Кістяківський** вказував на обмеженість економічного детермінізму і моністичного погляду на розвиток людського суспільства, **М. Соболев** відкидав ідею «насильницького перевороту», **Т. Осадчий** розцінював марксистську доктрину як утопічну, що не може мати практичного застосування, **К. Воблий** вважав марксизм простим запозиченням з інших теорій.

Для популяризації марксизму багато зробив **Микола Зібер** (1844–1888) – професор Київського університету. У своїй основній праці «Давид Рікардо та Карл Маркс в їх суспільно-економічних поглядах» (1885) він поділяє наукові засади марксизму, трудової теорії вартості, критикує теорії вартості Дж. Ст. Мілля, Т. Мальтуса, Н. Сеніора та ін., формулює предмет політичної економії як суспільні відносини людей з приводу речей.

Зібер високо оцінює Марксові положення про двоїсту природу праці, причини виникнення та функції грошей, протиріччя між капіталістами і пролетаріатом. Зібер погоджується з марксистським поглядом на історичну обумовленість економічних законів та минулий характер капіталізму, заміну його хаотичного плину планомірною діяльністю, але не сприймає революційних методів такої заміни. Зібер сумнівався, що однакові умови та повне невтручання держави у господарювання може забезпечити ефективний національний розвиток. Він привернув увагу науковців до рікардіанської гілки політичної економії, яку російські та українські економісти фактично оминали, наголошував на зв'язку між англійською класичною політекономією та марксизмом і з цих позицій критикував теорію граничної корисності.

Особливе місце в історії економічної науки посідає всесвітньовідомий вчений-економіст, автор новаторської теорії грошей, теорії економічної кон'юнктури та періодичних криз, теоретик та організатор кооперативного руху, видатний історик господарства та економічної думки Михайло Іванович Туган-Барановський.

Найвідомішим із новаторств вченого є *теорія періодичних криз*, економічної кон'юнктури та макроекономічної динаміки, що розкриває інноваційно-інвестиційний механізм економічного розвитку: його рушії, суперечності, спосіб подолання, характер зростання, роль інновацій. У цій

теорії ключову роль відіграє суперечність між нагромадженням капіталу та можливостями його продуктивного застосування.

Михайло Туган-Барановський
(1865–1919)

Професор Санкт-Петербурзького університету,
міністр Центральної Ради.

Основні твори – «Нариси з новітньої історії політичної економії та соціалізму» («Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма») (1903),
«Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини та вплив на народне життя» («Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь») (1894), **«Російська фабрика в минулому та нині»** («Русская фабрика в прошлом и настоящем») (1898).

Синтез теорії граничної корисності та теорії трудової вартості.

Туган-Барановський уперше здійснив спробу поєднання теорії трудової вартості та теорії граничної корисності. На його думку, «гранична корисність визначає у першій інстанції розцінку господарського предмета. Але сама гранична корисність стосовно вільно відтворюваних продуктів – у другій інстанції вимірюється трудовою вартістю останніх». Гранична корисність вільно відтворювальних благ прямо пропорційна їх трудовим вартостям.

Теорія грошей. На основі аналізу товарно-грошових відносин та історичних форм розвитку грошей Туган-Барановський розробив новітню теорію паперових грошей і розкрив закономірності переходу до паперово-кредитного грошового обігу. Він обґрунтував можливість і доцільність державного регулювання грошового обігу і тим самим передбачив роль монетарної політики в макроекономічній стабілізації.

Теорія економічної динаміки. Туган-Барановський ґрунтовно проаналізував сутність, причини і наслідки промислових криз. Він розкрив механізм розгортання кризових явищ та роль у цьому процесі капіталоутворення, інвестицій та інновацій, пов'язав періодичність оновлення основного капіталу з технологічним розвитком, а також динамікою нагромадження вільного капіталу, що не знаходить продуктивного застосування.

Соціальна теорія розподілу. Туган-Барановський вважав розподіл доходів між класами і соціальними верствами складним результатом їхньої боротьби за зростання належної їм частки суспільного продукту, боротьби, у якій сили сторін визначаються рівнем соціальної консолідації та інституційною спроможністю. Наприклад, заробітна плата залежить від продуктивності суспільної праці та соціальної сили робочого класу; цими ж факторами визначається і прибуток – як доход, що базується на експлуатації робітників.

Теорія кооперації. На переконання Туган-Барановського, кооперація є продуктом капіталістичної системи і не може існувати без використання її господарських принципів, але одночасно містить зародки нових некапіталістичних засад. Кооперативні підприємства, – стверджує вчений, – можуть існувати тільки в середині трудових класів – пролетаріату, селянства, дрібної буржуазії, а для селян кооперація – єдино можливий засіб піднесення їхнього економічного добробуту.

Розвиток економічної думки в Галичині. Специфічні умови перебування частини українських земель у складі Австро-Угорщини визначили характер і зміст економічних ідей І. Франка, В. Навроцького, О. Терлецького та інших мислителів.

Іван Франко
(1856–1916)

Письменник, історик, філософ, громадський діяч, публіцист, розробник української економічної термінології.

Основні праці – «Промислові робітники Східної Галичини й їх плата 1870 р.» (1881), «Злидні Галичини в цифрах», «Спір о дефіциті», «Крайовий бюджет», «Про працю» (1881), «Панщина та її скасування в Галичині» (1898)

Франко був не тільки відомим письменником, поетом, перекладачем, критиком, публіцистом та громадським діячем, а й вченим-економістом. Іван Франко жив і творив у Східній Галичині, що у ті часи перебувала у складі Австро-Угорської імперії. Економічні погляди Франка відбивають складний процес поступового засвоєння вченим кращих зразків світової суспільної думки. Тематика економічних досліджень Франка є надзвичайно широкою. Він цікавився теоретичними питаннями політичної економії, здійснив прикладний

аналіз економічного стану Галичини, вивчав тогочасну фінансову систему та наслідки фіскалізму, розвиток банківництва, становище селянства та пролетаріату.

Про предмет і категорії політекономії. Франко вважав, що політична економія «безперечно найважливіша з усіх наук». Якщо спочатку, під впливом теоретиків історичної школи, він розглядав політекономію як науку про народне господарство, то пізніше дійшов висновку, що політекономія – «це наука абстрактна», предметом якої є дослідження не лише економічних законів «теперішньої суспільності, а й загальних законів праці людської».

Виняткова заслуга Франка полягає в розробленні української політико-економічної термінології, оскільки в Україні були поширені її переважно російські, польські та німецькі мовні інтерпретації.

Про соціально-економічну еволюцію. Товарне виробництво, товарний і грошовий обіг Франко вважав історичною передумовою виникнення та існування капіталу. Метою простого товарного виробництва, зокрема цехового ремесла, на його думку, було виробництво товарів на замовлення, безпосередньо для вжитку покупців. Капіталістичний спосіб виробництва, писав він, передбачає виробництво для торгівлі, а значить – купця, який купує не для задоволення своїх потреб, а для продажу. Франко визнає минутий характер капіталізму, вбачає майбутнє за соціалізмом, підґрунтя якого становитимуть громади як основні господарські одиниці, а централізоване управління не буде жорстким. Однак він не підтримував ідею диктатури пролетаріату, обережно ставився до революції, відстоював мирний шлях об'єднання українських земель.

Про найману працю. Франко вважав, що капіталістичне виробництво базується на найманій праці. Робітник «мусить затим бути свобідним не лише правно, але й економічно, тобто мусить бути не тільки не кріпаком, але й пролетарієм». На його думку, наймана праця і пролетаріат виникли внаслідок того, що більшість людей позбавлена при капіталізмі знарядь виробництва. Капіталізм руйнує дрібне виробництво і масами кидає раніш самостійних виробників до лав пролетаріату.

До руйнування ремісництва веде бурхливий розвиток машинної промисловості й капіталістична конкуренція. Капіталістичний розвиток сільського господарства призводить до класового розшарування на селі. Лихварство, що тисне селянина, – лише одна із форм оволодіння капіталом працею. Експропрійований капіталістом ремісник і землероб стає найманим робітником-пролетарем. «Робітник, – підкреслює Франко, – є лише простим

наймитом, так сильно залежним від капіталіста, що його суспільну позицію треба вважати за новий вид рабства. Джерело цього рабства... криється в тому, що одна частина суспільства взяла виключно в свої руки всі засоби виробництва».

Про капітал. «Під капіталом, – наголошує Франко, – розуміємо не тільки гроші, що дають проценти, але й усякі інші достатки, яких власник не вживає безпосередньо, але які таким або іншим способом мають давати йому прибуток». Лише певне відношення засобів виробництва до робочої сили перетворює їх в капітал. «Щоб мати капітал, – писав Франко, – не досить мати гроші, машини, фабрики, сировину тощо, але ці речі мусять давати прибуток і збільшувати капітал, себто в країні мусять бути люди без капіталу, що для прохарчування мусять працювати на капіталістів і власників. Без робітників нема капіталу».

Про земельне питання. Свій інтерес до аграрних проблем Франко пояснює тим, що у Галичині ще мало розвинена промисловість, а більш як 80% населення займається рільництвом. У своїх статтях він розкриває соціально-економічні наслідки аграрної реформи, докладно розповідає про сутність панщини та історію її виникнення, аналізує її скасування як істотне пограбування селянства. Зокрема, Франко звертає увагу на сервітути, платне користування селянами лісами та пасовищами, що до реформи було безкоштовним.

Володимир Навроцький (1847–1882) – економіст-статистик і демограф, публіцист. Завдяки насиченості багатим статистичним матеріалом праці Навроцького (наприклад, «Що нас коштує пропінанція», «Класові інтереси і інтереси народу») становлять особливу цінність. Їх головна тема – аграрні проблеми пореформеної України. На основі аналізу еволюції земельної власності він показав процес консолідації земельних масивів у руках великих земельних магнатів і роздроблення селянської земельної власності. Навроцький критикує пропінанцію – монополію шляхти на виробництво та продаж спиртних напоїв і виступає проти залишків середньовічних форм господарювання.

Остан Терлецький (1850–1902) – громадсько-політичний діяч, публіцист і літературознавець – зазначав, що економічна нужда веде людей до морального та духовного занепаду (пияцтва, лінощів тощо). З позиції революційного демократа він пропонував вирішити аграрне питання лише революційним шляхом. Майбутнє суспільства пов'язував із громадівством, створенням господарств, заснованих на спільній власності на землю.

Михайло Павлик (1853–1915) – громадський діяч, публіцист, редактор і видавець, – у літературно-популярній формі пояснює сутність понять

«капітал», «товар», «гроші», «праця» тощо, взаємозв'язок приватної власності та експлуатації. Пов'язував майбутнє українського народу із соціалізмом. Вважав основою соціалізму колективну власність громадян та колективне господарювання. Виступав за еволюційний шлях до соціалізму. Розуміючи неможливість реалізації інтересів народу за умов існуючого суспільного устрою, багато уваги приділяв літературним замальовкам утопічного соціалістичного майбутнього.

8.3. Економічна думка України радянської доби

На першому – перехідному – етапі розвитку економічної думки в Україні після встановлення радянської влади на тлі гострої політичної боротьби розгорнулася полеміка щодо майбутньої моделі економічного розвитку країни. Сформувалися два протилежні напрями, представники яких по-різному розуміли сутність суспільно-економічних процесів, що відбувались у країні, та по-різному бачили шляхи їх розвитку. Прихильники еволюційної моделі, які переважно були фаховими вченими-економістами, виступали за збереження ринкових відносин за широкого залучення держави до вирішення господарських та соціальних проблем; обґрунтовували можливість і доцільність формування змішаної економіки із прогностичним плануванням та багатокладною структурою. Перспективи наукового розроблення й реалізації планів суспільно-економічного розвитку вони пов'язували із діяльністю створених у 1918 р. Української Академії наук, Інституту вивчення економічної кон'юнктури, Демографічного інституту, Товариства економістів (1920). Вчені «дореволюційної школи» мали міцний теоретичний підмурок своїх наукових ідей, деякі з них, як М. Туган-Барановський, Є. Слуцький, здобули світову славу. Представниками цього напрямку були також О. Алексєєв, Д. Багалій, К. Воблій, В. Желєзнов, В. Косинський, Г. Кривченко, В. Левитський, Р. Орженцький, М. Птуха, М. Соболев, П. Фомін, Л. Яснопольський. На початку 1920-х років вони успішно досліджували питання ролі ринку та ринкових сил у розвитку господарства, соціально-економічного потенціалу та організаційних форм кооперації, проблеми економічної кон'юнктури, районування, оптимізації витрат виробництва тощо. Проте в процесі утвердження радянської влади науковий процес почав гальмуватися, а дослідження об'єктивних законів господарського розвитку згортатися.

За революційну модель кардинальних політико-економічних перетворень у руслі воєнного комунізму (повна націоналізація, згортання товарно-грошових

відносин, запровадження прямого розподілу ресурсів і продукції, жорсткий централізм в управлінні народним господарством, директивне планування) виступали професійні революціонери Х. Раковський, В. Затонський, Д. Мануїльський та багато інших. Таким чином в українській економічній думці виокремилися провладний офіційний та альтернативний напрями.

Українські вчені-економісти дореволюційної школи наголошували на небезпечних наслідках націоналізації землі та знищення великих культурних маєтків як центрів інтенсивного землеробства, що забезпечувало високу продуктивність і товарність цих господарств і слугувало запорукою продовольчої безпеки держави. На противагу заходам більшовицької програми директивно-планового розвитку економіки та впровадження моделі централізованого управління ресурсокористуванням як її невід'ємної складової, К. Воблій, зокрема, пропонував такі шляхи збільшення продуктивності сільського господарства, як удосконалення сільськогосподарської техніки та технології виробництва, розвиток в аграрному секторі економіки кооперативних засад, зростання міст як потужних центрів інтенсифікації навколишніх господарств, поширення народної освіти та агрономічних знань серед селянства тощо.

Важливою складовою економічного аналізу вітчизняного природно-ресурсного потенціалу у 1920–1930-ті роки стали праці К. Воблого, Л. Яснопольського, Я. Діманштейна, П. Фоміна, інших вчених, присвячені питанням вивчення природних продуктивних сил та економічної географії України.

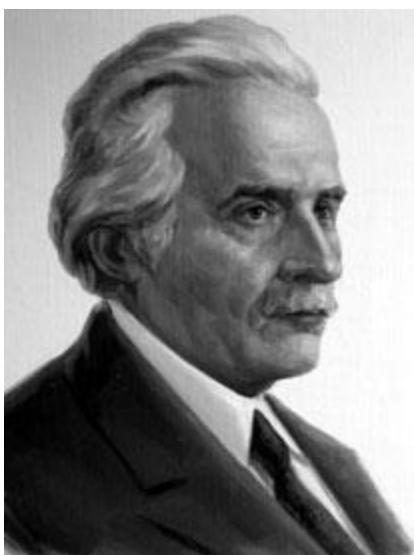
К. Воблій займався проблематикою розвитку і розміщення продуктивних сил України, створення нових галузей промисловості та комплексного розвитку районів. Розробив наукову схему економічного районування України; виділив на території країни такі райони: Південно-Східний, Центральний і Західний. Вивчав історію та перспективи розвитку цукробурякової промисловості, питання комплексного освоєння Великого Дніпра, внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Вчений поділяв продуктивні сили за їх значенням у народному господарстві на «примарні» (первинні – людська праця та сили природи як дві основні рушійні сили) та «секундарні» (вторинні – мінливі форми взаємодії праці та сил природи, що на практиці виступають як галузі господарської діяльності, які змінюються під впливом розвитку науки й техніки). Розвитком положення К. Воблого про «примарні продуктивні сили» стала концепція Л. Яснопольського щодо взаємодії та взаємообумовленості природних і людських ресурсів у процесі розвитку продуктивних сил.

Костянтин Воблій
(1876–1947)

Український вчений-економіст та географ, член ВУАН, віце-президент АН УРСР, директор Інституту економіки АН УРСР (1942–1947), організатор української економіко-географічної школи.

Основні праці – «Нариси з історії польської фабричної промисловості» («Очерки по истории польской фабричной промышленности») (1909), «Третій професійно-промисловий перепис у Німеччині» («Третья профессионально-промысловая перепись в Германии») (1911), «Основи економіки страхування» («Основы экономики страхования») (1915), «Статистика» (1918), «Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості», Т. 1–3. (1928–1931), «Економічна географія УРСР» (1930), «Проблеми Великого Дніпра» (1933)

Леонід Яснопольський
(1873–1957)

Український вчений-економіст, фінансист, фахівець у галузі політичної економії, бюджетного права, статистики та економіки вугільної промисловості, голова Ради з вивчення продуктивних сил УРСР (1926–1934), академік АН УРСР.

Основні праці – «Соціологія і соціальна статистика» («Социология и социальная статистика») (1905), «Нариси російського бюджетного права» («Очерки русского бюджетного права») (1912), «Відновлювальний процес у нашому грошовому обігу та завдання валютної політики» («Восстановительный процесс в нашем денежном обращении и задачи валютной политики») (1927), «Велика Волга і Великий Дніпро» (1935–1937), «Кам'яновугільна промисловість Донбасу» (1956–1957)

Л. Яснопольський – автор фундаментального дослідження з історії державних фінансів та теорії бюджету. Займався питаннями вивчення ресурсного потенціалу України, зокрема – водних і мінеральних ресурсів Великого Дніпра, Донецького кам'яновугільного басейну. Його праці у сфері фінансів та кредиту, банківської справи, історії фінансів та грошових реформ, економічної географії та соціальної статистики слугували теоретичною та фактологічною базою розвитку подальших наукових досліджень.

Акцентуючи увагу на обмеженості офіційних заходів НЕПу, їх неповноті, недосконалості втіленого господарського механізму, представники української економічної думки намагалися опрацювати науково обґрунтовані засади загальноприйнятих світовою економічною наукою уявлень щодо господарювання. У працях Я. Діманштейна, В. Железнова, М. Соболева, М. Птухи, П. Фоміна наголошувалося на необхідності повернення економічної політики радянської держави на ґрунт економічної дійсності та загальноприйнятих економічною наукою уявлень про закони й рушійні сили соціально-економічного розвитку. Зокрема, йшлося про беззмістовність протиставлення планового начала нібито анархічному капіталістичному господарству, яке є «переважно плановим»; проблеми згортання внутрішнього ринку і обмеження зростання виробництва за централізованого управління; співіснування різних форм власності; використання ринкових важелів для оптимізації пропорцій між сільським господарством і промисловістю; проведення грошової реформи на основі золотого стандарту. Питання фінансового забезпечення господарства та грошово-кредитної політики держави перебували в центрі наукової полеміки.

Михайло Мітіліно (1875–1930) – відомий український вчений, економіст і фінансист. *Основні праці:* «Торговельне правознавство» (1925), «Елементи фінансової науки» (1926), «Основні риси сучасної японської податкової системи» (1929), «Основи фінансової науки» (1929).

М. Мітіліно розробив класифікацію податкових систем; визначив порядок розподілу кредитів по бюджетах союзних республік; сформулював основні вимоги, яким має відповідати раціональний бюджет (принципи єдності, публічності, універсальності, збалансованості, терміновості та ін.). З позицій узгодження економічних і соціальних пріоритетів фіскальної політики аргументував необхідність звільнення від оподаткування найменших доходів, що становлять мінімум засобів існування. Подальший розвиток фінансової науки та реалії господарської практики підтвердили правильність принципу

свободи від оподаткування прожиткового мінімуму. Його дотримання особливо актуалізується за низького рівня доходів населення.

З початком індустріалізації активізувалися дослідження проблематики соціалістичного відтворення, формування основних економічних пропорцій, джерел нагромадження, розподілу капіталовкладень між галузями, їх ефективності. Частина вчених критично оцінювали урядову стратегію форсованої індустріалізації, обґрунтування її темпів і джерел. Українські економісти порушили питання про фінансово-економічні взаємини між Україною та Росією. Цикл статей із конструктивним і критичним аналізом запропонованого варіанту індустріалізації опублікував у економічних часописах **В. Акуленко**. Вчений розробляв важливе з теоретичної та практичної точки зору питання про дотримання ринкової рівноваги в умовах державного перерозподілу національного доходу та економічних причин товарного дефіциту і зростання цін при соціалізмі. **В. Доброгаєв** у низці статей на основі територіального аналізу розподілу та використання державних бюджетних коштів пропонував розширити повноваження республіканських фінансових органів за дотримання принципу бездефіцитності республіканських бюджетів. **М. Волобуєв** у статті «До проблеми української економіки», опублікованій у 1928 р. на сторінках журналу «Більшовик України», виступив проти вилучення фінансових ресурсів за межі України. Вчений обґрунтував висновок, що українська економіка становить самодостатню єдність і спроможна «увійти до складу світової господарської системи безпосередньо, а не через російську економіку». Це положення не втратило актуальності й у сучасний період, коли вирішується питання європейської інтеграції України.

Наприкінці 1920-х років одержавлення економіки, що не відповідало реальному рівню усупільнення виробництва, набуло завершених форм. У процесі форсованого проведення індустріальних перетворень на практиці було вироблено варіант альтернативної модернізації, що забезпечував швидкі структурно-технологічні зміни в економіці без розвитку ринкової конкуренції та вільного переливання капіталів. Радянська модель економічного розвитку передбачала повну заміну механізмів ринкової саморегуляції, капіталоутворення та конкуренції системою централізованого директивного управління. Упродовж 1930-х років ця модель була успішно застосована на практиці й отримала теоретичну інтерпретацію як «система соціалістичного господарства». Водночас у цей період ще побачили світ фундаментальні праці М. Птухи з демографії, М. Слабченка та П. Ляценка з економічної історії.

Михайло Птуха
(1884–1961)

Український статистик і демограф,
економіст, академік ВУАН, засновник
Інституту демографії АН УРСР.

Основні праці – «Індекси шлюбності. Етюд з теорії статистики населення» («Индексы брачности. Этюд по теории статистики населения») (1922), «Населення Київської губернії» («Население Киевской губернии») (1925), «Статистична наука на Заході» («Статистическая наука на Западе») (1925), «Смертність у Росії та Україні» (1928), «Людність України до другої п'ятирічки» (1932), «Еволюція смертності на Україні до початку першої п'ятилітки» (1933), «Нариси зі статистики населення» («Очерки по статистике населения») (1960)

М. Птуха розробляв проблеми теоретичної та прикладної демографії, загальної теорії статистики, історії вітчизняної та світової статистики. Особливу цінність становлять дослідження предмета і методу демографічної статистики, побудова загальної схеми вивчення демографічних явищ і процесів, яка заклала основи наукового трактування статистично зафіксованих фактів, подій і явищ відтворення населення. Птуха є розробником єдиної «кінцевої схеми вивчення конкретних масових явищ соціального життя людини».

У центрі уваги вченого перебувало вивчення природного руху населення України, зокрема в історичному контексті. Птуха провів екстраполяції потенційного населення УРСР з 1929 р. до 1960 р., зокрема, для вивчення наслідків Голодомору 1932–1933 рр. і Другої світової війни. Запропоновані Птухою методи побудови сумарних таблиць смертності отримали світове визнання.

Головний творчий внесок Птухи у наукове демографічне знання та пізнання полягає у фундаментальному обґрунтуванні існування демографічної статистики як окремої галузі сучасних наук про гуманітарне, соціальне та суспільне. Його праці слугують зразком глибокого і цілеспрямованого аналізу, який підіймається до рівня теоретичних узагальнень. Напрацювання вченого в

частині узагальнення історії, методики й організації переписів населення були використані при складанні й обґрунтуванні програми першого Всеукраїнського перепису населення 2001 р.

Петро Лященко
(1876–1955)

Видатний вчений-економіст,
академік АН УРСР, фахівець у галузі
сільськогосподарської економіки та
економічної історії.

Основні праці – «Нариси аграрної еволюції у Росії» («Очерки аграрной эволюции в России») (т. 1 – 1908, т. 2 – 1913), «Селянська справа та пореформена землевпорядна політика» («Крестьянское дело и пореформенная землеустроительная политика») (1915), «Історія економічних вчень» («История экономических учений») (1922, шість перевидань), «Економіка торгівлі: Теорія та організація» («Экономика торговли: Теория и организация») (1925), «Російське зернове господарство у системі світового господарства» («Русское зерновое хозяйство в системе мирового хозяйства») (1927), «Соціальна економія сільського господарства» («Социальная экономия сельского хозяйства») в 2-х т. (1930), «Історія народного господарства СРСР» («История народного хозяйства СССР» в 3-х т. (1939–1947, шість перевидань).

П. Лященко досліджував проблеми політекономії та економічної історії Російської імперії та СРСР, зокрема у національно-територіальному та галузевому розрізі, теорію й організацію статистики, фінансів, кредиту, кон'юнктурних спостережень, страхування, економічного районування та ін. Особливу увагу приділяв аграрному сектору економіки – еволюції земельної власності та форм землекористування, сільськогосподарській кооперації, розвитку зернового господарства та зернових ринків, аграрній політиці тощо. З багатьох проблем мав відмінні від прийнятих у радянській історіографії погляди, зокрема щодо методології дослідження економічної історії, закономірностей суспільного

розвитку, аграрної еволюції. Заслугою П. Ляценка є виокремлення історії народного господарства як важливої самостійної галузі економічної науки та обов'язкової дисципліни економічної освіти.

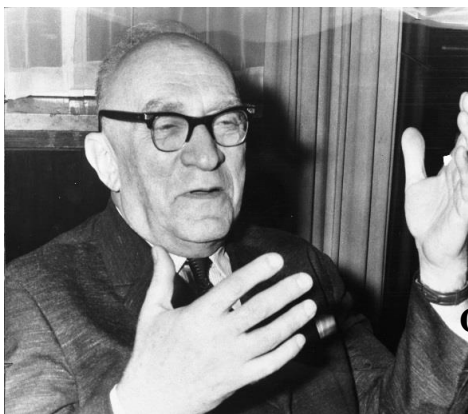
1930-ті роки стали найбільш трагічними в історії української економічної думки: насаджувався культ особи Сталіна, панували жорстка цензура та тотальна ідеологізація науки. Розпочався період повної ізоляції вітчизняної економічної думки від розвитку світової науки, розриву з історичною спадщиною, формування за політичним замовленням так званої теорії соціалістичного господарства. У цей час в умовах ідеологічного протистояння видатні вчені зазнали жорстких репресій, а перспективні напрями досліджень затавровано політичними ярликами – «волобуєвщина», «кондратьєвщина», «чаяновщина». Водночас бракувало серйозних політекономічних досліджень і теоретичних напрацювань для реалізації планів господарського розвитку та системних суспільно-економічних перетворень. Для виконання цих завдань у 1936 р. було створено Інститут економіки АН УРСР як підрозділ радянської академічної науки. Проте умови наукової роботи були вкрай важкі – першого директора інституту О. Асаткіна розстріляли за політичним звинуваченням, його наступника В. Теплицького заарештували у 1938 р. і реабілітували лише по війні. Перед вченими-економістами ставилися практичні завдання розроблення шляхів підвищення продуктивності праці, зниження собівартості продукції, оптимізації народногосподарських пропорцій тощо.

У 1930–1950-х роках відбувалася концептуалізація системи централізовано-планового управління економікою в межах «теорії соціалістичного господарства». Розроблення ефективних організаційно-економічних механізмів управління усупільненим сектором економіки відбувалося за такими головними напрямками, як: вироблення принципів і методології планування; обґрунтування нормативів, цін і пропорцій розвитку суспільного господарства; розміщення продуктивних сил та економічне районування територій; фінансово-кредитні важелі управління економікою; оптимізація державного управління підприємствами; використання товарно-грошових відносин як інструменту державної економічної політики. Значний внесок у розроблення теорії економічного розвитку в частині обґрунтування ефективних методів акумуляції коштів, забезпечення технологічних і структурних змін у межах мобілізаційної моделі розвитку зробили українські вчені-економісти В. Введенський, К. Воблий, П. Кованько, Й. Кулішер, М. Мітіліно, П. Першин, В. Твердохлебов, П. Хромов, Л. Яснопольський та ін. Розвиток економічної думки післявоєнного періоду відбувався в умовах ліквідації наслідків розрухи,

жорсткої політичної цензури. Право публікації залишалося за тими вченими, хто акцентував увагу на економічних досягненнях та їх зв'язку із перевагами соціалістичної системи господарювання.

Період 1950–1960-х років у вітчизняній історії позначений загостренням суперечностей економічного розвитку та спробами їх вирішення шляхом реформування системи управління народним господарством і фінансового забезпечення підприємств. У науковій літературі цього періоду порушувалися питання про причини гальмування розвитку народного господарства, розроблялася проблематика вдосконалення методів управління діяльністю підприємств, зокрема, з одного боку, посилення контролю за виконанням прийнятих рішень, а з іншого – розширення матеріального стимулювання та впровадження прогресивних форм організації праці.

Початок дискусії з проблем доцільності та меж використання ринкових важелів у стимулюванні ефективності суспільного виробництва, децентралізації розпорядження ресурсами економічного розвитку поклала стаття українського вченого О. Лібермана «План, прибуток, премія», опублікована у вересні 1962 р. у центральній партійній газеті «Правда». Йшлося про запровадження ринкових заходів регулювання у межах системи планового управління народним господарством.

Овсій Ліберман (1897–1981)

Український вчений,
доктор економічних наук,
професор Харківського інженерно-економічного
університету.

Основні праці – «За ефективний та простий облік виробництва» («За эффективный и простой учет производства») (1933), «Нормативний облік у виробництві» (1933), «Прискорення оборотності обігових коштів соціалістичного підприємства» («Ускорение оборачиваемости оборотных средств социалистического предприятия») (1949), «Внутрішньозаводський госпрозрахунок» («Внутризаводской хозрасчет») (1950), «План, прибуток, премія» («План, прибыль, премия») (1962), «Економічні методи підвищення ефективності громадського виробництва» («Экономические методы повышения эффективности общественного производства») (1970).

О. Ліберман запропонував низку заходів щодо лібералізації умов діяльності державних підприємств та активізації використання ринкових важелів господарювання. Головними заходами, спрямованими на зміну інституційного механізму фінансового забезпечення економічного зростання, мали стати такі: 1) визнати прибуток не чисто рахунковою величиною, а найбільш важливим показником економічної ефективності роботи підприємства; 2) запровадити платність використання економічних ресурсів (наприклад, за основні фонди підприємств); 3) увести три фонди економічного стимулювання виробництва товарів і оплати праці працівників «за допомогою ціни, прибутку, премій і кредиту». У більшості радянських економістів ці ідеї не знайшли підтримки, проте в обмеженому вигляді окремі положення, запропоновані Ліберманом, були використані в ході розроблення і проведення господарської реформи 1965 р.

Дискусія початку 1960-х років із питань господарського механізму сприяла утвердженню точки зору, що товарно-грошові відносини органічно властиві соціалізму. В літературі знову були порушені питання співвідношення плану й ринку, обґрунтування ідеї поєднання в господарському механізмі планових начал і товарно-грошових відносин. Значний внесок у розроблення цих проблем зробили О. Агафонов, П. Верба, В. Корнієнко, О. Ліберман, Я. Лінійчук, І. Лукінов, Ю. Пахомов, Д. Тимошевський, А. Чухно, І. Ястремський та інші українські вчені-економісти. Виступивши за широке використання товарно-грошових відносин в управлінні економікою, вони висловлювали ідеї щодо скорочення кількості натуральних показників управління й планування народного господарства та заміни їх вартісними, про обмеження кола показників, що затверджуються централізовано, тощо.

За умов суспільних змін 1953–1963 років, які характеризувалися не тільки «відлигою» у сфері політики та культури, а й новаторською постановкою теоретичних проблем економіки, було порушено питання про «внутрішній рушій» розвитку продуктивних сил при соціалізмі. Зокрема, здійснювалася спроба глибше проаналізувати такі вихідні економічні категорії, як власність, поділ праці, спосіб виробництва, з тим, щоб виявити їх специфіку та потенціал у забезпеченні економічного зростання. Визначна роль у розробленні методологічних аспектів аналізу товарно-грошових відносин, розкритті діалектичної взаємодії процесів усупільнення та відособлення, поєднання рівності та нерівності в планово-централізованій економіці належить одеській економічній школі на чолі з А. Покританом. Спираючись на теорію суспільного

відтворення К. Маркса, представники цієї школи досліджували специфіку товарно-грошових відносин за умов домінування суспільної власності та механізми реалізації економічних інтересів у плановій централізованій економіці.

Анатолій Покритан
(1920–2003)

Доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри політичної економії Одеського державного економічного університету.

Основні праці – «Економічна структура соціалізму: функціонування та розвиток» («Экономическая структура социализма: функционирование и развитие») (1985), **«Історичне та логічне в економічній теорії соціалізму»** («Историческое и логическое в экономической теории социализма») (1978), **«Питання соціалістичного відтворення суспільного продукту»** («Вопросы социалистического воспроизводства общественного продукта») (1965)

Аналізуючи методи розрахунку загального показника стану вітчизняної економіки, А. Покритан довів, що показник валового продукту створює перебільшене уявлення про обсяг суспільного виробництва, тому що декілька разів враховує одну і ту саму величину, тоді як показник кінцевого продукту створює про зазначений обсяг применшене уявлення, тому що не може економіка працювати цілий рік лише на запасах предметів праці, що були на початок року. Вчений запропонував розраховувати новий показник – реального вартісного обсягу сукупного суспільного продукту. В контексті розроблення проблеми пропорційності суспільного відтворення, тобто підтримки певних співвідношень між частинами сукупного суспільного продукту за вартістю та натуральною формою, Покритан дійшов висновку, що існування військово-промислового комплексу веде до хронічних дисбалансів. Ще одним вагомим фактором, який впливає на зміну рівнянь пропорційності, вчений вважав науку як іманентну складову частину суспільного виробництва в умовах науково-технічної революції.

У 1960–1980-ті роки в Україні поживляється робота академічних, науково-дослідних економічних інститутів, кафедр політичної економії ВНЗ,

відбувається інтенсивна підготовка фахівців з політичної економії, захищаються докторські та кандидатські дисертації. Посилюється видавнича діяльність, засновується щомісячний журнал Держплану УРСР та Інституту економіки АН УРСР «Економіка Радянської України» (з 1957 р.), а також розпочинається випуск щорічного міжвідомчого збірника наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки Української РСР» (з 1965 р.), де активно публікуються результати досліджень проблем політичної економії, конкретних економічних наук і господарської практики, історії господарств та економічної думки.

Узагальненню економічної історії та історії економічної думки була присвячена низка праць І. Гуржія («Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст.», 1954; «Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні з кінця ХVІІІ ст. до 1861 р.», 1962), С. Злупка («Ідейна боротьба навколо аграрно-селянського питання в Галичині (кінець ХІХ – початок ХХ ст.», 1960; «Ідейні зв'язки І. Франка і В. Навроцького», 1963), С. Крандієвського («Нариси з історіографії економічної історії ХVІІ–ХІХ ст.» («Очерки по историографии экономической истории ХVІІ–ХІХ вв.»), 1963); «Історична школа в політичній економії та буржуазна економічна історія» («Историческая школа в политической экономии и буржуазная экономическая история»), 1959), Л. Корнійчук («Економічні ідеї революційного народництва на Україні (70-ті – початок 80-х років ХІХ ст.», 1961; «Економічні погляди С.А. Подолинського», 1958), О. Нестеренка («Розвиток промисловості на Україні» у 2-х т., 1959–1962), П. Першина («Аграрна революція в Росії» («Аграрная революция в России»), 1966), В. Теплицького («Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки ХІХ ст.)», 1959) та інших вчених.

У працях О. Агафонова, В. Александрової, С. Галузи, М. Герасимчука, В. Голікова, І. Лукінова, В. Мамутова, С. Мочерного, О. Онищенко, М. Паламарчука, А. Покритана, М. Чумаченка, А. Чухна, С. Ямпольського, І. Ястремського та ін. досліджено теоретико-методологічні та науково-практичні аспекти актуальних проблем господарського розвитку та управління економікою, зокрема: суспільного відтворення та вдосконалення господарського механізму, використання товарно-грошових відносин в організації госпрозрахунку, народногосподарського планування та ефективності капіталовкладень, відтворення населення та розвитку трудового потенціалу, застосування математичних методів в економічних дослідженнях, управління науково-технічним прогресом.

Стефан Ямпольський
(1920–2003)

Український вчений-економіст, академік
НАН України,
директор Інституту економіки АН УРСР
(1965–1970), голова Ради з вивчення
продуктивних сил УРСР (1970–1972).

**Основні праці – «Питання швидкісного
проектування та освоєння нових
конструкцій у машинобудуванні» («Вопросы
скоростного проектирования и освоения новых
конструкций в машиностроении») (1944),
«Економіка освоєння нових конструкцій
машин» («Экономика освоения новых
конструкций машин») (1964, у співавт.),
«Економічна наука та господарська
реформа» («Экономическая наука и
хозяйственная реформа») (1970, у співавт.),
«Економічні проблеми управління науково-
технічним прогресом» («Экономические
проблемы управления научно-техническим
прогрессом») (1976, у співавт.)**

С. Ямпольський був одним із фундаторів нового для радянської науки напрямку – економіки науково-технічного прогресу. Під його керівництвом науковці Інституту економіки АН УРСР розробляли питання комплексного удосконалення системи управління науково-технічним прогресом, виявлення закономірностей НТП в умовах планового господарства, визначення обставин, передумов на напрямів подальшого вдосконалення економічних методів та форм планування і стимулювання прискорення НТП. Як наслідок, була створена наукова школа з вирішення економічних проблем науково-технічного прогресу (С. Ямпольський, С. Галуза, В. Лисичкін, В. Чирков, М. Герасимчук, В. Александрова та ін.).

П. Багрій, працюючи у Статистичному бюро Секретаріату ООН (Нью-Йорк), розробив методу включення соціалістичних країн в індекс світового промислового виробництва. Вчений звертався до найактуальніших економічних проблем, зокрема таких, як: методологія аналізу динаміки та структури суспільного виробництва, питання темпів і пропорцій економічного зростання,

обґрунтування критеріїв класифікації галузей народного господарства та вдосконалення макроекономічного рахівництва, аналіз продуктивності праці та чинників її підвищення, методика статистико-економічного вивчення ефективності використання виробничих фондів, соціально-економічне планування та демографічне прогнозування, управління науково-технічним прогресом, шляхи інтенсифікації виробництва. Багрій сформував новий напрям досліджень, який виявився затребуваним не тільки для планово-централізованої економіки, а й для становлення та розвитку національного господарства незалежної України, – аналіз чинників макроекономічної динаміки та типів економічного розвитку.

Петро Багрій
(1925–1981)

Академік АН УРСР,
директор Інституту економіки
АН УРСР (1971–1976).

Основні праці – «Методологічні питання вимірювання економічного зростання» (1968), «Динаміка та структура суспільного виробництва при соціалізмі: Питання методології та аналізу» («Динамика и структура общественного производства при социализме: Вопросы методологии и анализа») (1971), «Проблеми інтенсивного розвитку виробництва» («Проблемы интенсивного развития производства») (1978, ред.), «Господарський механізм і удосконалення пропорцій відтворення» (1981)

М. Герасимчук досліджував проблеми економіки промисловості, ефективності інвестицій, екстенсивного та інтенсивного шляхів економічного зростання, системи економічного регулювання, формування і використання капітальних вкладень. Наукові розробки вченого з проблем відтворення основних фондів, економічного регулювання їх формування і використання мали важливе значення для вироблення структурної, амортизаційної та інвестиційної політики у процесі ринкового реформування економіки України після розпаду СРСР.

Микола Герасимчук
(1931–2003)

Доктор економічних наук,
професор, заступник директора Інституту
економіки АН УРСР, член-кореспондент
НАН України.

**Основні праці – «Проблеми зниження
фондомісткості і матеріаломісткості
промислового виробництва» (1974),
«Оборот капітальних вкладень і
ефективність відтворення основних
фондів» (1980), «Структурно-інвестиційна
політика» (1996), «Джерела інвестицій та
їх економічне регулювання» (1999)**

У 1970-х роках було розгорнуто комплексні дослідження проблем фінансів і кредиту, аналіз ефективності впливу фінансово-кредитних важелів на виробництво, вивчення наукових основ формування, розподілу і використання прибутку в промисловості. Визначення сутності та місця фінансово-кредитних важелів у системі госпрозрахункового стимулювання виробництва стало центральною проблемою дослідження фінансових аспектів вдосконалення господарського механізму протягом 1980-х років. Активізація кредитного механізму, вдосконалення взаємовідносин промислових підприємств із бюджетом отримали теоретичне обґрунтування у працях О. Василика, М. Герасимчука, М. Глуценка, А. Даниленка, М. Чумаченка та інших українських учених. Зокрема, у працях А. Даниленка було обґрунтоване принципове положення щодо регуляторного потенціалу фінансово-кредитних важелів управління економікою.

Активізація наукової думки стала відповіддю на загострення кризових явищ в економіці, були поставлені під сумнів основні догмати марксистської економічної ідеології та стереотипи радянської практики господарювання. У 1987 р. у журналі «Економічні науки» вийшла стаття В. Черняка «Про подолання догматизму в розробленні й викладанні політичної економії соціалізму», де було виокремлено цілу низку економічних положень, що набули догматичного характеру. До широкомасштабної дискусії з питань кризового стану радянської економічної науки та проблеми подолання догматизму в методології політичної економії долучилися І. Лукінов, І. Ястремський, Ю. Пахомов, А. Чухно, А. Покритан та ін. У цей період почали

формуватися засади сучасної концепції господарювання, що полягають у відмові від монополії державної власності й широкому використанні в економіці приватної, державної, колективних і змішаних форм власності, різноманітних форм підприємництва і господарювання, забезпеченні єдиного правового режиму їх діяльності, визнанні необхідності ринкового характеру взаємозв'язків між економічними суб'єктами.

Іван Лукінов
(1927–2004)

Доктор економічних наук,
професор, академік НАН України та низки
іноземних академій,
віце-президент НАН України (1979–1993),
директор Інституту економіки НАН України
(1991–2004).

**Основні праці – «Шляхи підвищення
продуктивності праці в сільському
господарстві» (1958), «Ціноутворення і
рентабельність виробництва
сільськогосподарських продуктів» (1964),
«Відтворення і ціни» (1977), «Наслідки і
перспективи ринкових перетворень
економіки України» (1995), «Економічні
трансформації (наприкінці ХХ сторіччя)»
(1997), «Еволюція економічних систем»
(«Эволюция экономических систем») (2002)**

Наукові інтереси І. Лукінова зосереджувалися на розробленні проблем політичної економії та дослідженні теоретичних проблем аграрних відносин, ціноутворення і рентабельності, міжгосподарського кооперування і агропромислової інтеграції, удосконалення економічних відносин між промисловістю і сільським господарством, фінансових важелів зміцнення економіки. Вчений розробив модель переходу до соціально орієнтованої економіки, теоретичні основи нової економічної політики та загальноекономічної стратегії розвитку економіки України в умовах її незалежності.

На межі 80–90-х років ХХ ст. українськими вченими зроблено вагомий внесок у розроблення прикладних проблем статистики населення і трудових ресурсів (Д. Богиня, Й. Пасхавер, С. Пирожков), удосконалення економіко-математичних методів прогнозування та планування (О. Бакаєв, В. Голіков,

М. Герасимчук, В. Геєць, М. Міхно), аграрної економіки (І. Лукінов, О. Онищенко, Л. Шепотько), еколого-економічних аспектів ресурсозбереження та раціонального природокористування (О. Алимов, П. Веденічев, М. Долішній, С. Дорогунцов, М. Мелешкін, М. Паламарчук, Ю. Туниця). Незважаючи на відомі негативи, в радянський період вітчизняної історії було закладено підвалини розвитку економічної науки в незалежній Україні.

8.4. Економічна думка української діаспори

Особливості соціально-економічного розвитку України, тривала відсутність власної державності та багатовікове перебування її земель у складі сусідніх держав стали передумовою, з одного боку, інтенсивної еміграції її населення в інші країни, а з іншого – сприяли широкому обміну ідеями у багатонаціональному науковому середовищі, активному залученню до дослідницької праці іноземних науковців. Такі вчені світового рівня, як К. Менгер, Й. Шумпетер, Л. фон Мізес, С. Кузнець, А. Лернер, М. Фрідмен, Р. Фрідмен, П. Баран, А. Директор, Л. фон Білінські та багато інших або походять з України, прожили на її теренах тривалий час, або саме в Україні ними було закладено важливі підвалини їхніх майбутніх наукових досягнень.

Йозеф Алоїз Шумпетер (1883–1950)

Професор Чернівецького, Грацького, Колумбійського, Рейнського, Гарвардського університетів, міністр фінансів Австрії, президент Економетричного товариства, президент Американської економічної асоціації.

Основні твори – «Сутність та основний зміст теоретичної національної економіки» (1908), «Теорія економічного розвитку» (1912), «Економічні цикли» (1939), «Капіталізм, соціалізм і демократія» (1942), «Історія економічного аналізу» (1954)

Теорія економічного розвитку. Ґрунтовну розробку цієї теорії Й. Шумпетер розпочав під час викладання у Чернівецькому університеті. Вчений, спираючись на дослідження А. Афталіона, М. Кондратьєва,

Дж.С. Мілля, М. Туган-Барановського, А. Шпітгофа, зробив спробу пояснити особливості руху капіталістичної економіки як динамічної системи. Він зазначав, що слід розрізняти статичне та динамічне господарство. При цьому, на думку дослідника, статичне господарство не «почиває», воно здійснює оборот економічного життя; воно «пасивне» лише в певному розумінні; воно не «обумовлене» конкретними обставинами абсолютно: господарюючі суб'єкти могли б поводитись й іншим чином; нарешті, воно не просто «стаціонарне»⁷. Існування зримих трансформацій господарського кругообігу, породжених самою логікою економічного руху⁸, стає передумовою авторського дослідження процесів економічної динаміки. Ототожнюючи останню з економічним розвитком, Шумпетер визначає, що економічний розвиток є зміною траєкторії, за якою відбувається кругообіг, і, на відміну від самого кругообігу, зміщення стану рівноваги в бік від процесу руху у напрямку стану рівноваги, але це не будь-яке таке зміщення чи зміна, а лише, по-перше, таке, що виникло в економіці стихійно, і, по-друге, дискретне, оскільки усі інші зміни й так зрозумілі і не створюють жодних проблем⁹.

Утім, засади таких змін вчений представляє дещо однобічно, стверджуючи, що оновлюючі перетворення породжуються та відбуваються виключно у виробництві. Споживачі ж, на його думку, залишаються пасивними реципієнтами таких пертурбацій, не відіграючи визначальної ролі у їх генерації та реалізації. Вони, власне, не в змозі навіть усвідомити появу нових потреб – адже тільки «виробництво прищепить споживачам нові потреби»¹⁰.

Фундаментальним внеском Шумпетера у сучасну теорію інновацій стало формулювання поняття «здійснення нових комбінацій», що, на його думку, визначає форму та зміст процесу економічного розвитку. Такими оновлюючими комбінаціями, за Шумпетером, стали: 1) виготовлення нового блага та зміна його якості; 2) впровадження нового методу виробництва; 3) освоєння нового ринку збуту; 4) отримання нового джерела сировини; 5) проведення реорганізації виробництва, отримання монопольного положення чи посилення рівня конкуренції¹¹.

Надзвичайно плідним у теоретичному ракурсі виявилось авторське визначення підприємства та підприємця, закріплення за останнім виконання креативної функції. Шумпетер зазначає: «Під підприємством ... ми розуміємо здійснення нових комбінацій, а також те, у чому ці комбінації будуть втілюватись... Підприємцями ... ми називаємо господарюючих суб'єктів, функцією яких є саме здійснення нових комбінацій і які виступають як його активний елемент»¹². А отже, численні фабриканти, комерсанти та

промисловики, що діють «на власний страх та ризик», яких зазвичай відносять до підприємців, насправді такими не є – лише постійне генерування та впровадження оновлень, «здійснення нових комбінацій»¹³ стає підставою для набуття економічним суб'єктом такого статусу. Підприємець виступає лідером, головним суб'єктом економічної системи, він є рушійною силою науково-технічного прогресу¹⁴.

Історія економічних вчень. Фундаментальна, колосальна за обсягом та охопленням праця Шумпетера «Історія економічного аналізу» вийшла вже після його смерті, але забезпечила йому почесне місце в плеяді найвидатніших істориків економічної думки. Проведений автором ґрунтовний аналіз розвитку економічної науки, піонерне розділення в своїй роботі безпосередньо економічної думки та інструментарію економічних досліджень, що застосовувався представниками різних шкіл та напрямів, визначили класичний характер цієї праці, її формуючий вплив на кілька поколінь вчених-економістів. Надзвичайна ерудованість, мультилінгвізм, специфіка багатого на переїзди життєвого шляху автора, інтенсивна робота у провідних бібліотеках Європи та Північної Америки, особисте знайомство Шумпетера з найвидатнішими сучасними йому економістами стали передумовами написання вченим виняткової за популярністю у науковому середовищі праці. Незважаючи на те, що книга Шумпетера не є підручником з історії економічної думки¹⁵, широкий історичний контекст, глибина та аргументованість авторського аналізу забезпечили «Історії економічного аналізу» переклади на численні мови та неодноразові перевидання в багатьох країнах.

Теорія капіталізму. Праця Шумпетера «Капіталізм, соціалізм і демократія» стала маніфестом капіталізму та вільного ринку. На час написання цієї роботи «успіхи» адміністративно-командних економік СРСР та нацистської Німеччини, популяризація соціалістичних та кейнсіанських ідей щодо вад та обмеженості ринку сприяли закріпленню як у світогляді народних мас, так й серед наукових кіл дещо настороженого сприйняття капіталізму та ринкової ідеології. Тенденції до монополізації, не до кінця подолані наслідки Великої депресії, численні фіаско ринку ставали приводом для постійної критики ліберальної доктрини. У цьому контексті праця Шумпетера, палкого прихильника ринкового саморегулювання, мала виразно контраверсійний характер.

Вчений уперше показує, що навіть процеси монополізації ринку, які завжди трактувалися негативно, можуть мати досить позитивні наслідки. Дотримуючись запропонованого ним принципу «креативного руйнування»,

Шумпетер доводить переваги монополізованого ринку над ринком досконалої конкуренції. З одного боку, саме ефективні, підприємливі виробники впроваджують «нові комбінації» та отримують за це відповідну винагороду. Більш того, вплив нововведень, наприклад нових технологій, на існуючі галузеві структури в довгостроковому аспекті перешкоджає стратегії обмеження виробництва, збереженню пануючих позицій і максимізації прибутку¹⁶. З іншого боку, саме «героїчні», за висловом автора, зусилля таких виробників-новаторів забезпечують споживачів новою, більш споживчо привабливою продукцією, виготовленою новими, ефективнішими способами. А отже, така продукція навіть за умови негнучких цін зможе задовольнити наявну потребу за більш низьку ціну на одиницю корисного ефекту. При цьому в своєму дослідженні Шумпетер досить жорстко критикує положення К. Маркса, зокрема щодо класової свідомості. Проте, докоряючи останньому за те, що він «безсумнівно сфальсифікував істинну психологію робітника», Шумпетер водночас з повагою ставиться до його здобутків як економіста-теоретика та на основі аналізу ідей Маркса проголошує історичну необхідність капіталізму.

Людвіг фон Мізес
(1881–1973)

Професор Віденського, Женевського та Нью-Йоркського університетів, співзасновник товариства Монт-Пелерін.

Основні твори – «Розвиток відносин між панськими та селянськими господарствами у Галичині у 1772–1842 рр.» (1902), «Теорія грошей та засобів обігу» (1912), «Суспільне господарство: дослідження соціалізму» (1922), «Лібералізм» (1927), «Епістемологічні проблеми економіки» (1933), «Бюрократія» (1944), «Людська діяльність: трактат з економічної науки» (1949)

Людвіг Едлер фон Мізес народився у Львові, який на той час перебував у складі Австро-Угорщини, та навчався у Відні, де й здобув докторський науковий ступінь. Він визнаний фундатором нової австрійської школи фон Мізеса – фон Гайєка. Як вірний учень О. фон Бем-Баверка, фон Мізес провадив власні економічні дослідження на платформі суб'єктивізму та методологічного індивідуалізму. Його роботи вільні від застосування досить

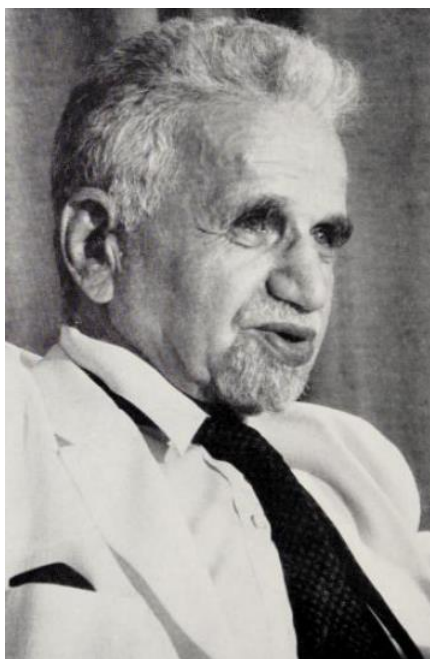
модного у ті часи та й зараз функціонального аналізу і громіздких математичних моделей. Але, незважаючи на відсутність формальних викладок, вчений настільки чітко та аргументовано відстоював наукові позиції австрійської версії лібералізму, що саме його праці стали основою відродження ідеології вільного ринку у 30–40 роки ХХ ст. Такі відомі дослідники, як Ф. фон Гайєк, Е. фон Гіппель, Л. Дипак, Е. фон Кюнельт-Леддін, Ф. Махлуп, О. Моргенштерн, А. Мюллер-Армак, В. Рьопке, Л. Роббінс, Г. фон Хаберлер та багато інших, стали його послідовниками.

Теорія суспільного господарства. Фон Мізес зробив суттєвий внесок у порівняльні дослідження ефективності капіталістичного та соціалістичного господарств. Визначивши капіталістичне суспільство як «втілення того, що слід було би назвати економічною демократією» та запропонувавши інтерпретувати соціалізм як політику, що ставить на меті розбудову суспільного порядку, за якого усі засоби виробництва усупільнені¹⁷, фон Мізес демонструє фундаментальні відмінності між ними. Він зазначав, що лише завдяки проведенню ліберальної політики протягом життя декількох поколінь колосально підвищився добробут світу і саме капіталізм підняв рівень життя мас до такого рівня, який не могли би й уявити наші предки. Водночас спроби побудови соціалістичної системи підривають основи світової економічної системи», ставлять її на край прірви, «що здатна поглинути нашу цивілізацію»¹⁸.

Вчений одним з перших довів неможливість об'єктивних економічних розрахунків при соціалізмі і на цій основі стверджував, що «кожний крок, який відводить нас від приватної власності на засоби виробництва» ... «це крок, що уводить від раціональної економічної діяльності». Тож при соціалізмі, зазначав він, раціональна організація виробництва не є можливою. Хоч упродовж певного періоду часу мистецтво економічного управління ще може існувати й далі, але людина зберігатиме старі процеси не через їх раціональність, а тому, що вони освячені традицією¹⁹. Зазначаючи, що соціалізм представляє собою відмову від раціональної економіки, дослідник далекоглядно пророкує, що у випадку його побудови замість «анархічного» виробництва буде досягнуто верховенство безглузлого порядку ірраціональної машини, в якій «колеса крутитимуться, але без усякого толку»²⁰.

Теорія людської діяльності. Ґрунтовне дослідження фон Мізесом людської діяльності забезпечило новій австрійській школі лідируючі позиції у сучасній праксеології. Саме фон Мізес увів до широкого вжитку в економічній науці термін «праксеологія», який раніше був надбанням винятково біології.

Науковець зазначає, що категорії праксеології є незалежними та незмінними, відповідно до незмінної структури людського мислення. На базі праксеології вчений визначає принципи, що обумовлюють той чи інший вибір людини, та здійснює спробу створити універсальну економічну теорію. Для дослідження економічних змін фон Мізес пропонує застосовувати науку каталлактику, яка відштовхується від того, що людина діє, аби позбавитися відчуття неспокою. Такі дії, на думку дослідника, матимуть виключно раціональний характер та передбачають для людини здатність обирати з можливих альтернатив найбільш привабливу.

Наум Ясний
(1883–1967)

Співробітник Німецького інституту дослідження бізнес-циклів, Інституту дослідження сільськогосподарських ринків у Берліні, Стенфордського університету, Стенфордської радянської економічної групи, міністр сільського господарства Грузії.

Основні твори – «Ціни на пшеницю та витрати на помол у класичному Римі» (1944), «Колективізація сільського господарства у СРСР» (1949), «Праця та продуктивність у радянських концтаборах» (1951), «Радянська індустріалізація 1928–1952 років» (1961), «Радянське планування» (1962), «Радянські економісти 20-х років» (1972)

Ясний народився у Харкові, але тривалу частину свого життя прожив за межами України. У 1920-х роках, незважаючи на власні соціалістичні переконання, він був змушений залишити рідний край та переїхати до Німеччини. В новій країні вчений працював у Німецькому інституті дослідження бізнес-циклів – Інституті дослідження кон'юнктури, який історично був розташований у Берліні. Його економічні дослідження в Німеччині перервав прихід до влади нацистів, що визначило наступний переїзд Ясного – до Сполучених Штатів.

У США науковець продовжив свою дослідницьку кар'єру спочатку старшим економістом у Міністерстві сільського господарства, а з 1939 року – у Науково-дослідному інституті харчових продуктів Стенфордського університету. Основним полем його наукової діяльності протягом цього

періоду було розроблення прогнозів щодо наявності та динаміки запасів продовольчих товарів у країнах – союзниках Сполучених Штатів Америки та ворожих країнах.

Після Другої світової війни Ясний продовжує працювати в Стенфордській радянській економічній групі. Його наукові інтереси і надалі зосереджуються на дослідженні аграрної економіки та сільськогосподарської статистики, зокрема – поглибленні розробленої разом з А. Ханау концепції «балансів поставок», яка була прийнята до впровадження багатьма національними та міжнародними інституціями. Запропоновані науковцем методики та відповідні оцінки врожаю зерна в СРСР протягом десятиліть слугували базою для аналізу радянського воєнного потенціалу.

Особливу вагу має науковий внесок Ясного до корпусу досліджень на Заході проблематики проведення індустріалізації в СРСР, здійснений вченим на основі віртуозного вивчення величезного масиву статистичних даних. Науковець показав, що радянська статистика представляє собою насамперед інструмент пропаганди і може бути використана тільки у технічному сенсі, за його власним влучним висловом, – як «робота для детектива». Застосований кореляційний аналіз допоміг вченому виявити та продемонструвати обсяг приховувань та фальсифікацій у офіційній статистиці. Проведений Ясним перерахунок сумнівної радянської статистики забезпечив формування в західній економічній науці підходів до наближеного аналізу реальної ситуації в економіці СРСР – рівень відхилень його розрахунків від дійсного стану, як показали сучасні дослідження, виявився досить незначним.

Фундаментальні праці вченого присвячені аналізу розвитку радянської планової економіки («Радянська економіка в епоху плану», «Колективізація сільського господарства у СРСР: плани та показники», «Радянське планування», «Нариси радянської економіки», «Радянська система цін»). Ясним проведено ґрунтовні наукові розвідки у сфері розвитку агропромислового комплексу («Ринки найважливіших сільськогосподарських продуктів», «Політика Хрущова в галузі рослинництва», «Регулювання хлібного ринку» тощо) та історико-економічні дослідження («Радянські економісти 20-х років: імена, які варто запам'ятати» тощо).

У центрі уваги науковця, з одного боку, перебували проблеми механізації сільського господарства та її впливу на структуру зайнятості, а з іншого – питання розподілу потоків товарів у національних економіках і на світовому ринку. Його дослідження, зокрема, дали змогу передбачити довгострокові проблеми із міжнародним збутом сільськогосподарської продукції у зв'язку з

формуванням дисбалансів на ринку пшениці, що дало можливість вдосконалити аграрну політику, застосувати на практиці відповідні механізми демпфування ризиків у європейських країнах та у Сполучених Штатах.

Яків Маршак

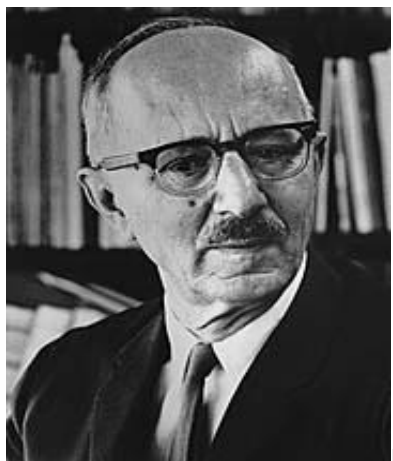
(1898–1977)

Професор Гейдельберзького, Оксфордського, Чиказького, Єльського, Каліфорнійського університетів, президент Американської економічної асоціації.

Основні твори – «Дискусії про заробітну плату» (1930), «Еластичність попиту» (1931), «Новий середній клас» (1937) – у співавторстві з Е. Ледерером, «Три лекції щодо можливого в соціальних науках» (1954), «Економічна теорія груп» (1972) – у співавторстві з Р. Реднером, «Економічна інформація, рішення та прогноз» (1974)

Яків Маршак народився у м. Києві та прожив там тривалий час, але був людиною світу – він навчався та викладав у багатьох університетах Німеччини, Великої Британії, США. Величезним є внесок дослідника у розвиток економетрики, саме він є одним з її батьків-засновників. У своїх працях Маршак започаткував застосування методу визначення набору декількох структурних рівнянь, на базі яких відповідно вже формувалось похідне рівняння. Вчені зі світовим ім'ям – К. Ерроу, Л. Кляйн, Д. Патинкін, Т. Хаавельмо – стали його учнями, продовжили традицію активного використання економіко-математичних методів у своїх роботах та забезпечили подальше утвердження економічної теорії як математично стрункої та логічної науки.

Маршак був одним із піонерів у розробленні теорії ігор. Його дослідження у цій царині стали базовими у створенні теорій групової поведінки. Одна з його останніх праць – «Економічна теорія груп» стала важливим етапом у розумінні економічних проблем децентралізації інформації, визначенні переваг та недоліків централізованого планування²¹. Маршак є широко визнаним у світі фахівцем у галузі досліджень проблем прийняття рішень у складних організаціях в умовах невизначеності.

Аарон Директор
(1901–2004)

Професор Чиказького, Північно-західного та Говардського університетів, засновник «Журналу економіки та права», співзасновник товариства Монт-Пелерін.

Основні твори – «Проблема безробіття» (1931), «Захист, контроль та інфляція» (1952), «Паритет економіки ринкових місць» (1964)

А. Директор походить з Волинської області, але більшу частину життя прожив у США. Як активний прихильник ідеології лібералізму та вільної ринкової економіки особливу увагу зосередив на дослідженні зв'язків між специфікою правил економічної гри, встановлених державою, та економічним розвитком. Його твори, присвячені проблемам державного регулювання, аналізу причин та наслідків реалізації антимонопольної політики, зчинили, за словами самих науковців, значний вплив на розробки Р. Коуза, М. Фрідмена, Г. Саймона, Дж. Стіглера, Е. Хансена.

Важливим внеском вченого в економічну науку стали його розробки в галузі теорії обміну ідей. Вільний ринок ідей, стверджував Директор, є набагато важливішим за вільний ринок матеріальних благ, оскільки суспільство розвивається «через торгівлю ідеями, а не продуктами»²². Вчений застерігав від втручання у цю сферу держави, аргументовано доводячи необхідність відокремлення урядових та економічних проблем. Найбільшу небезпеку подальшому економічному розвитку дослідник вбачав у посиленні держави у ролі головного роботодавця, або як органу, що визначатиме умови працевлаштування²³.

Саймон Кузнець
(1901–1985)

Професор Гарвардського та Пенсільванського університетів, співробітник Національного бюро економічних досліджень, лауреат Нобелівської премії з економіки (1971 р.).

Основні твори – «Столітня динаміка виробництва і цін» (1930), «Національний продукт з 1869 р.» (1946), «Сучасне економічне зростання» (1966), «Економічне зростання націй» (1971), «Зростання і структурні зміни» (1979)

Кузнець є вихідцем із Харкова, але значну частину життя мешкав у США. Ґрунтовне дослідження динаміки споживчих видатків американських домогосподарств у довгостроковому періоді дало вченому змогу піддати сумніву психологічний закон Дж. М. Кейнса. Виявилось, що психологічний закон знаходить беззаперечне підтвердження на базі статистичних даних за короткостроковий період. Проте припущення Дж. М. Кейнса щодо падіння середньої схильності до споживання при зростанні доходу, відповідно до емпіричних досліджень Кузнеця на прикладі США у тривалому періоді (1870–1940-х років), не підтверджувалось. У довгостроковому періоді спостерігалася константність показників як граничної, так і середньої схильності до споживання. Саме на базі цих розробок вченого надалі виникли спроби розв'язати парадокс «перманентної стагнації», здійснені І. Фішером (гіпотеза міжчасового вибору), Ф. Модильяні (гіпотеза життєвого циклу), М. Фрідменом (гіпотеза постійного доходу) та Р. Холлом (гіпотеза випадкового блукання).

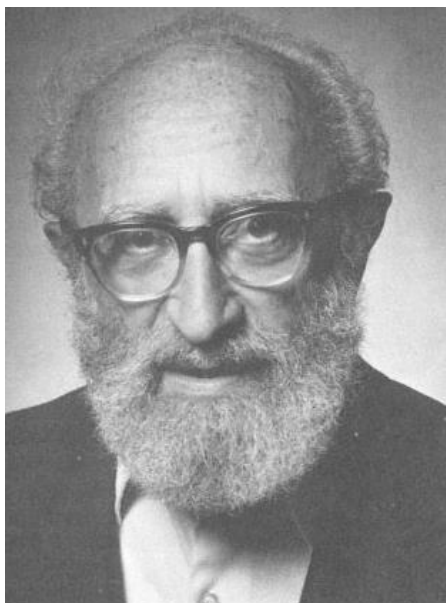
Крива Кузнеця. Вчений першим на базі емпіричного аналізу визначив існування залежності між економічним зростанням та нерівністю у розподілі доходів. В умовах традиційної економіки, на думку Кузнеця, диференціація у розподілі доходів є незначною. Переважна кількість населення займається сільськогосподарською працею, виконує майже ідентичні рутинні трудові операції, має, відповідно, майже однакові доходи та задовольняє типові потреби. Промисловий переворот та індустріалізація призводять до зростання рівня урбанізації. Робітники, які мігрували у міста, займаються більш продуктивною працею, а їхні доходи починають значно випереджати доходи робітників, які надалі залишаються працювати у сільському господарстві. Проте поступове зростання питомої ваги міських жителів та зменшення частки робітників, зайнятих у аграрному виробництві, сприятимуть вирівнюванню доходів, оскільки брак сільськогосподарських робітників обумовлюватиме зростання їхніх зарплат. Побудована на базі цієї гіпотези крива отримала назву кривої Кузнеця та представляє собою перевернуту літеру U. Упродовж тривалого часу ця гіпотеза добре узгоджувалась із емпіричними даними, проте в умовах глобалізації та посилення ролі креативної праці вона втрачає актуальність, оскільки рівень диференціації доходів знов почав демонструвати висхідну динаміку.

Теорія циклічності. Емпіричні дослідження коливань обсягу національного доходу дали Кузнецю змогу першим зафіксувати існування будівельних циклів – тривалістю 15–20 років. Пояснюючи їх причини, вчений

звернув увагу на особливості демографічної динаміки. На його думку, саме протягом такого періоду відбувається зміна поколінь населення. Нова генерація має вже дещо відмінне від попередньої розуміння щодо необхідного набору функціональних атрибутів житла, а, отже, видозмінені потреби обумовлюють появу нових вимог до житла та широкомасштабне будівництво. Ці цикли, названі ним «будівельними» або «демографічними» коливаннями, в сучасній науці отримали назву циклів (ритмів) Кузнеця.

Економічна динаміка. Ґрунтовне дослідження Кузнецом особливостей економічної динаміки у розвинених країнах та країнах з традиційною економікою привело його до висновку щодо існування феномену «сучасного типу економічного зростання», притаманного лише країнам з капіталістичною економікою та перманентними технологічними вдосконаленнями. Відповідно до розробок Кузнеця, «сучасні темпи зростання були досягнуті внаслідок промислової революції, що відбулася в Англії між 1780 і 1820 рр., у США – між 1810–1860 рр. і в Німеччині – між 1820 і 1870 рр.»²⁴. Саме з цього часу низці країн став притаманним, за визначенням Кузнеця, «сучасний тип економічного зростання»²⁵, ознаками якого є: 1) високі темпи зростання подушного обсягу випуску; 2) збільшення продуктивності праці, темпи зростання якої багатократно перевищують показники минулого; 3) прискорена структурна трансформація економіки із швидким скороченням питомої ваги аграрного виробництва на користь промислового з наступним відбуттям терціарної революції; 4) стрімка соціальна модернізація, секуляризація та урбанізація; 5) нові комунікаційні технології надають можливість економічно провідним країнам розповсюдити та посилити свій вплив на весь світ, тим самим сприяючи його єднанню та розвитку за уніфікаційно-орієнтованою траєкторією; 6) швидке економічне зростання притаманне лише окремій когорті країн, у більшості ж країн рівень виробництва «не досягає мінімального рівня, можливого при сучасних технологіях»²⁶. Імпульсом такого зростання, на думку вченого, стає науково-технічний прогрес.

Видатний вчений, фундаментальні праці якого стали одними з засадничих основ сучасної мікроекономіки та макроекономіки, Лернер походить з Новоселиці Чернівецької області, проте значну частину свого життя провів далеко за межами рідного краю. Неперевершений оратор, чудовий викладач, він був активним та надзвичайно здібним пропагандистом ідей сучасної мікрота макроекономіки²⁷.

Абба Птахья Лернер
(1903–1982)

Професор Лондонської школи економіки, Колумбійського, Вірджинського, Мічиганського, Флоридського, Каліфорнійського університетів та університетів Амхьорста, Канзас-сіті, Рузвельта, Гопкінса, Кінгз-коледжу.

Основні твори – «Економічна теорія контролю» (1944), «Економічна теорія зайнятості» (1951), «Фляція: без інфляції цін, без дефляції робочих місць» (1972), «Економічна теорія ефективності і зростання: уроки Ізраїля та Західного банку» (1975) – у співавторстві з Х. Бен-Шахаром

У дослідженні проблем міжнародної торгівлі на базі концепції Г. фон Хаберлера щодо меж виробничих можливостей вчений першим у світі застосовує під час графічного аналізу рівноваги між двома країнами інструментарій суспільних кривих байдужості. Одна з найперших статей Лернера «Концепція монополії та вимірювання монопольної влади», оприлюднена у 1934 р., мала революційний характер для подальшого розвитку теорії недосконалої конкуренції²⁸. У цій праці вчений уперше в історії економічної науки навів «чисті, ригористичні та безумовні докази стану Парето-оптимальності»²⁹.

На особливу увагу заслуговує градієнт його дослідження наслідків монопольної влади – в ролі показника монополії, на думку науковця, може виступати не тільки величина данини, яку «індивіди можуть отримати за рахунок свого переважного монопольного становища, а відхилення системи від соціального оптимуму, що досягається в умовах досконалої конкуренції»³⁰. Саме відмінність між середнім виторгом і граничними витратами, її значення, ϵ , на думку Лернера, сутністю монополії. Він доводить, що за припущення, що крива граничних витрат має горизонтальний характер, «відношення монопольного доходу до сукупного виторгу точно збігається із відношенням відхилення ціни від граничних витрат до ціни... якщо $P =$ ціні і $C =$ граничним витратам, то індекс значення монопольної влади має вигляд $(P - C)/P$ »³¹. Звідси, зазначав Лернер, «ми здатні визначити ступінь монопольної влади через

еластичність попиту»³². Саме цим розробкам завдячує сучасна мікроекономіка, оперуючи у дослідженнях індексом монопольної влади Лернера.

У першій своїй великій книзі «Економічна теорія контролю – принципи економіки добробуту» (1944) вчений провів дослідження командної економіки, показав характер та умови оптимальності у ясному нематематичному вигляді³³. У цій амбітній роботі Лернер розкрив проблеми ефективності алокації ресурсів у короткостроковому і довгостроковому періодах, ренти та економічного надлишку, оподаткування та фіскальної політики, інвестування, міжнародної торгівлі та фінансів, залежності між інфляцією та безробіттям. Значна частина роботи вченого була присвячена питанням оптимізації розподілу, визначенню, як розподіл доходу може сприяти максимізації щастя. Звертаючи увагу на походження термінів «економіка» та «економікс» від грецького слова «ойкос», Лернер приділяв особливу увагу проблематиці принципів ефективного менеджменту домашнього господарства, його моральних засад.

В «Економічній теорії контролю» вчений запропонував утилітаристський аргумент на користь абсолютної рівності у розподілі доходів і специфічну трактовку принципів функціональних фінансів, за якою величина дефіциту чи профіциту державного бюджету має визначатися на основі аналізу рівня безробіття та рівня інфляції у національній економіці, а державний борг не слід вважати тягарем для прийдешніх поколінь³⁴. Проблеми інфляції у зв'язку з ризиками безробіття залишаються у фокусі досліджень Лернера й у наступних роботах – «Економічна теорія зайнятості», «Фляція: без інфляції цін, без дефляції робочих місць», «РАП – ринковий антиінфляційний план». Він, зокрема, запропонував встановити обмеження щодо підвищення цін та заробітної плати для компаній. Фірми мають можливість їх підвищувати лише за згодою держави, у якої вони на ринку повинні придбати відповідні дозволи, обсяг пропозиції яких зростає залежно від змін у ВНП.

О. Гершенкрон народився в Одесі, але у 16-річному віці переїхав до Австрії, а після її анексії фашистською Німеччиною у 1938 р. – до Сполучених Штатів, де й минула більша частина його наукового життя. Він був не тільки знаним викладачем теоретичних економічних дисциплін, а й відомим дослідником прикладних економічних проблем, співробітником Австрійського інституту досліджень кон'юнктури та Федеральної резервної системи.

Олександр Гершенкрон
(1904–1978)

Професор Каліфорнійського, Чиказького університетів, президент Асоціації економічної історії.

Основні твори – «Хліб і демократія у Німеччині» (1944), «Економічні відносини з СРСР» (1945), «Економічна відсталість у історичній перспективі» (1962)

У своїй роботі «Доларовий індекс випуску машинобудівної продукції промисловості СРСР з 1927-28 по 1937 р.», оприлюдненій у 1951 р., Гершенкрон відкрив залежність, що вибір базового року для розрахунку індексу обсягу випуску промисловості у відносно неіндустріалізованій країні значною мірою визначає темп зростання, що відображає такий індекс³⁵. Ця залежність у сучасній науці отримала на його честь назву «ефекту Гершенкрона». При цьому виявилось, що показники промислового виробництва у Радянському Союзі вимірялись таким чином, аби показати найбільший з можливих темпів зростання.

Грунтовне дослідження причин економічного зростання, проведене у монографії «Економічна відсталість у історичній перспективі», допомогло науковцю запропонувати гіпотезу «переваг відсталості». Відповідно до цієї гіпотези відсталі країни отримують можливість застосовувати наявні технологічні здобутки більш розвинених країн, зменшуючи таким чином необхідні витрати на забезпечення технологічного розвитку, перед ними відкриваються перспективи випереджального економічного розвитку, оминаючи стадії, які вимушено мали пройти більш розвинені країни. Ця гіпотеза Гершенкрона стала теоретичним фундаментом для численних наукових концепцій його послідовників, що більш детально розкривають головні передумови, причини та засади наздоганяючого економічного розвитку, важким шляхом якого пройшло багато країн світу протягом ХХ та ХХІ ст.

Один із провідних американських макроекономістів у майбутньому, П. Баран народився у Миколаєві, але після більшовицького перевороту його родина була змушена залишити Україну. Навчання він продовжив в університетах Франкфурта, Вроцлава (тоді – Бреслау), Берліну та у

Гарвардському університеті. Докторську дисертацію Баран захистив у квітні 1933 р. у Берліні та після приходу до влади нацистів мусив послідовно емігрувати з Німеччини до Франції, Литви, Польщі, Великої Британії та у 1939 році – до Сполучених Штатів. Саме в цій країні відбулась подальша інтелектуальна кар'єра цього поліглота, яскравого викладача та блискучого дослідника економічної та соціальної проблематики нерівності.

Пол Олександр Баран
(1909–1964)

Професор Стенфордського університету, співробітник Інституту соціальних досліджень у Франкфурті, Вільнюської торгово-промислової палати, Федерального резервного банку в Нью-Йорку.

Основні твори – «Політична економія відсталості» (1952), «Політична економія економічного зростання» (1957), «Монополістичний капітал: есе про американський економічний та суспільний порядок» (1966) – у співавторстві з П. Суїзі, «Пригнічення та прогрес» (1967), «Політична економія планової економіки» (1968), «Політична економія неоколоніалізму» (1975)

Сфера професійних інтересів П. Барана була надзвичайно широкою та багатогранною – виклики економічного зростання, функціонування радянської економіки, марксистська теорія, кубинська революція, економічні перспективи слаборозвинених країн, питання становлення та розвитку монополістичного капіталізму тощо. Його основні праці – «Політична економія економічного зростання» та «Монополістичний капітал» – отримали широке визнання, оприлюднені у перекладах багатьма мовами та здійснили значний вплив на світогляд економістів, насамперед у країнах Латинської Америки. Основний акцент у цих працях був зосереджений на проблемах економічної відсталості, причинах її формування у країнах Півдня, дослідженні факторів, що тривалий час перешкоджають її ліквідації. Певної критики заслуговує запропонована Бараном концепція «потенційного економічного надлишку», з огляду на неможливість, апріорі, кількісного визначення останнього. Потенційний економічний надлишок, на думку вченого, – це втрати суспільства, що виникають в результаті існування неефективної соціальної системи, а її вдосконалення допоможе його мінімізувати.

Проте фокусування уваги дослідника на позаекономічних факторах забезпечення економічного зростання, визначення ним низки основних детермінант подолання економічного розриву між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються, аналіз інституціональних, соціальних, політичних складових реалізації стратегії економічного розвитку стали важливим внеском в сучасну теорію розвитку, заклали основи наукових розвідок його учнів та послідовників.

Роза Фрідмен
(1910–2009)

Професор Чиказького університету,
співробітник Національного бюро економічних
досліджень.

Основні твори – «Капіталізм і свобода» (1962) – у співавторстві з М. Фрідменом, **«Бідність: визначення та перспективи» (1965)**, **«Свобода вибору: наша позиція» (1980)** – у співавторстві з М. Фрідменом, **«Тиранія статус-кво» (1984)** – у співавторстві з М. Фрідменом

Фрідмен походить з Волині, але більшу частину життя провела в США. Вона була радикальним прибічником принципів вільного ринку, в кожній зі своїх праць підкреслюючи важливість особистої відповідальності економічного суб'єкта за прийняті рішення.

Лейтмотивом майже усіх праць вченої є дослідження співвідношення ринку та держави, ролі, яку уряд має відігравати у вільному суспільстві³⁶. Вона доводила, що не існує жодного суспільства, яке б досягло процвітання та свободи, де добровільний обмін не був би домінуючим принципом організації³⁷.

Сучасні проблеми економічно розвинених країн, на її думку, полягають саме у встановленні обмежень, демонтажі вільного ринку. Важливою частиною економічної свободи, зазначала Фрідмен, є свобода використовувати ресурси, що перебувають у нас в розпорядженні, відповідно до наших цінностей, тобто вільно займатись будь-яким видом діяльності чи підприємництвом, придбавати та продавати товари, якщо ми це робимо на добровільній основі та не застосовуємо примусу щодо інших³⁸.

Ліцензійні обмеження щодо вибору роботи та її тривалості, заборони щодо вільного відкриття будь-якого бізнесу, штучні перешкоди щодо напрямів, термінів та форм інвестування, що створюються державою, відсікають від

ринку численні групи економічних акторів, погіршують як їхній добробут, так і довгострокові перспективи розвитку національної економіки, стаючи бар'єром на шляху зростання рівня її конкурентоспроможності. У цьому ракурсі Фрідмен розкривала та показувала негативи ефекту «дверей, що обертаються». Успіх у бізнесі, зокрема, зазначала вона, дедалі більшою мірою залежить від здатності впливати на рішення законотворців і бюрократів, а так зване «відбуття строку» в ролі державного службовця за сучасних умов перетворилось на своєрідне стажування перед успішною кар'єрою у бізнесі³⁹. Обмеження повноважень уряду необхідне, але спроби його досягти на індивідуальній основі, стверджувала Фрідмен, заздалегідь приречені на фіаско. Науковиця вбачала єдину можливість їх реалізувати на засадах пакетних угод, які мають визначати загальні правила, що саме уряд може робити⁴⁰.

Гарві Лейбенстайн (1922–1993)

Професор Каліфорнійського, Гарвардського, Принстонського університетів.

Основні твори – «Економічна відсталість та економічне зростання» (1957), «За межами економічної людини: нові засади мікроекономіки» (1976), «Загальна теорія X-ефективності та економічне зростання» (1978), «Внутрішній бік фірми: неефективність ієрархії» (1987)

Г. Лейбенстайн народився в Іванополі на Волині, але більшу частину життя мешкав за межами України – в Канаді та Сполучених Штатах. Вченому належить значний доробок у дослідженні проблем демографії у макроекономічному контексті. Протягом усього наукового життя він цікавився питаннями народжуваності у країнах периферії, її ролі у забезпеченні руху за висхідною траєкторією економічного зростання або загальмуванні розвитку та подальшої відсталості⁴¹. На прикладному рівні важливу роль у розробленні стратегій економічного розвитку країн, що розвиваються, відіграла концепція вченого щодо «порочних кіл» у сільському господарстві. Проте найважливіші наукові здобутки Лейбенстайна зосереджені на рівні мікроекономічного аналізу.

Він є засновником мікро-мікротеорії у мікроекономіці, базовим положенням якої є припущення, що кінцевий вибір у прийнятті рішень робить окрема людина, на протипагу поширеному та традиційному в економічній науці погляду, що такий вибір відбувається на рівні фірми чи домогосподарства.

На особливу увагу заслуговують піонерні дослідження Лейбенстайна у теорії попиту. У своїй статті «Ефект приєднання до більшості, ефект сноба та ефект Веблена в теорії споживчого попиту» (1950) науковець піднімає проблему розрізнення функціонального та нефункціонального попиту. Перший, на його думку, «означає, що частина попиту на товар обумовлена властивостями, притаманними самому товару». А нефункціональний – «означає, що частина попиту на споживчий товар обумовлена іншими факторами, а не притаманними йому властивостями»⁴². Нефункціональний попит, зазначає Лейбенстайн, «ми поділяємо на три складові, які назвемо ефектом «приєднання до більшості», ефектом «сноба» та ефектом Веблена». Під ефектом «приєднання до більшості» автор розумів величину, на яку збільшуватиметься попит на певний товар у результаті бажання споживачів не відрізнитись від інших покупців, бути такими, як інші, модними та елегантними. Дія ефекту «сноба» полягає у тому, що окремі покупці відмовляться придбати певний товар або скоротять обсяг його споживання, якщо інші будуть його споживати. Ефект Веблена відображає феномен демонстративного споживання, це величина, на яку зросте попит в результаті зростання ціни на цей товар. Крім цього, на думку Лейбенстайна, слід розрізняти: 1) спекулятивний попит, який залежить від очікувань економічних суб'єктів щодо зміни ціни на цей товар та 2) ірраціональний попит, який характеризує покупки, що не мають пояснення в координатах рацію, вони здійснюються під впливом раптових бажань та забаганок.

Великий вплив на подальший розвиток сучасної теорії фірми мають проривні розробки Лейбенстайна у сфері алокаційної ефективності. Він показав, що емпіричні дослідження зазвичай демонструють, що в умовах монополії виграш у добробуті, що може бути отриманий завдяки зростанню тільки алокаційної ефективності, є надто малим⁴³. Проте такі дослідження базуються на припущенні, що кожна фірма заповує та використовує свої ресурси ефективно, – це викликає у Лейбенстайна доречний сумнів. На основі широкого, аргументованого застосування емпіричного матеріалу він доводить існування Х-ефективності та виокремлює її елементи: 1) внутрішньозаводська мотиваційна ефективність; 2) зовнішня мотиваційна ефективність та 3) ефективність неринкових ресурсів⁴⁴. У загальному вигляді алокаційна неефективність, як показали дослідження Лейбенстайна, є наслідком недосконалості інформації, некомпетентності топ-менеджменту, слідування консервативній лінії поведінки. Певною мірою його теорія дає можливість пояснити факти, що трапляються у реальному житті та які проблематично інтерпретувати в межах наявного апарату ортодоксальної теорії фірми – такі,

як, наприклад, можливість отримати певні ресурси безкоштовно (slack – за термінологією Лейбенстайна).

Григорій Манків
(народився у 1958 р.)

Професор Гарвардського університету та Массачусетського технологічного інституту, співробітник Національного бюро економічних досліджень, засновник «Клубу Пігу».

Основні твори – «Макроекономіка» (1992), «Принципи економікс» (1998), «Американська монетарна політика протягом 1990-х рр.» (2001), «Дослідження оптимальної стабілізаційної політики» (2011) – у співавторстві з М. Вайнцірлем

Г. Манків походить із родини українських емігрантів і все життя працює в США. Є автором численних економіко-математичних праць. Зокрема, займається дослідженням проблем впливу недосконалої інформації на формування сукупної пропозиції, доводить девіантний характер її дії на визначення виробничих планів та сприяння зростанню витрат продуцентів, розкриває механізм формування відхилень у попиті та пропозиції, як результату частковості інформації⁵³.

Проведені Манківим теоретичні дослідження рівня безробіття, що не супроводжується зростанням інфляції (NAIRU), показали, з одного боку, його гістерезисний характер, а з іншого – виявили економетричні ускладнення при його аналізі. Зокрема, базове рівняння залежності інфляції та безробіття «недостатньо відображає кореляцію шоків пропозиції ... з безробіттям»⁵⁴. «Зростання продуктивності, – стверджує Манків, – може мати наслідком зменшення й інфляції, і безробіття»⁵⁵. Відповідно виникають суттєві проблеми щодо проведення ефективної державної політики щодо боротьби з безробіттям та інфляцією⁵⁶.

Манків першим застосовує гіпотезу Р. Холла стосовно споживання товарів довгострокового користування⁵⁷. На основі економіко-математичної моделі та емпіричних досліджень він доводить відсутність відмінностей між динамікою споживчих видатків на товари тривалого користування та динамікою видатків на придбання товарів короткострокового користування та послуг⁵⁸.

Неокласична модель Манківа – Ромера – Вейля стала важливим внеском у теоретичне пояснення економічного відставання країн, що розвиваються, від

країн Глобальної Півночі, забезпечивши більш коректне (порівняно з моделлю Р. Солоу) врахування ролі людського капіталу в забезпеченні позитивної економічної динаміки. Низький рівень освіти, відсутність інституційної здатності опанувати технологічні новації стає потужною перепорою для країн Півдня на шляху реалізації стратегій наздогоняючого розвитку.

Численні дослідження Манківа присвячені актуальним питанням державного регулювання, зокрема, проблемам оптимізації стабілізаційної політики⁵⁹, особливостям проведення монетарної⁶⁰ та фіскальної політики⁶¹, необхідності та механізмів впровадження «податку Пігу»⁶², реалізації політики декарбонізації тощо⁶³. На основі ґрунтовних економіко-математичних моделей та широкого застосування емпіричних даних вчений доводить необхідність обмеженого втручання держави в економічну діяльність.

Надзвичайну популярність Манківу принесли його класичні підручники: «Мікроекономіка», «Макроекономіка» та «Принципи економікс», що витримали неодноразові перевидання й перекладені багатьма мовами.

Історія економічної думки України була би неповною без висвітлення творчого доробку та головних здобутків вчених, які не лише походять з українських теренів, але ніколи не втрачали зв'язку з Батьківщиною, присвятили свої праці дослідженню господарства України та історії української економічної думки як невід'ємних складових світового господарства та світової економічної науки в їх єдності та взаємозв'язку.

Володимир Тимошенко

(1885–1965)

Ректор Українського вільного
університету в Празі,
професор Української господарської академії
(ЧСР), Мічиганського та Стенфордського
університетів (США),
економічний радник федерального уряду
США.

Основні твори –

**«Картелі і трести: модерні форми організації
промисловості» (1923), «Світове
господарство» (1924),
«Роль сільськогосподарських коливань у
діловому циклі» (1930),
«Радянська аграрна політика та національна
проблема» (1956)**

Володимир Тимошенко народився на Чернігівщині. Наукове визнання здобув у США в галузях аграрної економіки, теорії циклічності та кон'юнктурних досліджень, теорії монополістичної конкуренції, економічної географії та статистики.

Аграрна економіка. Центральною проблематикою наукових інтересів В. Тимошенка було дослідження економіки сільського господарства, зокрема таких ключових проблем, як: джерела продуктивності аграрного виробництва, принципи ціноутворення на аграрну продукцію, вплив розвитку аграрного виробництва на розвиток сільських регіонів. Одним із важливих напрямів наукових розвідок В. Тимошенка були механізми аграрної політики, включаючи проблематику аграрних реформ, економічно-доцільного географічного розміщення сільськогосподарських культур, розвитку кооперації в сільському господарстві, інших аспектів, що стосуються організації та управління аграрним сектором.

Теорія циклічності. Як учень і послідовник М. Туган-Барановського, розвинувши ідеї свого вчителя, В. Тимошенко зробив видатний внесок у теорію ділових циклів. На основі системного аналізу динаміки коливань урожаю та обсягів експорту і платіжних балансів аграрних країн вчений довів існування зв'язку коливань у аграрному виробництві із промисловими та діловими циклами, заклавши основи теорії сільськогосподарських циклів. Статистичне порівняння індексів цін аграрної та промислової продукції у конкретні періоди часу (відношення отримало назву «індексу Тимошенка») дало вченому змогу зробити висновок, що хоча аграрні та промислові цикли відбуваються за одним алгоритмом, їх тривалість і амплітуда коливань відмінні. Найважливішими чинником аграрних коливань вчений назвав динаміку врожайності зернових культур, які становлять найбільшу частку у обсягах аграрного виробництва.

Міжнародна економіка. Ґрунтовне дослідження сільськогосподарських циклів допомогло вченому виявити вплив аграрних коливань на розвиток не лише національних економік, а й міжнародних економічних відносин та зміну світової економічної кон'юнктури. У праці «Світове сільське господарство і криза» на основі аналізу особливостей міжнародної торгівлі між промислово-розвиненими та аграрними країнами В. Тимошенко довів, що зміну динаміки експортно-імпортних потоків між ними спричиняє насамперед скорочення аграрного виробництва. Важливим здобутком вченого стало дослідження проблематики соціально-економічного розвитку українських територій у контексті загальносвітових економічних процесів.

Теорія монополії. Окремим напрямом наукових розвідок вченого є дослідження монополістичних тенденцій, що стали наслідком зміни характеру ринкової конкуренції та виникнення корпоративних форм організації промислового виробництва. У праці «Картелі і трести» вчений проаналізував як модернізуючий вплив нових форм виробництва у розвитку підприємницького середовища і ринкової системи (пом'якшення кризових явищ, підвищення якості продукції, сприяння технічному прогресу), так і негативні наслідки монополізації виробництва – зниження конкуренції, встановлення монопольної влади на ринку, деформація ринкових можливостей для різних суб'єктів господарювання.

Євген Гловінський
(1894–1964)

Український економіст і громадський діяч, професор Українського технічно-господарського інституту й Українського вільного університету, заступник директора Інституту для вивчення СРСР, член наукової ради Товариства сприяння українській науці в Німеччині.

Основні праці – «Проблема розрахункового балансу України» (1931), «Фінанси УССР» (1938), «Фінанси СРСР після другої світової війни» (1954), «Фінанси Української РСР у системі фінансів СРСР» (1955)

Євген Гловінський народився у містечку Ржищів на Київщині. Як учасник національно-визвольних змагань (старшина артилерії Армії УНР) перебував у таборі для інтернованих у м. Каліш (Польща), а 1922 р. емігрував до Чехо-Словаччини.

Працюючи в зарубіжних наукових осередках, здійснив критичний аналіз податково-бюджетних заходів радянської влади та зробив вагомий внесок у історико-теоретичне розроблення проблематики державних фінансів. Центральною проблемою досліджень вченого стала економічна колонізація та фінансовий визиск України в складі СРСР. Він розвивав методологію аналізу державних доходів і витрат у територіальному розрізі та запропонував концепцію територіального фінансового балансу. На матеріалах державної статистики та урядових документів Гловінський аргументував, що головним соціально-економічним змістом бюджетної політики радянської влади щодо

України є її фінансова експлуатація, що прямо продовжує імперську традицію територіального розподілу державних доходів і витрат.

Всеволод Голубничий

(1928–1977)

Професор Колумбійського університету, коледжу Міддлбері, Міського університету Нью-Йорка.

Основні твори – «Економічні системи в дії: США, СРСР і Франція» (підручник) – у співавторстві з А. Оксенфельдтом (1965), «Причини голоду 1932–33 року» (1958), «Три лекції про економіку України» (1969), «Статистичний аналіз порівняльних цін на довготривалі споживчі товари на Україні і в США» (1960)

Всеволод Сергійович Голубничий народився у Харківській області, але все його активне наукове життя пройшло у США. Наукові ідеї вченого зчинили значний вплив на розвиток багатьох галузей економічних знань – економічної теорії, економічної системології, компаративної економіки, регіоналістики, економічної історії України.

Окрім власне наукових досліджень, В. Голубничий був популяризатором нових наукових підходів, а також активно сприяв розвитку економічної науки в діаспорі як член Української вільної академії наук (УВАН), головний редактор економічного розділу «Енциклопедії українознавства», автор численних публікацій і редактор видання «Вперед».

Економічна компаративістика. Найвагомим внеском В. Голубничого у розвиток світової економічної науки є розроблення теоретичних основ економічної компаративістики (інша назва – порівняльна, або компаративна економіка; Comparative economic systems, Comparative economics; від англ. comparative – порівняльний, зіставний) – галузь економічної теорії, що здійснює порівняльний аналіз різних типів економічних систем. Виконана у співавторстві з А. Оксенфельдтом праця «Економічні системи в дії: США, СРСР і Франція» (1965) стала однією із перших праць у галузі компаративної економіки, в якій було сформульовано основні принципи та методологічні підходи порівняльного інституційного аналізу різних економічних систем.

Економічна системологія. Одним із найбільш істотних наукових здобутків вченого стало розроблення концептуальних засад та методології

аналізу генези економічних систем (ринкової, державно керованої та змішаної економіки). Розроблені вченим наукові підходи дозволили виявити основні чинники, тенденції та закономірності генези економічних систем, що сформувало підґрунтя теорії розвитку економічних систем.

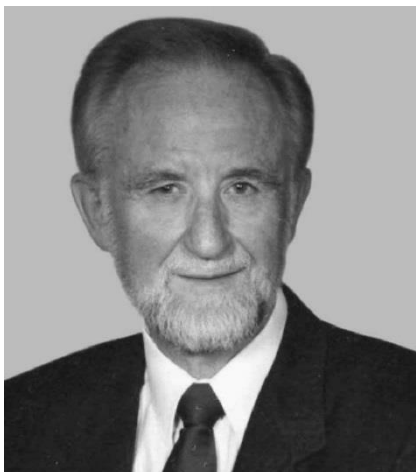
В. Голубничий одним із перших у світовій економічній науці розробив теоретичні засади дослідження державно керованої економіки, охарактеризувавши її як систему тотальної державної монополії, що концентрує не лише владу на ринках ресурсів і товарів, а й на інституційному і політичному ринках. Вчений показав, що необхідною умовою існування цієї системи є створення нового експлуататорського класу – партійно-державної бюрократії. Визначення рушійних сил і тенденцій розвитку економічних систем, тих суперечностей, що зумовлюють їх трансформацію, дало вченому змогу виявити причини уповільнення економічного зростання СРСР та досить точно спрогнозувати момент його розпаду.

Регіональна економіка. Окремий напрям у працях Голубничого присвячено дослідженню регіональної економіки. На основі аналізу особливостей формування економічної спеціалізації регіонів, вченим обґрунтовано необхідність застосування критеріїв економічної ефективності використання регіональних ресурсів та їх міжрегіонального трансферту. Недооцінка цих критеріїв, за Голубничим, зумовлює зниження ефективності використання обмежених ресурсів, а також спроможна викликати зростання міжрегіональної і міжнаціональної напруженості.

Економічна історія України. Більша частина творів вченого присвячена вивченню історії її економічних та торговельних взаємовідносин з іншими країнами і насамперед з регіонами Російської імперії і СРСР. Економічна доцільність україно-російських економічних відносин розглянута вченим на підставі статистичного аналізу порівняльних переваг та оцінки втрат української економіки. В той час, як західні фахівці аналізували радянську економіку як цілісну й однорідну систему, вченим було вперше розроблено і застосовано методику обчислення національного доходу України як окремої самодостатньої господарської системи. Важливим науковим здобутком вченого стало розроблення методології дослідження економічних втрат від нереалізованого потенціалу людського капіталу в контексті економічної колонізації України.

В. Голубничим було зроблено одну із перших наукових спроб економічного аналізу штучно організованого Голодомору 1932–1933 рр. Вчений обґрунтував, що основною причиною Голодомору стала радянська

економічна політика, націлена на тотальну монополізацію економічної влади, одним із інструментів якої стала колективізація сільського господарства.

Іван-Святослав Коропецький
(1921–2012)

Українсько-американський економіст, професор, доктор економічних наук фахівець у галузі історії українського господарства та економічної думки, іноземний член НАН України, член Американської економічної асоціації, президент Міжнародної української економічної асоціації (1992–1996).

Основні праці – «Location Problems in Soviet Industry Before World War II. The Case of the Ukraine» (1965), «The Ukraine within the USSR. An Economic Balance Sheet» (1977), «Economics of Soviet Regions» (1981), Selected Contributions of Ukrainian Scholars to Economics» (1984), «Українські економісти XIX століття та західна наука» (1993), «Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки» (1995), «Про Україну, економіку і про себе» (2003)

Іван-Святослав Коропецький здійснив новаторські дослідження та відкрив для широкого загалу оригінальні праці та ідеї українських вчених-економістів М. Бунге, І. Вернадського, К. Воблого, К. Гаттенбергера, В. Голубничого, О. Миклашевського, М. Туган-Барановського, І. Янжула та інших у контексті розвитку світової економічної науки, що стало поштовхом до серйозного вивчення цієї проблематики в Україні на початку 1990-х років. І.-С. Коропецький запропонував авторські критерії виокремлення української економічної думки з російсько-імперської та радянської, окреслив науково обґрунтовані підходи до трактування внеску українських економістів у світову науку. Дослідження І.-С. Коропецького стали поштовхом до спеціального вивчення української економіки західними вченими в рамках огляду економіки соціалістичних країн.

І.-С. Коропецький обґрунтував доцільність урахування попередньої практики господарювання та управління економікою при проведенні сучасних соціально-економічних трансформацій. У його працях на широкій статистично-фактологічній базі комплексно проаналізовані проблеми розміщення виробництва і продуктивності радянської економіки, чинників і типів економічного зростання, регіональної нерівності в розподілі ресурсів, темпів

розвитку і рівнів доходів населення, вдосконалено методики національних рахунків, поглиблено розуміння причин економічних дисбалансів і структурних змін, перспектив реструктуризації та ринкового реформування національної економіки. Праці І.-С. Коропецького заклали фундамент досліджень економічної україністики після відновлення державної незалежності України.

Богдан Винар

(1926–2013)

Українсько-американський економіст,
бібліограф, бібліотекознавець, редактор,
видавець, громадський діяч,

доктор економічних наук, професор,
декан Вищої бібліотечної школи у Нью-
Йоркському державному університеті
дійсний член НТШ, УВАН у США,
Українського історичного товариства.

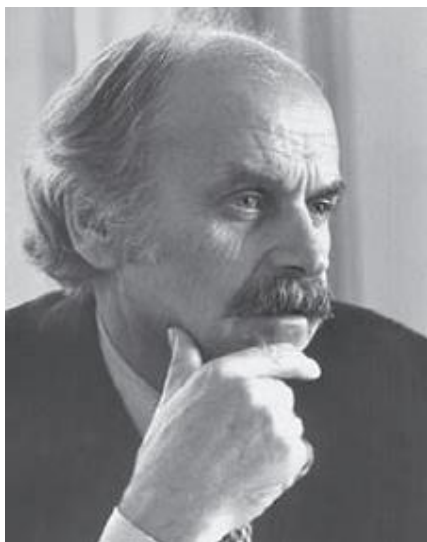
**Основні праці – «Розвиток української
легкої промисловості» (1955), «Економічний
колоніалізм в Україні» (1958), «Українська
промисловість: Студія советського
колоніалізму» (1964), «Матеріали до історії
економічних дослідів на еміграції: 1919–
1964» (1965), «До питання історичного
дослідження розвитку української
економічної думки» (1970), «Ukraine:
A Bibliographic Guide to English-Language
Publications, 1989–1999» (2000)**

Богдан Винар провів ґрунтовне дослідження анатомії економічного колоніалізму в Україні, починаючи з XVIII ст. і до економічних реформ М. Хрущова. Дослідивши широкий статистичний матеріал, вчений проаналізував роль та місце українського господарства в економічних системах Російської імперії та СРСР (1920–1950-ті роки) і виокремив особливості політики царського уряду щодо використання господарського комплексу України для модернізації імперської економіки, використання більшовиками сільськогосподарського потенціалу України для ліквідації продовольчої кризи у Росії.

Б. Винар проаналізував дискусію між радянськими економістами, істориками та посадовцями УССР і керівниками загальносоюзних установ і відомств щодо розподілу бюджету в умовах планової економіки, дослідив питання перепідпорядкування та централізації народногосподарських

комплексів союзних республік і аргументував тяглість дореволюційної економічної політики щодо України і в умовах становлення радянської планової економіки. Вчений аргументував використання потенціалу союзних республік, а особливо України, в процесі модернізації економіки східних регіонів СРСР.

Б. Винару належить одна із перших спроб узагальнити економічні наукові напрацювання української діаспори та еміграції після Першої світової війни. Вчений охарактеризував діяльність українських емігрантських інституцій, шкіл, окремих вчених в галузі економічної науки. Праці В. Тимошенка з господарської конкуренції та кон'юнктури, С. Бородаєвського з кооперації і Ф. Щербини зі статистики Б. Винар відносив до найкращих у світі на той час. Особливою заслугою вченого є характеристика досліджень з економіки України американськими вченими. Детально проаналізував Б. Винар і стан економічної науки, освіти та напрями економічних досліджень в УРСР, зокрема в галузі політекономії, теоретичних засад радянської економіки, історії економічної думки та народного господарства. Вчений узагальнив історіографію економічної історії України та уточнив її періодизацію.

Богдан Гаврилишин (1926–2016)

Ректор Міжнародного інституту менеджменту МІМ-Женева, іноземний член НАН України, академік Міжнародної академії менеджменту і Світової академії мистецтва та науки, дійсний член Римського клубу.

Основні твори – «Навчання керівних кадрів – Методичні аспекти» (1977), «До ефективних суспільств. Дороговкази в майбутнє» (1980), «Залишаюсь українцем» (2011)

Богдан Гаврилишин є вихідцем з Тернопільської області, проте значну частину життя провів за кордоном, викладаючи у вищих навчальних закладах Канади та Швейцарії. Після проголошення незалежності України науковець плідно працював як на батьківщині, так і за її межами.

Гаврилишин – один із найбільш знаних у світі фахівців з менеджменту. Численні праці науковця присвячені проблемам ефективної організації економічної освіти, побудові ефективного суспільства, економічним аспектам державотворчого процесу. Кропіткий аналіз вченим проблем сучасного виробничого менеджменту, визначення «вузьких місць» та розроблення

рекомендацій щодо їх ліквідації спираються на багаторічний досвід практичної діяльності автора у цій сфері. Тож розгляд кожного питання, кожної «білої плями» у наукових працях Гаврилишина знаходить не лише глибоке теоретичне обґрунтування на базі застосування, за його словами, описового і аналітичного способів⁴⁵, а й позначений численними аргументами прикладного характеру.

Теоретична та методологічна інноваційність, широке застосування міждисциплінарного підходу є виразною ознакою досліджень науковця. Зокрема, саме Гаврилишин запропонував розширити коло досліджень ефективності управління підприємства, шляхів вдосконалення креативного менеджменту включенням досить незвичних допоміжних методів, «таких як біологічний аналіз, біоніка та креативність груп, синектика»⁴⁶. У цьому ракурсі надзвичайно плідними виявились розробки вченого щодо методики оцінки ефективності роботи менеджерів⁴⁷, принісши автору світове визнання його заслуг.

Видатний фахівець з міжнародного менеджменту, «людина світу», у своїй фундаментальній праці «До ефективних суспільств. Дороговкази в майбутнє» Гаврилишин здійснив ґрунтовний аналіз, «яким чином можна поєднати багатство культурних спадщин для того, щоб світ став життєздатним і ефективним»⁴⁸. Саме він одним із перших звернув особливу увагу на роль та місце громадянського суспільства у забезпеченні сучасного економічного розвитку⁴⁹.

Важливим надбанням світової науки стали дослідження вченого, присвячені розкриттю передумов стійкого економічного розвитку, визначенню його інституціональних підґрунть⁵⁰. Значну увагу приділив науковець і проблемам, що розгортались в українській економіці, специфіці процесів її ринкової трансформації та перспективам подальшого розвитку. Так, досліджуючи особливості відновлювального економічного зростання у вітчизняних умовах, Гаврилишин аргументовано доводить існування нагальної необхідності збільшення темпів зростання ВВП до 8–10% щорічно. При цьому передумовами досягнення такої мети, на його думку, є забезпечення «пришвидшення інноваційного процесу», «поліпшення інвестиційного клімату, спрощення процедур, зменшення хабарництва...», «підвищення якості науки, освіти й охорони здоров'я»⁵¹.

Дороговказами до ефективного майбутнього України в економічній площині, вважає вчений, є «конкурентоспроможність на внутрішніх та зовнішніх ринках, наукоємна, а не енерго- та ресурсомістка структура економіки, вільний ринок, високий темп інновацій, професійне управління підприємствами...»⁵².

Внесок представників української діаспори до загальносвітової скарбниці економічних вчень засвідчує значущість інтелектуального спадку української нації та її потенціал у розвитку економічних досліджень.

8.5 Економічна думка незалежної України

Передумови розвитку економічної думки в незалежній Україні

На межі XX–XXI ст. перед новими незалежними країнами постали завдання пошуку власного шляху розвитку в мінливому світі глобальних викликів і проблем. Вирішальну роль у його виборі відіграв приклад країн із розвиненою соціально орієнтованою ринковою економікою, які досягли успіхів у технологічному розвитку і демонстрували позитивні надбання у соціально-економічній та політичній сферах.

Перші кроки становлення національної економіки України були пов'язані з використанням узагальнених неокласичних теорій ринкової економіки, зокрема монетаристських. Однак занадто висока соціальна ціна ринкових реформ, розгортання трансформаційної кризи виявили обмеженість «імпортних» рецептів та їх неадекватність умовам незалежної України. Перед вітчизняними вченими-економістами постали складні завдання визначення загальних напрямів ринкової трансформації та принципів розбудови національної економіки з урахуванням історичних та цивілізаційних особливостей України, її національних інтересів у глобальному просторі. На думку багатьох українських вчених-економістів, логіка такої трансформації вимагала здійснення таких важливих реформ, як:

- суверенізація економіки. Йшлося не тільки про оформлення географічних та економічних кордонів країн, а й про становлення конкурентоспроможного національного товарного виробництва;
- поступове та обґрунтоване роздержавлення і приватизація підприємств, в результаті яких мала бути сформована багатокладна економіка з різноманітними формами власності, підприємництва та господарювання. Держава мала залишатися власником стратегічних об'єктів суспільного значення;
- формування сприятливих умов для вільного народного підприємництва та праці, поступова лібералізація ціноутворення і зовнішньоекономічних зв'язків, узгоджена з відповідними структурними зрушеннями;
- досягнення та підтримка сталого та динамічного зростання національної економіки;

– інституціоналізація як процес формування необхідних для економічних перетворень інститутів і передумов. Визначення змісту, напрямів, меж та інструментів економічної політики держави;

– соціалізація та екологізація економіки;

– органічне включення національної економіки у глобальний економічний простір, ефективна інтеграційна політика.

Реалізація зазначених зрушень вимагала ретельного наукового обґрунтування, нових фундаментальних та прикладних досліджень.

Фундаментальна економічна наука (загальна теорія та методологія)

На пошук нових, відповідних часу ідей і підходів були спрямовані зусилля українських вчених-економістів В. Базилевича, В. Гейця, А. Гриценка, Б. Данилишина, М. Зверякова, Е. Лібанової, А. Чухна та ін.

Розвиваючи еволюційну парадигму економічної теорії, **А. Чухно** виявив принципи та закономірності розвитку і трансформації сучасних економічних систем. Відштовхуючись від нових тенденцій усупільнення виробництва і праці, він пов'язав перехід до сучасної ринкової економіки зі становленням нового постіндустріального технологічного способу виробництва, переконливо довів, що вже на етапі перехідної економіки має бути забезпечений взаємозв'язок і взаємодія індустріальної ринкової та постіндустріальної інформаційної економіки.

На сучасній методологічній платформі **В. Гейцем** розроблено ендогенно орієнтовану модель розвитку економіки України на засадах постіндустріалізації, в якій акцентується опора на внутрішні ресурси і забезпечення національних економічних інтересів. У зв'язку з цим принципове значення мають започатковані **Е. Лібановою** фундаментальні основи соціальної економіки та політики в Україні.

В. Базилевич є засновником новітніх парадигмальних підходів у історико-економічних дослідженнях світової та національної економічної думки, розкритті її потенціалу для розроблення та втілення стратегії формування національної економіки України на соціально-ринкових засадах. Під його керівництвом уперше з новітніх позицій історико-економічного аналізу здійснено системне теоретичне осмислення та уведення в науковий обіг в Україні та за її межами ідейно-теоретичного спадку видатних фундаторів та представників економічної науки в Київському університеті в середині XIX – на початку XX ст., суспільних діячів та реформаторів. В. Базилевич зробив вагомий внесок у визначення метафізичної сутності економічного знання, поглиблений аналіз теоретико-методологічних проблем макро- та

мікроекономіки, виявлення сутнісних особливостей та суперечностей процесу глобалізації світогосподарського розвитку, пізнання трансформаційних систем в умовах невизначеності та ризиків, теоретичних аспектів становлення ринку інтелектуальної власності, формування та функціонування страхового та фондового ринків.

Теоретичну основу для розуміння сутності трансформаційної економіки та особливостей економічної траєкторії розвитку України становить розроблена **А. Гриценком** концепція інверсійного типу ринкової трансформації. У дослідженнях вченого розкрито тенденції формування та функціонування інформаційно-мережевої економіки і форм їх прояву в умовах реконструктивної трансформації індустріально-ринкової економіки в інформаційно-мережеву, а також з'ясовано, що розвиток інформаційно-мережевих технологій приводить до суперечливого процесу трансформації інститутів довіри, власності, суспільної форми праці, обміну та розподілу.

У працях **М. Зверькова** висвітлено фундаментальні теоретичні проблеми і передумови формування національної економічної системи, зокрема, діалектика перехідних економічних форм; особливості первісного нагромадження капіталу, становлення механізму відтворення капіталу в умовах цифрової трансформації, моделей національного відтворення; закономірності становлення ринкової системи; суперечності та межі її ліберальної моделі та імперативність врахування історичної та культурної специфіки українського суспільства.

О. Білорус обґрунтував наукове передбачення про дію об'єктивного економічного закону про глобальну інтеграцію і конвергенцію знань, про формування нової глобальної інформаційно-мережевої знаннєвої економіки, еволюція якої веде до зародження і розвитку нової «великої» конвергенції всіх ринкових національних систем із дедалі більшими можливостями реалізації мультиплікаційних ефектів трансформації розширено-відтворювальних інформаційних ресурсів у глобальні ресурси знань, які в своїх метаморфозах ставатимуть основним глобальним капітальним ресурсом майбутньої знаннєвої економіки.

Макроекономічна теорія та концепції державного регулювання національної економіки

На початку ринкових перетворень в Україні роль держави в економіці недооцінювалася. Суспільні очікування від роздержавлення та лібералізації як механізмів, що автоматично забезпечать позитивні економічні та соціальні зміни, виявилися невиправданими. Тому постали питання розроблення теорії

трансформаційної економіки, обґрунтування ролі держави в ринкових перетвореннях та державного регулювання національного господарства.

Біля витоків формування макроекономічної науки незалежної України стояла когорта вчених-економістів, які зробили вагомий внесок у теорію економічної динаміки і структурних змін в національній економіці, зокрема, **П. Багрій, В. Геєць, В. Голіков, Б. Кваснюк, І. Лукінов.**

Оскільки важливою складовою ринкових перетворень розглядалася приватизація державної власності, то ця проблема посіла важливе місце в дослідженнях українських вчених. Концептуальні засади поступової та ефективної приватизації як основи ринкових трансформацій у реальному секторі економіки обґрунтував **В. Голіков.** Під його керівництвом було розгорнуто дослідження механізмів і наслідків приватизації, розроблення методології інституційно-організаційної перебудови управління приватизованими підприємствами та державного регулювання підприємницького сектора економіки, розвитку державно-корпоративного управління.

На тлі трансформаційної кризи економіки, значного спаду виробництва і зростаючого безробіття важливо було виявити стратегічні цілі соціально-економічного розвитку, визначити механізми їх досягнення та відповідні функції держави. На вирішення цих проблем було спрямовано дослідження членів Відділення економіки НАН України, в результаті чого обґрунтовано концептуальні засади державної стратегії економічного розвитку України на довгострокову перспективу, що орієнтована на забезпечення стабільного зростання на основі інноваційно-інвестиційної модернізації економіки, її структурно-технологічного оновлення та інтеграції у світову економіку.

У цьому сенсі принципове значення мало розроблення колективом вчених Інституту економіки та прогнозування НАН України на чолі з академіком **В. Гейцем** наукової теорії ендogenous інклюзивного розвитку національної економіки як імперативної передумови суверенітету і незалежності України. Зазначена теорія знайшла відображення у вперше виданому в Україні фундаментальному підручнику «Перехідна економіка» (за редакцією В. Гейця), а також відповідних указах Президента України, законодавчих актах і урядових рішеннях.

Наукове обґрунтування та реалізація стратегії ендogenous інклюзивного розвитку вимагали використання ефективних методів прогнозування, у тому числі на основі сучасних економіко-математичних методів та моделей. За результатами виконаних досліджень науковцями Інституту економіки та прогнозування НАН України суттєво розвинено методологію, теорію та методику економіко-математичного моделювання та прогнозування; здійснено

розроблення моделей різнопланового характеру, що у режимі реального часу дають змогу забезпечити необхідний комплекс обґрунтування економічної політики держави на основі оцінки пропозицій різних експертних груп та урядових ініціатив. Дослідницьким колективом розроблено економетричні макромоделі взаємозв'язку реального, бюджетного, грошово-кредитного, зовнішньоекономічного секторів та оцінки на їх основі динаміки економіки України. Обґрунтовано теоретичні засади та розвинено методологічні підходи щодо виявлення небезпечних економічних дисбалансів у розрізі основних макросекторів економіки за сучасних нестабільних умов розвитку світової та національної економіки. На цій теоретико-методологічній базі з використанням розроблених економіко-математичних моделей було виконано сценарне прогнозування розвитку макроекономічної ситуації та передбачено значний спад економічної динаміки та поширення кризових явищ в Україні у 2014–2015 рр. У системі моделей економічного розвитку України формалізовано специфіку взаємодії основних чинників макронеустабільності та факторів формування значних розривів у макроекономічних балансах України та здійснено кількісний аналіз індикаторів ідентифікації критичних дисбалансів (а саме: динаміки ВВП, індексів споживчих цін, цін виробників та енергоресурсів, балансу бюджету, державного боргу, сальдо поточного рахунку і платіжного балансу, обмінного курсу, міжнародних валютних резервів, динаміки грошової маси, середньозважених процентних ставок за кредитами і депозитами, облікової ставки НБУ та їх співвідношення, а також інструментальних змінних, що характеризують геополітичну ситуацію, міжнародні політичні відносини, світовий попит та пропозицію, міжкраїнні торговельні бар'єри, природні явища, екологічний стан тощо).

Основним здобутком наукових досліджень **М. Скрипниченко** є розвиток сучасної концепції макроекономічного прогнозування в частині побудови інструментарію комплексних інтегрованих моделей економічного розвитку, орієнтованих на практичну реалізацію в умовах нестабільної економічної кон'юнктури. Наукова новизна комплексних моделей полягає в оригінальному способі інтеграції їх складових – за структурою «зірки».

У наукових розробках **Є. Бершеди** знайшли відображення актуальні аспекти довгострокового прогнозування соціально-економічного та науково-технічного розвитку України; прогнозування розвитку інвестиційного комплексу; використання прогнозів у соціально-економічному управлінні технологіями. Серед теоретичних здобутків **О. Власюка** – методологія кількісної оцінки характеристик суспільного розвитку та методика визначення порівняльної важливості заходів макроекономічної стабілізації. Ним розроблені

аналітичні моделі визначення пріоритетів національних інтересів України, оцінки рівня суверенітету національної економіки, а також стратегічних напрямів та заходів подолання економічної і соціальної кризи в Україні; міжгалузеві балансові моделі оцінки залежності галузей економіки від імпорту та комплексного аналізу цінової хвилі в економіці України; економетричні моделі для визначення обсягів виробництва у зіставних цінах та прогнозування обсягів зовнішньої торгівлі України у товарному та регіональному розрізах.

За результатами наукових досліджень **О. Бакаєва** розроблено економіко-математичні моделі прогнозування розвитку виробництва, а також обґрунтовано методологічні підходи до розробки системи математичних моделей розвитку економіки України (УКРМАКРО, УКРМАКРО-2, УКРМАКРО-3). **В. Бородюк** зробив істотний внесок у розроблення науково-методичного забезпечення цільових комплексних програм з урахуванням особливості трансформації власності в перехідній економіці України. **Ю. Лисенко** запропонував моделі застосування економіко-математичних методів та інформаційних технологій в управлінні макроекономічними системами трансформаційного періоду, зокрема, обґрунтував механізми управління виконанням соціально-економічних програм. У рамках концепції модернізації управління економічними об'єктами вченим розроблено методику розв'язання задачі нейромережевої ідентифікації стану економічної системи; удосконалено Інформаційно-аналітичну систему управління фінансовими потоками ресурсів, що функціонує у режимі «WEB-аутсорсинг».

Ефективне державне регулювання економіки неможливе без надійного зворотного зв'язку, який має забезпечувати система національної статистики. Актуальним проблемам її розвитку в контексті підвищення ефективності державного регулювання національної економіки присвячені наукові праці **О. Осауленка**. Вчений ініціював реформування державної статистики задля її наближення до міжнародних стандартів і світової практики, сформував науково-методологічні та методичні засади використання великих даних в офіційній статистиці. Його праці стали теоретичною основою для розроблення довгострокових програм розвитку статистики як фактологічного базису управлінських рішень.

Питанням ролі держави у трансформаційній економіці, фінансової підтримки економічного зростання, обґрунтуванню механізмів конвертації заощаджень в інвестиції та фонд нагромадження присвячено наукові розробки **Б. Кваснюка**.

У дослідженнях **О. Онищенка** вдосконалено методологію багатокритеріальної оптимізації на основі параметричного програмування, а також

визначено методологічні засади реструктуризації сільськогосподарських підприємств суспільного сектора в підприємницькі структури, що відповідає умовам ринкових трансформацій.

Комплексний аналіз макроекономічної динаміки України крізь призму сучасних поглядів на цілі, інструменти та завдання дієвої економічної політики здійснив **С. Кораблін**. Вчений розкрив суть трансформації наукових підходів до трактування економічної ролі держави у перехідній економіці та змісту макроекономічних реформ на основі історико-критичного аналізу теоретичних положень і практичних спроб їх реалізації. Узагальнюючи досвід стабілізації провідних економік світу після глобальної кризи 2008–2009 рр., а також уроки економічної лібералізації у країнах із короткою ринковою історією та слабкими державними інститутами, С. Кораблін охарактеризував провідні тенденції світового господарства та обґрунтував імперативи державного регулювання економіки України з урахуванням її відкритості, розміру та структурної вразливості.

Інституційні перетворення та економіко-правові аспекти господарювання

Практика перехідної економіки перших років державної незалежності України показала, що інституційні перетворення нерідко запізнювалися порівняно з об'єктивним ходом трансформаційних процесів. Науковому розробленню правового механізму здійснення державної економічної політики, обґрунтуванню стратегії інституційних перетворень та вдосконаленню економіко-правової бази господарювання присвячені дослідження М. Войнаренка, В. Голікова, В. Мамутова, І. Манцурова, В. Устименка та інших.

В. Голіков розробив концепцію інституційних змін у трансформаційній економіці, що стала науковим підґрунтям аналізу суспільних перетворень та вироблення орієнтирів корекції економічних реформ, здійснюваних в Україні на межі 1990–2000-х років. **В. Мамутов** та **В. Устименко** одними з перших наголосили на необхідності доповнення Конституції України розділом «Економічна система» із закріпленням правових норм, що визначають порядок володіння, користування та розпорядження об'єктами власності Українського народу, державною та комунальною власністю. Зазначені наукові погляди дали поштовх розвитку наукових досліджень у сфері правового забезпечення ефективного управління об'єктами публічної власності. **В. Мамутов** обґрунтував фундаментальні положення господарського права, здійснив систематизацію і кодифікацію господарського законодавства, запропонував заходи щодо узгодження господарського права Європейського Союзу та

України, що загалом сприяло зміцненню законодавчих основ розвитку національної економіки.

Питанням господарської компетенції органів державної влади і місцевого самоврядування, господарсько-правовим аспектам реалізації прав власності, визначенню шляхів гармонізації законодавчих актів, що регулюють економічні відносини, присвячені дослідження **В. Устименка**. Під його керівництвом здійснено дослідження економіко-організаційних особливостей відновлення сфери життєдіяльності міст на постконфліктних територіях та охарактеризовано ключові елементи інституціонального забезпечення цього процесу.

І. Манцуров розробив методологію формування інституту державного регулювання ринкової економіки як науково обґрунтованого, цілеспрямованого та комплексного процесу формування таких норм, правил, порядків, які, відображаючи закономірності суперечливих сучасних тенденцій, дають можливість оптимізувати відносини та інтереси різних соціальних груп і класів. При цьому суттєво удосконалено і поглиблено систему теоретичних знань, необхідних для статистичного інформаційно-аналітичного забезпечення державного регулювання економіки, інституційного планування її розвитку та розроблення на цій основі ефективних управлінських рішень.

Напрацювання українських вчених у перше десятиліття державної незалежності України стали теоретичним підґрунтям розроблення та ухвалення важливих державних документів щодо інституційних перетворень в економіці, серед яких: «Стратегія економічного та соціального розвитку України на 2004–2015 рр.», «Господарський кодекс України», Державна науково-технічна програма «Економічні проблеми розбудови державності України», «Концепція формування підприємництва», «Концепція Державної морської політики України» та інші. Науковці відділення економіки НАН України беруть участь у розробленні стратегічних документів щодо розвитку економіки України, зокрема «Національної економічної стратегії до 2030 р.», «Стратегії сталого розвитку до 2030 р.», «Стратегії розвитку фінансового сектору України» та ін. Після початку повномасштабної війни РФ проти України вченими-економістами підготовлено та спрямовано до центральних органів державної влади наукову доповідь «Відновлення та реконструкція повоєнної економіки України», сформовано та оприлюднено візію Відділення економіки Національної академії наук України «Повоєнне відродження України», що передбачають, зокрема, інституційну трансформацію.

Актуальним проблемам інституційної архітектури національної економіки присвячено наукові праці **А. Гриценка**. Вчений охарактеризував взаємозв'язок інституційної та соціально-економічної динаміки та здійснив

періодизацію інституційного розвитку суспільства, розкрив зміст інституційної архітекτονіки базових структур та окремих складників економічної системи, виявив у ній найбільш суттєві інституційні деформації та обґрунтував шляхи їх подолання.

Інституційні перетворення в аграрній економіці і політиці досліджуються **О. Бородіною**, яка запропонувала основні напрями інституційних змін для гармонійного поєднання економічних, екологічних та соціальних функцій сільського господарства і села; сформулювала методологічні засади політики сільського розвитку на базі громад. Під керівництвом О. Бородіної розроблено науково-практичні засади забезпечення базових прав селян та просторової справедливості в умовах лібералізації земельного ринку в Україні, запропоновано напрями та інструментарій інституційного забезпечення розвитку солідарного сільського господарства, обґрунтовано необхідність інституційної перебудови агропродовольчої системи України під час російсько-української війни та повоєнного відновлення на засадах підтримки та розвитку селянських та фермерських господарств.

Вагомий внесок у розроблення економіко-правових засад створення та функціонування спеціальних економічних зон, відпрацьованих на проєктах «Велика Одеса» та «Буджак» як територіях пріоритетного розвитку українського Придунав'я у рамках повоєнного відновлення країни, належить **Б. Буркинському**. Під його керівництвом відбулося становлення інституційних засад сучасної національної морської політики України, розвитку її торговельного судноплавства, механізмів повоєнного відновлення конкурентоспроможності водного транспорту та реалізації транспортно-транзитного потенціалу держави. **М. Войнаренко** обґрунтував теоретичні засади трансформації інституційного середовища діяльності підприємств та напрями вдосконалення систем управління ними на основі моделювання соціально-економічних систем на мікро-, мезо- та макроівнях. Вченим створена наукова школа з проблем реформування економіки через удосконалення інституцій на рівні регіону з використанням кластерних технологій, механізмів інвестування та інноваційного розвитку.

Інноваційна економіка та структурні перетворення

Здатність національної економіки до розробки та впровадження піонерних інновацій є ключовою умовою її конкурентоспроможності та приналежності до авангардного технологічного ядра світової економіки на відміну від відстаючої периферії. Надання економіці України інноваційного характеру, обґрунтування необхідних для цього структурних перетворень і

заходів економічної політики – ці проблеми є пріоритетними в українській економічній науці. Їх вирішенню присвячено дослідження О. Алімова, О. Амоші, Л. Безчасного, О. Власюка, В. Вишневського, В. Гейця, І. Єгорова, Ю. Залозної, М. Кизима, С. Князева, Л. Шинкарук та інших вчених.

Економіка науково-технічного прогресу як науковий напрям започаткована дослідженнями **С. Ямпольського, М. Чумаченка, М. Герасимчука**. Вагомий внесок у пізнання процесів інтеграції науки та виробництва, перетворення новітніх наукових досягнень у вирішальний фактор технологічного і суспільного прогресу зроблено **Л. Безчасним**. Наукові праці **О. Алімова** присвячено теорії та практиці розвитку й розміщення продуктивних сил, оцінюванню та прогнозуванню темпів і пропорцій розвитку й розміщення на території країни продуктивних сил у взаємозв'язку з охороною довкілля, створенню автоматизованих систем управління.

Пошуку шляхів інтенсифікації інноваційних та інвестиційних процесів присвячені наукові дослідження **О. Амоші**. Місце інноваційної політики в стратегії забезпечення конкурентоспроможності національної економіки та пріоритети інноваційної стратегії українських реформ розглянуто в роботах **О. Власюка**.

Наукові новації **В. Гейця** пов'язані з розробленням змісту та механізмів забезпечення інноваційної моделі розвитку економіки України, концептуалізацією стратегічних пріоритетів політики держави у цій сфері, формуванням засад економіки та організації високих технологій. Науковим колективом під його керівництвом, за участі **О. Бородіної, А. Гриценка, І. Єгорова, С. Корабліна, І. Луїної, М. Скрипниченко**, розроблено концептуально-практичний план реконструктивного повоєнного відновлення економіки України, реалізація якого створює можливість об'єднати багатоманітні заходи суб'єктів господарювання та державних органів управління у цілеспрямований процес національно укоріненого стійкого технологічного та соціально-економічного розвитку, що дасть змогу подолати фрагментованість і сировинну спрямованість української економіки та сформуванню національний господарський комплекс – основу входження в європейський та світовий простір як повноправного суб'єкта.

Структурні зміни реального сектора економіки з урахуванням основних факторів зовнішнього впливу, причини та механізми формування структурних диспропорцій, роль нагромадження основного капіталу для забезпечення стійкості та зростання економіки України досліджує **Л. Шинкарук**. На підставі аналізу глобальних тенденцій вченою сформовано концептуальні засади

інклюзивного розвитку національної економіки. Пріоритетні напрями модернізації економіки визначено у дослідженнях **М. Кизима**, результати яких відображено у циклі наукових праць «Високотехнологічні складові промислової політики в Україні».

Ю. Залознова зробила вагомий внесок у визначення стратегії відродження та розвитку економіки промисловості на засадах неоіндустріалізації. Нею обґрунтовані напрями модернізації суспільних відносин в економічній та соціальній сферах щодо їх адаптації до ринкових умов, а також шляхи розвитку промисловості України, зокрема вугільної галузі на інноваційних та нетрадиційних засадах; розроблені теоретичні основи державної інноваційної політики як сполучної ланки між політикою науково-технічного прогресу та промисловою політикою, спрямованою на розроблення принципів підтримки виведення на ринок ідей та інновацій; запропоновані механізми державної підтримки трансферу технологій для розвитку смарт-індустрії.

Дослідженню процесів трансформації науково-технічного потенціалу, формування національних інноваційних систем, науково-технічної та інноваційної політики в контексті процесів євроінтеграції, а також з огляду на новітні пандемічні та воєнні виклики й загрози присвячені праці **І. Єгорова**. Вчений обґрунтував концепцію трансформації наукових систем країн із перехідною економікою; запропонував методичні підходи до аналізу стану та перспектив розвитку наукового потенціалу як основи інноваційної економіки; розробив критерії виокремлення напрямів інноваційної діяльності й оцінювання ефективності структурних змін.

Новим напрямом досліджень, який динамічно розвивається, є цифровізація та інформаційно-мережева економіка. У цій царині вагомим напрацюванням зроблено **С. Князєвим**. Зокрема, визначено сутнісні характеристики сектору інформаційно-комунікативних технологій, передумови та інституційні чинники його успішного розвитку в Україні, аргументовано комплементарність сегментів ІКТ-послуг та ІКТ-промисловості. Вчений розкрив інституційно-правові, економіко-організаційні та соціокультурні аспекти переходу від традиційного до цифрового бізнесу, визначив фактори впливу процесів цифровізації на кінцеві результати економічної діяльності та показав, наскільки глибоко нові цифрові технології, зокрема проривні, такі як технології Великих даних (BIG DATA) і блокчейн (Blockchain), проникли у суспільне буття і змінили його. С. Князєв запропонував і реалізував новий науково-методичний підхід до моделювання трансформаційного потенціалу цифрової економіки, обґрунтував шляхи його підвищення; розробив теоретико-методологічне підґрунтя визначення довгострокових факторів і

тенденцій розвитку національної промисловості в умовах четвертої промислової революції.

Наукові результати провідних українських вчених були закладені в основу таких стратегічних державних документів, як Концепція розвитку національної інноваційної системи на період до 2025 р., Стратегія розвитку високотехнологічних галузей України до 2025 р., Стратегія розвитку промисловості України та ін.

Фінансові та монетарні аспекти економічного розвитку

Інноваційний розвиток і структурні перетворення в реальному секторі економіки України вимагали відповідних змін у сфері фінансів, кредиту та грошового обігу. Цій проблематиці присвячено дослідження **В. Базилевича, О. Власюка, А. Гриценка, А. Даниленка** та інших вчених. У наукових працях **В. Гейця, Т. Єфименко, І. Луїної** та інших розроблено засади грошово-кредитної, фіскальної та бюджетної політики держави.

Результатом досліджень стали нові концепції та теорії. Зокрема – піонерна у сучасній Україні соціально-часова теорія вартості, представницька теорія грошей і концепція розгорнутого таргетування стабільності грошової одиниці **А. Гриценка**. Розробленню теоретичних основ і ефективних механізмів фінансово-кредитного регулювання економіки присвячені наукові праці **А. Даниленка**. Йому належить вагомий внесок у вирішення таких проблем формування економічного фундаменту державної незалежності України, як підготовка та проведення грошової реформи, подолання інфляції та досягнення фінансової стабілізації в умовах перехідної економіки.

У роботах **О. Власюка** обґрунтовано фінансові механізми захисту внутрішнього ринку, розглянуто фінансові аспекти детінізації економіки, запропоновано заходи щодо заохочення діяльності міжнародних фінансових організацій на кредитному ринку України, залучення міжнародної технічної допомоги та підвищення кредитних рейтингів країни.

У наукових працях **М. Войнаренка, В. Загорського** визначено основні економічні параметри ринку цінних паперів у перехідний період та його значення в системі ринків; проаналізовано особливості обігу цінних паперів на первинному та вторинному ринках. **Б. Данилишин** здійснив аналіз та запропонував алгоритми впливу монетарної політики на стан соціально-економічного розвитку України. Концептуальне обґрунтування теоретичних та практичних аспектів страхового ринку стало суттєвим результатом досліджень **В. Базилевича**.

Проблеми розвитку та управління змінами фінансової системи національної економіки перебувають у центрі досліджень **Т. Єфименко**. В її працях охарактеризовані інституційні фактори, які зумовлюють еволюцію та трансформацію сучасних фіскальних і фінансових систем, їх функцій та інтенсивність впливу як на економічну поведінку суб'єктів господарювання, так і самої держави, процеси формування фіскальних норм і правил, прийняття стратегічних управлінських рішень щодо цілей і напрямів забезпечення стабільності та стійкості як усієї фінансової системи країни, так і окремих її секторів. Вчена зробила вагомий внесок у розроблення наукових засад удосконалення управління державними фінансами та реформування податкової системи України в контексті сучасних викликів і можливостей, обумовлених процесами фінансової глобалізації та євроінтеграції.

Питанням інституційної трансформації фінансово-економічної системи України в умовах глобалізації присвячено дослідження **І. Луїної**. Зокрема, нею розкрито ризики платоспроможності держави та обґрунтовано напрями забезпечення довгострокової стійкості публічних фінансів, виявлено проблеми бюджетної децентралізації, запропоновано підходи до модернізації інститутів децентралізованого управління для ефективного функціонування багаторівневих бюджетних систем та активізації економічного розвитку територій, визначено джерела формування додаткових бюджетних ресурсів та стратегічні напрями трансформації публічних видатків для забезпечення стійкості національної економіки, а також охарактеризовано фінансові чинники формування інноваційного фундаменту післявоєнного економічного відродження України.

Соціальна економіка

Соціальна ціна ринкових реформ в Україні виявилася занадто високою. Чисельність населення країни зменшилася, значна його частка опинилася за межею бідності. Загострилися проблеми високого рівня безробіття, інфляції, надмірного соціального розшарування. Досліджуючи соціально-економічні процеси у трансформаційній економіці, українські вчені **О. Власюк, В. Геєць, Е. Лібанова, І. Лукінов, С. Пирожков** та ін. на межі 1990-х – 2000-х років розробили важливі компоненти теорії соціально орієнтованої ринкової економіки, в якій високий рівень ефективності економіки має поєднуватися із розвиненою соціальною сферою та соціальною захищеністю людей. Обґрунтування та реалізація цієї теорії викликала до життя соціоекономіку як важливий напрям сучасної економічної думки України.

Розвиток соціальної економіки – науки, що вивчає, як економічна діяльність впливає на соціальні процеси та формується під їх впливом, – у сучасній Україні безпосередньо пов'язаний із науковою діяльністю **Е. Лібанової**. Її наукові розробки присвячено фундаментальним засадам соціоекономічного розвитку, теоретичним і прикладним проблемам народонаселення, прогнозування соціально-демографічного розвитку країни та її регіонів. Соціальна політика розглядається в контексті забезпечення пріоритетності людського розвитку. На етапі ринкових перетворень економіки плідні наукові рекомендації та пропозиції Е. Лібанової сприяли підвищенню рівня обґрунтованості та соціальної спрямованості багатьох державних рішень, зокрема пенсійної реформи.

Запропонована **С. Пирожковим** теорія нестабільності демографічної системи дала змогу по-новому осмислити процеси відтворення населення, міграції, еволюції вікової структури. Важливе методологічне значення має обґрунтоване ним поняття потенціалізму у людському розвитку, а також визначення структури загальних меж та методів прогнозування трудового потенціалу.

Суперечливий взаємозв'язок процесів капіталізації та соціалізації економіки, інформаційно-цифрового і соціально-економічного розвитку та шляхи забезпечення їх комплементарності розкрито в працях **А. Гриценка**.

О. Власюком розроблена базова методика оцінки регіональних рівнів людського розвитку щодо країн, які перебувають у перехідному стані. Розрахована за цією методикою динаміка рівнів людського розвитку по регіонах України дозволяє обґрунтувати пріоритети державної регіональної політики, спрямованої на стимулювання та вирівнювання регіонального розвитку.

Вагомий внесок у розроблення новітньої методології оцінювання соціальної політики, обґрунтування теоретико-методологічних засад дослідження регіонального людського розвитку, розроблення інструментарію досягнення цілей людського розвитку, у тому числі через механізм реалізації державних соціальних програм та соціального залучення зробила **О. Макарова**. Під її керівництвом виконано реконструкцію демографічної динаміки України за тривалий час, виявлено й описано демографічні хвилі як прояви нестабільності, обґрунтовано їх вплив на особливості людського розвитку. Вченою було ініційовано удосконалення методики вимірювання людського розвитку регіонів України через оцінювання прогресу в соціальній сфері. Завдяки цьому створено дієвий статистичний інструментарій

моніторингу та оцінювання соціальної політики в державі та розроблено стратегічні напрями забезпечення людського розвитку як загальносвітового індикатора цивілізаційного розвитку суспільства.

О. Бородіною обґрунтовано концептуальні засади формування й розвитку людського капіталу аграрної сфери та організаційні підходи до вдосконалення системи його нагромадження і використання через дорадчу діяльність; розроблено наукові основи формування та реалізації державної аграрної політики з урахуванням положень теорії людського капіталу.

Дослідження людського капіталу економіки України та трансформації соціально-трудої сфери в умовах цифровізації економіки проводять **Ю. Залознова** та **О. Амоша**. Зокрема, вченими визначено пріоритети модернізації державної політики щодо цифрових трансформацій у трудовій, правовій, економічній, науково-технічній та управлінських сферах для гармонізації соціального та цифрового розвитку в національній економіці, розроблено модель формування ризиків та небезпек становлення нової економіки та визначено стратегічні напрями щодо їх попередження та подолання.

У царині дослідження економічних аспектів людського розвитку, довготривалої демографічної динаміки, моделювання та прогнозування людського потенціалу економіки України вагомим є науковий внесок **О. Гладуна**. Вченим удосконалено демографічний підхід до розуміння терміна «якість життя», що трактується як міра об'єктивних суспільних відносин, які характеризують виконання демографічних функцій на макрорівні та рівень задоволення демографічних потреб на мікрорівні: народження дітей, довге й здорове життя, отримання освіти та здобуття професійної кваліфікації, психологічний комфорт, суб'єктивне відчуття щастя й благополуччя. У його працях обґрунтовано теоретико-методичні основи та запропоновано методичний інструментарій підвищення надійності оцінок демографічних та соціальних показників (особливо регіонального та субрегіонального рівнів), отриманих за даними вибіркового обстеження населення; розкрито особливості застосування моделей дискримінантного, кластерного та факторного аналізу в соціально-економічних та демографічних дослідженнях і для вимірювання людського розвитку.

З початком повномасштабної збройної агресії РФ проти України ключовими стали питання оцінки та прогнозування соціально-демографічних втрат України внаслідок воєнних дій та вимушеної міграції населення, обґрунтування соціальної політики держави в умовах тимчасової втрати

частини територій та економічного потенціалу, розроблення стратегії відбудови економіки та відновлення соціогуманітарного простору, пошук шляхів мінімізації впливу населення, розвитку інтелектуального потенціалу держави і забезпечення найбільш повної професійної самореалізації на ринку праці. Разом із тим під керівництвом **Е. Лібанової** здійснюються фундаментальні дослідження в царині прогнозування та моделювання довгострокових соціально-демографічних процесів; вимірювання та оцінювання якості життя населення; аналізу соціальних трансформацій українського суспільства. Науковий колектив Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАНУ (з 1 січня інститут змінив назву на Інститут демографії та проблем якості життя НАН України) брав активну участь у розробленні Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року.

Економіка природокористування та регіональна економіка

Основи економіки природокористування в Україні закладено дослідженнями **Б. Буркинського, С. Дорогунцова, Ю. Туниці, В. Цемка** та ін.

Комплексний підхід до розвитку національної економіки України, який інтегрує соціально-економічні, екологічні та науково-технічні складові, обґрунтував **С. Дорогунцов**. Його наукові праці присвячені питанням розміщення продуктивних сил України та розвитку її економічного потенціалу з позицій оптимізації екосередовища. **В. Цемко** обґрунтував теоретичні основи економіки землекористування, запропонував нову методологію дослідження проблем раціонального використання природних ресурсів і охорони навколишнього середовища. Методологію і стратегію загальносистемної інтеграції економіки, екології і соціального розвитку за активної ролі держави розробили в своїх дослідженнях **Б. Буркинський** і **Ю. Туниця**.

Під керівництвом **Б. Буркинського** розвинено засади теорії і практики регулювання відносин загальнонародної власності на природні ресурси, визначення економічної сутності їх привласнення та встановлення державою соціо-економіко-екологічних обмежень власності на них в інтересах суспільства та з позиції раціонального використання за різними формами та правами.

У працях **Ю. Туниці** доведено, що інноваційна, соціально орієнтована економіка має бути насамперед екологічно безпечною. Вчений є засновником нового наукового напрямку – «екологічна економіка», яка за сутністю є альтернативою традиційній ринковій економіці. Ним відкрито економічний закон неминучого зростання екологічних витрат у структурі витрат суспільного

виробництва та обґрунтовано шляхи пом'якшення негативного впливу цього об'єктивного закону на результати економічної діяльності людини, що, своєю чергою, дозволило обґрунтувати концепцію формування екологічної («зеленої») економіки на противагу традиційній ринковій та можливості переходу України до сталого розвитку. Ю. Туниця обґрунтував нові категорії в економічній науці: «екологічні витрати і втрати», «еколого-економічна ефективність природокористування». На Конференції ООН з проблем сталого розвитку «Ріо+20» він виступив із розгорнутим обґрунтуванням необхідності започаткувати процес підготовки проекту Екологічної Конституції Землі – глобального міжнародного економіко-правового акта екологічної безпеки і сталого розвитку (2012). На підставі обґрунтованої вченим ідеї та концепції Екологічної Конституції Землі три президенти України на сесіях Генеральної Асамблеї ООН (1997, 2008, 2009, 2011, 2012) проголошували від імені України ініціативу підготовки та ухвалення Екологічної Конституції Землі як інструмента трансформації ринкової економіки в економіку сталого розвитку.

Під науковим керівництвом **Б. Данилишина** розроблено концептуальні засади сталого розвитку України на основі комплексного еколого-економічного, соціально-економічного і науково-технічного прогнозування розвитку національної економіки. Вчений науково обґрунтував шляхи формування економіки природокористування та розвитку продуктивних сил України в контексті нових економічних і політичних реалій, зокрема цілісної регіональної економічної політики держави, в тому числі – вирівнювання диспропорцій соціально-економічного розвитку регіонів, розвитку депресивних територій, малих монофункціональних міст тощо. У працях Б. Данилишина представлено теоретичні засади та практичні засоби забезпечення макроекономічної стабільності та адаптивності економіки в умовах війни та повоєнної відбудови.

З огляду на породжені російсько-українською війною виклики для економіки та довкілля, актуальними напрямками досліджень є аналіз та оцінка воєнних екологічних збитків, розроблення комплексної стратегії зеленого відновлення (green recovery), спрямованої на забезпечення екологічно та кліматично стійкої відбудови зруйнованих та пошкоджених війною об'єктів, а також сталий повоєнний розвиток України.

У забезпеченні стійкості та розвитку національної економіки на ринкових засадах важлива роль належить регіонам України. Передача вагомих економічних повноважень від центральних органів державного управління до органів місцевого самоврядування вимагає підвищення їх відповідальності та

обґрунтованості управлінських рішень. Саме в регіонах країни виробничі процеси безпосередньо впливають на природу й набувають статусу господарського природокористування. Тому проблеми регіональної економіки та економіки природокористування є взаємопов'язаними.

Наукове підґрунтя регіональної соціально-економічної політики України в перші десятиліття державної незалежності сформували дослідження **М. Долішнього, М. Чумаченка, С. Дорогунцова, Б. Данилишина, Б. Буркинського, В. Мікловди, В. Симоненка** та ін.

Зокрема, **М. Долішній** заклав теоретичні основи розвитку регіональної економіки як наукового напрямку в Україні. Під його керівництвом науковий колектив Інституту регіональних досліджень НАН України став потужним науковим осередком дослідження принципів і механізмів реалізації регіональної політики та транскордонного співробітництва для вирішення фундаментальних та прикладних проблем розвитку регіонів України. М. Долішнім розроблено механізми, визначено форми та окреслено методи територіального управління в багатьох галузях і сферах національної економіки в умовах її ринкової трансформації з особливим акцентом на забезпеченні цілісності та унітарності держави; визначено механізми регулювання регіонального розвитку, реалізації науково-технічної, гуманітарної, фінансово-кредитної та податкової політики, а також зовнішньоекономічних зв'язків та транскордонного співробітництва регіонів України. За ініціативи та безпосереднього наукового керівництва М. Долішнього розроблено Державні програми соціально-економічного розвитку Карпатського регіону та Поділля. Він – один із авторів «Концепції державної регіональної політики України», автор низки аналітичних матеріалів та наукових рекомендацій, що стали основою певних рішень уряду України.

Вагомий доробок регіональна економіка перейняла від теорії та практики розвитку і розміщення продуктивних сил. Оцінка та прогноз темпів і пропорцій розвитку й розміщення продуктивних сил на території України у взаємозв'язку з охороною навколишнього середовища були здійснені **О. Алимовим**. За результатами досліджень **М. Паламарчука** у сфері обґрунтування економіко-просторових основ регіонального природокористування запропоновано методику визначення рівня розвитку господарства областей та економічних районів. Проблеми комплексного планування економічного розвитку регіонів знайшли відображення у роботах **О. Ємельянова**. У працях **М. Чумаченка** обґрунтовано заходи щодо удосконалення регіональної статистики, планування економічного та соціального розвитку регіонів, екології та ресурсозбереження.

Б. Данилишин обґрунтував напрями та інструменти вирівнювання соціально-економічного розвитку регіонів, подолання депресивності територій та стимулювання економіки малих монофункціональних міст. Регіональні особливості розвитку підприємництва знайшли відображення в роботах **В. Мікловди**. Наукові розробки **Б. Буркинського** присвячені структурним зрушенням у промисловому та морегосподарському комплексі Причорноморського регіону України, екологізації регіональної економіки, запровадженню принципів «зеленої» економіки, а також сталому соціально-економічному розвитку Причорномор'я.

Наукові праці **А. Коваленка** присвячені проблемам стратегічного планування сталого просторового розвитку на макроекономічному і регіональному рівнях, економіки природокористування та сталого розвитку, інноваційного розвитку і розміщення продуктивних сил України.

Прикладом і підтвердженням значущості комплексного розроблення питань регіонального розвитку та природокористування на засадах стратегії сталого розвитку є робота Робочої групи НАН України з аналізу наслідків руйнування греблі Каховської ГЕС. Напрацювання представників академічної науки покладено в основу методики оцінювання завданих збитків та шляхів подолання наслідків екоциду, а також встановлення співвідношення економічних, енергетичних, екологічних, соціальних, історико-культурних та ін. переваг і втрат – для обґрунтування стратегічних рішень щодо відновлення гідроенергетичних об'єктів та регіону загалом.

Світова економіка та проблеми міжнародної економічної інтеграції

На межі ХХ–ХХІ ст. у світовій економіці розгортаються процеси глобалізації, наслідком яких, з одного боку, є подальше розшарування країн на технологічно авангардний центр і відстаючу периферію, а, з іншого, – незважаючи на новітню світову економічну кризу, ряд нових індустріальних країн підтримує високі темпи економічного зростання, претендуючи на роль нових «локомотивів» світової економіки. Набули інтенсивності та поглибилися інтеграційні процеси між державами.

Дослідженню зазначених процесів і проблем присвячено праці таких українських вчених **О. Бакаєва, Є. Бершеди, О. Білоруса, О. Власюка, І. Манцурова, Ю. Пахомова, В. Савчука, В. Сіденка** та ін.

Фундаментальний внесок у дослідження глобальних проблем сучасної цивілізації зробив **Ю. Пахомов**. Він – автор моделі економіки конкурентного типу, збудованої на базі ринкової трансформації центрально керованого

господарства, основи якої вчений сформулював ще наприкінці 1970-х років. Ю. Пахомов розробив теорію глобальних макроекономічних регуляторів у міжнародних економічних відносинах і в конкурентному міжцивілізаційному середовищі; теорію еволюції інституційного середовища сучасних перехідних суспільств; концепцію типології світових ринкових моделей та її використання у процесах реформування економіки України.

Нові напрями наукових досліджень у сучасній економічній думці України – міжнародний та стратегічний менеджмент – започаткував **О. Білорус**. Вчений є розробником оригінальної теорії світ-системи глобалізму, а також засновником наукової школи глобалістики. Особливе місце в його працях займають методологічні проблеми політичної й економічної трансформації, у т. ч. генези та еволюції міжнародних стратегій індустріального та постіндустріального розвитку. Вченим сформовано наукове передбачення щодо дії об'єктивного економічного закону глобальної інтеграції і конвергенції знань, щодо формування нової глобальної інформаційно-мережевої знанневої економіки, еволюція якої веде до зародження і розвитку нової «великої» конвергенції всіх ринкових національних систем із дедалі більшими можливостями реалізації мультиплікаційних ефектів трансформації розширено-відтворювальних інформаційних ресурсів у глобальні ресурси знань, які в своїх метаморфозах ставатимуть основним глобальним капітальним ресурсом майбутньої знанневої економіки.

У працях **В. Савчука** представлено ґрунтовний аналіз проблем світогосподарських зв'язків, міжнародного поділу праці, світового руху капіталів і товарів, умов торгівлі та нееквівалентного обміну. Вчений розробив цілісну концепцію кризи системи світогосподарських зв'язків між промислово розвиненими державами та країнами, що розвиваються, виявив її політико-економічну природу, дослідив основні форми прояву. Суперечливий вплив іноземного капіталу на розвиток країн із перехідною економікою обґрунтовано **О. Бакаєвим**. Передумови ефективності інтеграційних процесів України на пострадянському просторі аналізуються в роботах **О. Власюка**.

І. Манцуров започаткував новий напрям наукових досліджень зі створення та запровадження механізму адаптації ринкових інститутів високорозвинених країн до реалій та інституціональних особливостей країн, що розвиваються. Вчений обґрунтував методологію дослідження імпульсів і механізмів формування, розвитку та зміни держав-лідерів – центрів світової економічної системи; концептуальний підхід до визначення специфіки взаємодії провідних світових геоekonomічних господарських центрів в умовах

глобалізації, а також визначив найімовірніші сценарії взаємодії та конкуренції провідних світових господарських центрів в умовах невизначеності перспектив розвитку світової економіки.

Визначення мегатрендів та можливих наслідків сучасних глобальних економічних трансформацій – важливий науковий внесок **В. Сіденка** в їх теоретичне осмислення. Вченим обґрунтовано положення про хвильовий характер процесу глобалізації економіки, досліджено позаекономічні чинники розвитку глобальних економічних процесів, а також запропоновано власну концепцію виникнення глобальних криз. На основі аналізу основних напрямів поширення новітніх технологій четвертої промислової революції та пов'язаних з ними суперечностей він здійснив оцінку можливих перспектив поширення методів електронної (цифрової) торгівлі та перетворення її на провідний сегмент міжнародної торгівлі товарами і послугами. Вченим встановлено, що процес поширення електронної торгівлі створює передумови для поступової трансформації механізмів ведення комерційних операцій у масштабах світового господарства та становлення нової системи його організації на принципах мережевої економіки; ідентифіковано основні напрями та форми реалізації впливу цифрової торгівлі на зміни в способах організації міжнародної економічної діяльності.

Спираючись на логіко-історичну методологію, **А. Гриценко** показав, що головною суперечністю сучасної епохи стає суперечність між глобалізацією, яка розвивається за рахунок інформаційно-фінансових технологій, і локалізацією матеріальних і трудових ресурсів, не здатних переміщуватися в просторі зі швидкістю інформації та фінансових потоків. Ця суперечність має безліч конкретних форм прояву, включаючи гібридні війни, міграційні рухи та формування нового світового порядку.

Важливе значення для майбутнього економіки України має визначення її інтеграційних пріоритетів. Ця проблематика знайшла відображення у наукових дослідженнях **Є. Бершеди, В. Гейця, Ю. Залозної, В. Новицького, Ю. Пахомова, С. Пирожкова, В. Сіденка** та інших вчених.

Концепцію інтеграції економіки України у світову економіку на основі структурно-технологічного оновлення обґрунтовано в наукових працях **В. Гейця**. У дослідженнях **Є. Бершеди** на основі аналізу геополітичних зрушень в Європі та світі послідовно обґрунтовано пріоритетність євроінтеграційного економічного вибору України, переваги Угоди про асоціацію та зону вільної торгівлі між Україною та ЄС, а також аргументовано стратегічний вииграш Євросоюзу від членства України.

Проблематику інституційного та інформаційного аспекту сучасних міжнародних відносин активно розробляв **В. Новицький**. Зокрема, вченим розкрито закономірності формування відкритої економіки України в умовах ринкових перетворень за коопераційною моделлю; визначено можливості та ризику інтеграції у світову систему господарства країн із трансформаційною економікою; обґрунтовано шляхи оптимізації системи методів та інструментів державного управління міжнародною кооперацією виробництва в умовах відмови від адміністративно-директивної моделі.

Значний внесок в дослідження проблем інтеграції України у світову економіку належить **В. Сіденку**. В колі його наукових інтересів – зовнішньо-економічна діяльність України і визначення її місця на міжнародних ринках; формування моделі участі країни в глобалізаційних процесах, механізми реалізації переваг та мінімізації ризиків членства України у СОТ, інтеграції з ЄС, взаємодії України з євразійськими економічними угрупованнями. Вчений обґрунтував положення про інституційну сумісність національних економік як передумову їх економічної інтеграції. У 2000 р. очолював групу експертів з підготовки аналітичної доповіді з питання «Україна та Європейський Союз» у рамках щорічного Послання Президента України до Верховної ради України, де вперше на офіційному рівні були сформульовані принципи політики євроінтеграції України. Очолював дослідження з питань інституційної трансформації фінансово-економічної системи України в умовах глобалізації – роботи, відзначеної в 2017 р. Державною премією України в галузі науки і техніки.

У контексті реалізації євроінтеграційного курсу України **Ю. Залознава** розробила рекомендації щодо підвищення рівня інституційної конвергенції в Україні.

Питання розвитку міжнародної економічної інтеграції в контексті цивілізаційного вибору України розробляє **С. Пирожков**. Зокрема, під його керівництвом підготовлено низку національних доповідей: «Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії» (2016), «Євроатлантичний вектор України» (2019), «Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності» (2020), «Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз» (2022), «Збереження і розвиток України в умовах війни та миру» (2024). У документах розкрито здобутки і недоліки державної політики щодо євроатлантичної інтеграції; ризику та загрози у цій сфері; проаналізовано перспективи набуття Україною членства в НАТО та Європейському Союзі; визначено шляхи зміцнення цивілізаційної суб'єктності України в політичній, економічній, міжнародно-правовій і

духовно-культурній сферах. Аналізуючи можливі небезпеки для України на шляху євроінтеграції, вчені застерігали, що недостатній економічний і технологічний рівень розвитку України при незбалансованому зближенні з ЄС може призводити до подальшого відпливу кваліфікованої та креативної частини населення, а також до перетворення України на джерело сировини для розвинених країн.

У працях **С. Корабліна** обґрунтовано, що членство України в ЄС може мати наочні економічні та фінансові переваги, які, однак, не обов'язково трансформуються у внутрішні рушії економічного розвитку. Адже такі переваги можуть не стосуватися поступового просування країни до більш високих ланцюжків доданої вартості у світовій системі виробничої спеціалізації.

Геополітичне положення та європейський вибір України вимагають від українських вчених наукового супроводження інтеграції України в міжнародні економічні об'єднання, відштовхуючись від стратегічних пріоритетів розвитку національної економіки. Разом із тим в умовах посилення глобальної турбулентності важливим напрямом досліджень залишається теорія світового господарства та міжнародних економічних відносин.

Економічна безпека та оборонна економіка

Здобуття країною державної незалежності цілком природно актуалізує проблеми її національної безпеки та оборони. Це актуально і для України, яка з перших років незалежності зіткнулася з багатьма проявами внутрішньої та зовнішньої небезпеки. Внутрішні чинники економічної небезпеки пов'язані насамперед із тіньовим сектором економіки та природно-техногенними катастрофами. Зовнішні чинники обумовлені потенційною або реальною залежністю країни від інших держав щодо забезпечення життєво необхідними ресурсами та продуктами, а також, як виявилось, загрозою збройної агресії та воєнного вторгнення з окупацією та анексією частини території. Таким чином, гарантування та зміцнення економічної безпеки включає багато складників, зокрема, енергетичну, технічну, продовольчу, фінансову, інформаційну безпеку. Економічна безпека тісно пов'язана із соціальною безпекою населення. Базовою умовою обох є збереження макроекономічної стійкості національного господарства, зокрема в умовах війни. Актуальним є забезпечення обороноздатності країни у ресурсно-виробничому та воєнно-технічному аспектах.

Зазначені та інші проблеми економічної, соціальної, екологічної безпеки та забезпечення оборони досліджуються в працях **О. Бакаєва, О. Власюка, В. Гейця, Б. Данилишина, Ю. Залозної, Т. Єфименко, С. Пирожкова,**

Ю. Туниці та інших вчених. Важливим результатом спільних зусиль стало визначення змісту та структури національної економічної безпеки, її індикаторів і механізмів посилення.

С. Пирожков розробив концептуальні підходи до національної безпеки на основі комплексної оцінки системи взаємозалежних параметрів економічної, демографічної, соціальної, оборонної політики, гармонійного і безпечного розвитку суспільства, держави та особистості.

А. Гриценко розкрив закономірності та основні складові внутрішньої будови безпечного розвитку економічної системи, виявив базову економічну деструкцію як фундаментальний чинник небезпеки і сформулював основні архітектонічні принципи економічної безпеки.

У роботах **О. Власюка** представлено теоретичне та науково-методологічне обґрунтування економічної безпеки як окремого напрямку економічної науки. Важливими напрямками його досліджень є проблематика енергетичної безпеки, а також безпековий контекст зовнішньоекономічної стратегії і безпека міжнародних економічних відносин.

Б. Данилишин розкрив безпосередні зв'язки природно-техногенної та економічної безпеки, оскільки природні та техногенні катастрофи завдають величезних втрат економіці країни. Аналогічна позиція і **Ю. Туниці**, який розкрив у своїх публікаціях взаємозв'язки, залежності та взаємовпливи екологічної та економічної безпеки. Концептуальні засади продовольчої безпеки та впровадження екологічно чистого виробництва обґрунтовано в працях **Б. Буркинського**.

За результатами досліджень **О. Бакаєва** розроблено методику оцінки обсягів тіньової економіки. Заходи щодо посилення економічного суверенітету держави як складової її національної безпеки, утвердження конституційних основ правопорядку у сфері господарювання запропоновано в наукових працях **В. Мамутова** і **В. Устименка**.

У контексті зміцнення економічної безпеки держави **А. Коваленко** обґрунтував науково-практичні засади стратегічного планування сталого просторового розвитку на макроекономічному і регіональному рівнях.

Розробленню актуальних питань фінансової безпеки присвячено наукові праці **О. Власюка**, **В. Гейця**, **Б. Данилишина**, **Т. Єфименко**. Зокрема, у роботах **Т. Єфименко** розкрито ключові імперативи та особливості управління державними фінансами в умовах воєнного стану, зовнішніх та внутрішніх загроз економічній безпеці країни, зумовлених сучасними процесами глобальної турбулентності, світовими наслідками пандемії, інституціо-

нальними, фінансовими, фіскальними, макроекономічними та зовнішньо-економічними шоками. Розроблено теоретико-методологічні основи і прикладні аспекти оновлення фіскальних, монетарних та інституціональних механізмів реалізації Стратегії економічної безпеки України на період до 2025 року, затвердженої Указом Президента України від 11.08.2021 № 347/2021.

Колектив вчених ДННУ «Академія фінансового управління», очолюваний Т. Єфименко, на виконання постанови Кабінету Міністрів України «Питання координації діяльності деяких наукових установ» від 23.09.2014 № 473 (із змінами, внесеними згідно з постановою КМУ від 01.09.2021 № 924), ініційованої Міністерством фінансів і Національною академією наук, організовує та проводить прикладні наукові дослідження у сфері державних і міжнародних фінансів разом з установами Національної академії наук з урахуванням завдань, виконання яких покладено на Міністерство фінансів з метою розвитку системи управління державними фінансами в умовах євроінтеграційних процесів, розроблення пропозицій щодо внесення відповідних змін до законодавства.

Відповідно до цього у дослідженнях Т. Єфименко обґрунтовано пропозиції і рекомендації щодо гармонізації складових національного податкового законодавства з відповідними Директивами Європейського Союзу, пріоритетами Національної стратегії доходів до 2030 року, схваленою рішенням уряду, які спрямовані на розширення податкової спроможності для фінансування внутрішніх програм зміцнення соціально-економічної, оборонної стійкості, що сприятиме поступовому зменшенню фінансової залежності від зовнішніх джерел.

Концептуальний підхід, який об'єднує роботи Т. Єфименко, полягає в тому, що в умовах економічної невизначеності та нестабільності підвищується значимість інституційно-координованого макрофінансового, інформаційно-інтегрального та управлінського забезпечення економічної безпеки, насамперед – фінансового суверенітету країни.

Зроблено вагомий внесок в обґрунтування і впровадження доктрини комплексної безпеки фінансової системи, яка охоплює фінансові запаси і потоки всіх інституційних секторів економіки, взаємозв'язки між ними. Розроблено і впроваджено пропозиції щодо стратегічного управління стійкістю державних фінансів з урахуванням критеріїв боргової безпеки, державно-приватного фінансування інфраструктурних проєктів, фінансового забезпечення безпеки критичної інфраструктури.

Т. Єфименко сформувала власну школу теоретико-методологічних і прикладних досліджень макрофінансового управління, інформаційного забезпечення антикризового управління та фінансової безпеки з урахуванням міжнародних аспектів стандартизації обліку і фінансової звітності.

На міжнародному рівні результати наукових досліджень та відповідні рекомендації Т. Єфименко враховано Міжурядовою робочою групою експертів з питань міжнародних стандартів обліку та звітності Конференції ООН з питань торгівлі та розвитку (ISAR-UNCTAD), Міжнародним консорціумом з управління державними фінансами (ICGFM – «International Consortium on Governmental Financial Management», USA), членом Ради директорів якого є Т. Єфименко.

О. Власюком запропонована методологія оцінки стану фінансової безпеки держави та сектору державних фінансів України, досліджено питання фінансової безпеки трансформаційних процесів у національній економіці, а також безпекові аспекти бюджетної політики.

На основі напрацювань колективу під керівництвом **В. Гейця** після початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну було зроблено фактичні (на поточний момент) та прогнозні оцінки втрат економічного потенціалу та очікуваного падіння ВВП, а також подальших негативних макроекономічних наслідків; розроблено сценарні прогнози, обґрунтовано концептуальні основи мінімізації втрат та напрями повоєнного відновлення економіки України з урахуванням макроекономічних оцінок перспектив розвитку країн світу в найближчі два роки.

Науковцями Інституту економіки промисловості НАН України під керівництвом **Ю. Залозної** розроблено та представлено конкретні пропозиції щодо підтримки та розвитку енергетичної системи, машинобудування, металургійної та хімічної промисловості, а також можливостей збереження, залучення та використання кадрового потенціалу в усіх галузях вітчизняної промисловості для задоволення першочергових потреб держави під час воєнного стану.

Соціально-демографічні аспекти економічної безпеки держави, ризику втрати людського потенціалу економіки, шляхи мінімізації соціальних втрат в умовах війни досліджує **Е. Лібанова**. Вченою обґрунтовано основні виклики депопуляції, змін ринку праці та економічної структури різних регіонів України.

Науковим колективом під керівництвом **С. Пирожкова** здійснено дослідження взаємодії національної резильєнтності та національної безпеки, підготовлено Національну доповідь «Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз» (2022), в якій

обґрунтовано концепцію національної стійкості (резильєнтності) як стійкості цивілізаційної суб'єктності країни, визначено стратегію забезпечення збалансованості розвитку та успішної протидії зовнішнім і внутрішнім загрозам.

Отже, українська економічна наука активно розвивається, гідно відповідаючи на найактуальніші виклики часу. Вчені-економісти розробляють шляхи та механізми мінімізації загроз економічній безпеці держави, зміцнення макроекономічної та фінансової стійкості в умовах гібридних атак та воєнної агресії РФ; пропонують наукові концепції та теорії оновленої глобальної та національної економіки, екологічно безпечного способу виробництва і нового еколого-економічного способу мислення; беруть безпосередню участь в науковому обґрунтуванні стратегічних напрямів та практичних засобів збереження національного суверенітету, відновлення територіальної цілісності та забезпечення економічного розвитку України.

Основні терміни і поняття

- «Сродна праця»
- «Громадівство»/ громадівський рух
- Закон С. Подолинського
- Домоводство
- Ординалістський підхід до визначення рівноваги споживача
- Гранична корисність
- Великі цикли господарської кон'юнктури
- Креативне руйнування
- Праксеологія
- Економетрика
- Крива Кузнеця
- Концепція «переваг відсталості»
- Наздоганяльний розвиток
- «Ефект Гершенкрона»
- Теорія ділових циклів
- «Індекс Тимошенка»
- Економічна кон'юнктура
- Економічна системологія
- Компаративна економіка
- Система тотальної державної монополії
- Економічний колоніалізм

- Відновлювальне економічне зростання
- Суверенізація економіки
- Перехідна економіка
- Ринкова та інституційна трансформація економічної системи
- Соціалізація економіки
- Екологізація економіки
- Соціальна економіка

Контрольні та дискусійні питання

1. Поясніть економічне значення першого в історії кодексу законів давньоруської держави.
2. Яке економічне значення мали «Магдебурзьке право», «Литовські статuti», «Устава на Волоки»?
3. У чому суть просвітницьких соціально-економічних поглядів Ф. Прокоповича?
4. Які напрями економічної політики Б. Хмельницького сприяли становленню та розвитку Української козацької держави?
5. Дайте оцінку історичних повістей початку XVIII ст. як джерела вивчення історії економічної думки.
6. Охарактеризуйте суть концепції етичного інтелектуалізму.
7. Що І. Гізелє називав «економічними гріхами»?
8. Розкрийте прогресивний характер економічних поглядів та ідеології діячів братського руху.
9. Доведіть суспільну ефективність «сродної праці» (за Г. Сковородою).
10. Розкрийте зміст економіко-правової концепції та реформаторських ідей Семена Десницького.
11. Розкрийте суть економічних позицій громадівців. Наведіть приклади економічних питань, що розглядалися на сторінках журналу «Основа».
12. Які економічні ідеї було представлено у працях В. Навроцького, О. Терлецького, М. Павлика?
13. Охарактеризуйте сучасне значення енергетичної теорії праці С. Подолинського.
14. Охарактеризуйте методологічні підходи та концепції науковців Київської психологічної школи політекономії
15. Ким було розроблено ординалістський підхід до визначення рівноваги споживача? Поясніть суть цього підходу.

16. Кого із українських вчених вважають одним із засновників праксеології і в чому полягає суть цієї науки?
17. Кого із українських вчених вважають одним із засновників теорії економічної кон'юнктури та періодичних криз? Як вчений пояснює причину виникнення криз?
18. Ким був розроблений метод побудови сумарних таблиць смертності? Як цей метод вплинув на розвиток демографії?
19. Ким із українських вчених була розроблена україномовна політико-економічна термінологія?
20. Які продуктивні сили К. Воблій відносив до «примарних» та «секундарних» і яке значення мав цей поділ?
21. Ким із українських вчених був сформований новий напрям досліджень – аналіз чинників макроекономічної динаміки та типів економічного розвитку?
22. Охарактеризуйте значення соціальної теорії розподілу М. Туган-Барановського.
23. Як позначилася політика «воєнного комунізму» на розвитку теоретико-економічних досліджень в Україні?
24. Охарактеризуйте напрями наукових досліджень українських вчених-економістів 1920–1930-х років.
25. У чому полягає негативний вплив сталінізму на розвиток політичної економії?
26. Охарактеризуйте здобутки українських вчених радянського періоду вітчизняної історії. Які наукові школи та перспективні напрями досліджень було започатковано?
27. Які типи інновацій («нових комбінацій») виокремлює Й. Шумпетер? Як вчений характеризує процес «креативного руйнування»?
28. Якою, за Й. Шумпетером, є роль підприємця в економіці? Які риси, на думку вченого, властиві підприємцям?
29. Як Л. Мізес пропонує застосовувати науку каталактику в економічній теорії?
30. Хто з українських вчених став одним із засновників економетрики? В чому полягає суть цього наукового напрямку?
31. Поясніть, чому, на Ваш погляд, у 1990–2000-х роках крива Кузнеця не отримує емпіричного підтвердження.
32. Охарактеризуйте суть концепції «переваг відсталості». В чому полягає «ефект Гершенкрона»?
33. Охарактеризуйте внесок В. Тимошенка у розвиток теорії ділових циклів.

34. Хто з українських вчених є одним із засновників економічної системології і компаративної економіки? Охарактеризуйте предмет та завдання цих напрямів дослідження.
35. Охарактеризуйте головні напрями розвитку економічної науки незалежної України.

Література до теми 8

1. Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі / пер. з англ. І. Дзюб. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 670 с.
2. Винар Б. Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919–1964). *Серія: Монографії. Ч. 1.* Мюнхен: Українське історичне товариство, 1965. 120 с.
3. Гаврилишин Б. До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доп. Римському Клубові / упоряд. В. Рубцов. Вид. 3-тє допов. Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2009. 246 с.
4. Горін Н. О. Економічні дослідження в УАН – ВУАН (1918–1934 рр.). *Історія народного господарства та економічної думки України.* 2018. Вип. 51. С. 7–31. URL: <http://jnas.nbuiv.gov.ua/article/UJRN-0000972412>
5. Горкіна Л. П. На перехресті парадигм: М. І. Туган-Барановський в історії економічної думки / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2021. 574 с. URL: <http://ief.org.ua/docs/mg/336.pdf>
6. Горкіна Л. П. Нариси з історії політичної економії в Україні (остання третина ХІХ – перша третина ХХ ст.). Київ: Наук. думка, 1994. 244 с.
7. Горкіна Л. П., Чумаченко М. Г. ХХ століття в історії української економічної думки: коротка ретроспектива / за заг. ред. О. О. Шубіна. Донецьк: ДонНУЕТ, 2011. 142 с.
8. ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ І ПРОГНОЗАХ: 20 років діяльності Інституту економіки та прогнозування НАН України: монографія / відп. ред. – акад. НАН України В.М. Геєць; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2018. 568 с.
9. Злупко С. Економічна думка України: навч. посібн. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. 496 с.
10. Історія економічних учень: підр. / за ред. В. Д. Базилевича. Київ: Знання, 2004. С. 128–134, 605–821.
11. Корнійчук Л. Я. Історія економічної думки України: навч. посібник. Київ: КНЕУ, 2004.
12. Коропецький І.-С. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки. Київ: Либідь, 1995. 240 с.
13. Коропецький І.-С. Українські економісти ХІХ ст. та західна наука. Київ, 1993. 192 с.
14. Манків, Грегорі Н. Макроекономіка / пер. з англ.; наук. ред. пер. С. Панчишина. Київ: Основи, 2000. 588 с. URL: https://new.mmf.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/03/m%D0%B0%D0%BD%D0%BA%D1%96%D0%B2_makroekonomika.pdf
15. М.І. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець (До 150-річчя від дня народження) / за ред. В.В. Небрат; НАН України; ДУ «Ін-т. екон. та прогнозув. НАН України». Київ: Наукова думка, 2015. 362 с. URL :

- http://editor.inhost.com.ua/storage/100_rokiv_nanu/Viddilennya%20ekonomiky/Dpovnennya%20Tugan-Baranosvkiy/Tugan-Baranov_monogr.pdf
16. Небрат В.В. Еволюція теорії державних фінансів в Україні: монографія. Київ: НАН України, Ін-т екон. та прогнозув., 2013. 584 с.
 17. Небрат В.В. Економіко-правова концепція та реформаторські ідеї Семена Десницького. *Економічна теорія*. 2013. № 1. С. 86–97. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecte_2013_1_9.
 18. Небрат В.В. Історико-економічні дослідження в Інституті економіки АН УРСР. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2016. Вип. 49. С. 9–26. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ingedu_2016_49_3
 19. Небрат В. В. Наукова спадщина Василя Каразіна для відновлення й зміцнення економіки України (до 250-річчя від дня народження). *Економіка України*. 2023. № 12. С. 92–111. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2023.12.092>
 20. Небрат В. В. Реформаторські ідеї та подвижницька діяльність Василя Каразіна для розвитку економіки. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2023. Вип. 56. С. 170–188. <https://doi.org/10.15407/ingedu2023.56.170>
 21. Подолинський С. А. Вибрані твори / упоряд. матеріалів та бібліогр. Р. Сербина. Монреаль: Укр. Іст. Т-во, 1990. 208 с.
 22. Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого : у 2-х т. / за ред. д-ра екон. наук, проф. Наталії Супрун. Київ: Наукова думка. Т. 1: Теорія економічних систем: монографія. Київ: Наукова думка, 2017. 350 с. Т. 2: Вибрані праці. Київ: Наукова думка, 2019. 350 с.
 23. Слуцький Є. Є. Теорія граничної корисності / за ред. В. М. Фещенко. Київ: КНЕУ, 2006. 528 с.
 24. Смолка А.О. Соціально-економічна думка та політика в Україні XVII – початку XVIII ст. Київ, 1996. 224 с.
 25. Супрун Н. А., Бойко І. С. Соціальне вчення Митрополита Андрея Шептицького як чинник економічного піднесення Галичини (кінець XIX – початок XX ст.). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2019. Вип. 52. С. 98–120. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ingedu_2019_52_8
 26. Тимошенко В. Картелі і трести: модерні форми організації промисловості: з курсу лекцій по економії. Прага: Вид-во УВУ, 1923. 331 с.
 27. Туган-Барановський М. І. Основи політичної економії / за ред. С. М. Злупка; ЛНУ ім. І.Франка. Львів, 2003. 628 с.
 28. Туган-Барановський М. І. Паперові гроші та метал. Київ: КНЕУ, 2004. 200 с.
 29. Українська економічна думка про чинники та пріоритети економічного розвитку: монографія / [В.В. Небрат, Н.А. Супрун та ін.]; за ред. д-ра екон. наук В.В. Небрат; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. Київ., 2014. 396 с.
 30. Ущаповський Ю. В. Еволюція теорії цінності в українській економічній думці (від давнини до початку XX ст.). Житомир: Наукове видання, 2002. 268 с.
 31. Фещенко В. М. Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства в працях економістів України другої половини XIX – початку XX ст.: монографія. Київ: КНЕУ, 2003. 187 с.

32. Шумпетер Й. А. Теорія економічного розвитку. Дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу / пер. з англ. В. Старка. 2-ге вид., доп. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2014. 246 с.
33. Шумпетер, Йозеф А. Капіталізм, соціалізм і демократія / пер. з англ. В. Ружицького та П. Таращука. Київ: Основи, 1995. 528 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shumpeter_Yozef_A/Kapitalizm_sotsializm_i_demokratiia.pdf
34. Черняк В. К. О преодолении догматизма в разработке и преподавании политической экономии социализма. *Экономические науки*. 1987. № 4. С. 92–99.
31. Blaug, M. *Economic theory in retrospect*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985. 737 p.
32. *Biographisches Handbuch der deutschsprachigen wirtschaftswissenschaftlichen Emigration nach 1933*. Hrsg. von H. Hagemann und C.-D. Krohn. Unter Mitarb. von H. U. Eßlinger. B.1. München: Saur, 1999. 774 s.
33. Blaug, M. *Great Economists since Keynes: An Introduction to the Lives and Works of One Hundred Modern Economists*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 1998. 328 p.
34. Friedman, M., Friedman R. D. *Free to Choose: A Personal Statement*. New York and London: Harcourt Brace Jovanovich, 1980. 338 p.
35. Mises, von L. *Socialism. An Economic and Sociological Analysis*. New Haven: Yale University Press, 1962. 600 p. URL: https://cdn.mises.org/Socialism%20An%20Economic%20and%20Sociological%20Analysis_3.pdf
36. Reder, M. W., Tarshis L., Smith T.C. Memorial resolution Paul A. Baran. 1909–1964. URL: <https://web.archive.org/web/20100707053935/http://histsoc.stanford.edu/pdfmem/BaranP.pdf>
37. Schumpeter, J. A. *History of economic analysis*. London: Taylor & Francis e-Library, 2006. 1283 p. URL: <https://competitionandappropriation.econ.ucla.edu/wp-content/uploads/sites/95/2017/08/Schumpeter-History-of-Economic-Analysis-Introduction-by-Mark-Perlman-Routledge-1954.pdf>

Примітки до теми 8

1. Куриленко Т. В., Фещенко В. М. Євген Євгенович Слущкий: Життя, присвячене науці. *Українська біографістика*. 2009. Вип. 5, С. 148.
2. Слущкий Є. Є. Теорія граничної корисності. Київ: КНЕУ, 2006. С. 178.
3. Hicks, J. R. *Value and Capital: An Inquiry into Some Fundamental Principles of Economic Theory*. 2nd Edition. Oxford: At the Clarendon Press, 1946. P. 19.
4. Там само.
5. Там само. P. 309.
6. Ущаповський Ю. В. Методологія досліджень Євгена Слущкого в контексті економічних доктрин кінці XIX — початку XX ст. *Формування ринкової економіки*. 2010. № 24, С. 67.
7. Schumpeter, J. A. *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung. Eine Untersuchung über Unternehmengewinn, Kapital, Kredit, Zins und den Konjunkturzyklus*. Berlin : Duncker & Humblot, 1987. 369 s. URL: <https://www.mises.at/static/literatur/Buch/schumpeter-theorie-der-wirtschaftlichen-entwicklung-eine-untersuchung-ueber-unternehmengewinn-kapital-kredit-zins-und-den-konjunkturzyklus.pdf>

8. Там само.
9. Там само.
10. Там само.
11. Там само.
12. Там само.
13. Там само.
14. Сторощук Б. Д., Дячук М. П. Йозеф Алоїз Шумпетер і Чернівецький університет. *Науковий вісник Чернівецького національного університету: збірник наукових праць*. Вип. 557–558. *Економіка*. Чернівці: Чернівецькій нац. ун-т., 2011. С. 6.
15. Schumpeter, J. A. *History of economic analysis*. London: Taylor & Francis e-Library, 2006. 1283 p. URL: <https://competitionandappropriation.econ.ucla.edu/wp-content/uploads/sites/95/2017/08/Schumpeter-History-of-Economic-Analysis-Introduction-by-Mark-Perlman-Routledge-1954.pdf>
16. Шумпетер Й. А. Капіталізм, соціалізм і демократія / пер. с англ. В. Ружицького, П. Таращука. Київ: Основи, 1995. 528 с.
17. Mises, von L. *Socialism. An Economic and Sociological Analysis*. New Haven: Yale University Press, 1962. 600 p. URL: https://cdn.mises.org/Socialism%20An%20Economic%20and%20Sociological%20Analysis_3.pdf
18. Там само.
19. Там само.
20. Там само.
21. Blaug, M. *Great Economists since Keynes: An Introduction to the Lives and Works of One Hundred Modern Economists*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 1998. 328 p.
22. Ebeling, R. Aaron Director on the Market for Gods and Ideas. *The Freeman*. 2004. November. P. 2.
23. Там само. P. 3.
24. Довбенко М. В. Епоха сучасного економічного зростання С. Кузнеця. *Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму*. 2011. № 1. С. 6.
25. Kuznets, S. *Modern Economic Growth: Rate, Structure and Spread*. New Haven, London: Yale University Press, 1966. P. 3–8.
26. Там само.
27. Landes, D. S. Abba Ptachya Lerner. *National Academy of Sciences. Biographical Memoirs*. Vol. 64. Washington, DC: The National Academies Press, 1994. P. 211.
28. Там само. P. 214.
29. Там само.
30. Lerner, A. P. The Concept of Monopoly and the Measurement of Monopoly Power. *The Review of Economic Studies*. 1934. Vol. 1 (3), P. 157–175.
31. Там само.
32. Там само.
33. Landes, D. S. Abba Ptachya Lerner. *National Academy of Sciences. Biographical Memoirs*. Vol. 64. Washington, DC: The National Academies Press, 1994. P. 216–217.
34. Blaug, M. *Great Economists since Keynes: An Introduction to the Lives and Works of One Hundred Modern Economists*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 1998. 328 p.
35. Там само.

36. Friedman, M., Friedman, R. D. *Free to Choose: A Personal Statement*. New York and London: Harcourt Brace Jovanovich, 1980. 338 p.
37. Там само.
38. Там само.
39. Там само.
40. Там само.
41. Blaug, M. *Great Economists since Keynes: An Introduction to the Lives and Works of One Hundred Modern Economists*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 1998. 328 p.
42. Leibenstein, H. Bandwagon, Snob, and Veblen Effects in the Theory of Consumers' Demand. *The Quarterly Journal of Economics*. 1950. Vol. 64. Is. 2. Pp. 183–207. <https://doi.org/10.2307/1882692>
43. Leibenstein, H. Allocative Efficiency vs "X-efficiency". *American Economic Review*. 1966. Vol. LVI. P. 392–415.
44. Там само.
45. Гаврилишин Б. Залишаюся українцем. Київ: Пульсари, 2011. С. 84.
46. Там само. С. 100.
47. Там само. С. 105.
48. Гаврилишин Б. До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доп. Римському Клубові / упоряд. В. Рубцов. Вид. 3-тє допов. Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2009. С. 8.
49. Там само. С. 12.
50. Там само. С. 18–40.
51. Там само. С. 245.
52. Там само. С. 240.
53. Mankiw, N. G., Reis R. Imperfect Information and Aggregate Supply. *Handbook of Monetary Economics*. 2010. February. P. 1–46.
54. Mankiw, N. G., Ball L. The NAIRU in Theory and Practice. *Journal of Economic Perspectives*. 2002. № 4, P. 120.
55. Там само.
56. Там само. P. 121.
57. Mankiw, N. G., Ball, L. Hall's Consumption Hypothesis and durable Goods. *Journal of Monetary Economics*. 1982. № 10, P. 417–425.
58. Там само. P. 424–425.
59. Mankiw, N. G., Weinzierl, M. An Exploration of Optimal Stabilization Policy. *Brooking Papers of Economic Activity*. 2011. Spring, P. 209–272.
60. Mankiw, N. G., Ball, L., Reis, R. Monetary Policy of Inattentive Economies. *Journal of Monetary Economics*. 2005. № 52, P. 703–725.
61. Mankiw, N. G. The Savers-Spenders Theory of Fiscal Policy. *American Economic Reviews*. 2000. № 90. P. 120–125.
62. Mankiw, N. G. Smart taxes: An open invitation to join the Pigou club. *Eastern Economic Journal*. 2009. № 35(1). P. 14–23.
63. Ball, L. M., Mankiw, N. G. Market Power in Neoclassical Growth Models. *NBER Working Paper*. 2021. No. 28538. P. 1–33.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ
Серія «АКАДЕМІЯ І ОСВІТА»

Білоцерківець Володимир Вікторович
Волошенюк Володимир Васильович
Горін Назар Олегович
Завгородня Олена Олександрівна
Івашина Олександр Флорович
Лебедєва Валентина Костянтинівна
Леонідов Ігор Леонідович
Литовченко Богдан Васильович
Небрат Вікторія Василівна
Петруня Юрій Євгенович
Пилипенко Ганна Миколаївна
Пилипенко Юрій Іванович
Супрун Наталія Анатоліївна
Тарасевич Віктор Миколайович

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНИХ ВЧЕНЬ

ПІДРУЧНИК

Видання третє, доповнене та перероблене

За редакцією докторів економічних наук
В. В. Небрат, Ю. Є. Петруні, В. М. Тарасевича

Редактор *І.І. Бажал*
Оригінал-макет *С.В. Чимбай*

Підписано у світ 23.08.2024 р.
Ум. друк. арк.22,25. Обл.-вид. арк. 19,8

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
вул. Панаса Мирного, 26, м. Київ, 01011
тел. (044) 254-20-36, факс (044) 280-88-69
E-mail: eip@ief.org.ua